

ЉЕТАПИС

СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ДРУШТВА "ПРОСВЈЕТА" — СВЕЗАК XXIV
ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ДВАДЕСЕТА, ЗАГРЕБ

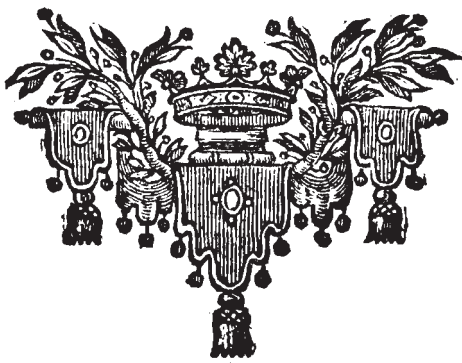
СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ
МАГАЗИНЪ.

що есть:

СОБРАНІЕ
Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

Въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Θεодосіева.

1768.

ЉЕТАПИС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ДВАДЕСЕТЕ

Уредник

Чедомир Вишњић

Српско културно друштво
ПРОСВЈЕТА
ЗАГРЕБ, 2020.

ЉЕТОПИС
СКД "Просвјета"

Загреб, 2020.

Уредништво: **Чедомир Вишњић** (главни уредник)
Никола Вујчић
Драго Кеқановић
Петар Лађевић
Душан Маринковић
Ђорђе Нешић
Драго Роксандић
Боривој Чалић

Дизајн: **Рута**
Унос текста: **Сњежана Чича и Бранка Цамбас**
Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД "Просвјета"**
Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **Тискара Зелина д.д.**

Издано уз финансијску помоћ
Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

КЊИЖЕВНОСТ

- Ђорђе Нешић:** *Грозд* — 8
Исти — 9
Јаков — 10
Кашанин — 11
Миланковић — 12
Мркаљ — 13
Тесла — 14
Ушће — 15
Вино — 16
Злаћно шеле — 17

Драго Кекановић: *Ајосџол, Вараждин 1454* — 18

Арсен Лозанин (Мнодраг Коларић): *Из рукописне оставшине* — 25

ИЗ ХИСТОРИЈЕ И КУЛТУРЕ

Трајан Стојановић: *Материјалне основе преиндустријске цивилизације на Балкану* — 35

Никола Радека: *Покришење у Карловцу на Ускрс 1942.* — 92

Милан Радека: *Мандићи* — 102

Чедомир Вишњић: *Милушин Тесла у йлашчанском архиву* — 133

Вељко Максић: *Између страха и охолости — йрилоћ йознавању меншалишета
Сремаца у време епидемије куће 1795/96. године* — 204

Милорад Савић: *Православне црквене грађевине и религијско сликарство
обровачкој краја* — 225

Бранко Чоловић: *Новојронађени крчки нађиси и зайиси* — 269

Марко Миљановић: *Православно йеђрињско гробље* — 281

Душко Певуља: *Књиа као иншејрални чинилац срјској духовној јединства* — 293

Горан М. Максимовић: *Живош и йрича ејискоја Никодима Милаша* — 305

Боривој Чалић: *Бакрорези Захарије Орфелина као иконографски узор* — 332

Борис Врга: *Сликарица Софија (Соња) Тајчевић-Ковачић* — 343

Ранко Поповић: *У славу носђалије* — 355

Александар Поповић: *О срјској ћирилици на йошђанским материјалима
Угарске* — 367

Игор Мркаљ: *Срјско йјевачко друштво "Обилић"* — 391

Паулина Арбутина: *Досје Зайадна Славонија 1991 – 1995.* — 423

Јово Цвјетковић: *In memoriam: Илија Пеђковић* — 471

Славко Живанов: *In memoriam: Вјело, једна добра душа* — 476

КЊИЖЕВНОСТ

Ђорђе Нешкић

ГРОЗД

У садејству сунца и подземних сила
који дају ритам и земљи и води,
чека виноградар узлет хлорофила
да формира облик што цвате и плоди.

Живот наочиглед отиче и ниче,
у ходу кроз време стално боју мења.
Под руменим лишћем лоза шушти приче
о стрпљењу зрења, господству већења.

Гроздови су боба ко гроздови звезда,
а берачи као космичка најезда
која свуда сеје слику катастрофе.

У том поретку је црна рупа буре
из којег ће после ове авантуре
нов живот потећи из сонетне строфе.

ИСТИ

бити исти
(на срцу десница)
само чисти
(стиснута песница)
могу да остваре наш давнашњи сан

а остали
(што не вију стијег)
што су стали
(могли су у бијег)
нек остану ту гдје им је клан

да роваре
(једино то знају)
и да кваре
(а не дочекају)
да нам сване, да нам сване дан

ЈАКОВ

У Даљ кад стигох, снажну још имадох мускулу,
а већ сам био мађарон, шпијун и издајица.
На газдашаг⁰¹ се склоних, виноград зван Тускулум⁰²,
где ревно слагах приче, карактере и лица.

Из главе ми искачу калфе, фрајле и жбири,
из гардеробе свако своју маску узима
и на пренумеранте се комедија шири
ко онда кад сам вино продао Французима⁰³.

Сам сам одувек био, и у Револуцији⁰⁴,
тврдоглав и задрт, несклон сам еволуцији.
Немамо увек избор, него смо често бирани.

Слободан као писац, а у друштвеном решту,
гледам лађе што плове за Сентандреју и Пешту,
с искуством да *сїомен и мисао су шїирани*.

01 Газдашаг – (мађ.) имање. Јаков Игњатовић је у Даљу наслиједио, од велепосједника и пријатеља Недељковића, имање од 14 јутара винограда и неколико десетина јутара ораница

02 Тускулум – по угледу на Цицеронов Tusculanum

03 Око 1870. г. када је филоксера похарала винограде у Француској

04 1848. г.

КАШАНИН*Драјану Ђирјанићу*

Одјек познатог гласа из великих даљина,
во времја ово кад све је и опсена и варка,
слагале се беседе и приче из давнина,
у музеју сложеном као Нојева барка.

Препознавао дар је по два или три стиха,
по првом потезу киста знао какав је сликар;
тумач да кључ лепоте и тајне чува психа,
тражио цео живот црте мајчиног лика.

Шта је то доследност и која јој је цена
из средњовековног је читао камена,
колико узима сумња, колико даје вера.

Само се једним путем долази до истине
да божанско и земно једну целину чине,
а кад се нешто мери, то нек је светска мера.

МИЛАНКОВИЋ

Звезде ко гледао је, на небу и у води
и жабљи слушао крeket у модром сутону, притом,
тог рука невидљива у прапочетке води
и усклађује земни с космичким касом и ритмом.

Ко може да полети и вине се у етар,
а да стоји у месту и да остане стамен,
тај чврсто за гриву држи нестални космички ветар
и потпирује вањски и унутрашњи пламен.

Као што муња у ноћи цео видик осветли
и што раскину таму звуком јутарњи петли,
тако се мисао зачне, као производ трења.

У игри, којом бело одговара на црно,
налази своје место и твоје важно зрно
у пешчаноме сату проблема и решења.

МРКАЉ

*Молчаније и мерзост. Ни еднога словесе
не изустише браћа. Но силно џоненије
у живот скиталачки учитеља понесѐ,
без свијести и слутње да већ је био геније.*

*Толико нуждну језика српској сочиниши
џисменицу. То је његова била водиља.
Али ко ће, у мору зала, Зло опчинити?
У сало јера дебелог као жртва водвиља*

потонуо је, као и сви визионари,
нарушитељи устаљеног поретка ствари,
а нема корака напријед без приношења жртве.

Умоболници стога већ залаже се глава;
другоме заслуге ће, сва признања и слава.
Но, поезија, срећом, оживљава и мртве.

ТЕСЛА

Чим склопим очи, ево, долијећу ватрене кугле.
У њима видим да ће старост ми бити горка,
мада управо расте вртоглаво мој углед
на Авенији петој града Новог Јорка.

Кроз тијело струје волти у смијешној циркусској бици,
а знадем да су ово и оно божји знаци:
кад сам као дјечарац мазио мачку у Лици
и чуо како искре скачу по мачјој длаци.

Оно најважније догодило се у Пешти.
Румен заласка сунца још ми у оку бљешти,
а у уху ми верси које шапуће Гете.

На дунавском сам пијеску нацртао свој мотор,
обртног магнетно поље, видио статор и ротор,
с мишљу да струја Бог је, у искрама што лете.

УШЋЕ

Близина реке ће те увек
издићи изнад земног кала;
ту присност урачунај у лѐк
од ситних и од крупних зала.

Тренутак у ком појмиш двојство
у пролазности и вечности,
откриће ти се као својство
у флуидноме, у течности.

Узводно би ли (вали хуче)
на извор где те чежња вуче,
у грмље сплићеш се, све гушће.

Низводном ритму увек склона,
вода те учи од искона
да њено је и твоје ушће.

ВИНО

Песма и смех у течном стању⁰¹
потекли испод Арарата.
Одувек су се, по предању,
тек изабраним винска врата

отварала, као на славној
гозби код Асурнасирпала⁰².
Како бујица крену на њој,
као да никад није стала.

И ево: још се лије, точи,
за наша грла, на наше очи,
чудо проистекло из врења.

Искачу искре, чаша блиста,
иста здравица, песма иста,
а тече све и све се мења.

01 Иво Андрић о вину

02 Асиријски владар који је
870. г. пр. н. е. приредио
гозбу с око 70 000
узваника на којој је
послужено 10.000 пехара
вина, пића које је било
доступно
привилегованим

ЗЛАТНО ТЕЛЕ

кантарима и метрима премерени
капиталном светском мрежом премрежени

без удице и мамаца уловљени
улазницом у површност условљени

измештени из лежишта, откривени
камерама у целости покривени

осветљени рекламама, озвучени
на чистину из скровишта извучени

изнесени у глобалу на тржиште
с робом која не нуди се и не иште

где актери сви одреда једно желе
шчепати за реп и уши златно теле

ИЖЕВЪСТІ

нашего е пифаніи
съпнсанзвѣстмо, и
азоу слышеши. шеть
гдѣ къ жонхъ лвефа
та шеста ихъ те
мъ етѣ хъ леж
кто до вѣнъ гла пи
слышаны сътвори
его. и ли лоу тшоу
по хвалъ при нести
гнѣ оу е гла же съ
тѣе свой аплѣ хъ.
и павлѣ, и протихъ.
шоу. и азоты е си
камени шено вати
а до ва не оудолѣ

666666
666
777777
126
14
54

БИБЛИОТЕКА А. ИВИЧА
ОУБОТЦА

Драго Кекановић

Ајосџол, Вараждин 1454

У Вараждину ме је дочекао задатак ком се нисам надао, а који је свакако чекао баш на мене, без икакве могућности да га избјегнем. Али, баш никакве. Нерадо и помишљам на предестинацију, а камоли да сам само жива лутка у рукама виших сила и ванземних играча који се забављају повлачећи конце наших судбина и уживају у нашим патњама и мукама, а тако је некако испало, јер је наша (за мене – моја) господарица пожељела да, осим прекрасно извезене митре поклоњене београдској цркви на дар, остави овдје нешто по чему ће је памтити: Књигу! Ни мање ни више, него баш: Књигу. Нашу. Ћириличну, дакако.

Од четворице писара, у малом и удобном скрипторију уз саме зидине прелијепог вараждинског дворца, ту, дакле, у меким сјенкама, један је писар (дугокоси и дугобради Грк) био тек полуписмен, а за остале се ни то не би могло рећи. Залуд је сад било да се распитујем какве су и које школе прошли, и ко их је такве одабрао у Смедереву и послао овамо; брзо сам схватио да они свој посао одрађују (с више или мање вјештине) пресликавајући слова из књига понесених из обимне смедеревске библиотеке, да овдје, затим, нимало нису напредовали, напротив, ако нису назадовали, остали су у мјесту, сваки се држао онога што је научио и понио са собом, и писао наученим рукописом, а у међувремену су и њега искварили, и ни један није био оспособљен за задатак који је сада пред нама, пријепис Праксиапостола, превише обиман задатак за такве снаге и умијеће.

Није ми било друге него да појашим до Цеља и да се добрим аргументима супротставим Кантакузининој наредби; пустила ме је да чекам цијели дан у предворју свечане дворане и примила ме је некако преко воље, као неког ко ће јој додијавати и зановијетати непотребним захтјевима.

Замијетио сам да је уморна, али и ја сам био и уморан и гладан, (више није било Милоша!), суздржавао сам љутњу и дрхтавицу од глади, али сам јој успио задржати пажњу: на све сам је упозорио, од непремостивих тешкоћа да набавим добар папир из Венеције до неписмености писара, јер је неочекивано каснила испорука из Млетака, тако да се бојим како је набављач, један овдашњи трговац, побјегао с повеликом свотом коју ми је повјерила. Она, међутим, није хтјела ни да чује да, привремено, макар, одустане у свом науму. На крају, озбиљно смо се посвађали, пале су тешке ријечи, тврдоглав какав јесам, ја сам свакако претјерао, јер је она на крају прекинула свађу, исплазила ми је језик и упозорила да не могу с њом тако разговарати, јер се свађамо као дјеча, као муж и жена, а да јој нисам муж, нити је она моја жена.

Зашутио сам, посрамљен, али нисам одолио а да је не запитам, више у знак помирења, него што ме је занимао њен одговор:

“Што ће ти *Ајосџол*?! Ко ме га остављаш?! Новим нараштајима Рашана на Западу?! Којих нема! И који никако да пристигну! Наши војници дођу и оду. Ни младих попадија нема на видику. Колико нас је, толико нас је! А тих младих војника и попадија нема, по свему судећи, ни у деспотовини. Да их има, сутра би их Ђурађ овамо послао! Али их нема! Зар не видиш да нас је и овдје све мање и да стари умиру брже него што се рађају дјеча?!”

“Откад је тако важно колико нас је?! Ваљда је важније какви смо. И не брини ти за децу, деца ће већ рађати нову децу, само се Богу молим да се то догоди пре него што Турци нахрле и у ове крајеве. А нахрлиће, само што нису! Имамо ли свој *Ајосџол*? Немамо! А потребан нам је више од свих *Јеванђеља* и *Псалтира* које смо понели из Смедерева, и којима се служе наши свештеници, али су сви они тако немушти да реч божија не допире до наших људи; и каква бих ја, молим те, реци ми, била господарица, принципеса, књегиња или властелинка, да не оставим нешто вредно иза себе?!” узвратила је протупитањем. И још је додала: “Уговор је уговор, брачни или други, свеједно. А нисмо међу Турцима, овде људи држе до уговора! У уговору лепо пише да имам право на своју веру. У њему не пише да имам право да зидам наше цркве, а камоли манастире. И томе је тако. Али не пише нигде да немам право на књиге своје вере. Мораш још нешто знати. Да сам све то расправила давно, одмах по доласку у ову земљу, када сам се више дружила са старим Херманом Другим, Олриковим дедом,

него с мужем, и који ми је тепао *бла҃ословљена Гркињиња*, само што ни стари и умни Херман Други, који је искрено обожавао Византију заборавио да сам ја из прастарог грчког племена Кантакузина, и није рачунао са стрпљивошћу и лукавости Гркиња да се могу претварати и прилагођавати свакој средини, у најнеповољнијим околностима, али да никад неће одустати од онога на што имају право, а још мање на оно на што су се заветовале. А ја сам се већ онда, заветовала најпре, да ћу остати у својој вери, и да ћу увек, зависно од прилика, радити по своме, а ово нам је добра прилика, не смемо је пропустити, да нешто оставимо иза себе: не дају нам да зидамо и иконопишемо своје фреске, али нам нису забранили да пишемо књиге на свом писму, и зато ћеш се потрудити мајчин сине и малодушно зановетало да иза нас остане, барем, наша Књига”.

Разумио сам је. Била је у праву, шутио сам и уздисао. Међу овим сурим и високим брдима, у овој засњеженој туђини, далеко од Купинова, Смедерева, Рудника морала се осјећати усамљеном. И остављеном, напуштеном, како другачије, такође. Проданом. Изданом. Без икаквих изгледа да је Срби запамте на начин на који памте Милицу или Симониду, па и све оне грчке, византијске, бугарске, угарске, венецијанске, њемачке и француске принцезе које су се шепуриле на дворовима Немањића, нико о њој, знала је, неће говорити као што Станија и Стојна шапућу о Јелени Анжујској, Ани Даноло или Ани Дукени, бугарској Јелени, *шућавој* Евдокији Стефана Првовенчаног, угарској калуђерици Катарини коју су вољели два брата, и краљ Драгутин и краљ Милутин, да не спомињем несретну Оливеру коју је Милица морала изручити у наручје баш оног Бајазита који јој је посјекао оца на Косову пољу; јесам, све сам то знао, а знао сам и на шта помишља да ће је њен, пословично незахвални народ, уз то и поремећеног, кратког памћења, који, препуштен борби за голи опстанак, памти само оно што желе упамтити, њу сасвим сметнути с ума, и да ће, овако скрајнуту негдје на сјевер, удаљену, предалеку, њено жртвовање за оца и деспотовину погрешно протумачити и заувјек заборавити. Била, па је нема.

Из мог се погледа могло прочитати, наравно, да јој се дивим што је толике године одољела толиким изазовима, позивима, и искушењима, на концу конца, да се не преобрати, јер би јој то олакшало владање и донијело недодирљив престиж на свим дворовима, али сам и даље нешто (не сјећам се баш што) наставио рогоборити око *Ајоштиола*, баш као да сам јој, боже ми прости, законити муж. А могао сам само понављати како нисам у стању да с овим писарима удовољим њеној жељи, јер бих најприје писаре требао описменити, а онда тек прионути на посао. Или да их, што би било најбоље, распустим и потјерам и потражим нове.

“А камо би их ти, да си на мом месту, распустио?! Куда би они?! Да се потуцају по свету?!”, погледала ме је зачуђено. “И где су ти твоји нови?”

“Не знам!”, признао сам, “не знам што да радим”.

“Онда ове описмени!”, слегла је раменима.

“Али за то ми треба времена?” узвикнуо сам и зајечао.

“Узми време!”, рекла је.

И узео сам га, није ми било друге, а и мени га је требало, напокон, да помно проучим грчки предложак и верзију *Праксишела* уобличим у прочишћен и читак *Ајосџол*. Не, више ме није прогонила сумња да радимо узалудан посао, нити ме спопадала малодушност како нас је овдје премало, и свештеника и парохијана, помирио сам се са стањем ствари, што се каже, сваког сам се дана отимао утиску да се упуштам у залудан посао, али сам некако (не знам како!) смогао снаге да уроним у оригинал на грчком, да разазнам шта је накнадно у њега дометнуто, што је преопширно, што је изостављено, а што је неопходно и нужно. И све бих то још некако изгурао и отаљао, да ме изненада, ваљда у часовима потпуног замора, изненада, нису опсједали призори из загребачког Тушканца. Да, Јагица ми је, с времена на вријеме, долазила у снове, а кад би дошла, радосно бих је дочекао, али се она у мојим сновима није дуго задржавала, изненада би ми се, у кратком бљеску, ужареним бутинама објесила око врата, сјела на рамена и неодгодиво снажним загрљајима унијела у се, за часак, кажем, а онда би нестала, брже него што је засјела. И на томе сам јој вјечно захвалан! Што ме тако брзо напушта, јер нисам знао што бих с том сликом да потраје, морао бих појурити у наше склониште за малоумне и с ума сишавше.

Шта да још кажем? Прије ћеш научити магарца да плеше тарантелу него што ћеш писару повратити руку у једини могући положај да онако како бог заповиједа упише неко слово. Моји покушаји нису урађали плодом, био сам већ на ивици стрпљења када се, у лику монаха, изнемоглог од дуга пута, појавио онижи и згурени инок Пајсије; како се та грудa људског меса која непрестано шмркће и ужурбно дише уопће докотрљала до нас? Протјеран (или побјегао, свеједно) из неког монашког братства највјеројатније због тога што више није могао подносити сурове шале на рачун своје ћелавости и ћосавости, а и заиста је било тешко суздржати подсмјех у сусрету с монахом без косе и браде. Како је доспио овамо, ко га је послао, куда је он то залутао, како је избјегао свим препрекама на толиком путу, или га је довело само Провиђење, никада нисам дознао: Пајсије је више путио него говорио, све што је знао, знао је да нам више мимиком него ријечима покаже да је писар и одмах је затражио нови лист папира и започео је брзо исписивати и низати слова, складна и једнака, по мом диктату. Послије, оснажен оглоданом говеђом кости у ријеткој чорби

од репе, ужурбан и нестрпљив, незадовољан брзином мог превођења, узео ми је без ријечи купусару посланица из руку и започео низати ријечи, тачније од мене: само би с времена на вријеме, обично између два усекњивања у неку од безбројних мокрих марамца, погледом потражио моју пажњу и провјеру неке ријечи с више сличних значења. Брзо би се ускладили, одабрали ону праву.

А другог је јутра у скрипториј ушао и (Кантакузинин? Олриков, заправо) трговац са свежњевима папира и без пуно ријечи, такође, као да већ жури за другом наруџбом, подастро рачун с потписом, воденим жиговима и печатом млетачке трговине. Цијене су, могао сам очекивати, одскочиле на горе, послао сам га у Цеље да подмири рачун.

Али, вратимо се *Ајосџолу*: понешто је књига прошло кроз моје руке, тамо још, у Смедереву, држао сам и растварао понеку која би ме заслепила својом љепотом, илуминацијама, иницијалима, словима, овај се наш *Ајосџол*, знао сам, неће моћи успоређивати с њима, али ће Књига послужити онима којима је намијењена, и уз пуно среће неће се загубити у смутним временима према којима идемо, све је напokon добило некакав смисао: из дана у дан, заиста, један за другим, слагали су се листови *Ајосџола*, споро је то ишло, али је ишло, помицало се, слагало се лист на лист.

Било како било, Пајсије је, капајући с воштаницом, (како другачије) једне ноћи на листу стране 258 оставио запис у славу јединоме Богу у Тројници, који с почетком даје на знање да је *ово и крај сваком добром делу, зайочештом и окончаном Њиме*. Њиме, Димитрије, опрости што те непотребно упозоравам, пиши великим словом. Али сада те и ја, непотребно, знам, присиљавам да неком читаоцу, ако га буде било, у обичан говор преведем оно што је Пајсије записао. А записао је, дакле, да је године 6962. (а додај одмах и: 1454.) *исписао овај божанствени ѱракси (ајосџол) у Вараждину џељске обласџи, ѱри блаџчасџивој и хрисџољубивој џосџођи књеџињи Канџакузини, даџџери, кђери, дакле, десџоџа Ђурђа, самодрџца срџскоџ*. Без потписа.

Тако запиши.

А онда још, иако овакве приповијести не подносе додатке, додај:

Да је Пајсије исте ноћи нетрагом неџао. Послије су се јавили неки непоуздани свједоци, кметови из оближњих села, једни су тврдили да су видјели неког џосавог монаха како граби некуда више на запад него на сјевер, а други пак да је одмаглио, као да га неко прогања, доље на југ и југоисток, што је упуђивало да се враћа у Србију. За неколико су дана и та наклапања прџстала.

Мени је предстојала мукотрпна редактура и потрага за могућим погрешкама у рукопису, искапао сам очи на том послу. Да, све је било како ваља, и свака ријеч на свом мјесту. Могао сам мирне душе вратити у Цеље и, укоричен двјема јеловим дашчицама умотаним у ланено платно, предати Кантакузини *Ајосџол*.

Она се трипут прекрстила и уздахнула.

И сјела с Књигом у крилу.

Задрхтала су јој рамена, тога се сјећам, то никада нећу заборавити, како су јој се тресла рамена. И да јој се једна суза откинула и пала на ланено платно.

Стајао сам пред њом; очекивао сам да се огласи од радости и среће која ју је преправила, и која јој је поново натјерала руменило у образе. Очекивао сам, (шта крити?), да ме загрли и честита ми (макар и овлашним пољупцем у образ) на добро обављеном послу. Али се ништа од тога није догодило.

Није пољубила мене, пољубила је *Ајосџол*.

(Одломак из романа “Приврженост”)

Арсен Лозанин (Миодраг Коларић)

Из рукописне оставшине

Миодраг Коларић родио се 1912. године у Београду, где је добио основно и гимназијско образовање. Студирао је филозофију и естетику на Београдском и Паришком универзитету, а студије историје уметности је завршио 1939. године у Београду; докторску тезу, §Класицизам код Срба±, одбранио је 1956. у Загребу. Своју основну, изванредно плодну музеолошку делатност обављао је од 1940. до 1950. у Музеју града, и од 1950. до 1978. у Народном музеју у Београду. У овој другој установи је руководио Одељењем новије југословенске уметности, и од 1968. до 1973. године био је и њен директор.... Миодраг Коларић успешно се огледао и на пољу књижевности. У позним годинама живота писао је новеле и краће романи и објављивао их под псеудонимом Арсен Лозанин. Умро је у Београду 1. новембра 2001. године. Рукопис је сачувао и уступио нам ауторов пријатељ Миливоје-Мића Милошевић на чему му искрено захваљујемо,

ТАЧКА ГЛЕДИШТА

Свима добро позната и драга кнегиња Кресинска, Наталија Андрејевна, имала је упркос седмој деценији живота обичај да у својој велелепној палати на Исакијевском тргу приређује свакога петка пријеме с вечером и предавањима о моралном и духовном преображају рускога народа. Са својим француским куварима, најмљиваним претежно из Молдавије, није се баш много прославила, али је зато важило као извесно да ће њени гости, после обиља кавијара и разних маџе или више сварљивих производа њене кухиње, бити послужени бар једним прворазредним пророком боље и срећније будућности домовине.

- Зашто ви никад не идете тамо? - упитао ме је једнога петка мој пријатељ из Петропавловског гардијског пука, кнез Возницин.

- Зато што никад нисам ни био позиван.

- Али, Наталија Андрејевна и не позива. К њој се једноставно иде.

- То нисам знао.

- Поступак, признајем, мало неуобичајен, али само за нас изнад педесетог упоредника. Наталија Андрејевна је, међутим, рођена и одрасла у Тифлису па не хаје много за протокол. Но, будући да сте и ви северњак...

- Али не, Евгеније Љвовичу; моји преци су такође са југа. Из крајева који су Петру Великом дали адмирала Зиајевина, Катарини Другој грофа Зорића-Шкловског а цару Александру Павловићу генерала Милорадовића.

- Па онда, драги мој, шта чекамо! Долазим вечерас по вас тачно у осам. И немојте се много трудити око одеће: код Наталије Андрејевне све је en famille.

Мора бити да је и тај појам имао на Исакијевском тргу неке везе с променом климе, јер кад смо стигли у палату, домаћица нас је дочекала одевена као за какав дворски бал: у вечерњој хаљини од белог тафта с обиљем чипака, ризева, накита и рајера.

- О Жења, мили мој Жења! - доскочила је моме пратиоцу, хурети к нама кроз гомиле званица. - Па ти си, душо моја, своју јадну и усамљену tante Natalie сасвим заборавио!

- Од свега тога, - рекао је кнез, љубећи јој руку, - ја вам, Наталија Андрејевна, признајем једино усамљеност. Код вас вечерас, колико видим, нема ни стотинак душа.

- Све бих ја то, Жења мој мили, напустила због тебе једног. И, наравно, - додала је одмах, упутивши ми дуг и радознао поглед жене која се, упркос годинама, још није била одрекла жеље за кокетовањем, - због твога пријатеља.

- Најпре због њега, tante Natalie , - рекао је кнез, смејући се, - јер пуковник Филип Алексијевић Оросин, кога имам задовољство представити вам, потомак је адмирала Змајевића, грофа Зорића-Шкловског и генерала Милорадовића.

- Не баш потомак. - рекох. - Само земљак, кнегињо.

- И јужвак, тетице. - додаде кнез. - Са вашег југа.

- О, мили мој, рођени! - усклинула је кнегиња, подносећи ми свој пуначак, добро набељен образ на пољубац. - Јеси ли бар и православац?

- И православац, кнегињо.

- Онда ћеш, Филипе Алесијевићу, имати срећу да чујеш беседу једнога мог изузетног госта, Ваарлама Поликарповића. Он ће нас вечерас поучити како да се ми и наша домовина ослободимо грехова и казне божије, и како да нађемо пут спасења.

- А ко вам је сад тај Ваарлам Поликарповић? - упита кнез.

- Бивши јеромонах Бобриков. - одговори кнегиња. - А ти ми се, Жева, - рече, претећи му прстом, - не подсмевај. Ваарлам Поликарповић је надахнут човек, подвижник. Дао је оставку на свој чин и напустио Владимирски манастир да би могао да размишља на миру, слободно и без предрасуда.

- И да петком, - рече кнез, - једе срнећи бут с трифлама.

- Не греши душу, Жева одпаднице. Ја сам због Ваарлама Поликарповића наредила да вечерас буде све посно.

- С кавијаром, наравно.

- Па и кавијар је од рибе. А вино је наручено из Новгорода, од манастирске лозе.

После вечере, обилне и дуге, званице су, уз учтиво искашавање и полугласан разговор, прешле из трпезарије у свечану дворану палате, да се окупе око главне личности пријема. Оба-вјам одозго светлошћу великог кристалног лустера, Ваарлам Поликарповић није ни мало личио на оне издужене, мршаве светитеље и схимнике, узана лика и дубоко усађених очију, какве су некада, на зидовима својих цркви, сликали Андреј Рубљов и Феофан Грек. Ониска раста, широких рамена и стамен, он је својом голом лобањом и кратким а затубастим носом пре подсећао на некога античког Силена.

И док су га присутни посматрали с неом побожношћу, он је замишљено ћутао, гледајући некуд у таваницу. Само се његове усне, дебеле и влажне, мицаху под прамењем рибе, проређене браде.

- Шта ли је то с нашим подвижником? - шапну кнез. - Да није задремао услед варења! Кечига је вечерас била прилично масна! Домаћица му је брзо ставила лезезу пред уста:

- Мили мој Жева, ја те најусрдније молим...

Али, тек што је она то изговорила, а Ваарлам Поликарповић спусти свој поглед на присутне, искашља се и отпоче да говори оштрим и за свој изглед прилично високим гласом.

Ја лично, нисам био ни мало расположен да га слушам. Мене је много више занимало расположење наше домаћице и њених гостију, вихова озарена лица и погледи пуни страхопоштовања. Приметио сам већ да је руско друштво било у последње време просто опседнуто потребом да расправља о разним моралним

и политичким променама у земљи. Што се о томе говорило у круговима припадника друштвених реформи, на састанцима "Академског савеза", "Друштва за просвећивање", "Слободног економског друштва", "Савеза ослобођења" и "Кадета", и што се о томе писало на страницама "Нове Речи", "Живота" и "Почетка", - да не помињемо илегалне превратничке организације и вихову штампу, - било је то још и разумљиво, али ја сам о томе слушао свуда и на сваком месту: по кафанама, клубовима, чајанкама, приватним кружоцима; па чак и од оних од којих се то могло најмање очекивати: од велепоседника, индустри - јалаца, банкара, људи блиских двору и цркви. А ево сада и на пријемима код племства...

Док сам ја о свему томе размишљао, до мојих су ушију, кроз дубоку и свечану тишину дворане, допирали поједини одломци беседе: све саме празне, досадне, уобичајене богословске фразе о пониженима и увређенима, о данима небескога гњева, о искушењима и одрицањима, о путевима општег препорода, о спасењу од стране добрих људи...

Међутим, код ове последње реченице, кнез се наједном узврпољно.

- Идемо, Филипе Алексијевићу, - рече, стегнувши ме чврсто за мишицу. - А ви се, Наталија Андрејевна, немојте љутити на свога глупог и заборавног Жењу. Сметнуо сам потпуно с ума да мој пријатељ и ја ступамо вечерас на дежурство.

- Ох, како ми је жао! - удахну домаћица. - А сада тек долази оно најлепше и најпотресније! О нашем спасењу!

- Шта да се ради, ма chere tante. - рече кнез. - Дужност је дужност, а ви као унука и кћи генерала знате да с војском нема шале.

- Па дођите нам опет, мили. Дођите неизоставно. За вас ћу, ако је потребно, наручити Ваарлама Поликарповића и за неки други дан.

- Надам се, - рече кнез, када се нађосмо на тргу пред палатом, - да ми нећете замерити измишљотину о дежурству. Нисам просто имао више нерава да слушам преклапања онога задроглог сврзимантије. Наталија Андрејевна је трезвена и мудра глава и није ми јасно шта је нашла на том човеку!

Одговорих искрено да ни ја не знам.

- На сву срећу, - настави кнез, - нема у тим лудоријама ничега забрињавајућег. У питању је само вишак времена. Наш човек воли да сањари, а кад је докон, он онда бира најлудје, најбесмисленије снове.

- Можда. - рекох. - Али, само да знате, Евгеније Љвовичу, снови нису баш тако безазлена ствар. Постоји у Бечу један млади лекар, Јеврејин, који тврди да је оно што сањамо испуњавање наших жеља; оних жеља које нисмо, из разних разлога, остварили на јави. А овде се, да ствар буде чуднија, спава отворених очију.

- Па кад је тако, - рече кнез, - хајде да из снова пређемо на стварност па да тркнемо мојим колима до Гачина. Ноћ је лепа, као створена за шетњу, а тамо, у "Самарканду", пева Глафира Маркова са својим Циганима.

- Мени би, - рекох, - ако немате ништа против, више пријала

једна мала возња до Петергофа. Нисам неки нарочити љубитељ циганске музике.

- Али, ви сте из крајева у којима је, кажу, та музика и настала.

- Можда баш због тога.

- Добро.- рече кнез.- Нека буде Петергоф. Али, под условом да на повратку свратимо у Енглески клуб на по чашу шампањца. Можда ће нам то, надајмо се, помоћи да сперемо отужан укус кечиге код Наталије Андрејевне, а и проповеди онога њеног подвижника.

- Тај вас је, изгледа, озбиљно наљутио.

- Него шта. После свих могућих анархиста, есера, либерала и бољшевика, сада су нам неком својом револуцијом почели да прете и попови.

- Овога пута,- рекох,- ваша је бојазан, Евгеније Љвовичу, лишена свакога основа. Са религијама је као са оном нашој војничком предрасудом: *non bis in idem*. Никада још једна иста није два пута мењала свет. Религије се, уосталом, и не служе методама револуције. Узмимо, на пример, Исуса Назарећанина. Полазећи од начела "Богу божије а цару царско", он није имао у виду ни неку нову веру ни промену државног поретка. Његове су намере биле дубље и далекосежније. Проповедајући љубав према ближњему, једнакост и милосрђе, он је очекивао да ће човек постати бољи, а бољи би човек сигурно тежио држави мање тиранској него што је била римска, и вери мање искључивој од монотеизма Израћана. Али, нажалост, ту је његову племениту намеру искористио Константин Велики да се ослободи супарника на престолу, Први никејски сабор да је претвори у догму, а Теодосије Велики да од ње начини инструменат државног самовлашћа. И тако нам обешанено небеско царство преобратише у земаљско.

- А по чему се она онда разликовала од неке револуције?

- О, разликовала се. По много чему. Најпре по својој деловању. Револуције мењају свет са намером да промене човека, а религије мењају човека да би самим тим промениле и свет.

- Али, последице су, на крају крајева, исте.

- Па и нису, Евгеније Љвовичу. Све религије и све политичке идеје заснивају се на некоме свом свечано прокламованом моралу. Међутим, морал је оно последње што једна религија успе да сачува а прво чега се једна политичка структура, кад дође на власт, одрекне.

- А шта се при свему томе догађа са добрим човеком?

- Како то мислите!

- Па споменули сте вечерас доброг човека. И ви и онај распоп код Наталије Андрејевне. Да ли тако нешто заиста постоји?

- Па, за разлику од оних који верују да је човек или добар или зао, ја мислим да се прави одговор налази негде на средини. Истина је да постоје људи који просто не могу да начине неко зло: њихова се имена налазе углавном по китијама светаца; а постоје и такви којима је злодело начин живота: од њих се регрутују диктатори, целати, преторијанци и трговци оружјем. Међутим, и код једних и код других по среди

је неки емоционални поремећај. Нормалан човек је подједнако способан и за добро и за зло. С тим су биле начисто и све регигије, и то још пре него што је наш праотац Адам окусио плод са дрвета сазнања. Ормузд је имао свога Аримана, Брама свог Кришну, Буда свог Мору. Касније, Исус ће добити Антихриста а Мухамед Иблиса. А која ће особина код нормалног човека преовладати, добра или зла, зависи од околности.

- Од каквих околности?
- Од васпитања, средине у којој живимо, од добрих или лоших примера, па чак и од наслеђа.
- Јесте ли сигурни у то?
- Сигуран сам јер верујем да је тако.
- А могу ли ја у вези с тим да вам поставим једно питање?
- Зашто не бисте могли.
- Шта мислите, спадам ли и ја у добре људе?
- Ви! - узвикнух.
- Да, ја.
- Али, пријатељу, шта вам пада на памет!
- Па ето, пада ми. И падало ми је више пута. Почев од онога дана...-Застао је за тренутак, двоумећи се. Затим:- Нисам о томе још никоме причао, али ако имате мало стрпљења...
- Наравно да га имам.

- Почео бих мало издаље, од онога нашег несрећног рата с Јапаном. Одмах по нападу на Порт Артур био сам, по својој сопственој жељи, пребачен из Преображенског гардијског пука у армију Далеког истока, с племенитом намером да свој младјани живот, ако затреба, жртвујем на олтар домовине. Рат је био завршен и мир подписан, а ми се, збуњени нашим брзим и срамним поразом, нисмо мицали са границе Манџурије. Међутим, када је после распуштања Думе 1906 године дошло до немира међу сељацима на северу Кавказа, моју јединицу упутише на Терек, у састав једног казненог корпуса са штабом у Воздвиженску, утврђењу још из времена Јермолова. Командант корпуса био је генерал Родион Афанасијевич Овруч, ветеран из Кримског рата. Десетак дана по мом доласку, житељи некога чеченског села напали су из заседе и масакрирали једну нашу патролу. Одмах је била образована јединица за одмазду, а генерал Овруч, мрзећи из дна своје трупашке душе нас "свилене и повлашћене" из престонице, одредио је за команданта баш мене. Наредба штаба је гласила: "Казнити, и то примерно". Знао сам добро шта то значи. Генерал Овруч је био ваљда један од последњих примерака војника николајевског типа, људи без дома, породице и сталног места пребивања, који су своје сиве, усамњеничке дане проводили по касарнама, живећи само и једино за верну службу баћушки цару. Као да га сада гледам: висок, сав спечен и мршав, богињава лица, као чекиња круте косе и дубоко усађених очију. Бријао је горњу усну и делове око подбратка на неки старински начин, и увек се, чак и у парадној униформи, осећао на маст за чизме, прознојене кожухе и вољ кошушнице. Своју је војничку каријеру започео на Кавказу, у

рату против Шамила, и као јункер под Воронцовим, стекао за-видно искуство у казним походима, паљевини и расељавању. У многим га крајевима Грузије и Дагестана и данас памте. Мени, наравно, није било ни на крај памети да поступим по његовом наређењу. Свет у коме сам ја рођен и у коме живим није имао ничега заједничког са светом генерала Овруча и њему сличне солдатеске. С мојим се прецима, Возницинима, као с огранком лозе Руриковића, рачунало још од владавине Јарослава Мудрог. Посеђивали су огромна имања, заузима-ли најистакнутије положаје на двору и у војсци, орођавали се с најугледнијом породицама Русије, с Голицинима, Трубец-ким, Долгоруковима, Нарешкинима, Разумовскимима, а по мајци, рођеној Волконски, директни сам потомак кнежева Шујских и блиски рођак Лава Николајевића Толстоја. Моји стари су и пре Петра Алексијевића путовали по свету, говорили стране језике, држали оркестре, оснивали позоришта, приређивали сјајне балове и велелепне свечаности, примали крунисане гла-ве. Једном речју, порекло како се само замислити може. Али кад сам стигао на домак онога села и видео своје унакажена војнике, наједном ме је спопао такав бес, таква потреба за крвљу, убијањем, разарањем и уништавањем да просто нисам могао да препознам самога себе. Не двоумећи се ни за трену-так, издао сам наредбу за напад на село. И то сасвим у ду-ху препоруке из штаба: огњем и мачем. Моји су је војници прихватили са залагањем на које би нам позавидео и сам генерал Овруч. Али ни ја нисам био мање предузимљив. Нешто ме је неодољиво гонило да улетим у највећу гужву, да јурнем кроз улице препуне људи и стоке, између запаљених кућа, кроз дим и пламен пожара, преко разбацаних телеса и ствари. Бодрио сам своје војнике, ударао корбачем лево и десно, на-сртао коњем на све живо пред собом, уживајући у паљби пуша-ка, у пуцкетању ватре, у јауцима рањеника, у запомагању же-на и плачу деце. И јурећи тако све даље и даље, стигах нај-зад и на крај села, до једне лепе и простране куће, вероват-но имања некога виђенијег мештана. Око ње није било ни живе душе, али ми се у један мах учини да је нека бела прилика замакла кроз отшкринута врата амбара. "Е, вала", узвикнух у бесу, "нећеш ми ни ти утећи!". Скочио сам са коња, иску-као сабљу и улетео у амбар. Управо у тренутку када се нека жена у дугој платненој кошуљи, босонога и расплетене косе, почела да пење уз камару сена. И верући се тако, наједном је изгубила равнотежу, преврнула се на леђа и склизнула лагано доле, све до мојих ногу. За време пада, вена се кошуља беше задигла, и полутама амбара се наједном испуни белином њенога наог тела. Била је то нека сасвим млада и лепо грађена же-на, с дугуљастим правилним лицем и укошеним очима светло жуте, скоро златне боје. Кад се задевојче, Черкескиње знају бити ђаволски допадљиве. И док ме је она, премирући од стра-ха, мотрјала кроз прамење своје сјајне, као гар црне косе, ја нисам могао да одвојим поглед од њених малих, напетих груди, од фино заобљених бедара, од дугих и витких ногу с једва приметним црним мајама између бутина. И гледајући је

тако, наједном осетих како ме преплављује неки паклени огањ покуде. Стао сам да држим и да се тресем као у грозници, уста ми се осушише а низ леђа почела да клизи нека ледена језа. И све то са оном истом махнитошћу и помамом као приликом мога малопређашњег јуриша кроз улице чеченског села. Ја сам у то време имао за наложницу једну од најлепших чланица Императорског балета, и био љубимац извесне даме из највиших престоничних кругова, познате по својим телесним дражима и по својем искуству, али ни уз једну од њих нисам осетио тако снажно, тако дубоко узбуђење као пред овом татарском сеџанчицом. И наједном ме спопаде силна, недољива жеља да се бацам на њу, да је шчепам рукама што јаче могу и да осетим сву чврстину и сву топлоту њеног младог и свежег тела. И сигурно бих то и учинио да ме топот кова и гласови мојих војника у дворшту не освестите. Тргао сам се као из неког бунила, из неке тешке омаме, и појурео напоље, сав црвен од стида. А како и да не будем! За само неколико тренутака, ја, потомак једне од најстаријих и најплеменитијих породица ове земље, човек светски образован и припадник једног елитног рода војске, умало не учиних нешто гнусно и неопростиво, нешто због чега бих сигурно презирао самога себе до краја живота. И где су вам ту сада последице васпитања, утицај околине и наслеђе! Ма како ми били образовани, племенити и храбри, постоји у нашем моралном брђу једна критична тачка у отпору према забрањеном и нечасном. Ко зна шта се све у нама крије, каква неочекивана својства и какве страшне противуречности. И нико не може предвидети која ће се од наших особина најпре исповити, добра или зла, и под каквим условима. Можда је довољан само неки безначајан мотив, дубоко запретен у нашој свести, па да све крене наопако. Не вреди нам се ту позивати на разоран утицај рата и његових страшних услова, јер је то наша кривица. Било нам је, и мени и мојим друговима, мучно због пораза од Јапанаца, али смо у то исто време харали по туђој земљи, кажњавајући људе који су се борили за своју родну грудну. Танка је преграда која дели добро од зла у нама, Филипе Алексијевићу, врло танка. И зато вам, што се мога мишљења о људској доброту тиче, могу рећи само ово: сваки онај који буде повео свој народ у неки освајачки рат, или у неку борбу за власт, или у било какав поход за стицање славе и моћи, вероватно је да ће међу својим борцима имате и храбре, и одане, и пожртвоване људе, али не и добре људе...

Из историје
и културе

Trajan Stojanović

Materijalne osnove predindustrijske civilizacije na Balkanu*

* Istraživanja za ovu studiju poglavito su omogućila sredstva koja mi je u nekoliko navrata dodelio Savet za naučno-istraživački rad Univerziteta Rutgers i, u jednoj ranijoj prilici (leto 1958), Američko filozofsko društvo. Rad sam prvobitno, u neznatno različitoj verziji, prikazao na konferenciji "Aspects of the Balkans: Continuity and Change", održanoj pod pokroviteljstvom Centra za ruske i istočnoevropske studije pri Kalifornijskom univerzitetu u Los Angelesu od 23. do 28. okt. 1969. O njemu se raspravljalo na zasjedanju na jezeru Arrowhead (Lake Arrowhead).

01 H. i H. A. Frankfort, "Myth and Reality", u: H[enri] i [Mrs.] H. A. Frankfort, John A. Wilson i Thorkild Jacobsen, *Before Philosophy: The Intellectual Adventure of Ancient Man – An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East* (Baltimore, Md.: Penguin Books – A Pelican Book, 1949; prvi put objavila University of Chicago Press, 1946), str. 11–36.

02 Ignace Meyerson, *Les Fonctions psychologiques et les oeuvres* (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1948), str. 35.

P osmatran kao celina, Balkan je uspeo da od sedmog milenijuma stare ere ostane jedna od tehnološki naprednijih oblasti sveta sve do kraja XIV veka. U razdoblju između 1400 (a naročito 1600) i 1800. godine, međutim, na Balkanu se uporno istrajavalo na organizovanju proizvodnje na osnovi odranije postojećih vrednosti, ili na osnovi izmenjenih vrednosti i modela koji su snažili odranije postojeće tradicije, što je dovelo dotle da je Balkan sve više zaostajao iza zapadne Evrope što se više približavamo XVIII veku. Stoga ću početi s identifikovanjem vrednosti i modelâ koji su dugo pogodovali *sporom* tehnološkom napredovanju, ali su kasnije postali ozbiljna strukturna prepreka *brzim* tehnološkim promenama. Kada se na kraju budem bavio pitanjem akulturacije, pokazaću kako su zapadnoevropske vrednosti bile prvobitno uključene u okvir balkanskih kultura, i kako je posle tog uključivanja, između 1830. i 1880. došlo do opšteg povlačenja starih vrednosti i materijalnih modela i tegobnog struktuiranja novih.

Materija i energija poetske logike

Za čoveka ranijih vremena modernoga doba stvari pojavnog sveta su prvenstveno predstavljale "to". Za čoveka predmodernog doba one su bile i "ti".⁰¹ Kao takve, one su se mogle pokrenuti pesmom, recitovanjem, obredom i dramom, kao u vedskoj Indiji, gde je predmet sticao egzistenciju u društvenoj svesti horskim proizvođenjem nekih tradicionalnih zvukova.⁰² Predmoderne kulture

funkcionisale su na osnovi konceptualnog modela, ili paradigme, koju je filozof istorije iz XVIII veka Đambatista Viko (Giambattista Vico) ikonički odredio kao *poetsku* ili *topičku* logiku; moderne kulture oslanjaju se više prozaički na *kritičku* logiku.

Viko je ne samo jasno uvideo da su predmoderne kulture logične, iako se rukovode oblikom logike koji je drugačiji od one modernih kultura, nego je i dobro uočio tesnu korelaciju – u stvari, strukturni odnos – između *topičke* logike i tehnoloških postignuća u ranoj istoriji čovečanstva:

Proviđenje je dobro upravljalo ljudskim poslovima kada je ljudske umove prvo pobudilo na topiku a ne na kritiku jer stvari treba prvo upoznati pa tek onda o njima suditi. Topika [topičko ili topološko opažanje] služi tome da um učini inventivnim, kao što kritika služi tome da ga izoštri. A u onim prvim vremenima je sve stvari koje su neophodne za ljudski život valjalo izumeti, a sposobnost izumovanja imaju samo geniji. U stvari, ko god o tome malo porazmisli, primetiće da su ne samo stvari koje su neophodne za život, već i one korisne, ugodne, dopadljive pa čak i luksuzne i suvišne, u Grčkoj već bile izmišljene pre nego što su se pojavili filozofi.⁰³

Filozof-orijentalist Pol Mason-Ursel (Paul Masson-Oursel) je, slično tome, ukazao na tesnu funkcionalnu vezu između snažnog razvoja ljudske svesti (prevremena, ali nužna predigra za paradigmu koju će Viko identifikovati kao *poetsku* logiku) u mlađe paleolitsko doba i brižljive razrade magije, tj. tehnika i rituala izrade oruđa s kojima se prave druga oruđa i rešavanja trnovitih društvenih problema.⁰⁴

U topološkoj percepciji sve stvari predstavljaju polje (*τόπος*) delovanja i uticaja. Tako su ljudi predmodernog doba i primitivni ljudi mlađepaleolitskih i neolitskih kultura predmet definisali u smislu odnosa u kojima stoji prema njima, i to onako kako im je njihova društvena organizacija omogućavala da sagledaju te odnose.⁰⁵ Sa razvojem artikulisanog govora stvari su dobile dvojni vid, postajući ujedno i “to” i “ti”. Nakon što im je dato tradicionalno ime, one su ušle u sastav kulture i postale su “to” tj. stvari o kojima se lako može govoriti. Ali, samim time što im je dato ime, one su “oživljene”, “obogotvorene” ili “personalizovane” pa tako i pretvorene u “ti”.

Pre nekih dvadeset ili čak četrdeset hiljada godina ljudi su možda počeli da prave razliku između onoga što psiholog geštaltist Pol Gijom (Paul Guillaume) naziva “jakim” i “slabim” oblicima stvari.⁰⁶ U “jakom” ili “čvrstom” obliku, stvari su opipljive, imaju dimenzije, posebne su, samostalne, trajne.⁰⁷ Po Kurtu Kofki (Kurt Koffka), karakterišu ih “uobličena ograničenost, dinamička svojstva i postojanost”,⁰⁸ a egzistiraju, kako to kaže V. T. Džons (W. T. Jones)

03 Giambattista Vico, *The New Science*, trans. from 3d ed. (1744) by Thomas Goddard Bergin and Max Harold Fisch, now abridged and rev., with new introduction (Garden City, N.Y.: Doubleday – Anchor Books, 1961; copyright 1961 by Bergin and Fisch, copyright 1948 by Cornell University), str. 124.

04 Paul Masson-Oursel, “La magie comme technique: de la magie à la religion”, u: Centre International de Synthèse (dir. Henri Berr), *L’Invention humaine; technique, morale, sciences: Leurs rapports au cours de l’évolution*. “Dix-septième Semaine de Synthèse”, 25–30 oct. 1951 (Paris: Albin Michel, [1954]), str. 45–49.

05 [Pierre] Auger, “Structures et complexités dans l’univers de l’antiquité à nos jours”, *Cahiers d’histoire mondiale / Journal of World History / Cuadernos de historia mundial*, VI, 3 (1960), str. 457.

06 Paul Guillaume, *La Psychologie de la forme*. “Nouvelle Bibliothèque Scientifique”, ur. Fernand Braudel (Paris: Flammarion, copyright 1937), str. 32.

07 Henri Focillon, *The Life of Forms in Art*, preveli Charles Beecher Hogan i George Kubler. Yale Historical Publications. *History of Art*, 4 (New Haven: Yale University Press; London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1942), str. 2–3; Meyerson, *Les Fonctions psychologiques*, 32; Wolfgang Köhler, *The Place of Value in a World of Facts* (New York: New American Library – A Mentor Book,

- 1966; prvob. objavila Liveright Publishing Corp., New York, 1938), str. 63.
- 08 K[urt] Koffka, *Principles of Gestalt Psychology* (New York: copyright 1935 by Harcourt, Brace and World; co. 1963 by Elizabeth Koffka) 72.
- 09 W. T. Jones, *The Sciences and the Humanities: Conflict and Reconciliation* (Berkeley: University of California Press, 1967 – broš. izd.; copyright 1965, the Regents of the University of California), str. 68.
- 10 *Ibid.*, 97–98; Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*, str. 70–71
- 11 Jean-Pierre Vernant, “Du mythe à la raison: la formation de la pensée positive dans la Grèce archaïque”, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XII, 2 (avril–juin 1957) 200.
- 12 Masson-Oursel, “La magie comme technique”, 45–49; Paul Masson-Oursel, “Mythes et métaphysique”, u: *L’Invention humaine*, str. 59–63.
- 13 *Ibid.*, str. 61.
- 14 Masson-Oursel, “La magie comme technique”, str. 49.

“‘tamo’ postrani od nas”.⁰⁹ U svojim “slabim”, “mekim” ili “fluidnim” oblicima, stvar je raspršena, neodređena, sinkretična. Ali, kada jednom postigne “finiju strukturu”, ona može potpuno da izgubi svoja svojstva stvari i postane oduhovljena. Geštalt-psihologija, doista, tvrdi da se stvari javljaju “u obliku stvari ili ne zavisno od okolnosti”. I suprotno od toga, nešto što nije stvar može se iznenada zaodenuti svojstvima stvari.¹⁰

Vrednost predmetâ ne potiče samo od njihovih “tvrdih” ili utilitarnih svojstava, već i od njihovih “mekih” svojstava ili natprirodnih i nadrealističnih odlika. Drugim rečima, ona potiče od onog što su Grci preklasičnog doba nazivali *agalma* (τὸ ἄγαλμα), a zamišljali da je uskladišteno u mnogim stvarima, naročito u retkim ili visokocenjenim dobrima kao što su vaze, nakit, tronožni kotlovi (*tripodi*), neki delovi odeće i, po svoj prilici, oruđa i oružje. Stari Grci su stoga na izvesno kruženje dobara – neku vrstu ograničene robne razmene – gledali kao na pozitivan cilj jer ono je bilo način da se razne natprirodne sile pokrenu i dovedu jedna drugoj u pomoć, a to je bilo i potrebno sredstvo za učvršćivanje prijateljstava i saveza.¹¹ *Agalma* je bila grčka reč za *mānu*, tj. za tajanstvenu snagu za koju se verovalo da je koncentrisana kako u predmetima tako i u živim bićima. Pa pošto se moglo zamišljati da je u maltene svačemu prisutan neki oblik *agalme*, pod primerenim okolnostima skoro sve se moglo pretvoriti u fetiš ili začarano polje.

Razvoj svesti je dao podsticaj ljudskoj invenciji, a izumevanje ranije nepoznatih tehnika i rituala dovelo je do razrade mita ili *poetske* logike.¹² Međutim, kada su otkrila odlike mita, mnoga ljudska društva toliko su se usredsredila na jačanje mita da je ugasnuo njihov žar za iznalaženjem novih tehnika. Drugi narodi, naime narodi Kine, Indije i Bliskog Istoka kao i antički Grci pošli su dalje od magije – ka otkriću religije, metafizike i bar “implicitne” filozofije,¹³ a potom i prema izumima u saglasnosti s njihovim novim mitovima. Oni su uspeali da ostvare taj prelaz tako što su “kumulativnoj tradiciji” dodali jednu novu dimenziju (prvu značajnu dimenziju predstavljalo je stvaranje višedelnih alatki i artikulisanog jezika), naime upotrebu pisma, a kasnije su mnogi od ovih naroda pojednostavili to novo sredstvo opštenja tako da je prestalo da bude ograničeno na malobrojnu manjinu. Ovo poslednje postignuće bilo je neposredna posledica jačanja komunikacije između kultura na različitim stepeni-ma razvoja.

Zahvaljujući tom procesu, koji se ponekad naziva akulturacijom, pojavili su se začeci pojma individualnosti. Određenije rečeno, individualnost je rođena iz konfrontacije do koje je došlo u II mileniju pre n.e. između kultura gradova i kultura osvajačkih indoevropskih i semitskih nomada i polunomada u kojima su dominirali muškarci svesni prednosti brzine, koji su se vozili na kočijama (a kasnije jahali na konjima i plovili lađama).¹⁴ Kada su ovi varvari uvu-

čeni u orbitu civilizacije ili gradske kulture, iznikao je jedan sloj pojedinaca kojima je cilj bilo postizanje lične slave i koji su stoga sponama lične odanosti dali prednost nad rođaćkim i plemenskim vezama.¹⁵

Ovaj prvi ego bio je vrlo poseban ego: ego herojâ; ego koji je stvorio herojsko doba i doba tiranâ i zakonodavaca. Kada su se u nekim od gradskih kultura u koje su varvari prodrli zanati preobrazili iz bratovština povezanih tajnovitošću, u kojima je primanje zasnovano prvenstveno na nasleđu, u grupe u kojima je učenje bilo dostupnije, nastao je jedan sistem u kome je ego mogao dobiti različite vidove. Taj preobražaj je bio posebno značajan u društvima Sredozemlja koja su bila navedena da prihvate lako pristupačno ili oslobađajuće fonetsko pismo. Kao “tehnika vizuelne fragmentacije i specijalizacije”, fonetsko pismo Grke je brzo dovelo do analize i “otkrića podataka koji se mogu razvrstavati”.¹⁶ U suštini, ono je činilo deo jedne opštije strukture koja je ubrzala transformaciju srazmerno zatvorene kulture u kulturu sa slobodnim protokom dobara, novca i poruka.¹⁷

Da bi prešli iz prvog u drugi oblik kulture Grcima Homerovog vremena i onima koji su došli odmah posle njih bio je potreban stručnjak kojemu su dali ime *λόγιος ἀνὴρ* (“čovek Logosa”). Pod Logosom oni su podrazumevali izgovorenu reč, korišćenje jezika za razliku od naoružane ruke, moć razuma i ubeđivanja. Iznad svega drugoga Logos je značio kumulativno i prenosivo predanje.

Čovek Logosa je, kao što Džilbert Mari (Gilbert Murray) kaže, bio čovek reči, “čovek koji poseduje Iskazane Stvari, ili predanja, koja čine ukupan zbir ljudskog znanja”.¹⁸ On je, u stvari, obrazovao sponu između usmenog i pisanog predanja, jer on je čuvao Logos kako time što ga je pamtio tako i time što ga je zapisivao. Istina, Platonova osuda retorike i sofistike – u njegovom *Gorgiji* – bila je uperena protiv kasnijeg čoveka Logosa ili stručnjaka za manipulisanje značenjima i rečima. Čuvar predanjâ bio je uprkos tome nešto više od pukog stručnjaka za ubeđivanje koji nema nikakvog znanja i ne poznaje nauke – kako ga Platon opisuje. Povezan sa prošlošću, on je bio i anticipacija budućnosti, vremena u kome će biti mnogo više stručnjaka za upotrebu simbola nego u Platonove dane.

Iako je klasična Grčka napravila znatan iskorak u pravcu uvažavanja analize i ljudske individualnosti, ona nije uspela da ukine dubokoukorenjenu sinkretičnu, patetičku, *topičku* paradigmu. Nije uspela zato što je bila više tradicionalističko društvo nego što to obično pretpostavljamo.¹⁹ Ako je antička filozofija dopuštala da se retki pojedinci hibristički nadmeću s bogovima i uzdignu se do njihovog stasa, ona je to pravo uskraćivala ljudima uopšte. Priznala je da se neki ljudi mogu osloboditi okova prirode, ali se s druge strane čvrsto držala stava da se umetnosti i zanati moraju truditi da je podražavaju. Kultura je imala vrednost ako je stvorena po matrici prirode. Smatralo se da

15 H. Munro Chadwick, *The Heroic Age* (Cambridge: University Press, 1912) 441–44.

16 Marshall McLuhan, “Introduction”, u: Harold A. Innis, *The Bias of Communication* ([Toronto]: University of Toronto Press, 1951; ponovo štampano 1964. i 1968), str. xi.

17 Vernant, “Du mythe à la raison”, 196–97.

18 Gilbert Murray, *The Rise of the Greek Epic* (New York: Oxford University Press – A Galaxy Book, 1960; prvi put objavljeno 1907, IV izd. štampano 1934), str. 94–95. Kad je reč o snažnoj usmenoj tradiciji Jevreja videti Innis, *The Bias of Communication*, str. 101–2.

19 Za prvo gledište videti Ernst Cassirer, *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture* (New Haven: Yale University Press, 1944), str. 76, 81–82, 92; za drugo videti Paul Masson-Oursel, *La Philosophie orientale* (Paris: Félix Alcan, 1938), str. 14, i Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique: Introduction à la philosophie*. “Nouvelle Bibliothèque Scientifique”, ur. Fernand Braudel (Paris: Flammarion, 1953), str. 120–21.

- 20 Kostas Papaioannou, "Nature and History in the Greek Conception of the Cosmos", *Diogenes*, No. 25 (1959) 1–27.
- 21 Dean A. Miller, *Imperial Constantinople* ("New Dimensions in History: Historical Cities", urednik serije Norman F. Cantor) (New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons, [1969]), str. 7, 27, 56–57, 64–67, 108–9, 154–58.
- 22 Meyerson, *Les Fonctions psychologiques*, str. 53–55. Pesnik, antropolog i filozof iz XVIII veka Johann Gottfried von Herder bio je isto tako uveren u postojanje tesne veze između religije i umetnosti ("support matériel"). U svom delu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (citiramo ga po prevodu *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, skrać. izd. u prevodu T. O. Čerčila i s uvodom Franka E. Menjuela, prvob. obj. u Londonu 1800 [Chicago i London: University of Chicago Press, 1968, XIII knjiga, 3. poglavlje, str. 179]), Herder je napisao: "Svi ljudi žude da vide objekte svog obožavanja; i oni su svuda pokušavali da naslikaju ili izrezbare predstave o njima, gde im to religija ili zakon nisu branili. Pa i crnac čini svog boga prisutnim u nekom fetišu, a za Grke znamo da su predstave njihovih bogova prvobitno nastajale iz kamena ili iz nekog grubog komada drveta.
- 23 *Ibid.*, str. 184; Miller, *Imperial Constantinople*, str. 6, 27. Vidi i Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations,*

su čovekova dela, ukoliko ostaju samo njegova, manje vredna od energije potrebne za njihovo stvaranje, izuzev u delatnostima kao što su zemljoradnja, arhitektura, medicina i gimnastika u kojima priroda neposredno učestvuje u stvaranju i u kojima zato proizvod, estetski ili utilitaran, može biti vredniji od uloženog ljudskog truda.

Ako su Grci prvi rafinirali ono što neki od nas ponosno nazivaju istoričarskim zanatom, oni nisu imali nameru da otelove u njemu ideju napretka. Pojam napretka teško je mogao da nikne u jednoj sredini koja je polazila od premise da istina postoji samo izvan haosa stalnog nastajanja i nestajanja u vremenu.²⁰ Od kakve je onda vrednosti nastojanje da se poveća proizvodnja po glavi stanovnika? To pitanje zapravo skoro nikada nije ni postavljano; bila je to jedna od stvari koje antički svet uopšte nije shvatao kao problem.

Namećući nizak plafon tržišnoj potražnji a možda i na druge načine, ropstvo je delovalo kao još jedna kočnica dalekosežnog i brzog širenja tehničkih novina. Vizantijsko društvo je vršilo sličan uticaj time što se i dalje držalo pojmova vremena iz klasičnog i preklasičnog doba, što je suštinski odbijalo pojam individualnosti i time što je sa gradnje po slici prirode prešlo na gradnju po prilici Boga i slici teokratske države. Opstojanje široko rasprostranjenog verovanja u sveprisutnost demonskih sila, i politika Vizantije da čuva neke visokocenjene tkanine i druge materijale "od toka trgovine i kaljanja na tržišnici",²¹ ulili su novu snagu topičkoj ili ikoničkoj paradigmi.

Dok dualističke religije obično pokazuju odbojnost prema tehnologiji, druge religije su po pravilu blagonaklone prema njoj ili bar prema nekim njenim oblicima. Retka je, odista, religija koja nema neki "support matériel" pošto je njen cilj, kao i cilj magije, da ulije osećanje trajnosti. To osećanje ona postiže tako što daje prednost "neuništivim" materijalima, kao što su kamenje i veliko drveće, i upečatljivim prirodnim fenomenima, kao što su izvori, pećine i litice.²² Sve do dolaska sekularizma, religiozna zdanja uvek su bila trajnija i raskošnija od običnih staništa, i to nikada nije bilo posledica čistog hira. U Vizantiji je "materijalizacija" ideje u kamenu i opeci bila svesno potvrđivanje želje društva da slikovno predstavi bezvremenost.²³ Muslimanska tradicija je slično tome pravila jasnu razliku između javnih i privatnih zdanja. Pošto su građeni u slavu Boga, na dobrobit cele zajednice i po plemenitoj slici kosmosa, džamije, česme, šedrvani, hamami, karavan-saraji i bezistani trebalo je i da odražavaju i materijalizuju tu slavu, dobrobit i najvišu ideju. S druge strane, smatralo se da privatna boravišta treba da budu pravljeni od prostih i trošnih materijala (koža, gline, blata ili drveta) kao znak i simbol neotpornosti čoveka i njegovih dela na vreme.²⁴ Takvo viđenje stvari oslikava pogled na svet koji je tuđ renesansi, čije poznato oduševljenje za privatne kuće od klesanog kamena (tvrdih materijala) odaje antropocentrizam i kult individualnosti.

Antički Grci bili su među prvim narodima na svetu koji su pokušali da odstupe od onog što J. M. Romejn (Jan Marius Romein) naziva “opšti ljudski obrazac”,²⁵ što će reći, od Vikove *topičke* ili *poetske* logike, da bi stvorili kulturu *kritičke* logike. Međutim, čak i među pripadnicima grčke elite bilo je vrlo malo njih koji su verovali u snagu čoveka da sistematskim delovanjem potčini prirodu svojim prometejskim ciljevima. I pored toga što su se pojavili originalni mislioci kao Demokrit i Arhimed, i uprkos (a dijalektički posmatrano i zbog) Aristotelovog nedijalektičkog zakona istovetnosti i neprotivurečnosti – $A=A$, ne može istovremeno i biti i ne biti A, – većina Grka i dalje se vrlo plašila da suviše verno oponaša bogove.²⁶ Oni su prema tome propuštali da neguju paradigmu *kritičke* logike.

Možda je najveću prepreku formiranju pomenutog duhovnog sklopa predstavljalo to što Grci nisu pravili jasnu razliku između materije i energije, i što su energiju (pa stoga i materiju) uporno povezivali sa *agalmom* topičke logike. Aristotel i Demokrit, na primer, tvrdili su da energija emanira iz predmeta, da je konstantna, i da normalno postoji u stanju održanja. Ovo shvatanje je počelo odlučno da se napušta tek u XIII, XIV i XV veku, a ta promena se onda dogodila u jednom potpuno drugačijem kulturnom i geografskom miljeu, naime u zapadnoj Evropi, koja je toliko toga pozajmila od klasičnih mediteranskih kultura ali ih nije mogla ropski oponašati.

U Evropi se do opažanja da su materija i energija razdvojene došlo zahvaljujući istovremenom “osiromašnju” i “oslobođenju” koje Žak Le Goff (Jacques Le Goff) naziva “desakralizacijom prirode” i svemira. Ono je bilo koliko plod filozofije toliko i plod jednog novog kulturnog uvida, pa se stoga najeksplicitnije izrazilo u gotičkoj umetnosti, umetničkom obliku koji je u severozapadnoj Evropi XII, XIII i XIV veka dočaravao šumu u gradu, i koji je, mada duboko prožet simbolizmom, pojedince slikao s njihovim ličnim crtama, gomilama i narodu davao njihova podrobna svakodnevna obeležja, i koji je nastojao da materijalne oblike i proporcije istovremeno dovede u sklad i sa religijskim idejama i s vidljivim životnim realnostima.²⁷

Možda je shvatanje da je energija stvaranje (a ne održanje), i da je odvojenost i različita od materije proisteklo iz tog istog opšteg kulturnog uvida. U svakom slučaju, od trenutka kada su ga formulisali Fransoa de la Marš (François de la Marche), Žan Buridan (Jean Buridan) i drugi mislioci ranog XIV veka, ono je počelo da dobija konture paradigme. U XV i XVI veku, njega je pojačalo uvođenje fizike *impetus*-a, koja je pravila jasnu razliku između materije i kretanja i pripisivala održanje kretanja *impetus*-u.²⁸ Ali, nova paradigma nije precizno formulisana sve dotle dok Dekart (René Descartes) nije definisao materiju kao sve što ima dužinu, širinu i dubinu i što ostaje u stanju mirovanja ili kretanja dok ne naiđe na neku drugu materiju, u kom slučaju će ispoljiti otpor;

and Its Prospects (New York: Harcourt, Brace and World – A Harbinger Book, copyright 1961 by Lewis Mumford) 113. Mamford na ritam života u gradu gleda kao na interakciju materijalnog i eteričnog u kojoj se stvarnim strukturama pridaje simboličko značenje, a simboličkom životu daje materijalni oblik.

- 24 “Relazione dell’Impero Ottomano del senatore Costantino Garzoni stato all’Ambasciera di Costantinopoli nel 1573”, u: Eugenio Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, ser. IIIa (Firenze, 1840), I, 389; G[uillaume] A[ntoine] Olivier, *Voyage dans l’Empire othoman, l’Egypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République* (Paris: H. Agasse, an IX), I, 230–42.
- 25 J. M. Romein, “The Common Human Pattern”, *Cahiers d’histoire mondiale*, IV, 2 (1958) 449–63.
- 26 David S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: University Press, 1969) 24.
- 27 Jacques Le Goff, *La Civilisation de l’Occident médiéval* (Paris: Arthaud, 1964) 435. O udruživanju naturalizma i simbolizma u gotičkoj umetnosti videti u Emile Mâle, *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century*, prev. s trećeg franc. izd. Dora Nussey (New York, Evanston i London: Harper and Row – Harper

Torchbooks, 1958; prvi put obj. izd. kuća E. P. Dutton and Company 1913), str. 46–63.

- 28 Paul Masson-Oursel, "L'origine de la notion d'énergie", u: Centre International de Synthèse, *L'Energie dans la nature et la vie* ("Douzième Semaine de Synthèse", 17–26 octobre 1946) (Paris: Presses Universitaires de France, [1949]) 16–25; Emile Bréhier, "L'energie du Moyen-âge au XVIIIe siècle", *ibid.*, str. 34–41; Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, str. 256.
- 29 Paul Mouy, *Le Développement de la physique cartésienne, 1646–1712* (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1934) 19–24, 320–30; Alexandre Koyré, *Newtonian Studies* (Chicago): University of Chicago Press – Phoenix Books, 1968; copyright 1965 by the President and Fellows of Harvard College) 9–10.
- 30 Stojan Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog, 1349 i 1354* (Beograd: Zadužbina Ilije M. Kolarca, 1898) 23, 67, 84, 197–98, 212–13; Solomon Gandz, "The Calendar-Reform of Pletho", *Osiris*, IX (1950) 199–210; Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization* (New York: Alfred A. Knopf, 1967) 76–77 [= *Balkanska civilizacija*, prevela Ivana Đorđević (Beograd, 1995) 73–74].
- 31 E. Francès, "La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles", *Byzantinoslavica*, XVI (1955) 93.

i dok Njuton (Isaac Newton) nije uveo koncept prostora kao bezgranične praznine i kretanja kao permanentnog i neuništivog matematičkog *stanja*.²⁹

Dok su u zapadnoj Evropi pojmovi prostora, materije i kretanja sve jasnije definisani, na Balkanu su stvari izgleda išle u suprotnom smeru. "Naturalistička" verska umetnost makedonske i srpske kulture iz XIII i XIV veka izgubila je mnogo od svoje životnosti, racionalističke osude vračara, mađioničara, trovača i dualističke jeresi ("babunske reči") iz Dušanovog zakonika delimično su predate zaboravu, a Plitonovo zalaganje za reformu kalendara i njegov pokušaj da nagovori Konstantina Paleologa, despota Moreje, da u svoju zemlju uvede tehnološka postignuća Italije ostali su bez ikakvog odjeka.³⁰ Umesto toga, usled slabljenja autoriteta balkanske hrišćanske države, i širenja pojma "narodne crkve",³¹ došlo je do oživljavanja tradicionalnog shvatanja materije i energije.

Trijumf popularne religije pogodovao je širenju isihazma, odnosno verovanja u moć mistično prosvetljenih da uhvate zrake Božanske Svetlosti (koja se javila Hristu i njegovim apostolima na gori Tavoru), kao i druge večno aktivne i sveprisutne "božanske energije". Isihazam je učio i da je Bog suštinski nepristupačan razumu; On se može naći jedino "pripremanjem srca", učili su isihasti, odstranjivanjem iz srca i uma svega osim ljubavi i Njegovog imena (*mne-me Iesou*). Ako se to učini, telo se pretvara u duh. Materijalnog sveta se, prema tome, ne mora odricati; učenja gnostičke, bogumilske i drugih dvojnih kosmogonija, koje prave razliku između vaskolikog dobra Svetlosti i vaskolikog zla materije, besprigovorno se opovrgavaju. Pošto je isihazam bio tako široko prihvaćen u narodu, i bio tako korisno oružje za borbu protiv dualističkih jeresi u Sredozemlju, hijerarhija Pravoslavne crkve odustala je od svog prvobitnog neprijateljstva i prihvatila ga je kao zvanično učenje.

I katarska kosmogonija širila se u Lombardiji, Langdoku i drugim delovima zapadne Evrope i u njima razvijala, ali se tamo protiv nje borilo na drugi način. Pošto se bila naučila da ceni rimsko pravo i srednjovekovnu arapsku i jevrejsku filozofiju, i pošto se vratila drevnim grčkim izvorima, rimokatolička civilizacija, koja se već bila navikla da razdvaja ono što je Božje od onoga što je carevo, nastavila je proces "desakralizacije" prirode time što je pravila jasnu razliku između materije i duha i branila razum kao jedan od puteva ka Bogu. Katoličanstvo je, naročito u svom tomističkom vidu, starim dualizmima suprotstavilo jedan novi dualizam, takav u kome je materija bila materija, a ne posebno otelovljenje zla. Do toga je došlo upravo u vreme naleta – i bilo je na neki način reakcija na njega – jednog vrlo snažnog talasa misticisma koji je svuda imao neku lokalnu osnovu i baš iz tog razloga se lakše proširio sa ognjištâ Indije na istok do Japana, na zapad do Španije te na sever do Dunava i do Moskovske Rusije.

Mnoge od tih srednjovekovnih mističnih religija, kako isihazam tako i islamski sufizam, prihvatile su neki oblik panteizma, naime shvatanje da se Božja energija nalazi svuda i u svemu.³² Pošto je isihazam nudio mistički izlaz koji se nije mnogo razlikovao od onoga koji je nudio sufizam, islam nije privukao mnogo preobraćenika među pravoslavnim hrišćanima Balkana. Ali u oblastima u kojima je postojala sklonost ka dualizmu, kao u Bosni, privlačnosti islama predstavljale su znatno veće iskušenje.

Osmansko osvojenje je tako, u krajnjoj liniji, imalo za posledicu to da je oslabilo sve oblike dualizma, kako stare tako i nove, i dovelo do obnove stare *topičke* logike. Ja ću stoga opisati i proceniti kulturne materijale i graditeljske tehnike preko kojih je ta logika izražavana i pre i posle 1500, ali naročito u razdoblju između 1500. i 1800. godine.

Kulturni materijali i tehnike

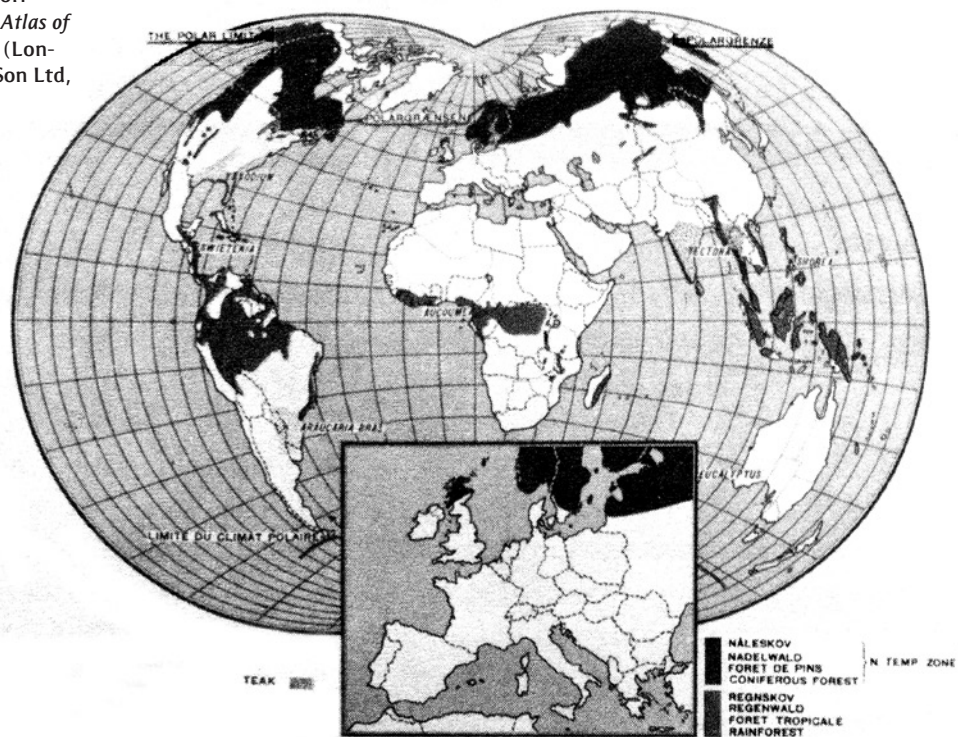
Diljem Evrope, zapadne i istočne, osnovni kulturni materijali – ako se izuzme hrana – bili su kože i krzna, vlakna biljnog i životinjskog porekla, blato ili gлина (i u nekim područjima opeka), te drvo i kamen. Kod Slovena je, kao i u drugim indoevropskim kulturama, lan dugo vremena bio najvažnije od biljnih vlakana, pa su u IX i X veku Sloveni u Franačkoj plaćali svoje dažbine u lanenom platnu. Moravski i baltički Sloveni su slično tome koristili komade tkanine, naročito lanene, kao razmensko sredstvo pa slovenski izrazi za “plaćanje” (плата и платити) imaju korene u slovenskim nazivima za “lan” (плат) i “lanenu tkaninu” (платно).³³ Čak je moguće i da su *blattia* – komadi purpurne tkanine koje je Vizantija delila Pečenezima u ceremonijalnim razmenama diplomatskih darova – imali dvostruko značenje, jedno izvedeno iz latinske reči za “purpur” (*blatta*), a drugo iz slovenskih reči za “lan” i za “dar” ili “plaćanje” u tkaninama.³⁴ U svakom slučaju, Južni Sloveni su nastavili da koriste laneno platno i krzna (lasičja, veveričja itd.) kao novac bar dotle dok – u poznom srednjem veku – kovani novac nije postao opšte sredstvo plaćanja. U pet sledećih stoleća, sve do sadašnjeg, laneno platno je očuvalo svoj status predmeta koji se daruje i ceremonijalno razmenjuje.³⁵

Osnovni građevinski materijal u skoro celoj Evropi bilo je drvo. U Italiji je to bilo tako do XV ili XVI, a u severozapadnoj Evropi sve do kraja XVII ili početka XVIII veka.³⁶ Na Balkanu, drvo je zadržalo prevlast dva veka duže. Da je ono nekada tamo preovladavalo, govori mnoštvo južnoslovenskih i albanskih naselja koja nose imena izvedena iz nazivâ drveća i šumskog rastinja. U južnoslovenskim oblastima, mi nalazimo zaseoke, sela i gradove kao što su Bukovica ili Bukovo; Dubovo, Dubovica, Dubrovnik ili Granica (od “hrast”); Dre-

32 Jean Meyendorff, *St. Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe* (Paris: Seuil, [1959]) 64; Grégoire Palamas, *Défense des saints hésychastes*. Kritičko izdanje izvornog teksta priredio, preveo i napomene napisao Jean Meyendorff (Louvain: Spilegium Sacrum Lovaniense, 1959), posebno str. 184, 196, 202, 282–85, 334; Louis Gardet, “Un problème de mystique comparée: la mention du nom divin (*dhikr*) dans la mystique musulmane”, *Revue thomiste*, LII (1952) 642–79, LI–II (1953) 197–216; G. E. Von Grunebaum, ur., *Studies in Islamic Cultural History*, objavljeno kao Vol. LVI, No. 2, part 2, memoir 76 časopisa *American Anthropologist* (No. 2 u seriji “Comparative Studies of Cultures and Civilizations”), 1954, str. 14; William H. McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago i London: University of Chicago Press, 1963) 484–562. O najezdama turkijskih varvara kao katalizatoru u opadanju interesovanja za čoveka i nauku kod Arapa u razdoblju između XI i XVI veka, videti u J. J. Saunders, “The Problem of Islamic Decadence”, *Cahiers d'histoire mondiale*, VII, 3 (1963) 701–19. O Španiji kao oblasti na koju je možda uticao sufijski islam ili oblasti u kojoj je paralelno došlo do razvoja misticizma, videti u Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, drugo, rev. i proš. izd. u 2 toma (Paris: Armand Colin, 1966), II, str. 99.

33 Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II. *La Civilisation* (Paris: Librairie An-

Sl. 1. Šumovita područja u svetu i u Evropi. Izvor: Johannes Humlum, *Atlas of Economic Geography* (London: Meiklejohn & Son Ltd, [1955]).

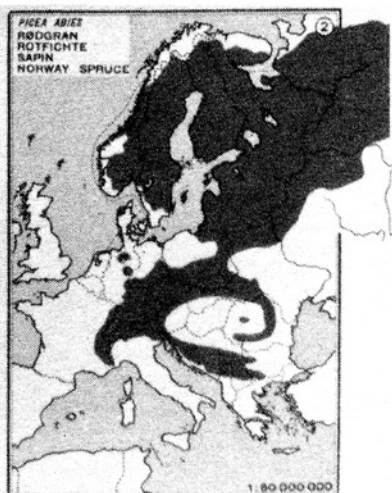
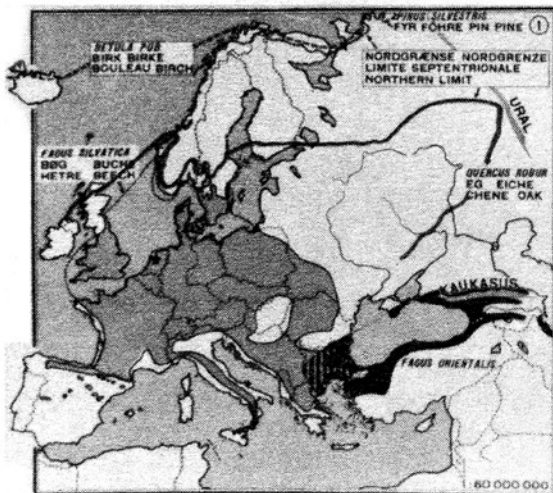

SKOV-
BÆLTER

WALD-
GÜRTEL

ZONES DE LA
FORET

FOREST
ZONES

nik, Drenovo, Drenovac ili Drenovica; Jablan, Jablanica ili Jablanovo; Jasen ili Jasenovo; Drač, Dračevac, Trn ili Trnovo; Lipovo ili Lipsko; Jagodina; Trešnja ili Trešnjevo; Višnja ili Višnjica; Slivnica (od “šljiva”); Orah, Orahovo ili Orahovica; Kruševo ili Kruševac; Lukovo; Drobnjak (od “beli luk”); Grahovo ili Grahovica; te Vrba ili Vrbica. U albanskim krajevima, otkrivamo mesta kao što su Arra (“orah”) ili Arramadhe (“veliki orah”), Lethia (Lejthia, Lajthia?) i Lethishtë (“lešnikov gaj”), Mola (Molla – “jabuka”), Kumula (Kúmla, Kumbulla – “šljiva”), Than (Thana – “dren”), Shtog (Shtogu – “zova”), Dardhë (Dardha – “kruška”), Arnje (“bor”), Brenishtë (verovatnije Bredhishtë – “borik”), Blinishti (Blinishtë – “lipar”), Kashnjeti (možda Kështnjeti, Këshnjeti – “kestenov gaj”), Shkoza (“breza”) i Rapishti (Rrapishtë – “gaj platana”).³⁷

Balkanski narodi gajili su svoje drveće zbog njihovih plodova i koristili prirast svojih šuma ne samo za kuvanje hrane i pečenje zemljanog posuđa, ne samo kao obično gorivo i građu za gradnju kuća, koliba, ograda i plotova, za izradu plugova, kola, saonica, alatki i drški za alatke, bačvi i buradi, kao i čunova i složenijih čamaca, nego i za pletenje i tkanje prostirki i za pravljenje katrana, pečenje kreča i čumura te za topljenje zlata, srebra, olova i gvožđa. Uprkos tome, preko 60 odsto površine Bosne, Hrvatske-Slavonije, Srbije, Crne Gore i verovatno Albanije 1830. godine bilo je pod šumskim pokrivačem.³⁸

Sledeće stoleće je pak bilo razdoblje uništavanja šuma. Osetljivo uho i pronicljivo oko antropologa Meri Edit Daram (Mary Edith Durham) čulo je tišinu i videlo odumiruću veličanstvenost balkanskih šuma upravo u vreme kada se još moglo shvatiti koliki je uticaj šuma ranije imala na uobličavanje celog jednog načina života:

Teško je nama danas, kada je veliki deo šuma u Evropi uništen, a one koje postoje pripitomljene su i potkresane, da shvatimo da je u stara vremena šuma bila svemoguća sila. Ona je prekidala puteve; nagonila je ogromne reke ljudi koji su se selili da skrenu kako bi je obišli; skoro je potpuno odvajala jednu grupu plemena od druge, pa je često odgovorna za mnoge dijalekte i rasne razlike koji nas danas muče.

Bila je užasna. Krila je divlje zveri, kurjaka, medveda, divlju mačku, risa, koji su napadali na stada i stočare; pružala je zaklon još divljijim ljudima koji su pljačkali svoje bližnje; i neumoljivo se širila i širila proždirući livade, zajažujući vodene tokove palim stablima i stvarajući močvare. Malobrojna vojska ljudi borila se neprekidno uz pomoć kremenata, bronzeta i vatre da je drži na odstojanju. Oni su se borili protiv šume – ali nisu mogli bez nje... Jedna albanska poslovice kaže, “Šuma je dala sekiri dršku, a sekira je oborila šumu...” Čovekov život je bio tesno povezan sa šumom; ona mu je značila čak i više nego što mu danas znače izvori nafte i rudnici uglja. Vi ne možete napraviti čamac, niti saonice, od uglja ili nafte; niti

cienne Honoré Champion, 1926) 62, 260–61.

- 34 Miller, *Imperial Constantinople*, str. 58. U jednom privatnom pismu Miler mi je iskazao ovo mišljenje: “A sada o vašem pitanju o *blattia*; vizantijska reč je izvedena, po Sofoklisu (*Byzantine Greek Lexicon*), iz latinskog *blatta* tj. “purpur”. Tako ne izgleda verovatno da grčka reč proizlazi iz slovenske. S druge strane, Pečenezi su mogli reč *blattia* pobrkati sa slovenskom reči (mislim da je prilično sigurno ustanovljeno da se slovenski koristio kao *lingua franca* u stepama), a Vizantinci su to mogli prihvatiti: u tom slučaju, *blattia* ima dodatno značenje tkanine za razmenu zahvaljujući pristanku na brkanje ili stapanju sa slovenskom reči.
- 35 O razmeni darova kod balkanskih Slovena videti u M[ilan] Đ[uro] Milićević, *Kraljevina Srbija: Novi krajevi* (Beograd: Državna štamparija, 1884) 267; Jovan Erdeljanović, *Etnološka grada o Šumadincima*, prir. Petar Ž. Petrović, Srpski etnografski zbornik (dalje, SEZ), LXIV, Rasprave i grada, knj. 2 (Beograd, 1951) 137–41; Savatije M. Grbić, *Srpski narodni običaji iz sreza Bojlevačkog*, SEZ, XIV (Beograd, 1909) 114–16.
- 36 Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, 258–59; Fernand Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIII siècle)* (Paris: Armand Colin, 1967), I, 199–206.
- 37 Najveći broj ovih imena mesta daje M[ary] E[dith]

Durham, *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balkans* (London: George Allen and Unwin, 1928), str. 234–36. Alternativne načine pisanja za albanske lokalitete je ili sugerisao Erik P. Hemp iz Centra za balkanske i slavističke studije Univerziteta u Čikagu, ili se zasnivaju na autoritetu Gustava Weiganda, *Albanesisch-deutsches und deutsch-albanesisches Wörterbuch* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1914).

38 Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 27–33 [= *Balkanska civilizacija*, 33–38].

39 Durham, *Some Tribal Origins*, 231–32.

40 Jean Brunhes, *La Géographie humaine*, IV izd., revidirali Mariel Jean-Brunhes Delamarre i Pierre Deffontaines, 3 toma (Paris: Félix Alcan, 1934), III, 51–55.

41 (Major, the Honorable) George Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan, by the Two Passes of Selimno and Pravadi; Also a Visit to Azani, and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor, in the Years 1829–30*, 2 toma (London: Henry Colburn and Richard Bentley, 1831), I, 461.

42 J. Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, 262; Robert Lopez, *The Birth of Europe* (pub. M. Evans and Company, New York, and distrib. in assoc. with J. B. Lippincott Company, Philadelphia and New York; copyright 1962 by Max Lercer et Cie [Librairie Armand Colin], trans. copyright 1966 by J. M. Dent

možete loviti divljač u njihovim dubinama. Nije čudno što je u rana vremena čovek gledao na drveće kao na stvari koje treba umilostiviti i što je zamišljao duhove u svetim gajevima. Oni od nas koji su satima jahali kroz ono što je ostalo od iskonskih balkanskih šuma – još i danas skoro bez staza – znaju kakvo strahopoštovanje izazivaju tišina, zlatnozeleno svetlost i beskonačna vojska moćnih sivih stabala koja se uzdižu visoko i uspravno iz tla pokrivenog mekim hiljadugodišnjim slojem mrtvog lišća koji nijednom koraku ne uzvraća odjekom. Konj tone u nj do kolena. Silazite s konja i jedva se probijate kroz njega. Tišinu prekida samo kuckanje detlića. S radošću nailazite na obeleženu stazu kojom su gazila nebrojena pokolenja, pa stižete do zbijene grupe čumurdžija koji borave u kolibama od granja i drvene kore na ivici šume i – ako se izuzme to što imaju vatreno oružje i duvan – žive manje-više kao i njihovi preci pre hiljadu godina.³⁹

Izuzev na mestimično ogoljenoj mediteranskoj obali, u južnim i istočnim delovima Balkana, te u polumeditranskoj pokrajini Hercegovini, kamen je bio srazmerno redak građevinski materijal.⁴⁰ U ostalim delovima Balkana, čak i u najvećim gradovima, privatne zgrade pa i mnoga javna zdanja su bili građeni od drveta sve do duboko u XIX vek. Jedan britanski putnik je tako ostavio opasku o Beogradu, posle putovanja u 1830. g. da bi taj grad “bio jako ružan, da jednoličnost turske drvene arhitekture tu i tamo ne razbijaju kuće koje pripadaju hrišćanima, a građene su po uzorima viđenim na drugoj obali reke.”⁴¹

Balkanske tehnike gradnje u to vreme bejahu izrazito loše, i to su bile već duže od jednog stoleća. U zapadnoj Evropi, zanat *karpentarija* i *lapidarija* krajem srednjega veka bio se diferencirao u ceo niz različitih specijalnosti: tesarsku, stolarsku, zidarsku, klesarsku, krovopokrivačku, staklarsku itd.⁴² S druge strane, u većini balkanskih oblasti do te diferencijacije nije došlo ili nije bila toliko razučena. Putujući tesari i zidari, ili *dunderi* iz Bosne, su – kao i njihovi parnjaci u drugim osmanskim pokrajinama – i dalje spajali sve graditeljske “veštine” u svojim rukama, pa su zato, bar do 1870-ih godina uglovi kuća koje su gradili obično bili nepravilni, površine koje su ravnali neravne, a njihove proporcije ponekad neskladne.⁴³ Poštovanje preciznosti i sklada oblika po pravilu nije prenošeno iz sfere vlasti i religije u ruralni, pučki i svetovni sektor.

Čak i u domenu gradnje javnih vodovodnih objekata, u koju se u nekim delovima Balkana srazmerno dobro razumelo, do početka XVIII veka javili su se znakovi opadanja. Zanat graditelja vodovoda (*suterazi*), kao i zanat “tesara i zidara”, i kao i mnogi drugi zanati, bio je suštinski nasledan budući da se prenosio u okviru istih porodica, sela i oblasti sa pokolenja na pokolenje. Kao ilustraciju, možemo ukazati na jednu skupinu od devet epirskih sela, većinom ili u celosti pravoslavne vere, koja su krajem XVIII veka brojala oko 530 porodica i čije su usluge kao graditelja vodovoda, česama i akvedukata u Epiru i u

susednim pokrajinama bile tražene od pamtiveka. Njihova umeća bila su dakako tražena i u samome Carigradu. Ali od kraja XVIII veka rad ovih zanatlija je počeo da gubi na kvalitetu, a to pogoršanje delimično može objasniti to što su podvrgnuti kulučenju. Međutim, možda je manje posredi jasan slučaj opadanja kvaliteta rada, a više to što nisu usvajana novija evropska tehnološka i, naročito, naučna postignuća. Kao što je Pukvil primetio, malo je razloga da se pretpostavi da je brižljivost epirskih graditelja vodovoda u merenjima ozbiljnije popustila. S druge strane, skoro potpuno praktična usmerenost i suštinski nasledna priroda njihovog zanata, možda su postali glavna prepreka uvođenju novina. Mi u tom smislu i tumačimo Pukvilov iskaz “Odgajani u praktičnoj školi svojih otaca, oni uče sa uvek istom spretnošću dabrova metode jedne umešnosti koja je čini se dostigla najveću moguću perfekciju u rodu koje-ga su izabrali.”⁴⁴ Stavljajući najbitnije delove Pukvilovog razmatranja u kurziv, mi smo nastojali da njegove prodorne opaske učinimo manje zagonetnim. Međutim, jedan britanski savremenik bio je još kategoričniji u svojoj kritici *roda* posla osamnaestovekovnih osmanskih stručnjaka za hidrauliku, kako hrišćanskih tako i muslimanskih:

Kada treba dovesti vodu, oni počnu tako što polože u zemlju cevi od pečene gline na dužini od otprilike četvrt milje, zatim grade jedan kvadratni stubac, pa podižu cevi uza nj dok ne vide koliko će se voda dići; potom spuštaju cevi sa druge strane stupca, (ostavljajući vrh otvoren) i nastavljaju da ih vode ispod zemlje do sledećeg stupca; i tako čine sve dok ne dovedu vodu do mesta koje treba snabdeti. Ponekad se događa da sav njihov trud ostane uzaludan, i da se uvere da je mesto koje treba snabdeti vodom na većoj visini od mesta s kojeg su hteli da je dovedu.

Načela nivelisanja njima su nepoznata. Bilo bi uzaludno govoriti im da površina vode nije savršeno ravna; da postoji pojava kao što je prelamanje; i da im instrument za nivelisanje neće sam kazati do koje će se visine voda dići. Najučenjiji pripadnik uleme ne zna da je odnos celog sinusa prema uglu prelamanja isti kao odnos udaljenosti objekta prema prividnom nivou dobijenom prelamanjem. Oni nemaju kako da izračunaju bočni pritisak kod lukova ili kod kupola; mada obično preteruju u osiguravanju objekata, ipak im se ponekad događaju nesretni slučajevi.⁴⁵

Praktično obučavanje, pomoću kojega je jedno pokolenje osposobljavalo naredno da obavlja svoje poslove “sa uvek istom spretnošću dabrova”, moglo je da osigura očuvanje velikog dela tehničke prošlosti. Ali ono nije bilo nepomućeni blagoslov. Sputavalo je u uvođenju novina.

and Sons) 283; Friedrich Klemm, *Histoire des techniques*, prev. s nemačkog A. M. v. d. Lahr-Degout (Paris: Payot, 1966) 69–70.

43 Archives du Ministère des Affaires Etrangères, dalje: Af. Etr (Paris), Correspondance Commerciale (dalje: CC), Turquie: Mostar, I, fol. 323–24, pismo E. Sainte-Mariea od 30. novembra 1871; Julius Ebinger, *Studien über Bosnien und die Herzegovina* (Demmin, 1878); Vojislav Besarović, *Die Handwerkerfrage in Bosnien-Herzegovina* (Wien, 1913) 10

44 F[rancois]-C[harles]-H[ugues]-L[aurant] Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, 5 tomova (Paris: Firmin Didot, 1820–1821), I, 347–49. Od zanatlija uposlenih na gradnji carigradske Sulejmanije džamije tokom 1550-ih godina, 92 odsto kopača temelja, 83 odsto zidara i 63 odsto kovača su bili hrišćani. S druge strane, 77 odsto tesara, 87 odsto crtača planova, 90 odsto krovopokrivača (olovom) te 94 odsto staklara bili su muslimani. Cf. Ömer Lutfi Barkan, “L’organisation du travail dans le chantier d’une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle”, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XVII, 6 (nov.-dec. 1962), str. 1093–1106.

45 W[illiam] Eton, *Survey of the Turkish Empire* (London: printed for T. Cadell, Jr., and W. Davies, 1798) 211–13.

Sekira, vodenica, nakovanj, verige

- 46 Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, CXXXII, Filozofski i filološki spisi, knj. 34 (Beograd, 1941) 75–77, 180 bel. 5. O gvozdenoj sekiri i njenoj ulozi oruđa za kulturnu preobrazbu kod starosedelačkih populacija Južne Amerike i Australije videti u Alfred Métraux, "The Revolution of the Ax", *Diogenes*, No. 25 (Spring 1959), str. 28–40.

** Bugari su nazivali sekiru *baltak*, *baltija*. (Prim. ur.)

- 47 A[lan] J[ohn] B[ayard] Wace i M[aurice] S[cott] Thompson, *The Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus* (New York: E. P. Dutton and Company, [1913]) 32.

- 48 James H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York: Alfred A. Knopf, 1966) 2.

Arhaična i tradicionalna oruđa i kućni pribori su tako očuvani i posle 1400. ili 1500, posle 1700, pa čak i posle 1900. odnosno mnogo duže nego u skoro bilo kom drugom delu Evrope. Mi ovde ne samo da imamo – čak ni poglavito – problem zadržavanja starih karakteristika i struktura materijalnog života, nego i pitanje upornog prenošenja starih kulturnih vrednosti. Napose, ideja da su stara oruđa "sveti" predmeti koji se ne mogu tek tako odbaciti, ili se izraditi na neuobičajene načine, nije prestajala da prevladava. Svetost takvih predmeta uvećavalo je to što je raspodela materijalnih dobara po glavi stanovnika držana na niskom nivou.

Jedan od "najsvetijih" predmeta uopšte bila je sekira, na čiji smo značaj već ukazali u albanskoj poslovice. Ona je bila sakrosanktni artefakt u svim starijim indoevropskim i sredozemnim kulturama. U minojskoj civilizaciji je dvojna sekira simbolizovala božanstvo, a neki naučnici čak smatraju da je lavirint u Knososu bio hram sekire.

U mediteranskoj, evropskoj i skandinavskoj kulturi, sekira je od neolitske epohe zadržala svoj kulturni značaj do srednjeg veka. Ona je visoko poštovana još duže na Balkanu, naročito kod Srba, koji su je u obredne svrhe koristili do početka XX veka. Koristili su je u obredima koji je trebalo da zaštite decu od Straha (živog ili personalizovanog bića), da pobede Glavobolju (takođe živu ili personalizovanu), ili Vešticu, da oteraju proždrljive ptice i miševе i pacove gladne žita, olakšaju rođenje deteta, da umilostive tuču (možda takođe personalizovanu) te da predskažu hoće li zima biti oštra ili blaga. Sekira je bila i obavezni akter u nekim obredima u vezi sa vatrom. Na svojoj svadbi srpska mlada je morala da baci sekiru preko svog novog doma kako bi odagnala zle duhove s krova.

Srpski seljak obično je držao svoju sekiru iza kućnih vrata. Kada bi polazio na put, naročito u doba pre nego što se proširilo vatreno oružje, on ju je uvek nosio sa sobom jer ona je ujedno bila i fizički i duhovni zaštitnik. U rezidualnom smislu, smatra antropolog Veselin Čajkanović, sekira je bila fetiš neka-dasnjeg srpskog ili slovenskog "vrhovnog boga" Daboga (*deus dator*).⁴⁶

U mnogim balkanskim područjima, kao među Vlasima grevenskog okruga, kod kojih se nazivala *baltaki*** , sekira je oblikovana kao bradva, "sa širokim sečivom na kratkoj dršci", i korišćena je kao neka vrsta "kombinacije čekića, dleta, ašova, rezbarskog noža i otvarača za konzerve". Ma koliko joj se posmatrači koji su dolazili iz industrijalizovane zapadne Evrope podsmevali zato što se koristi za obavljanje tolikih stvari, a skoro nijednu ne obavlja kako treba,⁴⁷ mi možemo reći za sekiru na Balkanu, kao što je za nju rečeno u pogledu stare Rusije, da je bila veliki simbol "moći metala u svetu drveta".⁴⁸

Posle XI veka, Evropa je iskopavala sve veće količine gvožđa. Dugo vremena, međutim, gvozdena oruđa bila su srazmerno retka i skupa, a Evropljani iz XV veka još su se sećali jednog starog dualističkog predanja, pripisivanog Jevrejima, koje je govorilo da se gvožđe (istovremeno simbol obožavanja i simbol prezrenja) nikada ne koristi samo. Treba ga uvek spojiti sa drvetom (simbolom života i umerene i trpeljive sile), da bi se otklonila njegova škodljivost.⁴⁹ Bile su, međutim, uvedene i kulturne vrednosti koje su više pogodovale uvodjenju novina pa proizvodnja gvožđa u Evropi nije prestala da se uvećava. Sa godišnje vrednosti od nekih 25.000–30.000 metričkih tona u 1400, ona je narasla na 40.000 u 1500, 100.000–150.000 u 1540, 145.000 do 180.000 u 1700. i 1750. te na preko 500.000 u 1800. godini.⁵⁰

Na Balkanu, naročito u negrčkim društvima, iskustvo je bilo slično do oko 1400. godine. A onda je usledilo razdoblje tokom kojega je bilo i stagnacije, i smanjivanja, i širenja. Osmanski prihodi od rudarstva, koji su poticali uglavnom sa Balkana, dostizali su u 1546. godini 600.000 dukata što je srazmerno visok godišnji prinos. Nekoliko decenija kasnije, međutim, počelo je stoletno opadanje pa su oni pali na 500.000 dukata u 1590. i na 100.000 dukata do početka 1700-ih godina.⁵¹

Opadanje proizvodnje gvožđa možda nije bilo sasvim proporcionalno, ali sva raspoloživa svedočanstva govore da je proizvodnja gvožđa, kao i proizvodnja srebra, bila mnogo niža u 1700. i 1800. g. nego u XVI veku.⁵² Jedino stvarno pitanje je da li je proizvodnja po glavi stanovnika u 1700. i 1800. g. predstavljala petinu, četvrtinu, trećinu ili više od trećine onoga što je bila u 1550. U ostalim delovima Evrope, s druge strane, proizvodnja gvožđa po stanovniku je porasla za tri puta između 1400. i 1540, ostala na otprilike istom nivou između 1540. i 1700 (1,5 kg) i skoro se udvostručila između 1700. i 1800 (2,7 kg).

Ako u XIV veku ne otkrivamo neku bitnu kvantitativnu razliku između orijentacije na gvožđe balkanskih društava i orijentacije na gvožđe u Evropi, ta razlika je u 1700. g. bila značajna, u 1800. mnogo veća, a u 1850. godini je bila neverovatno veća. Kada je ušao u Konstantinopolj (Istanbul) 1806, Šatobrijan (Chateaubriand) je tako zapazio da se ritmičko udaranje čekića, koje se čulo u svim evropskim gradovima njegovog vremena, skoro nikada ne čuje u osmanskoj prestonici; baš kao što se i moglo očekivati u civilizaciji sa tako skromnom tražnjom za gvozdenim ekserima i kolima sa točkovima.⁵³ Izuzev, odista, u nekoliko oblasti, kao što je solunska ravnica, nijedan ekser ili bilo kakav drugi gvozdeni deo nije ugrađen u balkanska kola pre sredine XIX veka.⁵⁴

Neki od centara gvoždarske proizvodnje na Balkanu, kao što su Samokov i Gabrovo u Bugarskoj, koristili su svoje lokalne resurse za proizvodnju pribora

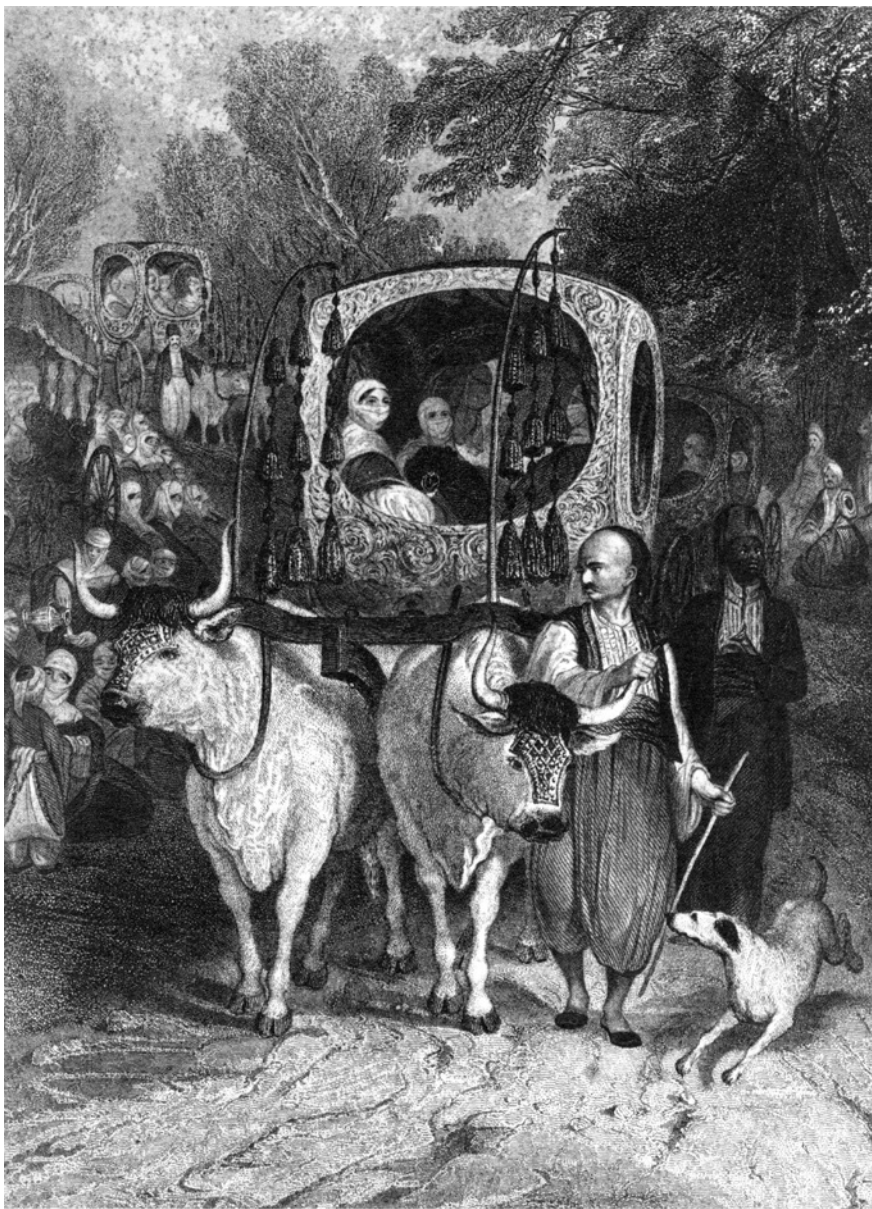
49 [Georges] Duby, "Le Moyen âge", u: G. Duby i R[obert] Mandrou, *Histoire de la civilisation française*, 2 toma (Paris: Armand Colin, [1958]), I, 76–79; J. Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, 259–61. Na preporuku Dina Milera (Dean A. Miller) pročitao sam i rad Laura Makarius, "The Blacksmith's Taboos: From the Man of Iron to the Man of Blood", prev. Simon Pleasance, *Diogenes*, No. 62 (Summer 1968) 25–48. Makariusova daje frojdotsko objašnjenje ambivalentnog stava ljudskih društava prema gvožđu, koje uključuje to što je gvožđe u istopljenom stanju slično krvi, što se upotrebljava u svrhu puštanja krvi, kao i to što je neminovno povezano s vatrom.

50 John U. Nef, *Western Civilization since the Renaissance: Peace, War, Industry, and the Arts* (New York i Evanston: Harper and Row – Harper Torchbooks, copyright 1963 by Nef; prvi put objavila 1950. g. Harvard University Press pod naslovom *War and Human Progress*) 35, 80–81; Rolf Sprandel, "La production du fer au Moyen âge", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XXIV, 2 (mars–avril 1969) 312; [Eric] J[ohn] Hobsbawm, *The Age of Revolution: Europe, 1789–1848* (London: Weidenfeld and Nicolson, copyright 1962 by Hobsbawm) 43.

51 Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 74–78 [= *Balkanska civilizacija*, 71–74]. Po drugim procenama osmanski prihodi od rudarstva iznosili su 600.000 dukata početkom

1530-ih, milion ili milion i po dukata početkom 1550-ih i 500.000 dukata početkom 1570-ih godina. Za ove druge procene videti, po datom redosledu, sledeće izvore: "Relazione dell'Impero Ottomano riferita in Senato dal segretario Daniello de' Ludovisi a di 3 giugno del 1534", u: Albèri, prir., *Relazioni*, ser. IIIa, Vol. I, str. 15; "Relazione dell'Impero Ottomano del Clarissimo Bernardo Navagero stato Bailo a Costantinopoli fatta in pregadi nel mese di febbrajo del 1553", *ibid.*, str. 37–39; "Relazione dell'Impero Ottomano del Clarissimo Domenico Trevisano tornato Bailo da Costantinopoli sulla fine del 1554", *ibid.*, str. 149–51; i "Relazione dell'Impero Ottomano di Marcantonio Barbaro tornato Bailo da Costantinopoli l'anno 1573", *ibid.*, str. 311. Ukupni godišnji osmanski prihodi tokom razdoblja 1530-1570. procenjeni su na oko osam miliona dukata. [Za više pojedinosti o osmanskim prihodima videti moju studiju "Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy, and Modernization", u I tomu ovog dela.]

- 52 Gliša Elezović, "Tarapana (Darb-Hane) u Novom Brdu. – Turske akče (aspres) kovane u kovnici Novoga Brda", *Istoriski časopis*, II (1949–50), 1951, 115–26; Traian Stoianovich, "L'Economie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles", doktorska disertacija, Univerzitet u Parizu, 1952, str. 337–40.
- 53 Vicomte [François René] de Chateaubriand, *Itinéraire de*

Sl. 2. Vozila u Carigradu, tridesete godine XIX veka: sultanija u svojoj arabi. Izvor: A[ntonio] Baratta [Baratti], *Costantinopoli Effigiata e Descritta con una Notizia su le Celebri Sette Chiese dell'Asia Minore ed Altri Siti Osservabili del Levante* (Torino: Stabilimento Tipografico di Alessandro Fontana, 1840). Umetnik je Thomas Allom. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Odeljenja za opšta istraživanja New York Public Library, The Astor, Lenox and Tilden Foundations: JFG 84–150.

Sl. 3. Kola, kolski delovi i kočija ispred kafana u Topkapiju, u Carigradu, oko 1840. godine. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Département des Imprimés, Gr. Fol.O².184: Eugène [Napoléon] Flandin, *L'Orient*, 4 toma (Paris: Gide et J. Baudry, 1853–1867), tom II, tab. 38. Reprodковано zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

Sl. 4. Seljačka kola u Makedoniji, oko 1900. godine. Izvor: H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future* (London: Methuen & Co., [1906]).

Paris à Jérusalem, 2 toma (Paris: P. H. Krabbe, 1853), I, 186–87.

- 54 Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 82 [= *Balkanska civilizacija*, 77–8]; [Adolphe Jérôme] Blanqui. *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841* (Paris: W. Coquebert, 1843) 124–25; Sreten L. Popović, *Putovanja po Novoj Srbiji (1878 i 1880)*. Priredio za štampu i predgovor napisao Đuro Gavella (Beograd: Srpska književna zadruga, 1950) 200; Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, IV, fol. 1–2, pismo Botmiliau-a (ili Botmilian-a?) od 17. januara 1865.
- 55 Ivan Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte* (Berlin i Leipzig: Walter de Gruyter, 1929) 246; Nicolas V. Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce bulgare (Documents officiels et rapports consulaires)*, I. *Rapports consulaires belges* (Sofia, 1941) 123, 128–29, izveštaj belgijskog generalnog konzula K. Jansena (C. Janssen) iz Sofije od 4. juna 1880.
- 56 Abbott Payson Usher, *A History of Mechanical Inventions*, s novim autorovim predgovorom (Boston: Beacon Press, 1959; copyright 1929, 1954 by the President and Fellows of Harvard College) 149–52, 161–83; Jack Lindsay, *Byzantium into Europe* (London: The Bodley Head, 1952) 441; Carleton S. Coon, *The Story of Man*, drugo popr. izd. (New York: Alfred A. Knopf, 1962) 277; A. G. Keller, "A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion", *Cambridge Historical Journal*, XI (1955)

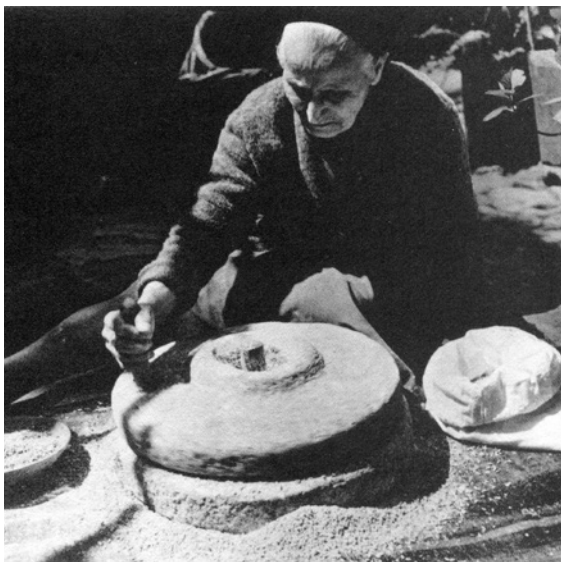
za jelo, raonika i drugih zemljoradničkih alatki za kojima je bilo potražnje u Rumeliji, Vlaškoj ili Anadoliji. Ali gvožđe iz Samokova, Gabrova i drugih balkanskih mesta je bilo skupo, pa nije moglo konkurisati jeftinijim gvoždarskim proizvodima iz zapadne i centralne Evrope.⁵⁵

Druga sredstva iskorištavanja energije, posebno efikasna sredstva, sporo su se širila. Na početku XIX veka, stupa i avan su još uvek bili široko rasprostranjene naprave za mlevenje. Celo stoleće duže u opštoj upotrebi je bio ručni mlin ili žrvanj, koji je nastavio da se koristi u tako naizgled različitim kulturama kao što su slovenačka (izvan Balkana u pravom smislu reči) i kultura srpsko-arbanaških Kuča. Treći tip oruđa za mlevenje, ponekad nazivan "grčkim", bilo je horizontalno vodeno kolo sa vertikalnom osovinom ("vretenom") koje se lagano širilo Balkanom posle II ili I veka pre n.e. Horizontalni mlin je imao dvostruko preimućstvo što su ga mogli postaviti prost seoski tesar ili zidar i što je mogao uprezati snagu malih planinskih potoka, kojih je tako mnogo na Balkanu.

Dva druga činioca možda su bila još uticajnija u ubeđivanju balkanskih naroda da ne prekinu zavisnost od ručnog žrvnja i horizontalnog mlina. Jedan je bio magijsko-religijske prirode, naime sklonost da se stari vodenički tipovi povezuju sa nekim poznatim božanstvom (koje je bilo degradirano, ali od koga se plašilo), ili s kulturnim junakom, kao što su Dabog (Daba), sveti Sava ili đavo. Na postojeće vodenoce (a naročito vodenične kamenove) gledalo se kao na moćna spremišta demonske ili *daimonske* sile, koju ne treba lakomisleno odbaciti. Tu magijsko-religijsku viziju osnaživalo je zdravo praktično rasuđivanje, u svakom slučaju ispravno sve do uspostavljanja delimično integrisanih nacionalnih tržišta. Na primer, ručni žrvanj je bio upotrebljiv preko cele godine pa po pravilu nije bilo velike finansijske štete ako se horizontalni mlin nije mogao pokrenuti. Skuplji i složeniji vertikalni mlin, s druge strane, mogao bi se pokazati beskoristan kada bi balkanski potoci u leto presušili ili se zimi zaledili, kao što se obično i događalo.

Vertikalnom, "rimskom" vodenom mlinu sa horizontalnom osovinom, koji radi efikasno na velikim vodotokovima i u kulturama koje su se mudro opredelile u korist tehnološke podele rada, tako nije bila rano ukazana dobrodošlica na Balkanu u pravom smislu. Osim što su i dalje postavljani mlinovi sa horizontalnim kolom, oskudni podaci kojima danas raspoložemo takođe govore da je Balkan – područje između sredozemnih mora i basenâ Dunava, Save i Kupe – tek neznatno participirao u opštem unapređivanju vodenih mlinova koje je bilo tako karakteristično za veći deo ostale Evrope posle – pa čak i nekoliko vekova pre – sredine XIV veka.⁵⁶

Brojnost i valjanost mlinova nesumnjivo se razlikovala od župe do župe, od pokrajine do pokrajine, i od jednog kraćeg ili dužeg razdoblja do drugoga. Taj

Sl. 5. Mlevenje žita kamenim žrvnjem, Grčka, dvadeseti vek. Za razliku od zapadne Evrope, arhaični oblici materijalne kulture na Balkanu su bili vazda prisutna stvarnost do bar sredine devetnaestog veka. Preostaci paleokulture bili su još uvek vidni i sredinom dvadesetog. Izvor: Demetrios R. Theocharis, *Neolithic Greece*, prir. Stelios A. Papadopoulos ([Athens]: National Bank of Greece, 1973), odeljak pod naslovom "Poslovi i dani". Fotografija T. Tloupasa. Reproproduковано zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne banke Grčke.

343–48; Vilko Novak, "Structure de la culture populaire slovène", u: *Papers of the International Congress of European and Western Ethnology, 1951* (Stockholm, 1956) 86; Stevan Dučić, *Život i običaji plemena Kuća*, prir. Jovan Erdeljanović, SEZ, XLVIII, *Život i običaji narodni*, knj. 20 (Beograd, 1931) 52–53. O širenju upotrebe mlinova i njihovom prilagođavanju za razne industrijske delatnosti tokom srednjeg veka videti u Marc Bloch, "Avènement et conquêtes du moulin à eau", *Annales d'histoire économique et sociale*, VII (1935) 538–63; Bertrand Gille, "Le moulin à eau, une révolution technique médiévale", *Techniques et civilisations*, III (1954) 1–15; Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* (New York: Oxford University Press – A Galaxy Book, 1966; prvi put obj. Oxford University Press, 1962) 80–88.

predmet nažalost je neistražen, pa ćemo se uzdržati od upoređivanja. Ono što ćemo, međutim, učiniti jeste to da oslušnemo stanje u jednoj zemlji – Srbiji – za koju je dostupno nešto malo sadržajnih podataka, doduše tek za vreme posle 1830. godine.

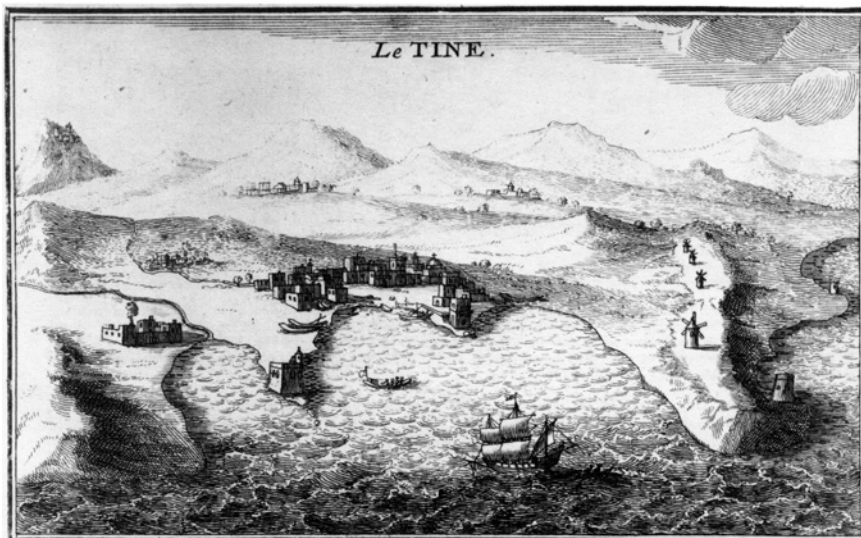
Ne želimo prećutno da kažemo da je Srbija bila tipična ili reprezentativna. Zaista, to bi moglo dati suviše sumornu sliku. Ali pozvaćemo se na nju zato što oslikava balkanske prilike i zato što jasno pokazuje kako sporost promena u jednom sektoru materijalnog života može da odloži promene u drugima. Ona nam tako može pomoći da pojмимо bar jedan vid ovog neospornog čuda od kulturnog otpora.

Jedna od prvih srpskih javnih ličnosti koja se zalagala za gradnju novih mlinova za brašno bio je knez Miloš, a nekoliko projekata koje je podupirao je i ostvareno pre njegove abdikacije 1839.⁵⁷ Do tog vremena je na reci Rasini između Kruševca i Suvaje već bilo bar 83 vodenice, verovatno mnogo više nego što je postojalo deceniju ranije.⁵⁸ Ali pošto su nove vodenice, često, bile male i nepouzdate poput starih, cena brašna se nije mogla odmah smanjiti, pogotovo s obzirom na to da se potražnja žitarica naglo povećala kako usled rasta stanovništva, tako i usled toga što je sve više volelo hleb u svojoj ishrani. Oko sredine veka cena meljave je bila skoro jednaka ceni samog žita, dok je u susednoj Austriji po običaju stajala na 10 odsto. Srpske cene pšenice i brašna uvećavale su i teškoće transportovanja, što će reći, nesmanjeno siromaštvo u vozilima i putevima uprkos značajnih poboljšanja postignutih posle 1820-ih. godina. Cena brašna je tako dugo držana mnogo višom nego u Habzburškoj monarhiji.

57 Ljubiša Protić, *Razvitak industrije i promet dobara u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša, s predgovorom Sergija Dimitrijevića* (Beograd: Rad, 1953) 55–58.

58 Stanoje M. Mijatović, *Zanati i esnafi u Rasini*, ur. Tihomir R. Đorđević, SEZ XLII, *Život i običaji narodni*, knj. 17 (Beograd, 1928) 162.

- 59 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, II, fol. 322, pismo Paula Renouarda iz Beograda od 22. juna 1855.
- 60 *Ibid.*, IV, fol. 1–3, pismo Botmiliaua iz Beograda od 17. januara 1865.
- 61 *Ibid.*, VII, fol. 385, pismo H. de Torcya iz Beograda od 2. novembra 1888.
- 62 *Ibid.*, VI, fol. 390–93, pismo Richemonta iz Beograda od 18. januara 1885.

Sl. 6. Vetrenjače : retke na Balkanu, obična pojava na više egejskih ostrva, kao na Tinosu, oko 1700. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Département des Imprimés, 8⁰⁰.57.A: [Joseph] Pitton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy*, gravire izradio C. Aubriet, 3 toma (Lyon: chez Anisson et Posuel, 1717), II, 44. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

Delimično zbog nepogodnog režima vetrova, vetrenjače su bile retke na Balkanu, a Srbija nije imala nijednu ni 1855, kada je jedan pruski inženjer izgradio prvi parni mlin – na ivici Beograda blizu Save – sa opremom koju je šest godina ranije kupio knez Aleksandar Karađorđević u Belgiji.⁵⁹ Godine 1865, Srbija je imala nekoliko mehaničkih pilana,⁶⁰ ali i 1888. je imala samo jednu od značaja, belgijsko preduzeće u Brzoi Palanci, u istočnosrbijanskom Negotinskom okrugu.⁶¹ Zbog nedostatka pilana i teškoća u lokalnom transportu Srbija je sve do 1885. uvozila tri četvrtine svojih (verovatno gradskih) potreba za drvenom građom iz Austrije.⁶² Srbijanske šume u razdoblju između 1830. i 1880. godine manje je prepolovila mehanička pilana nego vatra i sekira.

Drevo kao i metalna sekira koja je “oborila šumu” bio je nakovanj. Balkanski kovači verovali su da je i nakovanj “sveti” predmet. U srpskim područjima oni su se kleli u njega i na njemu zaklinjali kao što su se drugi ljudi morali zaklinjati na jevandjelju. Na Badnji dan (preživelo sećanje na jednu staru pagansku svetkovinu), oni bi okadili svoj nakovanj tamjanom, prelili ga vinom i na njemu upalili sveću. Nedeljom i o drugim praznicima običavali su da se mole pred njim kao da je oltar.

Nakovanj je u stvari bio fetiš – idol – koji se morao napraviti po propisanom obredu. Njegova izrada je bila tajni čin, skrivan od zlih očiju i nečistih duhova kao što su žene, i obavljan od strane majstora kovača uz saradnju devet pomoćnika – subotom uveče u vreme punog meseca. Kovanje nakovnja je bilo i svečana prilika u kojoj se od kovača očekivalo da svojim pomoćnicima i poslužiteljima razdeli puno hleba, vina, rakije (bar od vremena kad je ova ušla u široku upotrebu) i jagnječeg pečenja.

Za kovački zanat se obično govorilo da je đavolji izum. Među Srbima je pripisivan i svetom Savi. Dobro je, stoga, приметiti kako su u srpskom predanju i đavo i sveti Sava naslednici atributâ nekadašnjeg sve-boga Daboga. Pored toga, tokom većeg dela osmanske vladavine balkanski kovači, limari i kazandžije – koliko kod Slovena, toliko i kod Vlaha, Albanaca i Grka – obično su bili Cigani, pripadnici etničke manjine koja je normalno živela odvojeno od drugih. Etničke većine stoga su lako mogle da povežu kovačnicu sa zlom, to jest sa tajnovitošću i moći; sa nekim tuđim bogom ili sa potisnutim i suštinski zaboravljenim domaćim bogom.⁶³ Prevlast takvog duhovnog sklopa je verovatno znatno usporavala stvaranje ekonomije obilja.

Sl. 7. Verige u kući najmućnije porodice srbijanskog planinskog sela Maglič (najjužnija tačka kraljevačkog sreza, na levoj obali Ibra), druga polovina XIX veka. Obratite pažnju na to da u prostoriji, koja je spoj kuhinje i ostave, ima devet osoba. Izvor: Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, tom II. *Land und Bevölkerung*, priredio i dopunio Bogoljub Jovanović (Leipzig: Verlag von Bernhard Meyer, 1909).

- 63 Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, 110–13; Mijatović, *Zanati i esnaf*, 211; Wace i Thompson, *The Nomads of the Balkans*, 72; Makarius, “The Blacksmith’s Taboos”, 26–34.
- 64 Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, 70–75.
- 65 P[hyllis] Kemp, *Healing Ritual: The Technique and Tradition of the Southern Slavs* (London: Faber and Faber, 1935) 148–49; Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 13–15 [= *Balkanska civilizacija*, 22–23]; Marian Wenzel, “The Dioscuri in the Balkans”, *Slavic Review*, XXVI, 3 (Sept. 1967) 375–81 (363–81).
- 66 Victor Bérard, *La Turquie et l’hellénisme contemporain: La Macédoine* (Paris: Félix Alcan, 1893) 53–54.
- 67 Niederle, *Manuel de l’antiquité slave*, II, 123–24; Georges Castellan, *La Vie quotidienne en Serbie au seuil de l’indépendance serbe, 1815–1839* ([Paris]: Hachette, [1967]) 145–46.

Drugi predmet obavijen tajnovitošću, “sveti” predmet – prisutan u svakoj kući kao i sekira – bio je ognjišni lanac (*verige* na srpskohrvatskom) koji je visio nad ognjištima balkanskih seljaka. U indoevropskim kulturama, ognjišni lanac je tradicionalno smatran za obitavalište lara ili za same lare. Stoga o njemu treba da govorimo u množini, po srpskom običaju.

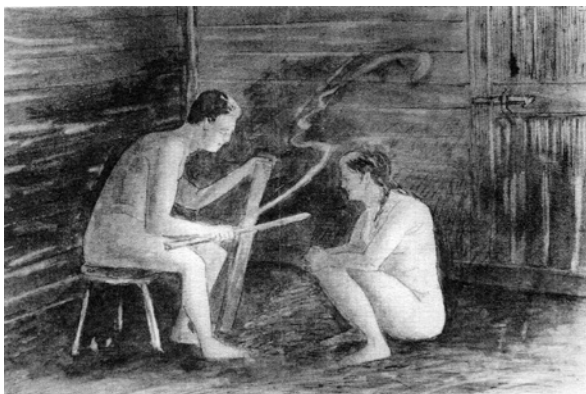
Kao “gospodarima kuće”, *verigama* se obraćalo u svadbenim obredima. Korišćene su i u vračanju i za odagnavanje veštice i čume, a bile su i od pomoći u spravljanju narodnih lekova. Kod Srba su smatrane i simbolom pravde, određenije rečeno, fetišem boga pravde kojega su oni nazivali svetim Savom, svetim Đorđem ili svetim Martinom (Mratom) – sve naslednicima Daboga.⁶⁴

Ognjište crnih ljudi, toplota i svetlost

Još “svetija” i od spomenutih simbola moći kamena, vode i metala bila je vatra. Vatra je bila velika očitateljica. Ali njena čistota je mogla biti neupitna samo ako je njen izvor bila *živa vatra*, a živa vatra se pak morala svake godine brižljivo obnavljati.

Jedan od najčešćih postupaka dobijanja žive vatre bio je taj da se taru dva komada leskovog, vrbovog, hrastovog, lipovog ili drenovog drveta. Taj način dobijanja vatre je zahtevao učešće dve osobe: dvojice muškaraca, dve žene, dva mladića, dva starca, blizanaca ili pak dveju osoba sa istim ili sličnim imenima. Kod Južnih Slovena su najpoželjnija imena bila Stojan i Stana, koja su i simbolički i etimološki povezivana sa moći da se “stoji”, ili “ne uzmakne”, pred zlom srećom. U nekim područjima, kao u pojedinim delovima Stare Srbije, dvojica učesnika je trebalo da budu nagi dok “isteruju” živu vatru i da to čine kad ih niko ne vidi to jest u tajnosti. Svrha je bila da se vatra “istera” kako je “isterivana” od nezapamćenih vremena, možda od paleolitske ere. Cilj nije bio da se uvode novine, već da se ponavlja oprobana arhajska tehnika.⁶⁵

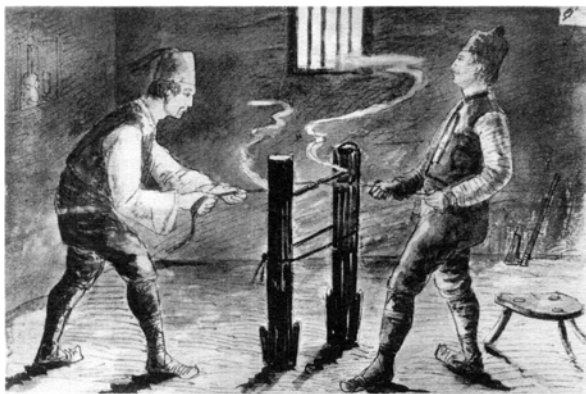
Sve do poslednjih decenija XIX veka, kad su u područjima grčke kulture ili područjima pod grčkim uticajem našle tržište petrolejske lampe, glavni izvori osvetljenja na Balkanu bili su voštanica kućne izrade i plamen smolovitog borovog drveta.⁶⁶ Kod Slovena je svetlost luči bila verovatno mnogo češća od svetlosti sveća, mada su za njih znali bar od X veka.⁶⁷ Sve do 1850-ih godina – i u gradu i na selu, i kod muslimana isto kao i kod hrišćana – veštačko osvetljenje nije bilo ni minimalno delotvorno izuzev na nekim verskim svetkovinama i u svečanim državnim prilikama. Uobičajene tehnike dobijanja vatre bile su prvenstveno smišljene da proizvedu toplinu, a ne da unesu svetlost i prosvetljenost.

Sl. 8. Dobijanje ("isterivanje" "izvijanje") "žive vatre", oko 1900. g.: praksa u šarplaninskom okrugu Stare Srbije. Muško i žensko dete koji još nisu dostigli pubertet, obično između 11 i 13 godina, uvođeni su u zatvorenu i potpuno mračnu prostoriju, gde bi se skidali do gola i ne izgovarajući ni reči naizmenično trljali suv lipov štap o veći štap dok se drvo ne zapali. Ovaj posebni način paljenja "žive vatre" je skoro iščezao do 1900. godine. Izvor: V. Titelbach, "Das 'Heilige Feuer' bei den Balkanslaven", *Internationales Archiv für Ethnographie / Archives internationales d'ethnographie*, XIII (1900), str. 1–4 i table I–IV.

Sl. 9. Dobijanje "žive vatre" oko 1900. g.: praksa u zapadnoj Makedoniji. U gornjim delovima dva drvena prošca koja su bila čvrsto pobodena u zemlju, bušene su rupe. Kroz te rupe je umetano parče lipovog drveta, ali tako da se može lako okretati, a prošci su na sredini povezivani jakim užetom. Dvojica muškaraca su potom naizmenično povlačila luk koji je bio vezan za lipovo drvo, kao što je prikazano na ovoj slici, sve dotle dok se drvo ne zapali. Izvor: Titelbach, "Das 'Heilige Feuer'".

Sl. 10. Dobijanje "žive vatre" oko 1900. g.: praksa na Kosmaju, južno od Beograda. Tehnika je bila slična praksi u zapadnoj Makedoniji. Ali, umesto da naizmenično povlače luk, dvojica muškaraca povlače, svaki prema sebi, uže koje je obavijeno oko lipovog drveta. Ovde je, osim toga, obred redovno obavljan u kući. Izvor: Titelbach, "Das 'Heilige Feuer'".

Sl. 11. Dobijanje "žive vatre" oko 1900. g.: praksa bugarskih pastira. Preko malog komada drveta koje je pričvršćeno za jedan panj, dvojica muškaraca povlače jedan duži komad drveta. Na krajevima toga dužeg komada su pod pravim uglom pričvršćeni kraći komadi, koje dvojica ljudi drže obema rukama da bi ga lakše pokretali tamo-amo. Izvor: Titelbach, "Das 'Heilige Feuer'".

- 68 Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce bulgare*, I, 117, Jansenov izveštaj od 4. juna 1880.
- 69 Sima Trojanović, "Naše kiridžije", *Srpski etnografski zbornik XIII* (Beograd, 1909), str. 66–7; Popović, *Putovanje*, str. 223, beleška. U pokretanju pitanja o magijskoj svrsi prozora okoristio sam se jednom sugestijom Deana Millera.
- 70 Kriegsarchiv (Wien), *Kartensammlung Klf7*, dnevnik sa putovanja Srbijom od 4. juna do 3. jula 1783. kaplana Rossicha, datiran 11. novembra 1783.
- 71 Johann Beckmann, *A History of Inventions, Discoveries, and Origins*, prev. s nemačkog William Johnston, 4. izd. u 2 toma, popravili i proširili William Francis i J. W. Griffith (London: Henry G. Bohn, 1846), II, 302.
- 72 Vivian Pinto, "The Civic and Aesthetic Ideals of Bulgarian Narodnik Writers", *Slavonic and East European Review*, XXXII (June 1954) 357.
- 73 Matija Nenadović, *Memoari* (Beograd: Prosveta, 1947) 155–56, 171; Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 189 [= *Balkanska civilizacija*, 165].
- 74 Beckmann, *A History of Inventions*, II, 303.

Slabo osvetljene noću, kuće balkanskih seljaka i siromašnog življa – kao i seljaka i siromaha uopšte – nisu bile građene ni da u njih uđe više od pričina prirodne svetlosti. Prozora ponegde uopšte nije bilo, ili su pak bili samo rupe – pokrivene drvenim kopcima ili razapetim želucima domaćih životinja naročito prasadi i ovaca. U XVIII i početkom XIX veka mnogi varošani su kao prozorski zastor koristili nauljenu hartiju. Okna od stakla, s druge strane, imali su samo domovi gradskih bogataša i nekolicine seoskih uglednika. Godine 1880, belgijski generalni konzul je pisao u svom izveštaju da su prozori bugarskih seljačkih kuća još obično "veuves de vitres".⁶⁸ U maloj srbijanskoj varoši Čačku stakleni prozori su se prvi put pojavili 1840, a vrlo je neobično to što je svaki prozor bio sastavljen od zbirke nekadašnjih ogledalaca. Ta ogledalca su bila izvađena iz poklopaca nekih čvrstih kutijica od hartije, koje su se tada redovno uvozile u Srbiju iz Češke i Austrije.

Ponekad je na sredini prozora pokrivenog želucem ili hartijom bušena mala rupa, ne toliko zato da bi propustili više svetlosti koliko zato da bi udavače mogle da vire i gledaju mlade gizdavce. Možemo štaviše nagađati da su prozori od ogledalaca – a po analogiji i oni pokriveni želucima i hartijom – prvenstveno bili fetiši obdareni karakteristikama ogledala, pa prema tome pravljeni više da služe u magijske nego u utilitarne svrhe.⁶⁹

Sve do kraja XVIII veka stakleni prozori ne samo da su bili mnogo ređi kod hrišćana nego kod muslimana, nego su i sobe hrišćanskih kuća normalno imale samo po jedan ili dva prozora (a ponekad i nijedan), dok su sobe muslimanskih kuća po običaju imale dva ili tri.⁷⁰ Kuća hrišćanskog seljaka bila je tipična "crna kuća" sa malo prirodnog i bednim veštačkim osvetljenjem. Bila je podjednako "crna kuća" kao i μέλαθρον siromašnog Grka antičkog doba ili uboga izba ruskog seljaka XIX veka,⁷¹ a takva je ostala sve do oko 1880. godine.

Skoro besprozorna "crna kuća" bila je tipično boravište ljudi koje ćemo nazvati "crni ljudi", naime "tamni svet" seljačkog života, o kom su pisali bugarski pisci *narodnici*⁷², i "pomrčena soba" neznanja i praznoverja gorštačkog i šumskog življa, u kojoj je pisao Matija Nenadović.⁷³ Kad je posredi ruska istorija imamo čak i autohtoni izraz – *черн* – koji označava "crne ljude".

Pogrešno bi, međutim, bilo pretpostaviti da "crna kuća" nije imala i preimućstava. Na primer stari Grci su znali da koriste dim i čađ svojih kuća da bi povećali trajnost ne samo "raznih namirnica u ishrani nego i različitih komada drveta koje su koristili za izradu svih vrsta velikog i malog oruđa. Na taj način je", piše autor jedne dragocene stare studije o tehnologiji, "pripremano drvo namenjeno za plugove, kola i brodove, a posebno ono od kojega su izrađivana kormila. Zbog dima i čađi ostave za meso i vino, a takođe i kavezi za držanje živine, za koju se govorilo da napreduje zahvaljujući dimu, pravljeni su blizu kuhinje..."⁷⁴

Kulturni kompleks “crne kuće” nije se lako odbacivao jer je bio veoma koristan. Pronicljivi francuski lekar koji je službovao na dvoru crnogorskog knjaza 1860-ih godina, Alfred Bulonj (Alfred Boulongne), objašnjava njegovu besprekornu logiku i naročito uočava zbog čega se nije mogla odbaciti neka pojedinačna karakteristika “crne kuće” a da se ne ugrozi cela struktura:

Mada je za nas toliko neprijatan, dim [crnogorskog ognjišta] pruža dva dragocena preimućstva Crnogorcima. Da nije njega, slabe grede koje nose krovove njihovih kuća brzo bi istrulele od čestih veoma jakih kiša u toj zemlji. Zahvaljujući dimu, koji ih za nekoliko dana prekrije slojem katrana, čađi i kreozota one mogu vrlo dugo odolevati razornom delovanju atmosfere. Osim toga, kao što je svima poznato dim je odličan agens za konzerviranje životinjskih materija; Crnogorci se uveliko koriste ovim dragocenim svojstvom kako bi pripremili svoju čuvenu kaštračinu, usoljenu i sušenu ovčetinu koja je omiljeno nacionalno jelo osoba na visokim položajima, a i izvozi se u priličnim količinama u susedne zemlje.

Istina je da bi razboritijim građenjem kuća bilo vrlo lako otkloniti nepovoljna svojstva i nastaviti uživati u raznim pogodnostima [sadašnjeg oblika gradnje]. Dovoljno bi bilo sagraditi dimnjak koji je dosta širok da u nj stane onoliko ovčijih čereka koliko je potrebno svakom domaćinstvu, te upotrebljavati otpornije grede. Ali baš tu i leži teškoća, jer gradnja dobrih dimnjaka zahteva vešte zidare. Kao ratnik, pastir ili zemljoradnik, međutim, Crnogorac nipodaštava ili prezire skoro svaki zanat. Stoga bi bilo praktično nemoguće u celoj zemlji pronaći jednu jedinu osobu koja je stručna za taj posao. Što se pak tiče korišćenja jačih ili otpornijih greda, Crnogorac ne bi potražio ništa bolje osim ako bi mu bilo poklonjeno. A pošto bi se grede morale kupiti, i pošto bi bile skuplje od onih koje sada obično koristi, izgledi su jedan prema sto da bi se on ikada odlučio na takav izdatak. Crnogorac je štedljiv čovek koji će tri puta razmisliti pre nego što se odvoji i od najmanjeg iznosa, osim ako to nije zato da kupi neko lepo ali obično loše oružje ili kakav kitnjast vez za svoje paradno odelo.⁷⁵

Vratimo se primamljivim svojstvima dimnjaka. Po mišljenju Stojana Novakovića dimnjaci su počeli da nailaze na dobrodošlicu u Srbiji u XII veku, podjednako ili skoro podjednako rano kao i u bilo kom drugom delu Evrope.⁷⁶ Međutim, kako se na Balkanu prednost davala drugim načinima zagrevanja, posle prvog uvođenja dimnjaka nije došlo do njihove sistematske implantacije osim, možda, u perifernim panonskim predelima, gde su s vremenom prevladala dva glavna tipa kuće: brvnara bez dimnjaka, oblepljena na suncu ispečenim blatom i premazana krečom, u kojoj su se i ljudi i stoka zbijali u jednoj jedinjoj prostoriji; i poluzemunica sa nekoliko prostorija koja je obično imala drveni dimnjak, bar prema zapažanjima Engleza dr-a Edvarda Brauna (Edward Brown(e)) iz 1669. godine.⁷⁷

75 Alfred Boulongne, *Le Monténégro: Le Pays et ses habitants* (Paris: Librairie de la Médecine, de la Chirurgie et de la Pharmacie militaires Victor Rozier, 1869) 29–30.

76 Braudel, *Civilisation matérielle* (1967), I, 223. Uputu na Novakoviće rad vidi u bel. 80.

77 Edward Brown, *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli* (London: B. Tooke, 1673) 38. Videti takođe Jean Claude Flachet, *Observations sur le commerce et sur les arts*, 2 toma (Lyon: chez Jacquenod père et Ru-sand, 1766), I, str. 205–8.

- 78 Castellan, *La Vie quotidienne*, 142–45.
- 79 H. Hassell Tiltman, *Peasant Europe* (London: Jerrolds, 1936), 82, 120; André Blanc, “Problèmes d’habitat rural en Croatie occidentale”, *Annales de géographie*, LXII (1953) 108–17; [Marie Louis Alphonse] de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, 1832–1833, ou Notes d’un voyageur*, 2 toma (Paris, 1854), II, 242–43. O uslovima stanovanja u selu Nerej (severozapadna Vlaška) u 1938. g. videti u H[enri] H. Stahl, ur., *Nerej, un village d’une région archaïque*, 3 toma (Bucharest: Institut de Sciences Sociales de Roumanie, [1939]), I, str. 211–20.

Sl. 12. Privatno spram javnog, trošno spram trajnog: seljačka kuća “moravskog” tipa u selu Dobra, u severoistočnoj (podunavskoj) Srbiji, oko 1860. godine. Izvor: Rev. William] Denton, *Servia and the Servians* (London: Bell and Daldy, 1862).

I u Srbiji se krajem XVIII i početkom XIX veka izdvajaju dva tipa seoske i poluseoske kuće. Jedan su predstavljale brvnare, koje su gradili tesari iz Osa-ta i drugih krajeva Bosne (ili drugi pod njihovim uticajem), a koje neki nauč-nici nazivaju “dinarskim”; one su imale visoke krovove pokrivenne slamom ili šindrom, a sastojale su se najpre obično samo od kuhinje (“kuće”), a kasnije od kuhinje i jedne do dve prostorije. Drugi tip su činile bondručare, ili takoz-vane “moravske” kuće, koje su gradili putujući tesari i zidari (“dunđeri”) sa Kosova i iz Povardarja. “Moravske” kuće su obično bile zdepaste i kvadratne, krov im je bio ponekad pokriven crepom (“ćeramidom”) a sastojale su se od kuhinje i dve do tri sobe. Građene su od pritesanih greda, a prostor između greda je bio ispunjen najpre čatmom a docnije ćerpičem i ciglom u blatu; zido-vi su bili oblepljeni ilovačom u koju je stavljana pleva a zatim krečeni. Imale su i veliki drveni dimnjak, dok su “dinarske” kuće bile bez dimnjaka.⁷⁸

Jednocelna kuća bez dimnjaka plus kuhinja, i kuća bez dimnjaka koja nije bila ništa drugo do ograđeno ognjište, bili su preovlađujući oblici seoskog staništa u skoro svakoj pokrajini: u Bosni, Srbiji i Crnoj Gori; u delovima Bugarske; u Vlaškoj, Moldaviji a možda i Transilvaniji; te u hrvatskoj Vojnoj krajini, gde je normalna brvnara u XVII veku bila duga samo 6 a široka 4 hrvatske stope (1,896 x 1,264 m). U rumunskim pokrajinama je sve do 1920. godine jedna od tri ili četiri kuće imala samo po jednu prostoriju (pretpostavljamo, uz kuhinju).⁷⁹

Na primere kuća sa dimnjacima koji odstupaju od pravila može se nesumnjivo ukazati i u drugim, a ne samo u podunavskoj i panonskoj oblasti. Čini se, međutim, da u istočnom Sredozemlju dimnjaci uopšte nisu bili uobičajeni, čak i ako su ih možda u severnije oblasti širile južnobalkanske zanatlije koje su bile upoznate sa nekim materijalnim karakteristikama italijanske civilizacije. S druge strane, moguće je da je širenje gradnje dimnjaka – uprkos tome što su dim i čađ predstavljali prepreku njihovoj brznoj difuziji – bilo prvenstveno posledica kontakata ovih istih zanatlija sa kulturom Panonije. Ako je dimnjak ostvario spor napredak na Balkanu u razdoblju između XII i kraja XVI-II veka, zidano ognjište nije ostvarilo nikakav. Jedan razlog za to, kao što smo primetili, bilo je neodgovarajuće tehničko znanje mnogih zidara. Ali važniji činilac u usporavanju implantacije dimnjaka i u zaustavljanju difuzije zidanih ognjišta bilo je uporno održavanje i proširivanje panonskog (ili centralnoevropskog) i mediteranskog načina grejanja, koji su potpuno otklanjali potrebu za zidanim ognjištima.

Sve do sredine ili kraja XIX veka, osnovna grejna jedinica u balkanskim gradovima i selima pod snažnim urbanim, vizantijskim ili sredozemnim kulturnim uticajem bio je skoro uvek *mangal* (μαγκάλι, u italijanskim dokumentima *braseiro*) – prenosivi gorionik ćumura od bronzne, bakra ili pečene gline. Mangal je bio staro kulturno obeležje, poznato još u drevnom Egiptu, ali je u širu gradsku upotrebu možda ušao tokom srednjega veka. Štaviše, ne samo na Balkanu nego i širom Sredozemlja mangal je počeo još šire da se koristi između 1500. i 1600. Njegov srednjovekovni balkanski naziv je bio ἄρουλα (ἀρούλα), pa se u jednom tipiku sv. Save (istorijske ličnosti a ne mitskog lika koga smo ranije spomenuli) sa početka XIII veka izričito određivalo da se bolesnička kelija u svetogorskom manastiru Hilandarima grejati “arulom, to jest ognjištem skovanim od medi koje se prenosi”.⁸⁰

Širenje upotrebe *arule* (ili *mangala*) olakšala je urbanizacija, proces od priličnog značaja u razdoblju između XII i XIV, pa ponovo u XVI veku, naročito zato što je osnovno gorivo za taj grejni uređaj bio ćumur. Ćumur je bio srazmerno jeftin i pogodan za transport. Tako je bio idealno gorivo za potrebe gradova koji obično nisu imali obilne izvore snabdevanja drvima kao većina sela. Pošto je sadržavao više energije od drveta iste težine i, za razliku od drveta, ispunjavao skoro svaki centimetar prostora, ćumur je lako prenošen iz šuma gde je pečen do gradova u kojima je prodavan – u sepetima privezanim na magarećim leđima. Mangal je bio jeftiniji način grejanja od zidanog ognjišta i zato što nije stalno stajao na jednom mestu, već se mogao pomerati iz jednog dela sobe ili kuće u drugi kako se javljala potreba.⁸¹

Balkanski način kuvanja je bio dodatna podrška strukturi baziranoj na ćumuru. Kada je ušao u Makedoniju iz Srbije u jesen 1886. na primer, Stojan

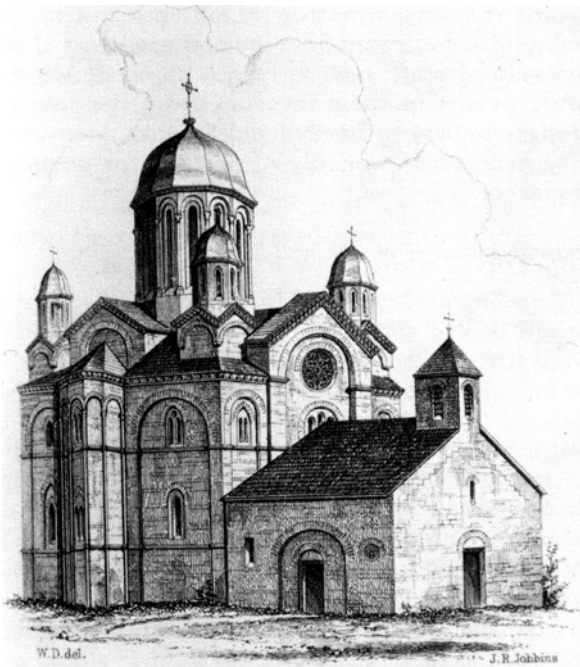
80 Stojan Novaković, “Đuven-dija”, *Archiv für slavische Philologie*, XXVII (1905) 175–81.

81 Traian Stoianovich, “Theoretical Implications of Braudel's *Civilisation matérielle*”, *Journal of Modern History*, XLI, 1 (March 1969) 71.

82 Stojan Novaković, "S Morave na Vardar, 26–28 oktobra 1886, putne beleške", *Godišnjica Nikole Čupića*, XXXII, knj. 13 (Beograd, 1893) 49.

83 O *Kachelofen* u Evropi videti u Braudel, *Civilisation matérielle* (1967), I, str. 225.

* U kasnom srednjem veku u Srbiju su iz ugarskih dvorskih radionica uvoženi gledosani *pećnjaci* četvrtastog oblika, kojima su oplaćivane strane kaljevih peći u palatama najviših feudalnih krugova. Jedinstveni nalazi ugarskih pećnjaka otkriveni su na prostoru dvora despota Stefana Lazarevića u Beogradu. (Prim. ur.)

Sl. 13. Javno spram privatnog, trajno spram trošnog. Obnovljena manastirska crkva Ravanica (Srbija) kao jedan primer težnje za ikonizacijom bezvremenosti, oko 1860. godine. Izvor: Denton, *Servia and the Servians*.

Novaković je odmah uočio jednu važnu kulturnu razliku između Srbije, koja je posle 1830. doživela korenit kulturni preobražaj, i Makedonije u kojoj je ritam kulturnih promena bio mnogo sporiji:

Ugalj (od drveta) takođe je artikal koji karakteristično odvaja ovamošnji život od sadašnjeg našeg. Kao da se uglja više troši nego drva. To je u vezi i sa načinom i sudovima kuvanja: sve se kuva na žaru i u sudovima (od bakra) za takvo kuvanje proračunjenim.⁸²

Do 1750. godine, spoljašnje kulturne karakteristike na Balkan su ulazile uglavnom sa juga ili preko Sredozemnog mora, pa je i mangal sa juga postojano napredovao na sever do obala Dunava. Međutim, još pre nego što su se, posle 1800. ili 1830. novi načini života počeli sistematično uvlačiti sa severa, na severni Balkan je iz Panonije i centralne Evrope prodro način zagrevanja koji je pojačao starije netrpeljivosti prema zidanom ognjištu, naime *Kachelofen* ("kaljeva peć").⁸³ Mi nismo mogli da utvrdimo kada je *Kachelofen*, ili velika nemačka peć (u početku građena od kamena, cigle ili gline a kasnije od livenog gvožđa, često sa oblogom od keramičkih pločica), prvi put počela da se širi južno od Save i Dunava, ali znamo da je u pokrajini sa ostrim kontinentalnim zimama kao što je Bosna bila prisutna već u XVIII veku.*

Čini se da su je na Balkan doneli *Kulturträger*-i koji su poznavali Ugarsku. Tako zaključujemo na osnovu činjenice da su stanovnici Bosne, Srbije i drugih balkanskih pokrajina usvojili mađarsku reč za peć – *szoba* – da bi označili peć centralnoevropskog tipa.⁸⁴ Značenje reči *soba* je potom bilo brzo obogaćeno. Proširena da uključi i prostoriju koja se greje pomoću peći, reč *soba* je prihvaćena i kao opšti naziv za prostoriju.⁸⁵

Topao prijem koji je centralnoevropskoj peći ukazan na severnom Balkanu anticipira jednu opštu tendenciju, skoro neopazivu i prikrivenu u razdoblju između 1780. i 1830, a dramatičnu i otvorenu posle toga – ka rasejavanju predmeta i ideja na jug i na istok sa severa i sa zapada. I ređe kulturne karakteristike, takve kao što je francuska kuhinja,⁸⁶ koje bi istrajavale u nadiranju sa juga, posebno preko Carigrada i Soluna, nadalje će biti prvenstveno severnjačke ili zapadnjačke provenijencije.

Kulturna tipologija pribora za pečenje

Prema načinima pečenja hleba, stare balkanske kulture mogu se podeliti na tri glavna tipa i nekoliko podtipova. U jednom tipu, koji je postojao u samo nekoliko planinskih predela, pravljenje hleba je ili bilo potpuno nepoznato ili je, kao u nekim delovima Albanije, bila opšta navika da se testo zaprete u vatru od vrelog pepela, bez stavljanja u bilo kakvu posudu. U drugom tipu kulture, hleb je pečen u pećima. U geografski najprostranijem i demografski najznačajnijem kulturnom tipu, koji se od Moreje (Peloponeza) pružao na sever do Albanije, Crne Gore, Dalmacije, Bosne, Srbije, Makedonije, Bugarske i podunavskih kneževina, pečenje se obično vršilo u posudi koja je stavljana na žar i potom se neposredno ili posredno prekrivala drugim slojem žari.

Taj treći kulturni tip je imao nekoliko varijanata. Recipijent ili posuda za pečenje, koja se u mnogim južnoslovenskim krajevima nazivala *crepulja* (reč sa sufiksom koji ukazuje na romansko iskustvo), bila je ili od kamena ili od zemlje, ali je zemljana podvrsta bila daleko najraširenija. Kamena posuda, uobičajena u nekim selima Leskovačke Morave, bila je možda preostatak iz jednog ranijeg doba kada je izrada grnčarije bila još nepoznata ili u svojim povojima.

Seljanke su svoje – obično beskvasno – testo mesile od pšeničnog, ječmenog, prosenog, sirkovog, heljdnog ili kukuruznog brašna (koji se do 1700. g. bio počeo uveliko gajiti na Balkanu) u kamenoj ili glinenoj posudi i potom su stavljale posudu na žar na ognjištu. Tehnika pečenja je nadalje dobijala jedan od tri oblika. U zajednicama i krajevima sa izrazito oskudnom materijalnom kulturom testo je neposredno prekrivano slojem žari. Na drugim mestima,

84 Milovan Gavazzi, "Das Kulturerbe der Südslaven im Lichte der Völkerkunde", *Die Welt der Slaven*, I (1956) 79.

85 Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, 107.

86 Castellan, *La Vie quotidienne*, 175.

takvim kao što je šumadijski predeo Jasenica, tako se radilo u kasnu jesen i zimi, ali se u proleće i leti preko testa prvo stavljao debeo sloj zelenog lišća pa su tek potom preko lišća stavljeni žar i vreli pepeo. Pogača koja se tako dobijala – a moramo naglasiti da je treća kategorija balkanske kulture suštinski bila kultura pogače, a ne onoga što se danas obično smatra hlebom – bila je i znatno čistija i lakše svarljiva od pogače pečene ispod samoga sloja pepela. Treći način, efikasniji od upotrebe lišća, bio je da se crepulja pokrije posudom u obliku sasvim plitkog zvona od pečene zemlje, bakarnog, bronzanog ili gvozdеноg lima koja je u Rumuniji nazivana *test*, a među Južnim Slovenima *pekva* (*peka*), *vršnjak* (*vršnik*), *pokljuka*, *pokrivača* ili *sač*. Na spoljašnjoj strani svakog tog zvona urezivani su nizovi brazdi, a u svakoj brazdi je probijan po jedan red rupica. U vreme pečenja, žar je posipana preko tih rupica. Kako je visina poklopaca iznosila oko trećine mere prečnika u osnovi (koja je varirala između 40 i 80 cm), to je osiguravalo da proces pečenja bude sporiji i potpuniji. Poklopci su pravljeni sa obodima ili “obručima”, pa su se mogli lako stavljati na crepulje, a imali su i ručku, tako da su ih korisnici mogli bez teškoća podizati i prenositi.

Najčešće su pravljeni od gline, mada su u nekim krajevima Albanije i Dalmacije, u Bosni, kao i u cetinjskom kraju Crne Gore, – dakle u najzapadnijim balkanskim područjima – često bili od gvozdеноg lima, bar u XIX veku. Bronzani ili bakarni poklopci, s druge strane, su se dugo koristili samo u područjima pod snažnim gradskim ili muslimansko-osmanskim uticajem; u mnogim seoskim krajevima uvedeni su u upotrebu tek tokom druge polovine XIX veka.

Pečenje na žaru u posudi neposredno pokrivenoj pepelom je verovatno bio stariji način pečenja od tehnike koja je zahtevala poklopac, a izgleda da se bilo široko očuvalo u krajevima gde je gajenje žitarica imalo samo drugorazredan značaj. Nasuprot tome korišćenje poklopca izgleda da je bilo najviše rašireno u oblastima sa srazmerno visokorazvijenom žitnom privredom.

Zemljani poklopci su po svemu sudeći bili starijeg porekla i verovatno su na Balkanu ušli u široku upotrebu do prve polovine I milenija pre n.e., dok su metalni poklopci nesumnjivo bili retki – ako ih je uopšte i bilo – sve do obnove balkanskog rudarstva u XIII i XIV veku i širenja, posle 1350, jako izraženog ukusa turskih i drugih balkanskih varošana za bakarno i bronzano pukućstvo.

Mada su se u mnogim seoskim područjima između 1850. i 1900. počeli koristiti bronzani poklopci, kuvanje na žaru od ćumura se do 1880. g. u većini gradskih područja počelo napuštati. U zemljama kao što su Srbija i Rumunija, koje su se bile otvorile za snažne srednjoevropske i zapadnoevropske kulturne uticaje, ono je do tog vremena počelo opadati i u nekim seoskim predelima.

Pečenje na žaru i ispod žara nekada je bilo mnogo više od isključivo ili prvenstveno balkanske kulturne crte. Posle 1400. godine, međutim, taj oblik kuhinje je u zapadnoj Evropi počeo brzo nestajati. Na Balkanu i u nekim delovima Azije on se uporno održavao kao dominantna pojava čitavih petsto godina duže.⁸⁷

Ono što je najznačajnije, kao i kod izrade nakovnja, nije činjenica sača i crepulje kao proste manifestacije “materijalnog života” na Balkanu, već kao temeljnog primera prisnog odnosa između stvari i verovanjâ, obredâ i željenih rezultata. Pravljenje crepulje je bilo važan obred, i mi pretpostavljamo da se sve moralo obaviti na propisani način zbog strukturne veze između crepulje i hrane, vatre i svetog predačkog ognjišta. U beranskom okrugu, koji je do 1912. g. bio deo Turske, a kasnije Jugoslavije, još i početkom XX veka se upražnjavao ovakav obred izrade:

[Žene] same iskopaju gnjilu (zemlju), pa je istucaju sekirom, pa onda dodaju u nju malo kočeti (kozje dlake), popare je uzavrelom vodom i umeraju (umese) rukama. Prvo raspleskaju, pa saviju pelijaš (obod). Obeleže na sredi krst i prstom probuše jamu, kroz koju se posle kukač proturi kad se vruća [crepulja] skida s vatre. Po tome se 2-3 puta po njoj posipa hladan pepeo da vlagu iznutra izvuče. Kad je i to gotovo, zapreće se crepulja u supret, gde postoji svega jednu noć ili jedva koji čas duže, i onda je sve svršeno.⁸⁸

Obratite pažnju na to da žene tuku glinu sekirom, i da je uobličavaju rukama, umesto da koriste grnčarsko kolo, te da je pravljenje crepulje (kao i pečenje u njoj) ženski posao. Obratite pažnju i na to da žene obeležavaju sredinu posude krstom, koji je koliko hrišćanski toliko i htonski simbol. I u Rasinskom (Kruševačkom) okrugu i u gornjem Pomoravlju uopšte, crepulja je obeležavana s jednim ili više krstova ili nekim drugim magijski moćnim simbolom.⁸⁹ Sve to ukazuje da imamo posla sa jednim od starijih ljudskih zanata.

Kasniji način pečenja bilo je pečenje u hlebnoj peći. Njegova primena je kod Grka možda počela oko 200. ili 300. godine n.e. Do X veka hlebna peć je postala vrlo poznat predmet u vizantijskim gradovima, a nije bila retka ni u Bugarskoj. U sledećim stolećima srednjega veka korišćenje peći se proširilo prema severozapadu u Srbiju.⁹⁰

Osmanske političke vlasti vodile su politiku sličnu politici Vizantije u podsticanju održavanja i gradnje hlebnih peći. Znamo, na primer, za vladinu naredbu od 16. aprila 1738, da se duž puta Sofija–Nikopolj izgradi 60 peći ili pekara, i za naredbu od 21. septembra, da se hitno oprave sve hlebne peći koje su ikada radile duž puta Carigrad–Sofija. I u jednom i u drugom slučaju, peći su bile potrebne za vojne jedinice koje su se kretale ka Austriji, s kojom

87 Josef Paul Mitterer, “Militärische Beschreibung”, u: Dušan Pantelić, “Vojno-geografski opisi Srbije pred Kočinu Krajinu od 1783 i 1784 god.”, *Spomenik Srpske kraljevske akademije LXXII*, drugi razred knj. 64 (Beograd, 1936) 101; Erdeljano-*vić*, *Etnološka grada o Šumadincima*, 120; Boulongne, *Le Monténégro*, 28; F[ranc]ois]-C[harles]-H[ugues]-L[aurant] Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l’Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, 3 toma (Paris: Cabon et Cie, 1805), I, 434; A[dam] Maurizio, *Histoire de l’alimentation végétale depuis la préhistoire jusqu’à nos jours*, prev. Dr. F. Gidon (Paris: Payot, 1932) 423–31; Mijatović, *Zanati i esnafi*, 185; Dučić, *Život i običaji plemena Kuća*, 100; Dragutin M. Đorđević, *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*, ur. Borivoje Drobnjaković, SEZ LXX, *Život i običaji narodni*, knj. 31 (Beograd, 1958) 71–75, 115; Hristo Vakaranski, “Charakteristische Merkmale der bäuerlichen Volkskultur in Bulgarien”, u: Rudolf Vogel, ur., *Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker*, “Südosteuropa-Jahrbuch”, Bd. VI (München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft, 1962) 129; Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, 105.

88 Sima Troyanovitch, “Manners and Customs”, u: Alfred Stead, ed., *Servia by the Servians* (London: William Heinemann, 1909) 177.

89 Mijatović, *Zanati i esnafi*, 185; Đorđević, *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*, 71–75.

90 Naum Jasny, "The Daily Bread of the Ancient Greeks and Romans", *Osi- ris*, IX (1950); A. P. Každan, *Derevnia i gorod v Vizantii IX–X vv.* (Moskva: Akademija nauk SSSR, 1960) 244, 337; Milan Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens* (Jena: Gustav Fischer, 1903) 217.

91 Bistra A. Cvetkova, *Izv'n-redni dan'ci i d'ržavni povinnosti v b'lgarskite zemi pod turska vlast* (Sofija: B'lgarska akademija na naukite, 1958) 164.

92 Pantelić, "Vojno-geografski opisi Srbije", str. 1–144; *Kriegsarchiv* (Wien), *Kartensammlung Kl6*, opis puteva u Srbiji od natporučnika Turatja, 1783; *ibid.* Kl67, Rosičev dnevnik, 1783; *ibid.* Kl610, izveštaj o putovanju po Srbiji potporučnika Pokornog, 1784; *ibid.* Kl612, opis putovanja kroz delove Srbije i Bosne poručnika Peretića, 1784.

Sl. 14. Hlebna peć (furuna) u selu Aimali, u okolini Siliistrije, u severoistočnoj (podunavskoj) Bugarskoj, oko 1870. godine. Izvor: F[elix] Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan: Historisch-geographisch-ethnographische Reisesstudien aus den Jahren 1860–1878*, 3 toma (Leipzig: Hermann Fries, 1875), tom III.

je Osmansko carstvo tada bilo u ratu, ili za jedinice koje su se iz nje vraćale.⁹¹

Rasprostranjenost hlebnih peći je varirala u zavisnosti od političke i kulturne geografije, kao i od religije, etniciteta i tipa zajednice. Peći su tako bile šire rasprostranjene u južnim i istočnim oblastima, koje su bile naklonjene vizantijskom kulturnom autoritetu. Pošto su takođe bile česte u gradovima i pored trgovačkih i vojnih puteva, možemo ih smatrati elementima elitne kulture čija je svrha bila da zadovoljavaju potrebe gradskih žitelja i nepostojanih grupa kao što su trgovci, vojnici i putnici. U jednom pogledu peći su bile deo svetovne kulture, jer bile su potpuno tuđe prethrišćanskim religijskim verovanjima i običajima na Poluostrvu i samo parcijalno uključene u potrebe hrišćanske vere. Najzad, više su ih koristili muslimani i Grci nego hrišćanski Sloveni.

Severno od solunske ravnice, peći su uglavnom koristili – do samog kraja XVIII veka – jedino u gradovima i palankama (naselja ograđena palisadama) te u malom broju sela blizu vojnih i trgovačkih puteva. Prema izveštajima nekoliko austrijskih vojnih obaveštajaca o privrednim prilikama u Srbiji, g. 1783. i 1784. hlebnih peći je bilo samo u varošima i trgovištima kao i selima pored Drine (bar u nekoliko sela blizu Krupnja i Paleža), Dunava, Save i Morave. Tamo gde ih je bilo, one su bile solidno građene, u privatnom vlasništvu, i mogle su istovremeno peći po 40 do 60 hlebova.

Ograničavajući naš prikaz na palanke i trgovišta, mi nalazimo da su g. 1783. i 1784. javne hlebne peći (u privatnom vlasništvu) bile ovako raspoređene: 9 u Požarevcu; po 7 u Čupriji i u Jagodini; 5 u Aleksincu; 4 u Ražnju; po 3 u Kragujevcu, Batočini, Hasan-pašinoj (kasnije Smederevskoj) Palanci, Kolarima i u Grockoj; te po 2 u Trsteniku, Karanovcu, Čačku i u Rudniku.⁹² Može-

mo primetiti, u svrhu poređenja, da je sto godina ranije šire područje Carigrada imalo bar 133 pekarske peći od čega se 84 nalazilo u Stambolu, 25 u Galati i Jenikoju, 14 u Uskudaru (na anadolskoj strani) te 11 u Ejubu.⁹³ Godine 1689. u Jedrenu je radilo bar 53 pekarske radnje ili peći.⁹⁴

Hlebne peći u trgovištima i palankama, tim relejnim postajama velikih gradova, mnogo su manje pekle za potrebe lokalnih stanovnika – ta mesta nisu imala više od 500 do 5.000 žitelja – nego za mnogobrojne putnike koji su se zaustavljali kod hanova. Na *per capita* osnovi bilo je svakako četiri ili pet puta više javnih peći u palankama nego u glavnim gradovima, pa je i u pomoravskim palankama i trgovištima (mi ih nismo sve popisali) bilo bar isto toliko javnih peći kao u velikom gradu Jedrenu. Međutim, peći velikih gradova su možda imale veći kapacitet pečenja.

Siromaštvo u stvarima

Ostavimo gradove. Da bismo stekli puniji osećaj preovlađujućeg materijalnog siromaštva, pokušaćemo da izračunamo broj predmeta koje je mogla imati jedna obična seljačka porodica. Oko 1830. godine, u vreme pre nego što je usledio preobražaj, jedna obična srbijanska seoska kuća imala je verige, sekiru, crepulju, kalaisani bakarni kotao ili bakrač (koji je uvek visio iznad obično otvorenog ognjišta), sofru, jedan ili dva tronošca, jednu ili više drvenih “škri-nja” za odlaganje odeće za svečane prilike, naćve, kabao za vodu, čabar za sir, avan i stupu od izdubljenog panja za tucanje soli (ponekad i žitarica) te vreteno i preslicu. To čini ukupno 16 do 20 predmeta. Poneka domaćinstva su imala i sač, drveni svećnjak (“čirak”), ručni žrvanj, gusle, neko vatreno oružje, drvenu lopatu (“lopar”), prakljaču, grebenaljku, bardak, jednu ili dve posude od izdubljene tikve, trud i kremen. Osim toga, srbijanska domaćinstva su normalno posedovala i neke druge kuhinjske predmete: nekoliko drvenih kašika, tanjira, čaša i činija; nekoliko ćupova i krčaga, i nož. Ako dodamo našem spisku ove predmete, a izostavimo hranu i odeću, dobijamo ukupno pedesetak predmeta po domaćinstvu, ili, s obzirom na njihovu veličinu, verovatno ne više od 7 predmeta po ukućaninu. Pa i ako pretpostavimo da smo nehotice neke stvari izostavili, nije verovatno da je ukupan broj kućnih i ličnih predmeta premašivao 10 po osobi u bilo kojoj osim najimućnijih porodica.

Prebrojmo i alatke i oruđa za obradu, proizvodnju i prevoz, koji su držani van svake kuće. Verovatno ćemo naći nekoliko drvenih grabulja, nekoliko drvenih vila, mali plug, ponegde drljaču, ponegde valjak od stabla (“vlak”) za dovoz drva, kazan za pečenje rakije (mnogo češći u 1830. g. nego u prethodnom veku), jednu ili dve bačve, nekoliko srpova, po koju kosu (za košenje, ne

93 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIIe siècle: Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, “Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul”, Vol. XII (Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1962) 181.

94 Cvetkova, *Izv'nedni dan'ci*, 165.

- 95 Naše procene se velikim delom zasnivaju na: Castellan, *La Vie quotidienne*, 128–29, 145–46; Erdeljanić, *Etnološka grada o Šumadincima*, 120; Joel M. Halpern, *A Serbian Village*, revid. izd. (New York i London: Harper and Row – Colophon Books, copyright 1956, 1967, by Columbia University Press) 104, 108; Great Britain, Parliament – Sessional Papers, Vol. LXXXII (1883): Great Britain, Foreign Office, *Correspondence Relating to Article XXXVIII of the Treaty of Berlin (Balkan Railways), Commercial, No. 33, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 1883* (London: Harrison and Sons), str. 2–9, Sidney Lockock, “Report on the Servian Railways”, pisan u Beogradu 27. aprila 1883, upućen erlu Grenvilu, u kome Lokok navodi podatke iz Trgovinskog izveštaja g. Bejkera za 1879. g. o starim i novim poljoprivrednim oruđima u Srbiji.

Sl. 15. Jedno seljačko imanje u doba ekspanzije žitne i opšte tržišne privrede: Desić, severozapadna Srbija. Izvor: Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, I. *Land und Bevölkerung* (Leipzig: Verlag von Bernhard Meyer, 1904).

za žetvu), jaram, jednu ili dve zaprežne opreme, i možda kola. U najboljem slučaju, jedno prosečno srbijansko domaćinstvo nesumnjivo je posedovalo ne više od dvadesetak oruđa za proizvodnju i prevoz i drugog poljskog oruđa i pribora za preradu – jedva nešto više od 2 ili 3 po osobi. Čak i ako bismo pretpostavili da su imala po 5 takvih oruđa, ne bismo mogli podići raspodelu materijalnih predmeta (ne računajući hranu i odeću) po glavi stanovnika među srbijanskim seljacima na više od 15; ona verovatno nije premašivala 10 ili 12.⁹⁵

Po podacima koji se verovatno odnose na dvadesete, tridesete ili sredinu četrdesetih godina XX veka, reklo bi se da su domaćinstva u selima bukureštanske oblasti u proseku imala po 250 predmeta.⁹⁶ Izvor za ovu procenu je u pogledu nekih pojedinosti neodređen, i samo delimično pokazuje kako rumunski naučnici definišu “predmet”, ali jedan novozelandski balkanolog tvrdi da su rumunski istraživački timovi koje je obrazovao i predvodio Dimitrije Gusti, osnivač rumunskog Instituta društvenih nauka, pod zaglavlje “predmeti domaćinstva” (*obiecturile din casă*) obično upisivali kućni nameštaj, kuhinjski pribor i “kućne” stvari u zajedničkom vlasništvu. Ako prihvatimo hirovitost međuratnih sociologa, pa i nekih kasnijih naučnika, koji ponekad proizvoljno utvrđuju prosek vlašskog seljačkog domaćinstva na 9 osoba, moraćemo da pripišemo jednom članu domaćinstva najviše 28 “kućnih” predmeta. Ali

ako je, kao što je verovatnije, prosečno vlaško seljačko domaćinstvo u to vreme bio upola manje,⁹⁷ moraćemo da podignemo našu procenu materijalnog bogatstva na 50 ili 60 predmeta po članu.

Ako još pretpostavimo da je 1830. g. broj predmeta po glavi stanovnika u vlaškim selima bio sličan kao u srbijanskima, da se posle toga stanje menjalo približno jednakom brzinom, te da je, uopšteno posmatrano, stanje bilo slično i u drugim balkanskim pokrajinama, moraćemo da zaključimo da se broj “kućnih” predmeta koje je imao balkanski seljak udvostručio ili trostručio pa čak možda i upetostručio ili ušestostručio u razdoblju između 1830. i 1930. godine. Ovaj zaključak ostaje da se dokaže, ali ne predstavlja neutemeljenu hipotezu.

Antropolog Judžin A. Hamel (Eugene A. Hammel) piše o balkanskom seljaku u 1960-im godinama, da on “još uvek živi više okružen ljudima nego stvarima ili pravilima ili organizacijama.”⁹⁸ Mada je u biti tačna, ova tvrdnja ipak manje verno odražava današnje stanje nego uslove od pre sto ili sto pedeset godina. Balkanski seljak predmodernog i ranijeg savremenog doba veoma je visoko vrednovao integrisani društveni život – porodicu, rod, bratstvo, plemo, družinu, kult i bar još desetak drugih oblika društvenih odnosa⁹⁹ – i malo je držao do mnoštva stvari. Jasno je davao prednost ugodnosti koju pruža tradicija i društvena stabilnost nad ugodnostima materijalnog obilja. Da upotrebim psihoanalitičku terminologiju, seljački način bio je način života “oralne”, a ne “analne” kulture. Kao takav, on je inklinirao tome da minimizuje kvantitet, čistotu, preciznost i kontinuitet misli i napora.¹⁰⁰ Pod udarom svojih gradova i zapadne civilizacije, međutim, savremene seljačke kulture postale su znatno više “analne” od svojih prethodnica.

Istina je da su mnogi zemljoposednici i trgovci bili dugo vremena pridavali visoku vrednost materijalnim stvarima, i da je prilično veliki sektor predmodernog seoskog društva – razbojnici i junaci – pokazivao “egzibicionističke” sklonosti ceneći materijalnu svojinu, a ponekad i težeći da istraži nepoznati svet.¹⁰¹ Ipak, u celini gledano, balkanski narodi predmodernog doba nisu cenili materijalne stvari zato što su materijalne ili predmeti, već zato što su bile sastavni deo njima dragog životnog ustrojstva i što su imale “duhovna” svojstva.

Među materijalnim dobrima, ništa toliko ne pada u oči kao odsustvo ili oskudnost kućnog nameštaja ili pokretnog pokućstva, kao što su stolovi, stolice, kreveti, pisaci stolovi, ormani itd. Sofe sa aranžmanom od ćilima i jastučića (*minderluci*) bile su opšta pojava u domovima stalno naseljenih muslimana i mnogih gradskih hrišćana, ali skoro da ih nije bilo u seoskim krajevima osim kod zemljoposednika i uglednika. Nameštaja je bilo više u muslimanskim nego u hrišćanskim domaćinstvima, a među hrišćanima je bio najuobi-

96 Abraham A. Moles, “Objet et communication”, *Communications*, No. 13 (1969) str. 3 (ceo broj časopisa posvećen je temi “Les objets”).

97 Za veliki deo ovih podataka dugujem zahvalnost mom bivšem kolegi J. Jensenu, koji je nekoliko godina bio predavač na Univerzitetu Massey, a kasnije je postao šef Katedre za istoriju na Univerzitetu Waikato na Novom Zelandu. Videti takođe Démètre Guști, *La Monographie et l'action monographique en Roumanie: Conférences données à l'Université de Paris* [10 et 16 janv. 1935], Institut de droit comparé, “Etudes de sociologie et d'ethnologie juridiques”, No. 23 (II izd.; Paris: Les Editions Domat-Montchrestien, 1937); Stahl, *Nerej*, posebno tom I, str. 208 i tom III, str. 330–72.

98 E. A. Hammel, “The ‘Balkan’ Peasant: A View from Serbia”, u: Philip K. Bock, ur., *Peasants in the Modern World* ([Albuquerque]: University of New Mexico Press, 1969) 96.

99 N. Pantazopoulos, “Öffentlich-rechtliche Institutionen der Griechen während der türkischen Herrschaft”, *Festschrift für Walter Schätzel*, p. o. iz *International-rechtliche und staatsrechtliche Aushandlungen* (s.l. et a.), str. 1–10 (u *Festschrift*-u stranice nose paginaciju 363–72); Eugene A. Hammel, *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1968); Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, 136–42 [= *Balkanska civilizacija*, 122–126.]

100 Yvonne Castellan, *La Culture serbe au seuil de l'indépendance (1800–1840): Essai d'analyse psychologique d'une culture à distance temporelle*, Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Poitiers, 4 (Paris: Presses Universitaires de France, 1967) 60–61, 88–89.

101 *Ibid.*, 121–25.

102 H[endrik] Bolkestein, *Economic Life in Greece's Golden Age*, revidirao i beleškama snabdeo E. J. Jonkers (Leiden: E. J. Brill, 1958) 56–57.

103 Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, 124.

104 Mathias Murko, "Das Grab als Tisch", *Wörter und Sachen*, II (1910) 115, 120, 125.

105 Emile Sicard, *La Zadruga dans la littérature serbe (1850–1912)* (Paris: Editions Ophrys, 1943), na str. 55–57 piše o svečanoj sobi.

Sl. 16. Ponovo verige i "postelja" u "kujni" jedne seljačke "crne kuće" u Srbiji pre I svetskog rata. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien*, tom III. *Staat und Gesellschaft*, priredio i dopunio Bogoljub Jovanović (Leipzig: Verlag von Bernhard Meyer, 1914).

čajeniji kod Grka. Ali materijalne prilike Grka vizantijskog i osmanskog doba nisu se suštinski razlikovale od prilika Grka klasične antike, kada su alati grčke "industrije" bili "jedva manje od pribora", i kad je jedna od reči za te alate – *epipla* – označavala i nameštaj, kao što i danas čini.¹⁰²

Međutim, povlašćene vizantijske društvene grupe koristile su postelju sa nožicama, pa je Vizantija pobjednički prenela na balkanske Slovene grčku reč za postelju κράββατος. Ipak, kreveti su i kod Grka bili retki sve do sredine XIX veka, mada još ređi kod ostalih balkanskih naroda. Do kraja toga stoleća južnoslovenski seljaci su obično spavali na slamarici ili asuri, zvanoj *postelja*, čija je upotreba posvedočena od X veka.

I visoki sto sa četiri noge – τράπεζα – ima dugu istoriju kod Grka, a izgleda da su ga bugarski kneževi i boljari prihvatili u XI veku.¹⁰³ Sve do odmaklih decenija XIX veka, međutim, balkanski Sloveni obično su ga koristili samo u posebnim prilikama kao što su *slava* ili primanje posebno važnih gostiju.¹⁰⁴ Mi, zbilja, tvrdimo da su *trpeza* i ikona bile srazmerno retke kod Slovena zapadnog Balkana, izuzev u bogatim porodicama, sve do vremena kad se posle 1830. g. počela širiti ustanova svečane sobe u domaćinstvu.¹⁰⁵ Mnogo uobičajeniji i kod Slovena i kod neslovena bio je vrlo niski sto (obično niži od 30 cm), koji je prvobitno bio bez nogu, a nazivao se *sinija*, *sofra* (osmanski naziv) ili

tavla (među Sarakačanima u Grčkoj). Niski sto je obično bio okrugao, mada je bilo i pravougaonih, s prečnikom od kojih šezdesetak centimetara. Jedini drugi redovno prisutni komadi nameštaja u balkanskoj seljačkoj kući predmodernog doba bili su jedan ili dva tronošca, visoki tridesetak centimetara,¹⁰⁶ a i oni su bili tu prvenstveno zato da na njih sednu stariji i muškarci od autoriteta.

Moda, modernost i akulturacija

Neprestanim davanjem prednosti društvenoj solidarnosti nad materijalnim dobrima i individualnosti, Balkan je između 1400. i 1780. postajao sve više različit od zapadne Evrope. Ukoliko je i bilo vrednovanja stvari, ono se prvenstveno ticalo sjajne konjske opreme, gizdavog odela i osobito ukrašenih noževa i pištolja, sve repozitorija *agalme*.

Žudnja za modom u osnovi je drugačija, jer moda je manifestacija modernosti, a modernost podrazumeva sklonost za brze promene. Razvijanje naklonosti za modu u stvari odražava preobražaj celokupnog životnog stila – od kulture u kojoj je nošnja obeležje društvene, verske i etničke posebnosti u kulturu u kojoj je odeća stvar imućnosti i individualnog ukusa.¹⁰⁷ Na primer, sensimonovci, koji su bili svesni postojanja strukturne povezanosti između odeće i kulture u celini, trudili su se da osnivaju banke, da grade pruge, kanale (ili socijalizam, bilo kao dopunu ili kao alternativu), o Francuzima su mislili kao o naciji Druida – “pravom svešteničkom narodu” kome je srećom pala u zadatak misija da uvede svet u jednu novu civilizaciju – i (što je već realnije) bili su uvereni da će ekonomske i političke promene gubiti na svom uticaju ako ih ne budu pratili reforma odevanja i “rehabilitacija ploti”.¹⁰⁸ Mnogobrojne borbe “kapa” i “šešira”, i borbe suparničkih kokardi, kao i nadmetanja između “sankilota” i “gizdelina”, “fustanela” i “jahačkih kaputa” (u Grčkoj sredine XIX v.)¹⁰⁹ te crvenih fesova i ruskih kapa (u Srbiji sredine XIX v.)¹¹⁰ prećutno govore da su neki načini odevanja spoljašnje slike unutaršnjeg psihološkog stila.

Moda je među nekim zapadnoevropskim elitama bila moderna već i pre 1400. godine. Na Balkanu je međutim trajan podsticaj našla tek nakon što su domaći pravoslavni trgovci institucionalizovali – naročito tokom druge polovine XVIII veka – redovnu trgovinu znatnog obima sa udaljenim tržištima u Evropi. Celovita preliminarna struktura naklonjena modi bila je naposljetku položena zahvaljujući pojavi – rezultatu srpskog, grčkog i drugih balkanskih društveno- i nacionalnooslobodilačkih pokreta od 1788. do 1829 – političkih vlasti kojima je uzor bila Evropa.

106 Castellan, *La Vie quotidienne*, 145–46; Georges B. Kavadias, *Pasteurs nomades méditerranéens: Les Saracatsans de Grèce* (Paris: Gauthier-Villars, 1965) 30.

107 Stoianovich, “Theoretical Implications”, str. 68–70. Za neke od najzanimljivijih i najvrednijih stranica o modi videti Braudel, *Civilisation matérielle* (1967), I, str. 233–50.

108 Ernst Robert Curtius, *The Civilization of France*, prev. Olive Wyon (New York: Vintage Books – Random House, 1962; preštampano po dogovoru sa izd. kućom George Allen and Unwin) 21.

109 Jacques Ancel, “Les Balkans entre la Méditerranée et le Danube”, u: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française* (Paris: Librairie Universitaire J. Gamber, 1933) 26–27.

110 Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; with a Visit to Greece and the Ionian Isles*, 2 toma (London: Colburn and Co., 1851), I, 23–24.

Pre nego što se proširio u balkansku unutrašnjost, ukus za modu bio je negovan duž zapadnih rubova Osmanskog carstva, naime u gradu Raguzi ili Dubrovniku, koji je bio predvodnik u trgovinskoj ekspanziji XVI veka i koji je zadržao svoju autonomiju do Napoleonovog vremena. Mada je Dubrovnik ubrzo posle svršetka XVI veka i trgovački i u drugim pogledima opao, on je uspeo da se do sredine XVIII veka u izvesnoj meri oporavi. Do 1760. godine, zbilja, mi u ovom gradu već uočavamo celu strukturnu situaciju koja pogoduje modi i modernosti.

Analizirajući stanje u šezdesetim godinama XVIII veka, jedan francuski konzularni izveštaj kazuje da su stanovnici Dubrovnika stekli naviku da spavaju u krevetima i da neke porodice poseduju tapiserije, slike, ogledala i nameštaj sa intarzijama; dve poslednje stvari obično uvoze iz Venecije. Pored toga, skoro da nema kuće koja nema svoju zatvorenu nosiljku, stvar koja je u to doba bila karakteristična za gradove od Pekinga pa do Pariza. Do sredine XVI-II veka Dubrovčani su štedljivo koristili nosiljke koje su se skoro isključivo sastojale od drvenog sedišta sa naslonima, presvučenog prostom tkaninom. Do 1760-ih godina, oni su već počeli uvoziti nosiljke iz Napulja “raskošne kao na bilo kom od evropskih dvorova”, a mogli su se unajmiti i nosači da pomognu slugama koji nose naslonjače svojih gospodara i gospodarica.

Najviše isticanja sjaja bilo je u domenu odevanja. Plemkinje su, na primer, bile odevene u čipke, silne trake, krinoline od brokata ili široke obručima rastegnute suknje od somota i drugih finih materijala krojene na francuski način, s odgovarajućim cipelama, kičankama i drugim dodacima. Bogatije su nosile drago kamenje. Kapetani brodova, iako građani, bili su nakićeni gajtanima kao i plemići, a njihove žene – redovno kćeri zanatlija – bile su obučene kao prave plemkinje i nošene su u nosiljkama. Čak su se i žene obučara, kovača, zidara, pekara, tesara i mornara bez snebivanja odevale u svilu i u široke obručima rastegnute suknje.

Mi tako zapažamo da se modi jasno pridavala vrednost, da su se građani služili odećom da prikriju, a ne da obeleže svoje građansko poreklo. U ovom izveštaju nam se kaže i da su dubrovački građani i pučani prihvatili novu žensku modu – frizuru u francuskom stilu, kao i *jupons bouffants* – tek odnedavno, verovatno oko ili malo posle sredine XVIII veka, pa da odatle potiču i neke neusklađenosti.

Dubrovčanske manjkavosti u “modernizaciji” i njihovo nesavršeno kopiranje spoljašnjih uzora bili su potpuno vidljivi u njihovom odevanju, u nameštaju kuća i u načinima proizvodnje i gradnje. Kuće su im obično dobro građene, ali im nedostaje udobnosti, kaže francuski konzul, pa vetar i kiša često prodiru u njihovu unutrašnjost. Ako ne računamo nekoliko filigrana, koji obično prodaju svoju robu na osmanskim tržištima, kaže se dalje u pomenutom

izveštaju, u Gradu ima malo dobrih zanatlija pa se mora oslanjati na majstore iz Italije za opravke svojih zgrada. Pored toga, Dubrovčani nemaju podrume za svoje vino, prave loše vinske bačve i nemaju čepove od plute. Pošto im je vino i nebrizljivo pravljeno, retko se drži duže od pola godine. Mada su po posjedovanju nameštaja moderni i Evropljani, kaže francuski konzul, nameštaj u domovima Dubrovčana ima manje istaknuto mesto nego u francuskim gradskim kućama, a na njihovim krevetima često nema prekrivača. Što se neusklađenosti u odevanju tiče, naš posmatrač drži da su Dubrovkinje znatno imućnije u spoljašnjem ruhu nego u košuljama, i da, namesto košulje, neke žene preko nečistog donjeg rublja nose samo po par rukava i traku od finog platna oko vrata. On takođe uočava da su u svojoj novoj odeći trapave, i da su delovale mnogo elegantnije u ranijoj "narodnoj" nošnji.¹¹¹

Dubrovački odgovor na modu bio je sličan varšavskom, mada je bio manje bizaran. U Varšavi, jedan deo plemstva je već pre kraja XVII veka bio pristalica francuske mode (obično imenovane kao "nemačka" to jest strana). Do 1740. godine, oko 20 odsto svih odraslih muških Varšavljana se, redovno ili povremeno počelo nositi po novoj modi; do 1780. taj broj popeo se na 60 odsto. Međutim, sve do kraja stoleća građani Varšave nosili su hibridnu odeću – kaput do kolena, ili *justaucorps* Francuske Luja XIV, zajedno sa čizmama za jahanje i s krznenim kapama iz istočne Evrope, ili zapadnoevropske cipele i periku u kombinaciji sa dugom muškom haljinom delimično orijentalizovanih poljskih gradova.¹¹² Dubrovački i varšavski odgovori na modu govore da je struktuiranje promena putem akulturacije – to jest putem dodira između snažnijeg i manje snažnog društva, između dve različite vrste kultura, ili između kultura na različitim stepenima opšte razvijenosti – dugotrajan proces ako se meri ljudskim merilima, kao i strukturne promene skoro svake vrste.

Odevanje obično odražava neke osnovne stavove, naročito stav prema raspodeli moći. Dubrovnik i Varšava su tako počeli da oponašaju francusku modu nakon što je Francuska zamenila Španiju kao dominantna sila u Evropi. U dvadesetim godinama XIX veka, kada su se pojavili znaci da će Turska biti poražena u borbi s unutrašnjim pobunama, englesko-francusko-ruskom pomorskom intervencijom i vojnom silom Rusije, čak i osmanske žene – dotada trome u usvajanju novih stilova – počela je da privlači osvajačka evropska moda. Dok je 1829. g. putovao kroz Tursku, jedan britanski major je tako mogao da komentariše modne novine koje su odnedavno zadobile naklonost elitnih elemenata među osmanskim ženskinjem:

Jedna sjajnooka grčka dama je bila toliko ljubazna da zadovolji našu radoznalost i pojavila se jutros [8. oktobra] pred nama u odeći po poslednjoj modi iz sultanovog saraja. Ta haljina se zove anterija: gornji deo tesno je pripijen, i vrlo jasno pokazuje oblike, a vrat i grudi su pokriveni samo tankim velom...

111 Bibliothèque Nationale (Paris), MSS, Fonds Français, No. 10772, "Description de Raguse", pisano oko 1770, videti naročito str. 76, 79, 103, 114–15.

112 Irène Turnau, "Pour une histoire du costume à Varsovie au XVIIIe siècle: Les costumes bourgeois", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XV, 6 (nov.–dec. 1960) 1127–37.

- 113 Keppel, *Narrative of a Journey*, I, 166–67.
- 114 Wayne S. Vucinich, "Some Aspects of the Ottoman Legacy", u: Charles i Barbara Jelavich, ur., *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1963) 111–13.
- 115 Spencer, *Travels in European Turkey*, II, 234.

Taj tesni gornji deo je sašiven po uzoru na evropsku modu. Kao dalji izraz svog divljenja prema njima sultan je nedavno ceo saraj stavio u steznike: jedna turska dama koja je skoro došla iz Carigrada nosi veoma utegnuti korzet, i kažu da ima stas kao osica, sasvim drugačiji od one zaobljenosti kojom su se osmanske dame ranije toliko dičile.¹¹³

Među balkanskim hrišćanima zanimanje za modu rodilo se iz onog snopa društvenih i političkih promena kome je Robert R. Palmer (Robert R. Palmer) nadenuo ime "zapadna revolucija". U ogromnom ruralnom sektoru novo gledanje na modu su u početku zasenili obnova arhaičnih običaja i delimično usvajanje harizmatičke nošnje svojih negdašnjih osvajača od strane seljaka muškaraca.¹¹⁴ Ali do 1860. ili 1880, čim su se balkanski seljaci uverili da je tursko vreme prošlo i da je Evropa u usponu, oni su stali da oponašaju stilove gradova u svojoj okolini, baš onako kao što su nekoliko decenija ranije ti gradovi bili stali da kopiraju ono što se dešava u Beču, Budimu i Parizu. Međutim, čak je i čas tamna, a čas šarena – ali skoro uvek gorda – seljačka nošnja koja se nosila pre načinâ oblačenja na koje su delimično uticali gradovi nagoveštavala slom društvenog poretka koji se zasnivao na načelu profesionalnog, etničkog i verskog podvajanja. To je smisao u kome moramo razumeti upinjanje balkanskih seljaka da oponašaju odevanje grupa za koje su verovali da su naročito moćne, bile ove Turci, njihovi seoski prvaci ili pak činovnici i građani. To je značenje Spenserovih (Edmund Spencer) opaski o Grcima iz 1850. g., koje se mogu lako pogrešno shvatiti:

...ceo narod je zahvatila manija posedovanja skupocene odeće. Zimi ogrtač postavljen krznom, a leti bogato izvezeni kratki kaput, bela fustanela ili kilt sa mnogo falti, sivi svileni pojas u koji su zataknuti dragim kamenjem ukrašeni bodeži i pištolji, to su stvari kojima se ponose i za kojima žude ovi ljudi.

Žene se podjednako ponose gizdavim ukrasima kao što su zlatan nakit, grivne, ogrlice, tijare i prstenje, što potpuno zasenjuje oči trezvenog [devetnaestovekovnog] Franka [tj. Evropljanina]. Zaista, nije preterivanje reći da vrednost odeće jedne od ovih modernih Grkinja, čak i u siromašnijim staležima često dostiže iznos od bar trideset funti, dok se vrednost odeće bogatih skoro ne da ni izračunati. Ali posetite bilo koju od njihovih kuća pa ćete videti da u njoj često nema kreveta, ili čak ni stolice...¹¹⁵

Nova moda nije bila ograničena samo na odeću. Godinu dana posle ruske pobeđe nad Turcima 1828, u dom srpskog kneza Miloša uneseni su visoki sto za ručavanje i kristalne čaše, plehani tanjiri (porculan je bio suviše nežan), srebrni pehari i srebrni noževi i viljuške izrađeni u Beču sa ugraviranim kneže-

Sl. 17. Turci pri obedu, šesnaesti vek. Obratite pažnju da nema stolica. Turci sede na podu i jedu prstima. Izvor: Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, uvod napisao Rudolf Neck (Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1964), str. 207, ilustracija pod naslovom "Auff solche weiss halten die Türcken Mahlzeit". Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Akademische Druck u. Verlagsanstalt (Grac, Austrija). Reprint izdanja Johana Lancenbergera iz 1608. godine.

116 Castellan, *La Vie quotidienne*, 55–58.

117 Petr Christophorov, *Ivan Vazov: La Formation d'un écrivain bulgare (1850–1921)* (Paris: Librairie Droz, 1938) 27.

vim imenom. U sledećim godinama, naročito posle 1835, slične predmete su prihvatile i druge istaknute porodice, naročito ugarski Srbi i stalno nastanjeni grčki i makedonskovlaški (cincarski) trgovci.¹¹⁶ Usporediva tendencija je vidljiva čak i u nekim zajednicama u potpuno zavisnim evropskim pokrajinama Turaka, posebno u trgovačkim varošima kao što je bugarski Sopot, gde su se muškarci pre 1860. počeli nositi *à la française* i gde su do sredine šezdesetih godina devojčice počele revnosno savijati grane u obruče da bi sebi napravile krinoline.¹¹⁷

Ali modernost je jasne strukturne karakteristike stekla u razdoblju između 1830. i 1870. g. samo u onim pokrajinama koje su uživale autonomiju. Razlika između autonomne Srbije i Osmanskog carstva u užem smislu tako je postala izrazitija, pa je jedan austrijski putnik g. 1869. smatrao prikladnim da granicu između evropske modernosti i azijskog tradicionalizma postavi kod srpske južne granične varoši i karantinske stanice (i same ilustracije modernosti) Aleksinca:

118 F. v. Hochstetter, "Reise durch Rumelien im Sommer 1869", *Mittheilungen der Kais. und Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien*, XV (1872) (Wien 1873) 123.

119 Andrew Archibald Paton, *Servia, the Youngest Member of the European Family: or, A Residence in Belgrade, and Travels in the Highlands and Woodlands of the Interior, during the Years 1843 and 1844* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845) 272–73.

120 Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, 76.

121 Henri Brunshwig, *La Crise de l'Etat prussien à la fin du XVIIIe siècle et la genèse de la mentalité romantique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1947), 32.

122 Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, str. 223–24 beleška.

Ljudi, zemlja, gradovi, sela; sve je u Srbiji drugačije nego u Turskoj. Suprotnost između Niša, velikog turskog pograničnog grada i sedišta vojnog i civilnog paše i srpske pogranične varoši Aleksinca, teško se može preuveličati. [Evropski] putnik koji dolazi iz Turske pozdravlja Aleksinac sa iskrenom radošću kao prvo mesto gde ljudi ponovo sede na stolicama, jedu za stolovima s noževima i viljuškama, piju iz čaša i spavaju u krevetima.¹¹⁸

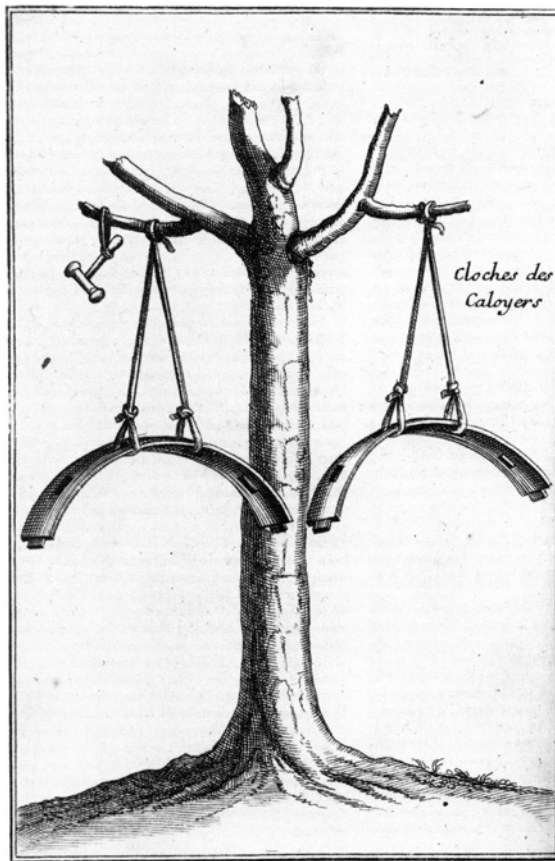
Ništa od ovoga međutim nije važno 1830. U to vreme nije bilo skoro nikakvih struktura modernosti, a čak i izolovane moderne karakteristike bile su retke. Materijalni život Srbije je još bio duboko arhaičan. Vizuelna kultura – kulturni sistem koji se odlikuje naročito izobiljem hartije, štamparskih presa, knjiga, globusa, karata i grafikona, lenjira, ogledala i staklenih prozorskih okana – tek je trebalo da dođe.

U ono malo postojećih srpskih škola skoro da niko nije imao lenjir ili trougao. Đaci koji su imali tablicu za pisanje ili bilo kakvu hartiju bili su u velikoj manjini, dok je hartija državnih činovnika bila "strahovito gruba", kao u Saksioniji i Hesenu koji su do sredine četrdesetih godina bili glavni uzori Srbije.¹¹⁹ Škole u 1830-im godinama bile su još siromašnije u geografskim kartama i globusima, a nekolicina srednjoevropskih stolara su tek tada upoznala Srbiju sa umećem pravljenja drvenih šestara. Broj đaka koji su se mogli pohvaliti *Federmesser*-om (u Srbiji je ta nemačka reč bila izmenjena u *vedemeser*), ili perorezom, bio je veoma mali. U praksi, perorez je bio monopol učitelja, koji je od svojih đaka iznuđivao danak od jednog pera za svaka dva koja bi zaostrio.¹²⁰ Ta navika je možda takođe dospela u Srbiju iz srednje Evrope; poznato nam je da je takav običaj bio ustanovljen u pruskim seoskim školama tokom 1780-ih i 1790-ih godina.¹²¹

U toj ranoj fazi pipavog kretanja prema vizuelnoj kulturi, bivši gradonačelnik Beograda Petar Cukić stigao je u Karanovac da preuzme novu dužnost. Samo što je poslao svoga pratioca ("momka") da mu donese nešto duvana iz sobe u kojoj je odložio svoje stvari, a čuo je pucanj i buku od loma. Kada je uleteo u tu kobnu prostoriju, pratilac mu je uzbuđeno objasnio: "Đavolja posla. Kad uđo' u sobu, stoji čovek kod duvara naoružan, ja za pusat, a i on pištolj pa na mene, no moj pre svati, puška puče, a đavo ciknu sa hiljadu glasova i nestade ga, budi bog s nami; ali ostavi iza se hiljadu nekih crepića od *cakla*. Ja sam ga dobro zgodio."¹²² Takva je bila nepravična sudbina jednog od prvih velikih ogledala koja su uvezena u Srbiju.

I baš prva fabrika koja je osnovana u Srbiji – početkom 1840-ih godina od strane političkog vođe Avrama Petronijevića – proizvodila je staklo, a bila je smeštena u selu Crni Vrh. Ubrzo nakon osnivanja vlada je dala Petronijeviću dvanaestgodišnji monopol sa početkom važenja 1. januara 1847. Povlastice

Sl. 18. Klepala namesto zvona za označavanje sati kod pravoslavnih sveštenika i ka- luđera. Ova zakrivljena klepala bila su izbušena sa nekoliko rupa po celoj dužini, oko pola inča debela, a široka tri do četiri inča. Časovi su otkucavani udaranjem po klepalu malim gvozdanim čekićem. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Département des Imprimés, 8°0.57.A: Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, I, 137. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

123 Državni Arhiv (Beograd, Republika Srbija): Radnički pokret, Ministarstvo unutrašnjih dela, fasc. III, dok. br. 33/843; Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, II, fol. 52–57, "Rapport sur le commerce de la principauté de Serbie pendant l'année 1848, préparé et rédigé par le chancelier du consulat français à Belgrade, Mr. Gauthier".

fabrike uključivale su pravo da besplatno pribavlja sav potreban sirovinski materijal, a izričito joj je bilo dozvoljeno da seče stabla, koliko god joj je potrebno, u državnim šumama Jagodinskog i Kruševačkog okruga, da koristi bukovo drveće sa planine Jastrebac (Kruševački okrug) za izradu potaše te da sa istih područja pribavlja sav potrebni kamen. Unajmivši "*les chefs et les ouvriers nécessaires*" za svoje preduzeće u Češkoj, Petronijević je do 1848. g. uspeo da – uprkos visokim cenama – plasira deo proizvoda svoje fabrike na susedno tursko tržište.¹²³

Jedna karakteristika ranije modernosti, žudno prihvaćena u Srbiji tokom tridesetih i četrdesetih godina, bilo je crkveno zvono. Stručnjaku za Evropu XIX veka, zvona mogu izgledati kao manifestacija tradicionalizma. Istorijski međutim, ona su moderna karakteristika, prihvaćena u Evropi kao sastavni deo kulturnog kompleksa od zvona, topa i štamparske prese. Zvona su bila dospela i na Balkan, ali su osvajački Turci potom zabranili da se ona koriste iz

124 Tihomir R. Đorđević, "Zvona po našim crkvama za vreme Turaka", u Grga Novak, ur., *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života 1869–1929* (Zagreb: Tiskara C. Albrecht [P. Acinger] 1929) 415–21.

125 Gabriel effendi Noradounghian, *prir., Recueils d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, 4 toma (Paris, Leipzig, Neuchâtel, 1897–1903), II, 197–200; A[leksei] A[lekseevich] Sidorov, "Les anciens livres imprimés slaves en tant que documents de l'interaction culturelle", u: Commission internationale pour une histoire du développement scientifique et culturel de l'humanité, *Contributions à l'histoire russe*, "Cahiers d'histoire mondiale", numéro spécial (Neuchâtel: Editions de la Bacconnière, 1958) 141–44; Lucien Febvre i Henri Jean Martin, *L'Apparition du livre* (Paris: Albin Michel, 1958) 307–8; Lazar Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX veka* (Beograd: Udruženje grafičkih preduzeća Jugoslavije, 1959). Postoji i mišljenje da je ćirilička štamparija 1493. g. puštena u rad ne na Cetinju, već u samoj Veneciji.

razloga što njihova glasna zvonjava sluti na oholost bez opravdanja. Zvona su zbog toga skinuta sa zvonikâ i pohranjena su kao trofeji u džamijama. U nekim slučajevima, i osvajači i hrišćani su ih topili da bi izlili topove, a hrišćani su ih ponekad zakopavali da spreče njihov pad u ruke Turaka. Do XVIII veka, zvonâ je nestalo sa svih crkava u slovenskim oblastima južno od Save i Dunava, izuzev u Dubrovniku, Mletačkoj Dalmaciji i praktički autonomnoj Crnoj Gori te – iz nekog nepoznatog razloga – kod stočarskih Mijaka u zapadnoj Makedoniji. Potražnja za zvonima se ponovo javila tokom srpskih ratova za nacionalno i socijalno oslobođenje, ali posle poraza u 1813. godini ona su ponovo sakrivanja, uništavana, ili iznošena preko osmanskih granica da bi se sačuvala. Naposljetku, protumačivši *hatiserif* ili carsko pismo od 18/30. septembra 1829. onako kako je odgovaralo njihovim ciljevima, čelnici Srbije su ponovo dozvolili i počeli podsticati upotrebu zvona. Mada su Turci brzo pokazali da to ne odobravaju, Srbi su nastavili da izvlače stara zvona iz skrovišta pa čak i da naručuju nova iz livnica u Zemunu (Semlin) i Gracu; do sredine tridesetih godina je već postojao livac i u samom Beogradu. U onim delovima Balkana koji su ostali pod neposrednom osmanskom vlašću, crkvena zvona se nisu počela ponovno redovno oglašavati sve dotle dok *Hati-Humajunom* iz 1856. nisu zagarantovani bezbednost života, sloboda i svojina.¹²⁴

U međuvremenu, *hatiserifom* od 29. avgusta 1830, Srbiji je dozvoljeno da osnuje štampariju (kao i poštansku službu, škole i bolnice), pa je sledeće godine u Beograd preneti jedna štamparija iz Petrograda. Ubrzo potom, ona je preseljena u slobodnije ozračje Kragujevca, jer je osmanski garnizon bio i dalje stacioniran u Beogradu. Osnivanje ove štamparije simbolizuje obnovu iskustva modernizovanja (bar na planu sredstava opštenja) koje je bilo presećeno 265 godina ranije.

Prva balkanska štamparija, koja je štampala na ćiriličnom pismu i slovenskom jeziku Srpske pravoslavne crkve, osnovana je 1493. godine na Cetinju (neki naučnici kažu u Obodu, i datiraju osnivanje u ranije vreme koje nije verovatno). Ona je bila plod kulturne interakcije i naročito odraz uticaja svestrane Venecije, u to vreme jednog od glavnih središta nove civilizacije pokretnog štamparskog sloga, na elitne elemente Crne Gore. Godine 1521. i u prvim sledećim decenijama, u srpskim oblastima pod osmanskim vlašću pokrenute su druge štamparije, naime u nekoliko manastira i u gradu Beogradu. Ali kako je novo sredstvo opštenja bilo bez snažne strukturne potpore, iskustvo sa njim nije dugo trajalo. Posle 1566, tvrdi Lazar Plavšić, u srpskim pokrajinama Osmanskog carstva ćirilične štamparije su prestale da postoje.¹²⁵

Pokušaji sa štamparijama na drugim jezicima i pismima na Balkanu (ne računajući one u rumunskim kneževinama), razlikuju se u pojedinostima, ali su slični u krajnjem ishodu. Jedna jevrejska štamparija možda je bila osnovana u

Carigradu još 1493. ili 1494. godine. U svakom slučaju, pripadnici nove jevrejske imigracije u Carigradu i Solunu osnovali su u prvim decenijama XVI veka nekoliko štamparija, koje su štampale knjige ne samo na hebrejskom nego, kako se kaže, i na grčkom, latinskom, italijanskom i španskom (mada podleže sumnji da su štampale mnogo tih knjiga). Prvobitni podsticaj štampanju oslabio je međutim do početka Petnaestogodišnjeg rata (1592–1606), pa su štamparski napori osmanskih Jevreja bili upadljivo manje uspešni u XVII veku.

Može se primetiti i da je jedna jermenska štamparija osnovana u Carigradu 1567, a za njom jedna grčka u 1627. Grčku štampariju je u osmansku prestonicu doneo Nikodemus Metaksas, u Engleskoj obrazovani grčki kaluđer iz mletačke Kefalonije, koji je držao jednu malu štamparsku kuću u Londonu. Ali, mada je dobila podršku patrijarha Kirila Lukarisa, Metaksasova štamparija je uništena posle samo šest meseci: Turci su jedino bili odveć željni da veruju u podmetanja ozlojeđenih isusovaca protiv uljeza-novatora i mogućnog neprijatelja ustaljenog poretka.¹²⁶

Sledeći korak u istoriji balkanskog štamparstva načinjen je 1727, kada je mađarski kalvinistički preobraćenik u islam, Ibrahim Muteferika, uspeo da dobije vladinu potporu za osnivanje turske štamparije sa arapskim slovima u Carigradu. Dozvolu je dao Ahmed III nakon što su muftije izrekle *fetvu* koja je izričito ograničila štamparsku slobodu na svetovne aspekte predmeta kao što su jezik, filozofija, astronomija, geografija i istorija. Prvenstveno da bi se umirila konzervativna ulema, verske knjige isključene su iz dozvole.

Knjige te nove štamparije svratile su pažnju čitalaca na evropsku geografiju i tehnologiju. Pod izvesnim uslovima, one su mogle imati modernizatorski uticaj. Međutim, broj publikacija ove štamparije u stoleću posle pojave prve turske štampane knjige (1727) bio je neverovatno mali: osamdeset naslova u devedeset i jednom tomu. U praksi, dominantni gradski stručnjaci za simbole i komunikaciju, naime ulema i mnogobrojni prepisivači i trgovci rukopisima – podstrekivani od strane drugih tradicionalističkih struktura – uspeli su da sačuvaju svoj vrlo delotvorni monopol.¹²⁷

Nije verovatno da je tokom prvih trista trideset pet godina balkanskog iskustva sa štamptom (1493–1828) objavljeno ni hiljadu naslova ili izdanja, a polovina je, verovatno, objavljena u XVI veku. Evropska postignuća tako stoje u izrazitoj suprotnosti sa izjalovljenom modernošću Balkana. U samom Krakovu, koga spominjemo zato jer je u kulturnom pogledu bio periferan grad koji je participirao u civilizaciji zapadne Evrope, ali i bio izložen snažnim istočnim kulturnim strujanjima, između 1503. i 1536. g. objavljeno je 294 naslova; skoro isto toliko, reklo bi se, kao i na celom Balkanskom poluostrvu u celom XVI veku. Zadivljujući rezultat Evrope u tom stoleću uključuje 25.000 izdanja u Parizu, 13.000 u Lionu, 45.000 u nemačkim državama, 10.000 u En-

126 Nicolas de Nicolay (seigneur d'Arfeuille), *Les Navigations, peregrinations et voyages, faicts en la Tvrqvie* (Antwerp: Guillaume Silvius, 1576) 246; Braudel, *La Méditerranée*, II, 98; [Isaac] Broydé, "Constantinople", *Jewish Encyclopedia*, IV (1906) 242–44; I. Broydé, "Salonica", *ibid.*, X (1905) 659; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, New York, Toronto: Oxford University Press, under the auspices of the Royal Institute of International Affairs, 1961) 50; George A. Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch: The Life of Cyril Lucaris (1572–1638)*, *Patriarch of Constantinople* (Richmond, Va.: John Knox Press, copyright Marshall C. Dendy, 1961) 78–85.

127 [Ignatius Mouradgea] d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman* (Paris: Imprimerie de Monsieur [Firmin Didot], 1788), II, 494–506; Niyazi Berkes, "Historical Background of Turkish Secularism", u: Richard N. Frye, ur., *Islam and the West: Proceedings of the Harvard Summer School Conference on the Middle East, July 25–27, 1955* ('s-Gravenhage: Mouton, 1957) 50–51; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 47, 50–51.

- 128 Paul Fox, *The Reformation in Poland: Some Social and Economic Aspects*, Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 42, No. 4 (Baltimore, 1924) 68–73; Braudel, *Civilisation matérielle*, I (1967) 304.
- 129 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, II, fol. 194, pismo Limpéranija od 23. maja 1851.
- 130 Paton, *Servia*, str. 24 i d., 91–92.
- 131 *Ibid.*, 62–63.
- 132 Protić, *Razvitak industrije*, 85.
- 133 Novaković, “S Morave na Vardar”, str. 15.

gleskoj, 8.000 u Nizozemskoj, 7.000 u Poljskoj te 32.000–92.000 izdanja u ostalim delovima Evrope.¹²⁸ Evropski štampari su prema tome objavili trista ili četrismo puta više izdanja od balkanskih štampara. Na *per capita* osnovi, odnos za XVI vek je bio trideset ili četrdeset izdanja u Evropi prema jednom na Balkanu, a jaz se širio tokom XVII i XVIII veka. U sferi štamparstva kao i u drugim domenima, početak učestvovanja Balkana u kreiranju struktura moderne vizuelne kulture, koja daje prednost jasnoći i prosvetljenosti nad maglovitošću i mračnjaštvom, nije stariji od 1830. godine.

Ponovnu upotrebu zvona i vaspostavljanje štamparije u Srbiji pratilo je podizanje fabrike topova i oružja u Beogradu 1848. godine. Godine 1851, vlada je preselila tu fabriku u Kragujevac, van vidokruga beogradskog turskog garnizona, i pozvala je stručne zanatlije iz Liježa da unaprede njen rad.¹²⁹

Tom sklopu novina u Srbiji – zvono, top, štampanje – bilo je pridruženo i nekoliko drugih crta modernosti, uključujući tu i mali broj makadamskih puteva i neke rezidencije koje su građene po uzoru na vile u graničnim habzburškim pokrajinama.¹³⁰ Da spomenemo još jednu crtu elitizma: kuhinja na dvoru kneza Aleksandra Karađorđevića do 1843. g. je već bila uređena “u svemu na nemački način”, a njegov salon je bio “kopija sobe za primanje nekog ugarskog plemića: parket je imao intarzije i bio je uglačan, stolice i sofe presvučene grimiznim i belim satenskim damastom, što je neuobičajeni luksuz u ovim krajevima, a tavanica je bila izvanredno oslikana u prigušenim bojama, u najboljem bečkom stilu. Visoke peći – slične urnama – sa oplatom od belog porculana zagrevale su čitav niz prostorija.”¹³¹

Među novotarijama koje su primamile širu srpsku klijentelu bio je ukus za bečko pivo,¹³² a ovu novost je ubrzo sledilo osnivanje domaćih pivara i slabljenje arhaičnog davanja prednosti *alovini* kućne izrade. U primorskom Solunu, ukus je negovan za pivo *Drecher* – uvoz iz Trsta, druge sredozemne luke – koje se zahvaljujući osmanskoj gradnji pruga do 1886. g. već moglo naći i u mestima tako duboko u unutrašnjosti kao što je Kumanovo.¹³³

U mnogo bitnih pogleda balkanski svet u razdoblju 1830–1880. nastavio je da obuhvata skupinu arhajskih društava. Ali, to je sada bio kosmos koji se brže menjao. On je bio započeo prelaz iz pretencioznosti, materijalne oskudice i korporativne kohezije ka pomodarstvu, materijalnom obilju i individualnosti.

Materijalno obilje je, međutim, bilo teško stvoriti. Pošto se nije mogla naći u srpskim dućanima sve do 1865, kvalitetna roba se morala kupovati u Beču ili u Pešti.¹³⁴ S druge strane, dućana je u to vreme bilo i u malim varošima gde ih pre nekoliko decenija uopšte nije bilo. Naravno, ti dućani su bili bazarskog tipa s mešovitim robnim asortimanom – staklarijom, ekserima, žicom i priborom za jelo; svilom i drugim tekstilnim materijalima; te raznim odevnim predmetima. Do 1888. međutim, u Beogradu i u gradovima srednje veličine kao što

je Požarevac već su postojale tri glavne kategorije prodavnica: (1) radnje sa staklarskom i gvoždarskom robom; (2) prodavnice modnih detalja, odeće i tkanina; i (3) bazari.¹³⁵ Trgovanje je još bilo primitivno, ali je sada bar bilo rašireno.

Do 1870. ili 1880. godine običaj *mebliranih soba* (oba izraza su stranog, nemačko-francuskog i mađarskog porekla), ili soba opremljenih nameštajem, postao je vrlo raširen u Beogradu, čest u drugim srpskim varošima, a nije bio nepoznat ni među bogatijim žiteljima selâ.¹³⁶ Srpskom novinaru Sretenu L. Popoviću bilo je jasno da su se strukturne osnove srpske kulture značajno izmenile. Primećujući da svaka kultura, svaka civilizacija, ima svoj način stanovanja i spavanja – “kakva kultura i civilizacija, takvo obitalište i postelja” – on je zaključio da novi stilovi života predstavljaju sigurno merilo novog oblika kulture.¹³⁷

Divani, ili sofe postavljene dušecima od morske trave i ukrašene ćilimima domaće izrade, su i dalje bili jedini “nameštaj” u mnogim gradskim domovima. Do 1888. godine, međutim, deset beogradskih radnji se već bilo specijalizovalo za prodaju nameštaja uvoženog iz Austrije, naročito kreveta i stolova. Kreveti su bili sasvim uski i obično pravljani od gvožđa, posebno oni koji su bili namenjeni za unutrašnjost. Sličan ukus je preovlađivao i kada je reč o toaletnim stočićima-umivaonicima. Izvan Beograda potražnja za drvenim nameštajem bila je veoma mala, a njegovoj reputaciji nije doprinosilo to što su delovi obično spajani tutkalom, koje nije držalo. Gvožđe je, s druge strane, bilo simbol moći zapadne civilizacije.

Drugi čest komad nameštaja bio je čiviluk, koji je u Francuskoj mogao stajati samo u predsoblju, a koji je u Srbiji, kao i u njegovoj austrijskoj postojbini korišćen slobodnije i često bio sasvim lepog oblika.¹³⁸ Servisi za ručavanje su naprotiv bili retki, a trgovci staklom i porculanom nisu ni prodavali svoju robu kao kompletne nego kao pojedinačne komade – po litrenjak, šolju, jednu čašu itd. Zbilja, gradska porodica obično nije imala više od jedne ili dve čaše za piće.

Do 1880-ih godina mnogi srpski varošani su stekli naviku da svoje domove greju pećima od livenog gvožđa, koje su mogle biti i do dva ili dva i po metra visoke. Kod imućnih te peći su bile obložene pločicama od oslikanog porculana, u skromnijim domovima je porculan izostavljan. Pošto su za razliku od zidanog ognjišta ili mangala mogle da zagreju vrlo veliku površinu, one su bile veoma pogodne. U početku su uvožene poglavito iz Čeških Buđejovica (Budweis), ali su ih u 1880-im kako zbog kvaliteta tako i zbog cene počeli sve više dobavljati iz Majsena u Saksoniji.¹³⁹

Promene vrste i kvaliteta građevinskih materijala, a i veličine kuća, bile su drugi rečiti znaci modernizacije. Do početka 1860-ih godina, po rečima vele-

134 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, IV, fol. 101, pismo Botmiliaua od 14. avgusta 1865.

135 *Ibid.*, VII, fol. 241, izveštaj H. de Torcy od 22. aprila 1888.

136 Popović, *Putovanje*, 115–116.

137 *Ibid.*, 201.

138 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, VII, fol. 250–55, izveštaj H. de Torcy od 9. maja 1888.

139 *Ibid.*, VII, fol. 261–66, izveštaj H. de Torcy od 24. maja 1888.

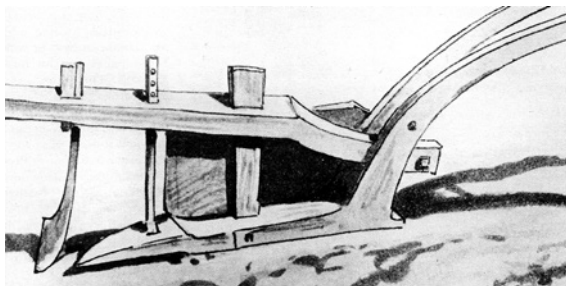
- 140 William Denton, *Servia and the Servians* (London: Bell and Daldy, 1862) 63.
- 141 Branislav Kojić, "Novija seoska kuća u Srbiji", *Zbornik radova Etnografskog instituta SAN*, I (Beograd, 1950) 293–95.
- 142 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, VII, fol. 261–66, izveštaj H. de Torcyja od 24. maja 1888.
- 143 *Ibid.*, II, fol. 472–73, "Statistique de la Principauté de Serbie, extrait abrégé de la brochure serbe publiée à Belgrade à la fin de 1858, sous le titre de *Proposition à l'Assemblée Nationale (Predlog Narodnoj skupštini)*", par Vladimir Jakchitch, professeur de statistique et finances au Lycée de Belgrade", priložen uz pismo Ogista Dozona iz Beograda od 23. jula 1861. Navodeći srpski naslov brošure koristio sam uobičajeni način transliteracije, a ne Dozonov način pisanja.
- 144 Na takvu procenu navode neki, nepotpuni, podaci u knjizi V. Milenkovića, *Ekonomska istorija Beograda do Svetskog rata* (Beograd: Izdavnje piščevo, 1932), str. 50.
- 145 Af. Etr. (Paris), CC, Belgrade, VII, fol. 178, izveštaj Barona Ménevala, prvog sekretara Francuskog poslanstva u Beogradu, priključen pismu koje je René Millet poslao 23. marta 1888.
- 146 *Ibid.*, IV, fol. 37, pismo Botmiliaua od 17. aprila 1865.
- 147 Great Britain, Parliament – Sessional Papers, Vol. LXXXII (1883), Izveštaj Sidnija Lokoka, u kome se razmatra Trgovinski izveštaj g. Bejkera iz god. 1879.

časnog Viljema Dentona (William Denton), "mala srbijanska seljačka kuća, sa [sumornim i prljavim] zidovima od brvana ili mešavine blata i slame, [podom od pečene ili nepečene zemlje] i krovom od slame, trske ili šindre, sa ogromnim dimnjakom od drveta koji zauzima četvrtinu ukupne površine krova", počele su ustupati mesto kućama od trajnijih materijala, a ponekad i kućama na sprat, naročito u zajednicama blizu većih gradova.¹⁴⁰ U razdoblju između 1800. i 1900, u stvari, svaka nova generacija Srba je pravila veću kuću na selu. Tipično stanište je tako u nizinskim područjima preraslo iz stambene jedinice od jedne ili dve sobe u četvorosobnu kuću; u visinskim predelima preraslo je iz jedinice koju je činila samo kuhinja u dvosobnu ili trosobnu kuću.¹⁴¹

U 1880-im godinama skoro sve gradske kuće su bile od omalterisane cigle i dičile su se krovom od ravnog ili valjkastog crepa. Ali s obzirom da je način paljenja ili pečenja cigle ili opeke bio lošiji od uobičajenog evropskog postupka, možda valja primetiti da je upotreba cigle za privatne kuće bila uglavnom nov običaj u Srbiji koji se razvio najvećma posle 1830.¹⁴²

Podaci o građevinama od "javne polezni" jasno oslikavaju preobražaj srpske kulture u civilizaciju kamena i cigle, sa srazmerno mnogo zdanja za skladištenje i prodaju nekada nedostupnih stvari i za ugodnosti potrošača, mušterija i putnika. Godine 1857, Srbija je imala 2.542 krčme i kafane, 5.511 dućana i radionica i 141 zidano "pravitelstveno zdanije".¹⁴³ Godine 1836. postojala je samo trećina tog broja krčmi i kafana, a verovatno jedva desetina tog broja dućana i radionica.¹⁴⁴ Do 1886–87, međutim, u zemlji (sada uvećanoj zahvaljujući pripajanju nekoliko južnih okruga 1878) bilo je već nekih 1.815 gostionica i hotela u varošima, 961 seoska mehana, 13.226 gradskih dućana, 3.852 seoska dućana, 269 opštinskih javnih zdanja od kamena (ili malterisane cigle?), 1.084 opštinska javna zdanja od drveta, 582 državna i okružna zdanja od kamena (ili malterisane cigle?), 340 državnih i okružnih zdanja od drveta, 391 crkva od kamena, 132 drvene crkve, 57 manastira građenih od kamena te 5 manastira građenih od drveta.¹⁴⁵ Dok se gustina stanovništva u Srbiji između sredine tridesetih i osamdesetih godina XIX veka udvostručila, broj kamenih zdanja se povećao za bar tri ili četiri puta.

Oko 1865. g. u Srbiju su iz inostranstva počele priticati male količine modernog zemljoradničkog oruđa,¹⁴⁶ pa je 1879. godine jedan engleski posmatrač mogao da pravi razliku između srpskog seljaka "stare škole", čija smo materijalna dobra i oruđa već opisali, i seljaka "nove škole", koji je imao plug moderne konstrukcije sa gvozdenim ili čeličnim raonikom. Srpski uvoz takvih plugova je u to vreme iznosio do četiristo ili petsto komada godišnje. Povrh toga, "umesto da uvrće i odvrće svoga konjića oko direkta u sredini gumna", seljak novoga kova kupovao je vršalicu u Pešti. Umesto da odvaja plevu od zrna na "spor i mučan" način "bacajući žito drvenom lopatom uz vetar", on je koristio mašinu.¹⁴⁷

Sl. 19. Stari tip pluga koji je u Srbiji bio u upotrebi još i uoči I svetskog rata. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien*, tom III.

Sl. 20. Orač u severnoj Bugarskoj, oko 1870. godine. Izvor: Kanitz, *Donau-Bulgarien*, tom II.

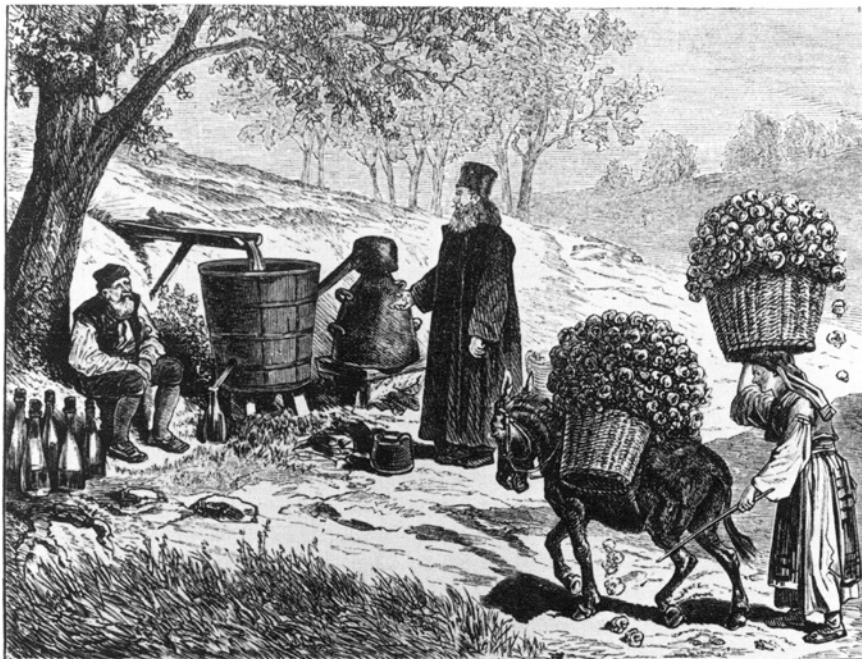
Sl. 21. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: vršidba žita pomoću sanki u koje je upregnut konj u dolini Ogosta (pritoke Dunava), u severozapadnoj Bugarskoj, oko 1870. godine. Izvor: Kanitz, *Donau-Bulgarien*, tom II.

Sl. 22. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: berba ruža u okolini Kazanlika, Bugarska, oko 1870. godine. Izvor: Kanitz, *Donau-Bulgarien*, tom II.

Dva faktora su učinila modernizaciju zemljoradnje mnogo sporijim procesom od modernizacije u sferama u koje su bile upletene malobrojne elite (kneževi, vladini činovnici, veliki zemljoposednici, trgovci, inteligencija, pismeni svet itd.). Još uvek uopšte ubogi, premda puno poboljšani putevi, i još bednija, mada slično unapređena prevozna sredstva, uslovljavali su povećanje cena teških dobara – kao što su 300 funti teška mašina za odvajanje zrna od pleve, ili 400 funti teška vršalica – do te mere da se njihovo uvoženje u većim količinama nije moglo preduzeti. Korišćenje tih mašina je stoga bilo ograničeno samo na seoske zajednice blizu Dunava i Save ili zajednice sa lakim pristupom do novih železničkih pruga. Drugi, i još odlučniji, činilac bili su praktični izostanak industrijalizacije (u smislu novih izvora energije) u samoj Srbiji sve do posle 1880. i slično spora industrijalizacija drugih balkanskih društava.

Objektivno posmatrano, međutim, umesnije je porediti predindustrijsku modernizaciju Balkana sa predindustrijskom modernizacijom Evrope nego sa

Sl. 23. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: pravljenje ružinog ulja u Trjavni, Bugarska, oko 1870. godine. Izvor: Kanitz, *Donau-Bulgarien*, tom II.

evropskom industrijalizacijom. Tada bi mogli da uočimo da je za modernizaciju zapadne Evrope – u smislu razrađivanja karakteristika i struktura modernosti kao što su štamparstvo, manufakture hartije i stakla, vizuelna orijentacija ili perspektiva, moda, poštovanje individualnosti, žudnja za stvarima, vrednovanje rada, empirizam, analiza te jasnost i tačnost u definisanju materije, energije, vremena i prostora – bilo potrebno četiristo ili petsto godina (1300–1800) neprekidanog razvoja. Tek nakon što su položeni ti temelji, tamo je došlo do industrijske revolucije. Na Balkanu je bilo izvesnog nesigurnog širenja pojedinih modernih karakteristika do druge polovine XVI veka, ali je posle sredine XVIII veka ceo proces morao započeti *ab initio*. Sistem modernih struktura, ili paradigma modernosti, na Balkanu je uspostavljen tek posle 1830.

U Bugarskoj, gde su i jedan i drugi proces skromno započeli u 1830-im godinama, vremenskog razmaka između modernosti i početne industrijalizacije skoro da nije bilo. U Srbiji, gubitak kapitala i stručne radne snage usled rata za oslobođenje je bio tako veliki da dve operacije nisu mogle početi istovremeno, pa je tamo sistematska industrijalizacija počela tek nakon pedeset godina naprezanja da se uspostavi modernost. Zbog preusmeravanja radne sna-

- 148 Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization, 187–97* [= *Balkanska civilizacija*, 163–72].
- 149 Usher, *A History of Mechanical Inventions*, 56–83.
- 150 Fernand Braudel, "Histoire et sciences sociales: La longue durée", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XIII, 4 (oct.–dec. 1958) 725–53. O pogledima Ernesta Labrusa i Alberta Sobula videti u: *L'Histoire sociale, sources et méthodes: Colloque de l'École Normale Supérieure de Saint-Cloud (15–16 mai 1965)* (Paris: Presses Universitaires de France, 1967), str. 5, 19–22.
- *** *Rites de passage* (franc.) – obredi prelaza. (Prim. prev.)

ge i kapitala u pomorsku trgovinu i brodsko prevoznništvo umesto ulaganja u industriju, sličan pedesetgodišnji zaostanak se dogodio i u Grčkoj.¹⁴⁸

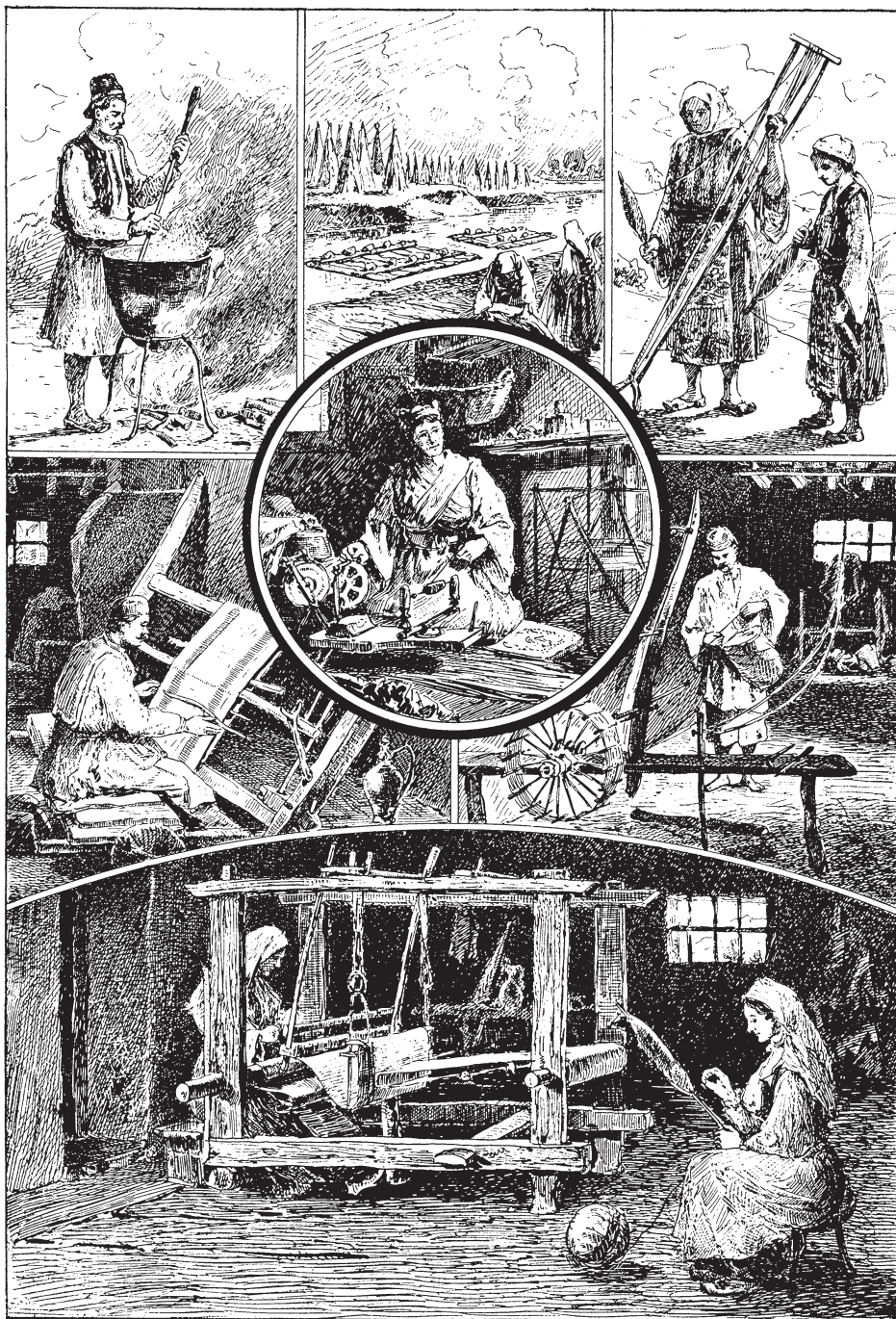
Međutim, Grčkoj, Srbiji i Bugarskoj je trebalo samo pedeset godina napora da dostignu približan nivo modernosti za koji je Evropi bilo potrebno pola milenija. Taj podvig su omogućili postojanje dobro uobličene evropskog modela modernosti i to što je većina pripadnika balkanskih elita svesno izabrala da postane i evropejska i moderna, to jest da prihvati taj model. Pitanje razdvajanja Evrope i modernosti, i uspostavljanja modernosti bez prihvatanja Evrope kao sekularne civilizacije, jedva da se postavljalo. Možda to razdvajanje uopšte i nije moguće [ili nije bilo moguće u istorijskom kontekstu XIX veka].

Istorija i teorija

U jezgrovitoj analizi "društvenog procesa inovacije", Ebot Pejson Ašer (Abbot Payson Usher) izdvaja četiri bitne faze: (1) opažanje nekog necelovitog obrasca, (2) priprema scene za njegovu implementaciju, (3) čin uvida ili iznenađenog poimanja njegovog punog značenja, i (4) kritička revizija i puno ovladavanje ovim novim obrascem. Pri svakom koraku, međutim, nailazi se na otpor, a između koraka redovno se umeće prekid. Produžetak do sledećeg koraka nikada nije sasvim siguran, naročito u društvima koja se među prvima kreću u novom pravcu.¹⁴⁹

Ma koliko se inače razlikovali, vodeći istorijski mislioci kao što su Brodel (Fernand Braudel), Labrus (Ernest Labrousse) i Sobul (Albert Soboul) ističu važnost kolektivnih mentalnih sklopova kao prepreka promenama.¹⁵⁰ Naša studija svedoči o tome da najžešći otpor promenama proishodi iz kolektivne psihologije, odnosno iz sistemâ odnosâ koji nastaju uvek kada neka kultura prolazi kroz temeljnu transformaciju pa potom biva institucionalizovana kao trajni *rites de passage****. Ipak, može se praviti razlika između društava u kojima je kretanje podjednako značajno kao i otpor i društava u kojima otpor suvereno vlada. U dinamičnim društvima, sistemi odnosâ koji nastaju ne samo da postoje naporedo sa aktuelnim i zastarelim (ili arhaičnim) sistemima, nego ih ponekad i zamenjuju.

Do 1800. godine, zapadnoevropska društva živela su na tri različita nivoa socijalnog, tehnološkog i mentalnog ponašanja. Na najnižem i najstarijem nivou, život je strukturno bio skoro bez promena, mada prepun neredovnosti, i ograničen na korišćenje ljudske, biljne, životinjske, kao i nekoliko drugih prirodnih izvora (voda, vetar) energije. Zasnovan poglavito na načelu uzajamnosti, to je prvenstveno bio društveni a ne ekonomski poredak – u smislu u kome se termin "ekonomski" danas obično razumeva. Na drugom ili sre-

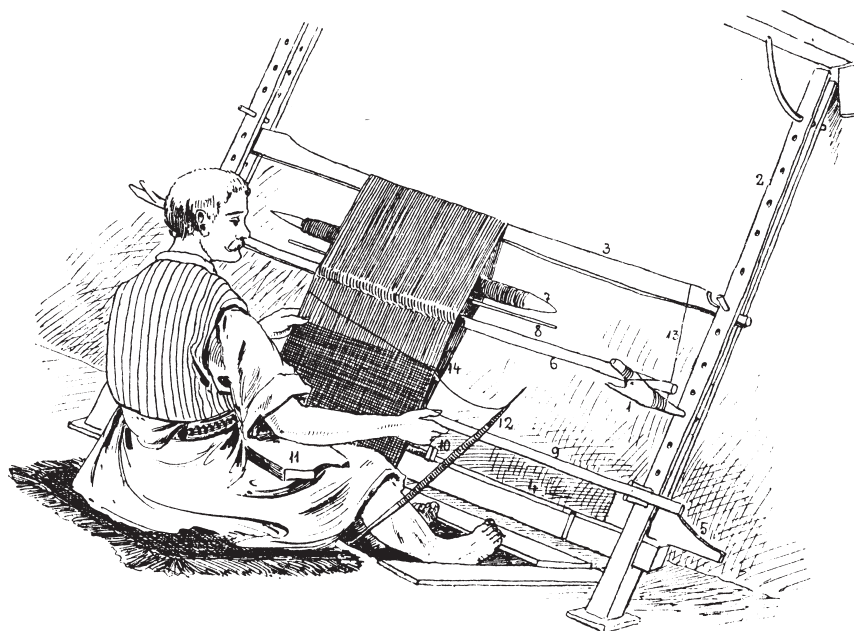
Sl. 24. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: tekstilne radinosti u srpskom Leskovcu u razdoblju između 1878. i 1914: kuvanje boje, sušenje konoplje, pređenje, tkanje i upredanje niti. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien*, tom II.

- 151 U osnovi sličan pogled izlaže Braudel, *Civilisation matérielle*, I (1967), str. 9–12, 433–37. [Ja ovdje koristim termin kapitalizam i previše slobodno. Na umu imam ono što se ponekad naziva tržišna ekonomija. Ali tržišna ekonomija je takođe pojam koji se pogrešno shvata, budući da se često poistovećuje s prostim postojanjem tržnica.]
- 152 Gaston Bouthol, *Biologie sociale*, "Que sais-je?" No. 738 (Paris: Presses Universitaires de France, 1957) 111.
- 153 Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, XX, 2 (June 1960) 234–313 [= *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. II, New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1992, 1–77].

dnjem nivou, postojao je izvestan ekonomski poredak, utemeljen na dva delimično protivrečna postulata. Prvi je bio načelo regulacije, čiji je jedan od ciljeva bio da ograniči posledice prirodnih katastrofa. Cilj drugog postulata bila je eliminacija onih uslova – uključujući tu i regulacije – koji, da se poslužimo jezikom fiziokrata, deluju destruktivno na "prirodni i suštinski poredak". Na trećem nivou se individuira jedan još više samopreobražavajući način života, kome se ponekad daje ime "kapitalizam",¹⁵¹ i koji je neko vreme polagao naglasak na "sklad privatnih interesa". Na svakom uzastopnom nivou dolazilo je u stvari do sve većeg oslobađanja materijalnog i duhovnog života čoveka od stega tradicionalnog i sakralnog, ili do sve jasnijeg odvajanja sakralnog od svetovnog ili profanog te do daljeg proboja prema "otvorenom društvu".¹⁵² Gledano po broju života na koje je uticao, prvi ili najstariji nivo delovanja bio je preovlađujući nivo u zapadnoj Evropi, kao i u ostalim delovima sveta. Gledano po samom učinku, delovanje na ekonomskom nivou (sa političkom osnovom) bilo je takođe vrlo značajno u razdoblju između 1500. i 1800, daleko značajnije nego u ostalim delovima sveta. Zapravo, ekonomsko i moderno usmerenje bila su dva različita vida istog odlučnog izbegavanja naloga tradicionalnog društva. Kapitalizam je, s druge strane, bio skupina karakteristika koje su izrasle iz modernog i ekonomskog usmerenja, [i iz povezanosti u početku s komandnom privredom a kasnije sa sve integrisanijom tržišnom ekonomijom. On nije imao uobličenu strukturu koju mu mi redovno pridajemo sve dok nije uspostavio tesnu vezu s tržišnom ekonomijom, osobito na nivou ideologije, tokom XVIII i XIX veka.]

Za Balkan je u tom istom periodu bila tipična političko-ekonomska orijentacija koja je bila sklona regulaciji – delotvorno sprovedenoj u XVI veku, a nemarno nakon toga – ali bez svesti o tome da su društvena regulacija i prirodni poredak možda u načelu suprotstavljeni. Što se kapitalizma tiče, on je bio još ređa pojava, [izuzev u meri u kojoj je bio plod privilegija i kohabitacije s komandnom privredom]. U velikoj meri, balkansko seosko društvo je produžilo da funkcioniše na prvom nivou socijalnog, tehnološkog i mentalnog ponašanja – na nivou *poetske* ili *topičke* logike – čak i u vreme kada se Evropa počela kretati prema modernosti, ekonomici, eksperimentu i analizi.

"Opažanje necelovitog obrasca" modernosti ostvareno je na Balkanu zbog porasta klase domaćih trgovaca,¹⁵³ zbog kulturnog šoka ranih ratova za nacionalno i socijalno oslobođenje (1788–1830) te zbog poraza Turaka u ratovima 1768–1774. i 1828–1829. od Rusije. Ali opažanje modernog i ekonomskog obrasca zbivalo se upravo u vreme kada je Evropa proživljavala dva nova "čina uvida" (francusku i industrijsku revoluciju), koji su oba ubrzo postali uzor i nadahnuće za ovu ili onu od balkanskih elita. Mada prvenstveno "priprema scene", razdoblje od 1830. do 1880. g. bilo je takođe vreme tokom kojega su

Стари српски разбој

1. рашљице за држање нити 2. стативе 3. горње вратило 4. доње вратило 5. клин 6. нити
7. вратило са намотаном потком 8. цепац 9. подметац 10. основа 11. даска за сабијање
потке 12. штап за провлачење потке 13. везица 14. основа

Sl. 25. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: stari tip srpskog razboja. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien*, tom II.

balkanska društva prigrlila jedan, dva, tri, (četiri, ako ubrojimo socijalizam) različita pozajmljena čina uvida. Kritička revizija i puno ovladavanje novim obrascem/obrascima bili su mnogo teži, pa su u mnogim balkanskim pokrajinama bili neceloviti čak i 1990.

Pripremu scene olakšala je privlačnost evropskih uzora, tj. to što su mnogi pripadnici novih balkanskih elita, pa čak i neki deo običnog naroda, čeznuli da postanu, ili verovali da jesu, zapravo Evropljani. Osim toga, preovlađujući jezički i psihološki obrasci u njihovoj podlozi možda su ublažili potres koji je predstavljao prelaz na moderna shvatanja materije (shvatanja iz vremena pre 1900). Na primer, Bendžamin Li Vorf (Benjamin Lee Whorf) istakao je da, u raznim narečjima onoga što je on nazvao *Standard Average European* ("standardni prosečni evropski"), skr. SAE, ljudi obično traže "čašu vode", a ne "vodu". Drugim rečima, ispred imenica koje označuju neograničene kontinuumе govornici SAE po navici koriste nekakvu ograničavajuću naznaku (kao što je "čaša"). Oni isto tako koriste neku reč ili kvalifikativ koji ukazuju na količinu ili deo ("nešto", "od", "malo" itd.) kako bi postigli preciznost i delotvorno pravili razliku između oblika i bezoblične mase tj. između forme i materije (dua-

Sl. 26. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: livnica topovskih đuladi u Majdanpeku, Srbija, 1861. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien, I. Land und Bevölkerung* (Leipzig: Verlag von Bernhard Meyer, 1904).

Sl. 27. Drugi primeri materijalne kulture Balkana: industrijsko preduzetništvo i državna ekonomija u Beogradu, oko 1900. godine. Slika prikazuje Bajlonijevu pivaru, Tržnicu, Fabriku metalnih proizvoda Godevac, "tramvajske štale", Električnu centralu, Vajfertovu pivaru i Monopol duvana. Izvor: Kanitz, *Das Königreich Serbien*, tom I.

lizam).¹⁵⁴ Pošto su velika većina balkanskih naroda govornici “standardnog prosečnog evropskog”, sa sistemom jezičkih struktura vrlo sličnim sistemu za padnih Evropljana, uopšte ne treba da čudi gotovost s kojom su učili da stvarnost sagledavaju kao što to čine i njihovi svetli uzori.

Na sličan perceptualni stav zapadnih i istočnih Evropljana, ako ne na svesnom, onda na podsvesnom nivou, ukazuje i sama forma naziva za “objekat” u različitim narečjima SAE. Uobičajene SAE reči za “objekat” imaju možda zajednički skolastički latinski uzor. U svakom slučaju, postoji jasno izražena strukturalna podudarnost između latinskog *ob-jectum* i nemačkog *Gegen-stand*, holandskog *voor-werp* te ruskog, bugarskog i srpskohrvatskog *pred-met*. I u romanskim, i u germanskim, i u slovenskim jezicima objekat je stvar na koju se nailazi u prostoru, stvar izbačena tamo, sa svojim osobenim oblikom. Od toga je nedostajao samo jedan korak do ideje da postoji pravo mesto za svaki objekat, do geometrijskog za razliku od algebarskog poimanja prostora. Uz to, jedan od konačnih ishoda sklonosti modernih Evropljana analitičkim strukturama bilo je fabrikovanje posebno raščlanjenih objekata tj. predmeta opskrbljenih “stopama”, “nogama”, “kolenima”, “rukama”, “šakama”, “glavom” itd. Objekat ili predmet je bilo nešto napravljeno ili stvarano – pa se stoga zvalo i *prâgma* (πρᾶγμα) na grčkom i *stvar* na srpskohrvatskom – što stoji izvan ili na odstojanju od čoveka i čime on može manipulirati, ali što je evropski čovek izmišljao prema liku i prilici čoveka.¹⁵⁵ Na Balkanu, narečja SAE su možda bila pogodan prenosnik modernizacije, autohtono sredstvo za suzbijanje otpora modernosti drugih vidova kulture.

Proizvođači sve više i više predmeta različitih vrsta i sve više primeraka svake vrste predmeta, zapadni Evropljani su počeli pokazivati i приметnu sklonost da poseduju i sakupljaju svakovrsne stvari.¹⁵⁶ Do sredine XIX veka ta tendencija je dobila jasnu strukturu. Ona je bila toliko realna da je u Minhenu oko 1870. usvojen jedan poseban izraz da opiše zadovoljstvo koje je pripadnicima sitne buržoazije, a kasnije i radnicima, često pričinjavalo posedovanje predmeta. Ti predmeti su često bili jeftine kopije, kitnjaste starinske stvari, proizvodi obnoviteljske ili neoumetnosti (neogotike, neobaroka, itd.) i ne-umetnosti ili anti-umetnosti. Samim predmetima i strasnoj želji za njihovim posedovanjem nadenut je ekspresivni naziv *Kitsch*. U balkanskim gradovima sve do oko 1880. g. jedva da je bilo i zametaka strukture kiča, a u punom obimu je tamo zaživela tek nekoliko generacija kasnije. [Godine 1963, s druge strane, kritika kiča, apstraktne umetnosti i drugih “dekadentnih stranih uticaja” od strane komunističkog predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita nije uspela da zaustavi u toj zemlji uticaje koje je osuđivao.]¹⁵⁷

Modernost podrazumeva sklonost promenama. Ona čini mogućim nemoguće. Ali velika opasnost kod modernosti jeste njena sposobnost za samouki-

154 Benjamin Lee Whorf, “The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language”, u: *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, prir. i uvod napisao John B. Carroll (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1956; izd. u mekom povezu, 1964) 40–42. Članak je prvobitno objavljen u Leslie Spier, ur., *Language, Culture, and Personality: Essays in Memory of Edward Sapir* (Menasha, Wis.: Sapir Memorial Publication Fund, 1941).

155 Henri Van Lier, “Objet et esthétique”, *Communications*, No. 13 (1969) 93–96; Moles, “Objet et communication”, *Ibid.*, 5.

156 Braudel, *Civilisation matérielle*, I (1967) 231.

157 Moles, “Objet et communication”, 20–21; Abraham A. Moles i Eberhard Wahl, “Kitsch et objet”, *Communications*, No. 13 (1969) 105–29. [O Titovoj reakciji na kič videti u Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948–1974* (Berkeley i Los Angeles: Published for the Royal Institute of International Affairs, London, by the University of California Press, 1977), str. 164.]

Sl. 28. Pomodarski svet u srbijskoj banji Kisela Voda, oko 1900. godine: razrađivanje karakteristika i struktura "modernosti". Izvor: Kainitz, *Das Königreich Serbien*, tom I.

danje otuđivanjem čoveka od sebe samoga i od drugih ljudi. Čovekova vezanost za predmete je neposredna posledica rasterivanja i odbacivanja sakralnog, kao i rodbinskih i drugih tradicionalnih i novih i starih društvenih veza. Konzervativci ponekad o njoj govore kao signalu društvene i moralne atomizacije. Po marksovskim rečima, ona simbolizuje čovekovu depersonalizaciju, njegovo otuđivanje od onoga što sam stvara.

Balkanske vođe toliko su ozbiljno bile zaokupljene potragom za ponekad i nepromišljenom modernizacijom, da skoro nisu ni pomišljali na to da se možda naprežu da stvore nešto što će kasnije uništiti ono što su stvorili. Na kraju devetnaestog veka, takav besmislen događaj je bio još daleko. Manje je bio daleko u završnim decenijama dvadesetog. Protivljenje promenama suočilo je balkanske narode s problemom zaostalosti. Modernost ih suočava – kao što suočava i ceo Zapadni i neke delove nezapadnog sveta – s pitanjem čovekove budućnosti kao čoveka: Biti ili ne biti.

Naslov izvornika: "Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans", *Journal of Social History*, IV, 3 (Spring, 1971), pp. 205-262.

Никола Радека

Покршћење у Карловцу на Ускрс 1942. (Из биљежница)

Овде ћу бити мало обширнији те ћу почети из даљег времена. Обично предсједник црквене обћине у Карловцу био је увјек најугледнији грађанин – па био он обртник или чиновник. Рат. год 1914. затекао је као предсједника пук. М. Будисављевића кр. јав. биљежника, човјека наображена, карактерна и поштена, али нажалост он умрије у листопаду 1918. од шпањолке.

Њега је у јав. биљ. наслиједио Душ. Миљушевић па наравски и у предсједништву срп. црк. опћине.

До конца рата (1918.) ми Срби у Карловцу нијесмо се цјепали нити знали за партије, сви смо се сматрали једно само Срби, а припадали смо сви Српско-Хрватској коалицији, јер је међу Србима – који смо били у мањини – и Хрватима (у већини) владала толеранција и слога, било је Хрвата Старчевићанаца, али Франковаца мало. За радикале Србе није се ни знало.

Почетком 1919. када су и код нас почеле партије ницати расцјепкамо се и ми Срби, на жалост и нашу штету – на двије партије Демократе и Радикале. Већина нас се придружи Демократској странци Љ. Давидовићу и С. Прибићевићу, а мањина се наједном створи Радикалима и баји Пашићу. Ову мањину почеше стварати Душан и Љубо Миљушевић с тадашњим учитељем Л. Бордјошким и протом Д. Кнежевићем, а потајно их је помагао рав. препарандије Мито Грујић.

14
stariji preko 60 god. mogu se na miru pustiti - a s druge strane
imam rastitu i nagovor Sr. Pelegr, Sr. Bekker Sr. Grosses a i nekog
od ustaša - ali ipak i oni mi savjetuju da bar namolimo za sebe
ako dosta dodje da imaju podlogu na nagovor - naprotiv ovome
prijeti mi ipak opasnost jer su kod ovog posljednjeg hapšenja,
hapšili bar obično na broj godina kao mladove Berbaum, Gross
i druge a tako koji su imali i nagovor kao Lovrić i bila
Vlahovića a i mnoge druge inače mirne i bezazlene
penzionere koji se nikada nijesu Hrvatima namjerali, pa
savršeno sasvim izgubio orijentaciju jer su mirne pustili
na miru i ako su više moćniji i intelektualci.

Dne 25/XI. u jednom policijski vidjeti što je molben
koji sam podnio istoj da Vukcu jeste te doniram da
jao nije riješeno i da bi morala ići na smjerje ust. stariju
i tako nešto svojim oteru, a dadu mi nešto razumjeti
i o prečeru da bi to brže išlo.

Štiti dan naveče u jednom knjigu Jovana ^{St.} ~~St.~~ ^{St.} ~~St.~~ ^{St.}
te pročitam u čl 15 da nije gohotu slagati ako se čim
dobro čini i tako nešto slično, a napomena k tomu
kone da su to preporučivali i stat. pisci Sr. Jerolim i Sr.
Augustin. Sad se i ja sam u misli jeli bolje da se,
molim prelat i time se bar donatori osiguram od
internacije ili da se izvrgnem opasnosti da bi jednom
interniran i time mogu obitelji čezne kod kuće stariju
slabu i bolesliju, Vukcu u logoru a Milana u progon,
stariju - stariju u velikom brizi i žalost, konačno
voluciju da u jutro namolim prelat.

Kim sam se 26/XI. digao napisim prošera na redarstvu
što i predam Srđ Bradulica - pošto je bio prisutan Sr. Bonis
redar, čim namolim ga da riješi Vukine molbu i preporu-
či što mi i običa, a Bradulica reče vidjeti des. klata ^{ne} ~~ne~~
brže ići, neće trebati stati ust. stariju ništa interesnije i
tako je i bilo Vukina molba drugi dan predložena je
kako na javni red i sigurnost sa preporukom.

Клуб Демокр. странке под водством Др. Г. Лукинићем и предсј. Обласног клуба Јос. Граховца, чудило се је што се одјелише браћа Миљушевићи и што ће они учинити.

Радикални прваци изабраше за предсједника клуба проту Кнежевића, за подпредсједника жидова Доната, а за тајника Л. Бордјошког. Предс. Срп. добротв. задруге водила је пок. Јула супруга протина, а прото је био и предсј. Друштва св. Саве, тако да су све српске установе биле у рукама радикала. Миљушевићи се нијесу хтјели прихватити ниједне функције у радикалном клубу – једно јер су били комотни и љенчине за сваку агилнију акцију неспособни, а друго, један (Душан) јав.биљежник, а други (Љубан) одвјетник да се не замјере Хрватима јер би трпиле канцеларије, али су зато за њи радили Бордјошки и Кнежевић са моћи свих српских установа те употребише и цркву и школу и фондове и све српске установе да створе и ојачају радикалну странку. Ове слуге Миљушевића, један учитељ други поп који су од њи овисни све су радили што су само Миљушевићи зажелели. Ја сам био у сједницама цркв. одбора као члан па знам из властитог искуства ништа се није смјело ни споменути, а камоли предложити и о том дебатирати што није било по вољи само једном од браће Миљушевића. Они су тако далеко ишли својом радикалском пропагандом да су прогласили да онај који није радикал није Србин, а у радикалском одбору су имали и Хрвата и Жидова, јер је супруга Љубина – бивша писарица др. Reiner – била Жидовка, па је она њи увађала у радикалну странку.

Ето тако се ми Срби нажалост поцјепашмо на двије непријатељске партије, радикале и демократе, а овај отров цијепања пресадише браћа и у Границу преко својих кумова Ловрића и тиме отроваше онај наш честити народ у Граници.

Како сам споменуо, у почетку радикали су у Карловцу бројем у незнатној мањини, али мало по мало упливом школе и цркве, нарочито њезини фондова, они су ојачали међу нижим и овисним слојевима срп. грађанства тако да су сигурни били да ће код скупштинских избора, особито упорабом новог изборног реда увјек побједити.

Овако је трајало од год. 1919. до год. 1936. када умрије прото Кнежевић. Сада настане опет отимање о мјесто проту. Главни кандидати били су прото Медаковић из Војнића и Б. Добросављевић из Вељуна, овај потоњи народни посланик.

Партија Миљушевића, а нас већина демократа одлучи се за проту Медаковића – ако и не можемо га бирати, али ако већина пароксијана изјасни се проти једном кандидату, владика га није хтијо именовати у супрот воље већине. И Добросављевић, преко родбине, пријатеља – владини присташа – имао је своје људе. И тако се створи још један разцјеп у нашем народу.

У год. 1936. имао се обавити избор цркв. савјета јер је изтекло вријеме Миљушевићеву одбору. Сада искрсну нови противник Душ. Миљушевићу његово кумче др Гајо Петровић., млад и славохлепан човјек који је својом лијечничком спремом и поступком стекао много присташа, особито међу нижим слојевима, оним слојевима гдје су некада имали Миљушевићи већину.

Пословица вели “сикира направи маљ, а маљ туче сикиру”.

Тако и овдје, Миљушевићев писар Д. Милеуснић и наследник Бордошкога уч. Раусављевић врбовали су у радикалну странку сав олош, само да имају више гласова, а овај олош уписивали су у Именик парохијана без обзира имају ли право гласа и јесу ли се пријавили за члана парохије, те су се избори провађали на темељу ових фалсифицираних листина. Гајо пако Петровић он је за то знао да већину изборника чини олош, па је знао и имао начина овај олош за себе добити. Он није пазио јели частно и поштено држати скупштине и састанке по биртијама и тамо овом олошу пиће плаћати, већ је гледао да само добије што више њи уза се. И тиме је он Миљушевића побједио и срушио, а сада је међу нами настао још један разкол.

Даклен, поцјепали смо се на партије радикалску и демократску, на присташе Медаковићеве и Добросављевићеве, на присташе Петровићеве и Миљушевићеве, у обће два нас Србина у Карловцу нијесмо једнако мишљели и такове разстројене и несложне затече нас овај несретни рат.

Рат је почео, Југославија је пропала, а у Хрватској дођоше на владу Павелић, Будак, Артуковић и други, све питомци босанских језуитских гимназија који узеше на нишан у првом реду срп.прав.цркву а онда народ.

Најприје уапсише проту и Милана – Крнића су трпили не знам зашто, док им није умакао – ваљда га нијесу познавали јер је наново дошао. Цркву су затворили и послије Ускрса нијесу дали звонити.

Вође уст. покрета јавно су говорили проти вјери и цркви и пријетили “или се уклони или поклони”. Из Границе су долазили зли гласови да уст. провађају покољ народа и да пале и руше цркве. Народ се уплашио и изгубио главу, а од никуд помоћи, савјета нити упуте. Са М. Поповићем сам више пута говорио што би се имало чинити. Проту Медаковића су пустили, а Милана одпремили у Загреб у затвор.

Медаковић ниш користи, није у стању ништа почети. Једном сам био код др Петровића случајно са протом и М. Поповићем баш да се договоримо што би учинили, а том говору главна је протина тема била да им црквена опћина даде вишу плаћу да он овако не може живјети, прем је сам, има кућу која му носи мјесечно 2000 дин, а још доста готова новца јер још јамра. Није му за народ већ за свој жеп. Код оваког свештеника није чудо да се је народ почео сам помагати како је ко знао.

Поповић М. ишао је др. Перовићу да се договори да ова опћина пређе на унију. Није успио. Даље ишао је да се договори да сав црквени иметак понуде Град. убож. заклади или Граду или Држави тиме да пусти народ на миру јер сваки дан нетко од Срба затворен и одпраћен некамо – у том су погледу преговарали са начелником Деаком и неки поднесак поднијели што је на то одређено није ми познато, али прогањање и затварање није престало. Тко је имао чим бјежао је у Београд главом без обзира. Др Вујичића су убили, др Влатковић побјегао у Београд, др Петровића већ два пут затварали, Милан у затвору и.т.д.

За Душана Миљушевића нитко већ није ни обадира, јер био тако болестан, очекивало се је сваки час смрти.

Већина Срба што није побјегло или уклонило, затворено или одправљено у логоре тако Паић, Михајловић, Козомарић, Петровић Урош и Ђуро Воркапић, А. Генераловић, Улемек, Мамула, Вучковић, Гјермановић и други.

Сада поче прелаз на кат. једину спасавајућу вјеру и то најприје они из мјешаних бракова, а потље самосталне жене.

Први су још у љету прешли пост. Абрамовић, трг. Канурски и брицо Косановић, а од жена уд. Кат. Бањанин, сестре и брат Прица, удова Љубе Миљушевића и Његованка, а ови који су прешли постали су агенти за пријелаз код других. Хрвати и њихови попови препоручивали су пријелаз као спас од очите смрти.

Ја нијесам мислио на пријелаз, али када смо са Миланом и Недом у Цапрагу закључио да Вука иде у Госпић, а чуло се већ да су у Госпићу сви прешли – и нас двоје договоримо се да она оде до жуп. Веслаја и најави пријелаз и тако учини 22. VII 1941. она отиде до Веслаја, а 23. ја одем и од капелана донесем готов крсни лист, а да она није ни прешла, јер нити је била на подуки нити се је исповједала нити причестила. За овај њезин пријелаз није знао Милан а нити Мама, само нас двоје.

Прије тога дан један ја сам био код Веслаја те дуље са њим разговарао о овом прелазу који ми је рекао да је ово за нас катастрофа, а да се он ни сам није надао да ће они у вјеру, најосјетљивије народно обиљежје дирати, и да ће се то љуто њима осветити. Још онда код нас није се развио четнички покрет. Он ми је рекао да је то само формалност и часовита нужда да се глава спаси и да тиме њихова вјера ништа не добива, само бројчано расте и то док рат траје, а чим дођу нормална времена да ће се наше све вратити дједовској вјери, дапаче да њихова вјера овим формално и морално губи јер наши неће ићи у цркву, причешћивати се и у цркви клечати па да ће то и на њихове дјеловати да ни они то не чине. Али ја сам из његова говора разабрао да је овај покрет њему добро дошао, пошто скоро сви иду на

покрштење њему, једно што га народ воли јер је приступан и не тражи многе формалности, а друго као самост. и демократа воли Србе, тим више што му је и матер била Српкиња, па му то знатно и носи, а опет иде скоро сваке недјеље у Загреб бискупу по дозволе и на договор, па је тиме стекао код високога клера неки углед ка мисионар, а то га штити да и он ка присташа демократа и Срба не буде затворен. Он ми је тад рекао да би он лако да је оvdје Милан он би удесио са њим да сва црк. опћ. пређе на унију па не би требало крштења, а спасила би се црква, старо-славенско богослужење, народ од прогона а и црквена имовина народу. Могуће би то и добро било, али не вјерујем да би Милан на то пристао.

И тако је Вука формално прешла на кат. вјеру да се спасе од прогона и логора и да задржи мјесто у држ. служби, што јој тиме није успјело јер су је интернирали чим је у Госпић дошла и обуставили јој изплату берива. Једино јој је то користило да из Јаске нијесу је са осталим Српкињама и Жидовкама послали у Лобор, већ са Хрватицама у Даницу код Копривнице гдје је нешто боље и може добивати јело извана и новаца да си што купи, што у Лобору не може.

У јесен је пријелаз мало попустијо јер су се Срби увјерили да их пријелаз не штити пошто су интернирани и прогоњени исто једнако они који су прешли – као Петровићи, Мамула, Вучковић, Докмановић и други као да нијесу прешли.

Али се сада догоди нешто што је нагнало Србе да у маси прелазе. Дана 22. XI 1941. у суботу по ноћи на недјељу додје једна велика рација на Србе. Те ноћи буде ухапшено и некамо одпремљено – наводно Јасеновац – око 150 Срба, а нешто и Хрвата. Куће праметнуте, народ устрашен те поче у масовни молити пријелаз. Ја се још нијесам одлучио, а поготово не жена, прем сам мислио што би учинио. С једне стране већ сам стар (73 год.), године ме штите, јер како сам читао у једном тумачењу рјешења Поглавникова, старци преко 60 год могу се на миру пустити, а с друге стране имам заштиту и заговор др Пребег, др Бетлехем, др Громес а и некоји од усташа – али ипак сви они савјетују да бар замолим пријелаз ако дошта дође да имају подлогу за заговор – напротив овому пријети ми ипак опасност јер су код овог последњег хапшења хапсили без обзира на број година као Жидова Бирбаума, Гроса и друге, а Србе који су имали и заговор као Ловрића и Милу Влатковића, а и многе друге иначе мирне и безазлене пензионирце који се никада нијесу Хрватима замјерили, па сам сасвим изгубио оријентацију јет су неке пустили на миру и ако су више уочљиви и изтакнути.

Дне 25. XI 1941. одем полицији видјети што је с молбом коју сам поднијо истој да Вуку пусте те дознам да још није ријешено и да би морала

ићи на мнијење уст. стану и тако нешто с њом отежу, а даду ми нешто разумјети и о прелазу да би то брже ишло.

Исти дан навече нађем књигу св. Јована Златоустог те прочитам у чл. 15 да није грехота слагати ако се тим добро чини и тако нешто слично, а напомена к тому каже да су то препоручивали и кат. писци и св. Јеролим и св. Аугустин. Сад се и ја дам у мисли јели боље да замолим прелаз и тиме се бар донеклен осигурам од интернације или да се извргнем опасности да будем интерниран и тиме моју обитељ – жену код куће, стару слабу и болезљиву, Вуку у логору, а Милана у прогонству – ставим у велику бригу и жалост, коначно одлучим да у јутро замолим прелаз.

Чим сам се 26. XI дигао напишем поднесак на редарство и предам код Дракулића – пошто је био присутан др Иваниш редар. чин. Замолим га да ријешу Вукину молбу и препоручи што ми и обећа, а Дракулић рече видјети ћеш како ће сада брже ићи, неће требати слати уст. стожеру нити интернације. И тако је и било. Вукина молба други дан предложена је Над. за јавни ред и сигурност са препоруком.

Мој поднесак, који сам 26. XI предао редарству за прелаз ријешен је тек 10. I 1942., тако сам молбу за прелаз предао код град. Поглаварст. Тек 15. I 1942., а код Веслаја 26. I и платио таксу за себе и Вуку 200 кн.

Дне 27. I одем по подне Веслају да га питам што ће са молбом учинити – и нађем у ходнику око 30 особа све Срба, већином дјеце и жена који су дошли на подуку у јединој спасавајућој вјери, па и ја приступим да чујем што ће говорити. Он нам углавном рече: да се ми не прекрштавамо јер смо већ крштени и да између ових двију вјера нема разлика у вјери јер сви вјерујемо у једног бога, у Исуса као сина божијега, у Духа светог, у Исусово рођење као Богочовјека, у његово ускрснуће, у рај и пакао, и у друге свеце, само да је разлика у обредима. Народ га је мирно слушао, младеж је подсмјавала и гуркала једно друго тако да их је морао опомињати, а када је више пута нагласио да код подучања и благослова круха и вина Исус мора саћи са неба и утјеловити се у причест, па дјевојчица промрси кроз зубе “Тко ће га присилити ако неће”, а друго додаде “ваљда Поглавник”, он се учини да не чује. Види се да народ до тога ништа не држи. На свршетку нам рече да дођемо сутра рано у пола 8 на исповјед и причест. На улазу добаци ми он “са овима ћу ја у вери много профитирати”.

На повратку народ разговара и шали се као да ништа није било. Стари Јосип Косановић уздише и рече “баш је изабарао данас дан св. Саве. О св. Саво ти си се борио за срп. Вјеру а мије данас на Твој дан и год напуштамо”, на што му један шврљо добаци “мучи чико, опет ћемо ми славити св. Саву”.

Након пар дана, 30. I 1942. одем до Веслаја да му се испричам што нијесам дошао испов. и причести који он рече да би било добро да и супруга

замоли прелаз и даде ми потврду да смо обоје замолили прелаз. За неколико дана, 15. II поднесем редар. молбу и за женин прелаз.

Дне 26. II [1942.] добијем од редарс. увјерење да може и жена прећи, те 4. III однесем то увјерење Веслају да га питам морам ли правити и за жену молбу за прелаз или да ово увјерење само приложим већ постојећем моме поднеску. Нађем тамо Капелана неког Словенца, који ми рече да је добро само приложити увјерење моме поднеску.

Платим му таксу и за жену, али напоменем да је она већ стара и болесна па да не може још доћи на подуку те исповијед и причест, нашто ми он одврати смијући се “бу она дошла кад бу лијепо вријеме, кад не бу деждило, ни с тим сила, ја знам о чему се ради, да се глава сачува, а не да се вјера промијени”. И тако чекамо тога љепшега времена ево до данас на дан Ускрса када изиђе наредба о хрватској православној вјери или каквој варки, ко ће га знати? Чекати ћемо још који дан! Само ако се не би преварили у нади?

Данас, 8. IV, говоре да су радиом у Загреб позвати српски свештеници да се пријаве на наступ службе у хрв. православним црквама. А гдје су ти свештеници побити и растјерани. Дошло је оно време гдје се каже “друмови ће пожељети Срба, али Срба више бити неће”.

20. IV Чуо сам данас да се је пријавило за Хрв. православну цркву 30 свештеника Срба правос. и 17 Руса, да ће владика бити неки млади свешт. из Вараждина, ваљда неки катехета калуђер, да се израђује црквени Устав, да ће се Хрв. правос. црква организирати под управом и врховним надзором некога митрополита Анастасија, ваљда Руса или Грка, али да с тим није задовољан Поглавник, он хоће чисту Хрватску православну цркву без икаква утјецаја Руса, Грка, Румуња, па и Бугара иако су пријатељи хрв. Народа. Видјети ћемо што ће се из тога излећи. Ја, Поповић и Грозданић још чекамо са прелазом.

6. V Промјена је код полиције. Одоше Бесл. и Стил, да су преблаги, а дођоше нови. Да ли ће бити строжи?

Ноћас сам сањао неки необичан сан. Сањам ја некаков свештеник, млад, лијеп, дебел, жут са малим брчићима, одјевен у неку црну мантију посебног кроја као женски зобунац, на променади пред Хрв. Домом формира поворку да ће ју водити на гробље да благослови гроб Душ. Миљушевића јер је без свештеника покопан. У поворци све старци и бабе. Мени то сумњиво да то није какав унијатски поп па се све уклањам из поворке. А он ме упита јесам ли ја прешао у р.к. вјеру. ја му одговорим да нијесам још сасвим, да мије дао Веслај књижицу да научим молитве и да морам некакову покору вршити дуго времена, а то време да још није истекло. А он ми рече да не треба да никакове поборе, да ће ме он превести

без покорѣ и узѣ криж кат. што ће се носити пред поворком да ме благослови, а ја видећи да он хоће нас да превари да је он поп правосл. А у истину је кат. речем му да ја нећу никако да варам и лажем попу и Богу, хоћу покору да извршим и одем од њега те ми мило би да сам га се тако ријешо, а опет жао ми би да је онако лијеп човјек кат. поп. Уто се и пробудим.

30. V Пошли ја и Поповић жуп. Веслају да га питамо што ћемо учинити јер жене неће да прелазе од како су чуле за хрв. правос. вјеру. Код болнице сретѣ нас Мир. Глоговац те нам рече да то сад пустимо на миру док се ситуација не разбистри јер је сада обустављѣна акција проти Срба па се ми и вратимо.

6. VI Данас је изашао у Н.Н. Устав хрв. прав. цркве. На папиру није лош, али видјети ће се у пракси како се проводи. Предвићао је патријарха и 4 владике, али кому? Гдје народ?

9. VI Данас сам био у 3 и намјеравао посјетити новог митрополита, али нијесам могао јер је окупиран са Русима који око њега праве некакову свиту, види се још се играју високе господе и вјером још парадиратују као да су у Русији. Још нијесу схватили дух времена, они сада на гробовима Срба и српског народног православља помажу Хрвате, који их никада нијесу нити ће волити – и зићу хрватско православље на тлу гдје увелико цвате и напредује језуитизам. Хоће ли успјети? Хоће ли то користи имати то је још велико питање. Дај Боже, можда је то добро! Али мени се чини да је све то једна смућалица са стране водећи', а са стране Руса ради се о хљебу и части, само што овдје несретна вјера – на коју се толико невина крв лије – игра главну улогу.

30. VI данас смо ја и Поповић ишли питати жуп. Веслаја за савјет глѣде прѣлаза, али га нијесмо нашли код куће, а капелан нам је рекао да доћемо други пут јер је и он запречен другим послом.

29. X 1942. Састао сам се са жуп. Веслајем те ми је рекао да је нешто болѣжљив сада и да неће код куће бити дуље времена па да сада почѣкамо док се врати па ће нас обавијестити.

27. XII изишла посланица Гермогенова на Божић – није лоша са вјерске стране. Ми смо одлучили да ни овај Божић не славимо, јер сада није до славе, већ само да се глава сачува док заврши овај свјетски покољ, а ни да не прѣлазимо јер нас нитко не сили. А и они који су прѣшли нијесу боље заштићени од нас.

28. VII 1943. читао сам у новинами да ће 30 младића хрв. Правос. цркве који су матурирали бити послато у Бугарску да наставѣ богословске науке за хрв. православне свѣштенике. Одакле ће их наћи 30 кад су сви младићи морали прекрстити на рим.кат.вјеру.

15. III 1944. До данас нијесам добио овогодишњи правос. календар. Поп Пере дешперантан иако је у вој. постигао чин мајора чека свршетак рата као осуду?

Настављамо на Ускрс и св. Гјурдја 1945.

Освануо лијеп дан. Ускрс у Карловац довео ослободилачку војску. Јутрос рано је улицама може се опазити нешто баба, дјеце и младежи који би се журили да не закасне на јутрење ускрснуће. Поједине и у групама војнике у шајкачама како се опрезно шуљају улицама. Најприје кроз Раковац, затим Радићевом улицом према средини града носећи мјесто рипида на врху своји бодова слободу напаћеном народу под четири годишњем усташком робству.

КАТАЛОГ
1969/70

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
БЕОГРАД
Маршала Тита 19, тел. 330-305

Милан Радека испред
дијела своје библиотеке, у
којој већину чине кола СКЗ.
Тај комплет данас је у
власништву Библиотеке
СКД "Просвјета". На
приложеном каталогу
лијепо се види његов *ex
libris*.

Милан Радека

Мандићи

Кад су Мара, рањени муж, избјегли с Босанског Грахова 1689. низ урвине у Стрмицу, па на Плавно (зимовање, порођај, боловање мужа), а онда с прољећа 1690. на Прибудић, Вел. Попину, Губавчево Поље и Дерин Гај, гдје ће се коначно смјестити, отпочиње тиме дуга историја лозе Мандића која тече до Другог свјетског рата...

Догађаји треба да теку овако.

Послије крвавог сукоба, још на Грахову, с Дер-агом, његове погибије, рањавања Марина мужа, у којој страхоти њој први пут заигра чедо под срцем, послије у Стрмици и послије склањања и зимовања на Плавну (Лазо Божји), послије порођаја, рођења синчића, али и мужеве смрти, смјештање у Дерин-Гају, најприје привремено у прикровљу, трапу, подруму, изгорјеле куће, остаде Мара сама с нејаким дјететом болежљивим које је патило од фрасова, престрава, тако да нико није могао ни слутити да би могла од њега потећи моћна лоза Мандића.

Мара је имала парипче за довлачење дрва из шуме, нешто овчица, своје руке, златне руке, за свако предиво, ткиво и плетиво.

Од оваца млијека (варенике и киселине), скорупа, сира, путра (маслаца) и масла, затим вуне, тиме и предива и плетива и ткива, и крзна за кожухе и покриваче, па биљце и торбе, коже за обућу, цријева за дретву или опуту, мјешине за воду, сир, кости за алепе, корице за ножеве, игле за швеће.

Да се запита човјек има ли уопће који дио овце који није од користи или који није за неку потрошњу и употребу! Дугогодишњим боравком на

планинским пашњацима, сеобама с планине на планину, тамо из старе Рашке с оних непрегледних пашњака низом плећатих планина све до Босанског Грахова, генерације сточара окушале су се у сналажењу у најтежим условима живота ослањајући се стално, основно и углавном на овчицу.

Мара је тако уза своје руке, своје овце и своје парипче могла да живи и да подиже своје јединче, малог, слабашног слабачка.

Обрада земље, углавном орање и сијање нешто пшенице, а више проса обављали су јој сељаци за оне чарапе, приглавке и натикаче, па маје и шаренице што би она испрва плела, а онда с временом и почела ткати.

Мали је био колико бљећушан, слаб, бољешљив и осјетљив, толико бистар и зарана зрело дијете, прави стармали.

Повод за материне стрепње, за материна дивљења, а онда за материна надања и ишчекивања...

Срећом својом имао је зрака и сунце из прве руке обилато, а поготово млијека и млијечне хране. Нашло се и воћке: прво шљива, а онда плодова ораса и љешника, па јагода, малина, купина.

Турци су на воћарство много полагали, крушка, липов цвијет, љековите траве, дрењине "Враг с поља глогиње треса"... Рибе, раци, грлице.

Једино што је матери била стална брига, а из године у годину и све већа жалост, били су они страхови, престраве малога. Обично се то јављало ноћу. У неко доба ноћи мали би почео да стење, да се грчи, да јеца, а онда и да вршишти. То је трајало док матери не би упалила лућерду или свијећу док га не би пробудила. Мали се тужио да га нешто дави и гњечи као да хоће да га удави.

Савјетовања са женама и с народним љекарима, траварима мала помоћ. Само ноћу кад се чељаде распава...

Пожалила се матери и калуђеру из манастира Крупа који је једном годишње наилазио да обиђе народ, а и да нешто прикупи милостиње или завјета за Божју кућу.

Стари отац Јаков, а звали га Јаковина, јер је био крупна стаса и гласа, голема људина да те страва обузме од његових косурина, брчина, брадурина и косматих шака. Али, колико је био мргодан, дурљив, стравичан на изглед, толико је био благе ћуди и мека срца. Кад је видио малога, његове танке ручице и плаве жиле испод коже око слијепог ока, он запита, гдје мали спава. Кад је чуо да спава с матером под истим тешким вуненим биљцем, одмах нареди да се малом направи посебно постеле са лаганијим покривачем, једном плахтом и плетеном марамом.

“Добро да га нијеси удавила лежећи с њиме...Ова биљчина га пригњечи с једне стране, кад га пригрлиш уза се, не може да дише, па како се онда не би гушио... да га доведеш манастиру да му прочитамо страшну молитву...”

Народ је долазио манастиру по једампут годишње о празнику храма... Дobar сат требало је ићи до планине Велебита, онда уз планину код Церовца опет добар сат.

Она би осамарила парипче да мали не мора пјешачити. О самар би ставила торбе с попутбином и с даром манастиру. На оном мјесту гдје се прелази Велебит била је планинска преседлина око 700 м висине, значи од долине свега око 150 м успона. Горе на планини пашњаци и једна гомила камења, гроб Јанковић Стојана.

Затим спуст низ планинске голети неколико сати, јер је манастир сасвим ниско под планином, мало више од мора...

Положај манастира

Од три православна манастира у сјеверној Далмацији Крупа једина лежи под Велебитом, Драговић је под Динаром, Крка украј ријеке Крке.

Кад би неко узео да цијени у каквом су положају српски православни манастири, не потцјењујући ту ни католичке манастире, морао би готово безусловно признати да су они махом у посебно лијепом смјештају. Три основна елемента ту су узета у обзир и задовољена: гора, вода и земља. Гора као планина или као извор дрва, огрјева; вода као жива ријека и као извор питке воде, земља за привреду.

Крка има ријеку, а има и бујан извор. Има и гору, пристранке кањона ријеке Крке, а има и земље.

Драговић, онај прастари, и онај стари, прије потапања језером Перуче, има бујну краткога тока рјечицу која је млин кадра покретати а и одмах под руком ријеку Цетину.

А тек Крупа: манастир смјештен на избрешку, на мјесту гдје бујна рјечица Крупа, која уцијело, готова ријека, избија испод Велебита, послјије кратка тока растаче се шумно у слапове и језерца да би пресјекла округласто плодно поље и да би се затим изгубила у кланцу који ће је одвести у Зрмању.

На мјесту њеног сурвавања из клисуре у поље има неколико мостова који воде прилазни пут из Жегара к манастиру, а ту су онда и млини. Поље је под обрадом околних сељака или манастира.

Изнад манастира су кршевити изданци Велебита, а ту је и шума. Ваздух је туда и планински, од буре, али и питомији, приморски – због ниског положаја изнад равине мора. Туда је коначно и веза товарном путањом из

крашке плоче Буковице преко ониске, преседлине на Велебиту у доњу Лику око Грачаца.

Ово је све требало да се овдје прикаже да би се видјело гдје ће наш мали Мандић провести дио своје младости, од дјечачића до дозрела млада човјека. Двапут годишње окупљао се народ подвелебитског краја Далмације и са пола Буковице код манастира. А долазио је и народ из југоисточне Лике. Ту је онда бивао читав сајам, од присуствовања богослужењу у цркви с исповиједањем и причешћивањем, са завјетима, поменима, парастосима, с крштењима и молитвама. Тако да је невелика манастирска црква бивала пуна вјерника који су се у току обреда и смјењивали... неки долазили већ на бденије уочи манастирске славе, али већина на литургију, понешто остајало и за вечерњу истог дана поподне... За читаво то вријеме ври свјетина по манастирским ходницима, тријемовима, а највише испред манастира све до растока ријеке Крупе. Ту се сретају рођаци и знанци, ту се упознају домаћи са странама, Далматинци с Личанима. Ту мушкарци у старинским ношњама с токама на прсима и ковним сапонцима о пасу, с ханџарима и јагаганима и кубурама у ћемерима.

Ту женски свијет с нискама дуката или талијера о врату, или сплетенима у перчинима, или с ђерданима на прсима. Ту онда капе и мараме, прслуци, И сукње – чарце (?), рупчићи, прегаче.

Затим кола са загледањем цура и момака, ко ће до које цуре у коло да се ухвати ... пјесма и поцикивање. Па онда момачке трке, скокови, камена с рамена... Све то уз трештање кубура ... Све то је гледао и слушао мали кад га је матер први пут довела манастиру.

Понешто од тога гледао је он и код светиње у Велебиту на боку Црнопца изнад Грачаца, гдје је мала црква Св. Марка упола скривена у шуми и пећини с љековитом водицом окупљала народ два дана по Ђурђевдану (25. априла) по старом календару.

Од куће Мандића лијепо се видјела та стара црквица како се бијели у дубоком зеленилу бокова Црнопца. Од њихове куће до Св. Марка лако се могло доћи за сат и по, пољем један сат, а онда још стрмо уза страну добра пола сата.

Мати је водила малог и к Св. Марку и на молитву на љековиту водицу.

Као што га је водила траварима, јер пуне су планине љековитих трава, и Ђелавац код Врача – изнад превоја на пречацу из Грачаца у Обровац, и Тремзина изнад Церовца, ово све на Велебиту и на другу страну – пространи травњаци Чемернице у Пљешевици. А водила га је и бабама на бајања. Ту је дошла у употребу и прастара чаробна формула САТОР, магични квадрат на пријесну хљебу...

Укратко, све је пробала и окушала само да дијете, јединче спаси и ојача. Стари калуђер крупски отац Јаков – Јаковина отворио је нови изглед: посебну постељу за малог у кући, а онда и тражење да га доведе у манастир. И тако се мали изненада обрео у манастиру.

Послије оних ледињака, гдје је напасао овце, прошараних лијескама, трњацима, купињацима, понеким храстићем, станцем каменом, пресјеченим водом Отучом, а уоквиреним приближе шумом, и подаље каменим вршинама и, сасвим далеко, планинским врховима, послије мира и тишине, гдје се чула само клепка или цвркулт понеке птице, сад одједном нађе се, послије заморна пута преко планине, у бескрајној гужви и шаренилу.

Кад га је мати увела у цркву, мали готово да се обезнани од оне свјетине, од свијета и тешког ваздуха, од дима тамјана, од оних ликова икона и фресака, који са свих страна уперише погледе на њега, само њега гледају, од оног појања, од ђаконског јектенија, а све попраћено жагором жена и звоњавом звона. Прибио се, јадан, уз матер, те звјера заплашено на све стране. У неке мати угледа калуђера Јаковину, који са епитрахијем о врату, и крстом у руци исповиједа, онајвише жене, и понеког старца. Кад је пришла с малим, отац Јаков рече: – А ти си то. Стани ту скраја и причекај мало! Учинило им се вјечито оно мало чекања, а онда узе калуђер малог приведе га пред икону храмовне славе: – Сагни главу! рече калуђер. Мали послуша, а Јаковина га поклопи епитрахијем и узе читати страшну молитву (види Требник). На крају прекрсти малог куцајући га са четири стране по глави, скиде епитрахиј, и потури му крст: “Пољуби!” Мали пољуби крст, а мати додаде:

– И руку! – Пољуби мали и космату ручерду калуђерску која је мирисала на уље и тамјан. А отац Јаков га запита: – Знаш ли се прекрстити? – Знам, – рече мали и замота тројицу са чела на прси и на рамена. – Сад изведи малог на зрак и на сунце да се не гуши овдје у овој тмуши, а послије службе ми се јави да одемо игуману.

Мати остави ткану шарену прегачу и ручник вежени.

Као да су дошли с онога свијета, учини се малом пред црквом у оној вреви народа, ношња, говора, пјесме, гусала, кола и покрета.

Кад на крају забрујаше сва звона и кад поче из цркве да се одмотава народ са барјацима на обилажење око храма с застајањем на све четири стране ради читања еванђеља, то је био знак да је служба при крају. Сад су ушли у цркву само они који су давали помен или парастос покојницима, па тако уђе и с малим да чује и име свог покојника гдје се спомиње на мјесту небеске свијетости, на мјесту свјетине и на мјесту мира вјечнога са завршним појањем “Вјечнаја памјат!”

Кад се народ разишао из цркве и остао само тежак облак од свијећа и тамјана, са мирисом воска, тамјана и измирне, остадоше мати и синчић да причекају док отац Јаков изађе из олтару.

Изађе Јаковина у завитланој мантији, покапаној воском свијећа, даде матери и малом нафоре, што мали, гладан још од јутрос, слатко поједе чудећи се што тако мало дају. Калуђер их поведе кроз сјеверна врата припрате у манастирску обзидану авлију, па онда уз неке камене штинге на први под, гдје уђоше у једну повећу просторију пуну старијих угледнијих људи. Горе, уврх собе сједи ломан, клонуо старац, сав обрастао у бијелу браду и косу која вири испод камилавке, а у руци му подугачак штап са свијетлом, сребреном бабушком на врху; око друге руке бројанице од нанизаних жутих куглица, а при дну крстић.

Јаковина пред старцем, а то је био отац игуман, старјешина манастира, метаниса, а онда узе за руку малога, и приведе га к игуману; – Љуби руку! – Мали пољуби жуту као восак десницу, а Јаков рече: “Ево, оче игумани, то је онај мали.”

Видјело се да је игуман упућен што је с малим, јер он не припита ниста. – А, то си ти! Е, добро! А то ти је мати! Јаковина приведе Мару. Она пољуби руку игуману и понуди му шарену ткану прегачу и велики ланени ручник и пар бијелих вунених чарапа. Восак му је већ раније оставила у цркви с неколико рука опране и избијељене вуне.

– Добро, – рече игуман, па надовеза: – А би ли ти малога оставила коју годину код нас. Да учи школу: Јер чуо сам да је бистар, а видим и да је наочит. А и за здравље биће му овдје боље, јер је питомији зрак. Ми би га чували и пазили, а ти би могла да га обилазиш. Посебно кад стигну пољски плодови била би нам од помоћи. А и око оно вуне што добијамо била би нам од велике користи.

Мати је већ раније дознала од Јакова да би малога можда манастир примио, али сад је требало преломити, ријешити шта ће бити. – А би ли ти, храно моја, остао овдје да учиш школу, запита мати.

Мали без колебања рече: “Би, радо!” – Е, кад је тако, рече игуман, – ми те примамо за ђачића. А ти, мати, можеш остати овдје при манастиру, с осталом чељади. Бићеш тако уз малога док дијете не обикне, па онда можеш, с Божјом помоћи, да га нама оставиш, а ти у здрављу дому своме.

Тако и би. Мати се смјести с манастирском чељади у посебној кући уз воду и млин. А малога одведе Јаковина у своје одаје, гдје му намјестише постељу у претсобљу калуђерове ћелије, гдје је била и пећица, прозор на ходник, столић и столица, дакле мирно и склонито...Он ће, значи, бити послушник оца Јакова, док не нарасте за веће послове.

Први послови малоба били су да држи чисту ћелију калуђера Јаковине, да му доноси воду с ријеке и жар с манастирског огњишта.

А у цркви је имао на бризи кадионицу, опет жара с огњишта донијети, па њиме машући кадионицом липова угљена распалити, кад затреба о богослужењима, принијети кадионицу свештеном оцу, а с њоме и тамјана да овај дода колико мисли да ће требати. То је било за њега нешто сасвим ново.

А први уџбеници биле су иконе у цркви и по манастиру. У читање тих икона упућивали су га мало по мало, највише по мјери његовог припиткивања, а тога је било доста, и много, јер је мали био врло радознано дијете, никад потпуно задовољно, па се догађало да му кажу “Е, то ћеш касње разумјети кад будеш мало већи и паметнији”. Тако је постепено улазио у библијску историју и животе светаца.

Код заједничке трпезе редовно су се читала из врло дебелих књига “Житија свјатих” али је он испрва разумио мало или нимало јер је то било на црквено-славенском језику. Двије велике радости имао је мали. Једна планина и овце, а друга ријека, рибе и ракови. Одмах изнад манастира стеру се посљедњи пристранци планине Велебита. На изглед из даљег сам камењар с понеким кржљавим дрветом, али за овце доста паше по лисинама, а за козе богат брст, само што манастир коза није марио зато што затиру младу шуму. Овце је било лако чувати јер су простори били велики и није било нимало прилике да ће ући у штету. Тако да чувара готово не би ни требало. Ријетко се десило да која овца залута, а јање још мање, онда их је било лако наћи по тужном блејању. По камењару било је и гуја љутица, поскока, али су они ријетко кад прилазили до стоке на паши. Овчарски пси би их заплашили, а и овце упозорили кад бе се у ком грму камењара гуја прикрила. Пси су по нагону издалека лајали, а никад нису шћорлали на близу. А ако се псу деси да га змија упече, он онда почне грести неке траве, исповраћа се, и тако прекужи отров. Једно неискусно куче сувише се било примакло лајући љутито кад изненада, трже се уназад. Поче да шапама гребе по њушчици гдје га је љутица упекла. Затим стаде да дрхтури и длака му се накостијеши, а умало леже и смири се. Љети кад удари јара да све камен исијава ватром, змија се понекад успуже на дрво па се опружи по огранку да би се бар мало разладила на повјетарцу. Тад неопрезни пролазник испод гране може да добије у врат угриз од кога нема лијека.

Чобанчад, за сваки случај, носи са собом тркљу, расцијељену на врху да би змију притисла к земљи и главу јој спљескала. Ипак у огредак нису чобани ишли боси; кроз дебеле вунене натикаче, па чарапе и опанак нису могли пробити отровни змијини зуби. Мали је имао искуства са змијама

још од куће, гдје их је било у љескову грмљу, па је знао да мора добро пазити кад бере љешнике.

Сасвим друкчије било је одмах ниже манастира на ријеци Крупи. Кад она последије кратког тока с изворишта испод планине избије из клисуре и у растокама, са много рукаваца, слапова и слапића, сурва се у поље да њиме протече у два огранка, да би коначно, опет сједињена у један ток потекла кроз кратки кланац и улила се у Зрмању, ту у пољу пружала је хладна и бистра ријека много уживања. Негдје плитка стварала је доста газова, негдје обрасла грмовима раките, а негдје дубока и мирна као котлина. Ту је манастирска чељад имала прилике да пере рубље, да се пере или купа, да узима воду за натапање поља, залијевање купуса и зелени, да снабдијева водом кућу. А посебно је била лијепа и корисна забава: ловљење риба, пастрва и ракова. Пастрве су биле праве планинске, чувене све до владине трпезе.

И туда је било змија, али то су биле неотровне шарке, за разлику од отровних, краћих и одебљих, танке и вијугаве. Било је уживање за малога кад је затече како прилази обали с малом рибицом попријек у устима, да би је на миру на сувом прогутала, а он је с шљунком гађа да је барем заплаши и да пусти рибицу.

Одраслији су обичавали пастрве тражити уз обалу у рупама или међу коријењем врба и рукама их хватати. Пастрва је главом у рупи, па јој је тешко да се уназад измигољи, а он иде уза њу руком до шкрга, захвати је тамо и извуче. Но, деси се да у рупи мјесто пастрве наиђе на склупчану змију која му се онда између прста муњевито провре у ријеку. То, међутим, одрасле риболовце не смета много.

Раке ловити је много једноставније и лакше. На неку шпагу (канап) привеже се пилећег цријева и спусти у воду. То се ради предвече, у попасно доба, већ у сумрак. Рак приђе, ухвати штисаљкама за цријево, загризе, и у том је већ у ваздуху, на тратини, гдје стреса репом.

За дјечачића, какав је у почетку био мали, било је око манастира доста живота, посла, игре и забаве. Посебна му је забава резуцкање ножићем, било да је то штап на ком се кора може нарезивати у шаре и вијуге, или да се од врбове гране направи свиралица, пиштаљка, или да се из базгове гране истјера мека језгра па се добије или штрцаљка за воду или пуцаљка на чепић, што је први дјеччи посао, било да је то покушај да се изреже и украси шарама вретено, или да се направи кретић (најљепше од липове дашчице што ће мали тек касније изучити), или да се од витке шипке и аршина опуте направи лук за стрјелице, или од равне тркље копље. Тако ваздан вјештина, последића за довитљива дјечачића.

У манастиру је био отац Рафаило, чувен травар. Кад је код калуђерења своје крштено име Раде мијењао, јер умире за овај свијет, за калуђерско име, надјели му име Рафаило, то му неко тада спомену да то у старом завјету, у јеврејском језику значи “бог лијечи”, њему се отад уврзло у главу да постане народни љекар. А у том га је утврдило и ојачало и то што је у старим црквеним књигама налазио љекарских записа. Коначно, по путама старијих људи с којима је волио разговарати о храмовним славама, он је ушао у траварски занат. За прикупљање љековитог биља користио је манастирску чељад, посебно кад би дошло вријеме да се нека трава или цвијет бере. Тако је отац Рафаило важио као народни љекар. А ту је онда дошло лијечење рана и ломова. Тако је он постепено постао и ранар. Причало се да је он кадар овци, кад преломи ногу, кошчице саставити и дашчицама увезати, да нога прерасте.

А сам Рафаило био је слаб, блијед и мршав као тркља, не да би намјерно испаштао, него није га се никаква храна примала. А главна му је уствари храна била хљеб, који орах или љешник, воћка свјежа или сува, а пиће понајвише чај, у ријетке прилике чаша вина.

Тако је он био сушта противност оцу Јаковини код кога је вриједило правило да није гријех оно што на уста улази него оно што из уста излази!

Зато би и могао од Јаковине истесати два Рафаила. Јаковина је понекад од шале зграбио Рафаила као сноп и под пазухом носео, а овај маше рукама, отреса ногама и богоради:

“Пуштај, проклетац, Анатемњаче!”

Мали је запамтио грлице. Крлетка, тићи, али и погибија младих птица дораслих тек за оброк.

Живина, посебно мали пилићи, доста су страдавали од лисица, кобаца, ноћу од куна. Једни односе плијен, а куна напије се крви а жртву остави.

С вуком је већ бивало лакше. Кад се гладна курјачина устреми на стадо, ту су овчарски пси који шћорлавају на њега као бијесни. Пастири дижу повику...(како и што вичу...) А ако је ближе бацају се и камењем на њега. Тако вук обично подавије реп и измиче гладан обично још прије него ко од ораслих дохвати пушчетину и потпраши му реп.

Медвједи нису силазили под планину. Они се држе по уздужним долинама уз планинске вршине, стоку на окупу не нападају, па је риједак био случај да озлиједе говече, а још рјеђи да уграбе овцу.

Медвјед љети обичава да се слади малинама, па берачи малина морају бити на опрезу кад прилазе малињацима, особито ако је тамо мечка с младима. Ако су наишли кад нема близу мечке, не треба се даље ништа бојати јер ће разговор берача заплашити звјерку.

Мали је сва та искуства постепено стицао по мјери како је, све одраслији, с манастирском чељади улазио у послове у манастиру, око манастира, а онда на пространом имању и још пространијој планини изнад манастира.

Сви су га вољели, јер је био жив и дружеван, радознао да све зна и чује, тако да су се управо такмичили да га задовоље својим одговорима на његова стална запиткивања која су ишла од ријеке и поља, до планине, а ноћу и до звијезда. О томе је волио да пита оца Софронија (Совра) који је важио као најученији у манастиру јер је свршио богословију у Скрадину и Шибенику, а доспио је као калуђер-луталица и до Трста, гдје је била јака црквена опћина и богати православни трговци. Из Трста је био у прилици да оде у Св. Гору Атоску, па да тако види и манастир Хиландар, а и да више пута оде до Венеције до Мљетака гдје су се штампале српске књиге.

Отац Софроније био је манастирски духовник. Он је био уједно и школа и библиотека. Знао је све књиге у цркви и кући. Строго их је дијелио на двоје: једне за свакодневну употребу за богослужења у цркви (служебник), за читања (часловац, псалтир), за појања (саборник или зборник и катавасија, односно минеи, па октоиси, триод посни и триод цвјетни, или Пентикостар); ту и житија свјатих за чтенија у трпезарији, а ту коначно и требник за посебне обреде. Друге књиге биле су старинске, србуље рукописне и штампане, које су биле ван свакодневне употребе. Те је отац Софроније држао на полицама на хору, и ту нико без њега ни за живу главу није смио улазити, нити што дирати.

Осим ових књига имали су калуђери по својим ћелијама понеку своју личну књигу да им се нађе за молитве и обреде, тако обично часловац, псалтир, требник.

У та доба још није било посебних српских књига јер није било ни књижевности. То су била времена још прије првих руских буквара 30-тих година 18. вијека и прије Жефаровићеве Стематографије 1741. г.

Други је посао оца Совре био да учи манастирске ћаке читати и писати. (Зелић)

Читати се учило прво већ из практичних разлога, за потребе у цркви око богослужења (псалми, часловац, апостол, а прије свега Оченаш и Вјерују). Ту је мали брзо привукао на се пажњу оца Софронија, учећи текстове врло брзо. Тако је отац Совра почео с њиме да вјежба читање и опширније, и уводећи га постепено све више у упознавање и оних старих српских књига (Србуља) чиме су се маломе отварали нови видици.

Нешто иконе с ликовима из српске историје, нешто језик Србуља, а нешто србуљске службе српским светитељима, све је то малом казивало о давној прошлости његова рода. С друге стране све се то природно повезивало с народним пјесмама, које је слушао од казивача или у

вечерњим сједелкама лети испред манастира под звјезданим небом, а зими у од буре склонитој чардаклији уза саму црквену апсиду, са почађалим сводовима, са живим огњиштем на коме су се искриле живим звјездицама уз пламсање ватре и одвлачење дима у камин.. Уз ова причања су природно ишле и гусле.

Тако је мали, досад растао усамљен уза саму матер, везан с оно стоке што су имали као и уз оно оскудне природе око куће, сада осјетио нови живот с манастирском чељади, с младима и старијима, с оцима и калуђерима, са црквом и књигом.

Показало се као да он има и слуха, мада још с неразвијеним дјечачким гласићем, али ипак и он се чуо све више од “амин”, “Господи, помилуј”, “подај Господи”, па навише.

У њему су коначно, сви гледали слабашног дјечачића, сироту без оца, чудом Божјим спасеног и очуваног у животу, па су сви били према њему благи, љубазни, пријазни и милостиви. Ово је ишло, дакако, код свакога. на свој начин.

Чобанчад га учи да се ни вука не боји. Од њих сазнаје и вјежба како ће изрецкати штап, направити свиралицу, гађати стрјелицом, бацати камен праћком, а згњечити главу змији, заплашити лисицу и копца, а и задати повику на вука уз бацање камења за њим. Јаковина га учи на изглед опором и строго, али душевно и очински у свакодневном сналажењу по кући: ређење ћелије, ложење ватре, чешће прање руку особито прије јела, доношење воде, па умивање, чешљање, прање ногу прије спавања, држање ноката у реду, чишћење зуба липовим угљеном... и тако ваздан ствари да се дијете не запустити. Јаковина као да је на маломе иживљавао свој јалови вијек: гора од силине и здравља, а без од срца порода.

Остарјели и збрчкани старац, еклесијарх о. Мартирије (Мрато 7. XI) коме као да је било суђено да читав вијек проведе “под клепалом”, тј. да се брине за храм од клепала и звона, од одежда и утвари, до свијећа и тамјана као што раде црквењаци ван манастира, имао је у маломе приврженог послужника и спретног помоћника. Благодарехи том истом оцу Мрати малом храм није био туђи, мада сумрачан и отијесан, особито кад наиђе више народа, мало ваљда пун неког устајалог ваздуха. Блага душа и питоми глас оца Мрате, нешто сасвим друкчије од грмљавине гласине оца Јаковине, малог је привлачио храму и богослужењу.

Истина, мало му је потеже било устајање, посебно кад захлади, а поготово кад настану студени. Код матере није било раног устајања. она је, јадна, била сретна да дијете мирно спава, посебно ако би га ноћу мучила мора. Али у манастиру се устаје у цик зоре, зими још по мраку.

Мали, кад се с муком извлачио испод срећом топлог покривача, испрва дрхтуруио, али то није дуго трајало; само док се не умије и не обуче. Послије је већ све било лако.

Убрзо се навикао на рано устајање, већ и зато што је лијегање било рано. А ту му је, да није био ни свјестан, помогло што су и сви остали у кући тако радили. А мати му је наплела топлих чарапа, дугачких преко кољена, и рукавица (оне с једним прстом), а на наратке.

Отац Софроније био осредњег стаса, бљедолик, посебно њежних руку, са дугим прстима, али сав обрастао црном косом и брадом у које није ишао ни маказама; коса му је била коврчаста а слично и брада тако да се није витлала ни на вјетру него се сама од себе држала у реду. Водом из ријеке дала се лијепо прати. Иначе је отац Совра био сав некако разбарушен. Његова ћелија је била право вашариште или стовариште преразних ствари натрпаних без икаква реда, па је тако стално нешто тражио. Узме па лута од олтарa и хора у храму до трпезарије у кући, без ријечи... час вирка амо, час тамо, час застане и загледа се некад у небо, све тражећи и очима и мозгом, а онда изненада одјури некуда и зачас се враћа с неком књигом или каквом свеском што је неколико дана узалуд тражио, а оно изненада синуло у потсвијести гдје би могло бити. За њега су сви знали да понекад као да није од овога свијета, као да му је дух некуда отселио ко зна камо.

Али зато, кад је требало да се учи, од срицања слова до глатког читања каквог псалма, тада је био потпуно прибран, задубљен у слова и текстове. Кад би читали на пр. псалам 50: "помилуј мја Боже!" или кад је говорио јектеније или какву молитву из трбника, тад би запијевао отприлике онако како казује народна пјесма. Тада је мали био очаран као да се љула на крилима по ваздуху. Тако је малом учење књиге било уживање. никад да се засити. Писање је већ ишло мало потеже, јер је требало не само штампати читаву штицу од слова црквенословенског него и умјети цртати свако слово посебно и у саставу ријечи. А онда је поготово требало та штампана слова (уставна) умјети писати рукописно (курзивно) повезано у ријечи. Посебно су долазиле скраћене ријечи (Гд, Бца, Бт, Ст, Цлк) ИсХс-скраћенице, а посебно је било стапање по неколико слова у један облик, што се нарочито налазило у насловним текстовима гдје су постојала посебна (иницијална) слова, нарочито китњасто изведена. Требало је да прође неколико година док се мали упутио у све то, а онда још неколико док је ухватио жицу, постигао вјештину да пише.

Мало који манастирски ђак успио је ући у то знање и вјештину. А мали је, благодарећи стрпљивости оца Совре, а и својој вољи, у том успио. Код тога су му посебно уживање били стари србиљски текстови, иницијална слова и наслови. Код свега тога стекао је мали и посебно искуство: да ствар,

испрва сувопарна и досадна, дакле за дијете и одбојна, што се више у њу улази, постаје некако привлачнија, као да оживљава и привлачи.

Тако је онда почео разумијевати каква је снага водила некадашње старе калуђере код заморног исцрпљујућег писања књига, а онда и код штампања. Као и то зашто су ти тахиграфи које је гледао на фрескама насликане, имали посебан повлаштени положај у манастиру.

Тако и у Крупџи оца Совру нико није дирао ни теретио другим пословима осим књигом. Док је прошло тих неколико година од малог се развио овис момчић златасте косе, а глас му ојачао, мушки, ни дубок ни висок, прави момачки тако да је могао да подједнако поведе и висину “Господи воззвах..” 1. гласа, како и крупноћу и дубину “Господи соззвах” 6. гласа.

А гласове је вјежбао сваком приликом, као на пр. кад је требало да се иде у село, или да се самује код стоке, или да вријеме брже прође код копања. А кад је порастао, развио се и замомчио, и онда му је остао онај први надимак “мали” само што је сад већ био велики мали.

Његових некадашњих дјетињих престрава поодавно је већ било нестало, у ствари откад му се овако из темеља промијенио начин живота.

А по мјери како је растао и развијао се, расли су и множили се његови послови, и тјелесни напори и душевна прегнућа, те тако, трошећи све вишкове младалачких снага у непрестаној запослености, он је био слободан, а да то није ни осјећао, и од свих надражаја сазријевања тијела. Нису га мучили ноћни сни ни море јер би обично заспао оног часа кад легне, спавао дубоким и мирним сном, а изјутра скакао из постеље не излежавајући се под топлим покривачем.

Уз то био је ипак некако мекан и њежан, те се не би могло рећи да је момчина кова једног Јаковине, прије као неки “ангелски” лик младићки.

По мјери како је растао, саживљавао се с манастирским начином живота, настајало је и расло питање шта ће с њим бити. Је ли он манастирски искушеник, предодређен да се, кад сасвим порасте, замонаши, покалуђери и остане за навијек у манастиру.

То је почело све више мучити и његову мајку. Увиђала је шта је манастир значео за његово здравље, а онда још више, за његов одгој и школовање. Увиђала је да отуда као да проистиче и обавеза да га она манастиру остави. А то јој је било тешко помислити. Зар да се затре лоза Мандића; зар да се угаси огњиште куће?

То је висило у ваздуху. А то је проклијало, и у манастиру.

Сви су увиђали што би манастир добио оваквом приновом. Зато, што даље, све је ближе била потреба да се то коначно ријеша.

Било је то 1708. г. кад је мали навршио 18 година.

Његовој школи у манастиру био је крај. Или је требало да се замонаши или да оде из манастира. Наишла је тада опет једном и матер, како је и дотад обичавала или на краће или на дужи боравак, кад је могла да помогне око вуне и ткања. Јаковина одведе матер пред игумана.

“Е, мати, дође доба да подиванимо шта ћемо с малим...”

“Оче, Ви то знате боље од мене... Једино Вас кумим Богом и молитвом да ми се огњиште не угаси и лоза не затре!”

“Ако је тако, онда њему нема више станка код нас у манастиру, јер ми би га морали закалуђерити, а онда од женидбе ни порода ништа нема”

“А би ли како могло да се он ожењен запопи, кад је већ код вас толике школе изучио, а код нас и онако надалеко попа нема.”

“То би могло ако хтједне он и ако пристане владика. Ми имамо доста ђака који код нас изуче, па се жене и запопе, али то су све из наших далматинских поповских кућа.”

“А може ли који ако није из поповске куће, а школе за попе изучио, да буде поп и оснује лозу свештеничку...” “

“Може и то ако владика нађе да је момак прикладан и наочит и ако пред владиком покаже да зна све оно што треба за свештеника.”

“А кад би то могло бити,”

“Од нас може отићи кад вас двоје ријешите, а што се тиче попљења, ту мора најприје да се жени. Само пазите из какве ће куће бити цура јер и на то владика гледа. А треба видјети како је тамо преко, у аустријској крајини с војском.” Ту мати одмах каза да је то ријешено кад је недавно био попис народа, па се видјело да је мали једина мушка глава, хранитељ, ослобођен војне обавезе, а и земље им је тако мало да се на њу не тражи војник.

Доведоше пред игумана и малого. Игуман га благослови, посавјетова да буде стално онакав каквим се показао у манастиру, а за будућност пожели му свако добро, да га прати срећа свака. На крају матер још приупита:

“А како ћемо, оче, с мојим радом за манастир. Ја не бих хтјела да с тим престанем.”

“Е, јадна, ако ожениш сина, нећеш више имати времена да долазиш овамо.”

“За то је лако, само ако би могло бити или да ја дођем с парипчетом по товар вуне, или да ми вуну дотурите, па да вам код куће то уредим, и саплетем и откам што треба. А биће уза ме и снаша да помогне.

“Може и тако“, рече игуман, “ а мали ће као млади поп ваљда наилазити о манастирским славама, па нам тада може доносити оно што урадите.“

Велика је жалост обузела и малого и сав манастир кад се он одвајао од куће у којој је провео пуних осам година, најважнијих у животу, јер оне сижу из дјетињства и дјечаштва кроз прву младост до ране мушке

дозрелости. Значи манастир је од њега направио човјека, и отуд ће потећи свештеничка лоза личка која ће бити пресјечена тек 1941. г., послије пуних 230 година.

Мали – Милош-Миле Мандић

Кад су мати и мали замицали уз велебитске травнате странчине њему је утјеха била у нади да ће се враћати к манастиру ма и као гост. Кад су се за неколико сати доста мучно испели на плећи Велебита изнад Церовца, отворио се поглед на равницу од Грачаца према сјеверу с Велебита на Пљешевицу с врховима Лисцем и Буковим врхом, с травнатом Чемерницом и с шумовитим и стјеновитим Кременом. Мали се изненади колико се у ових осам година, откад није био код куће та Крајина измијенила, колико нових њива и нових кућа, нових насеља, што је све указивало на јако повећан број људских руку, радних руку. Кад су за сат-два дошли коначно дому своје, ту се вратио прво у дјетињство, од првих сјећања до одласка у манастир. Али ту му се испријечило и све оно искуство годинама прикупљано, а сад погледано да увиди колико је њихово стање, на самим женским рукама лежећи, у ствари још јадно и чемерно. Јесте, стоке је било. Мати је подигла наслон за стоку. Али кућа, још је уствари била бивши подрум погорелине послије одласка Турака, нешто мало дотјеран да може да послужи као склониште за људе: огњиште, чађави зидови, лежишта на сламницама, полице са углавном земљаним посуђем, вучија за воду и букара, мали прозорски отвори са напетим мјехуром умјесто стакла, земљани под; споља зидина обрасла бршљаном, а мјесто крова камене плоче. Авлија одвојена сувозидом од ледињака. Воћке још старе, некадашње. Једино је зеленила, грмља и шуме, било више.

Са свих страна вапаји за људском, мушком руком. Мали је одмах увидио шта треба да се ради. Ако кани оснивати дом и породицу, прво је на реду кућа. Основ за кућу пружали су рушевни темељи старе, некадашње, још агинске куће, напуштене још 1689. г. кад су Турци одлазили из Лике. Кад је почео, не отежући много, јер је у манастиру био навикао на стални рад, да раскрчује камење, указали су му се одмах оцрти кућног темеља, или подумијенте – фундамента. То је указивало на три приземне просторије, таман колико би му и требало за матер, за огњиште и за њега и жену. Оно склониште које су сада имали указивало је на висину зида. Раскрчено камење могло је одмах да послужи као готов тесаник за зид, а било га је таквог и у оном сувозиду око куће. Поред тога у близини је било обилато камене седре, сувог, лаганог и податног клесарској обради. Пијеска је било недалеко у рјечници Отучи, а за креч-клак требало се побринути.

Кад се чуло да се мали вратио и да је изучио велике школе, а, ето, не стиди се да копа и крампа не би ли подигао кућу, нашло се одмах комшија, од оних истих који су већ испрва помагали матери у обради земље, а сад су притекли у помоћ.

Нова је кућа тако још прије зиме дошла под кров. Двије крајње собе имале су таванице, попођене грађе, а средина је била отворена да дим с огњишта може да одлази у поткровље и кроз бацу напоље. Кров је био сада код срезаних и углављених уторама греда, а поврх тога редови дашчица-шиндре или шимле. Тако се у поткровљу могло сушити свињско месо, сланина и кобасице, а и овчја бравина. А с друге стране били су дрвени сандуци за жито и плетене корпе за суво воће, орахе и љешнике.

Најприје шталицу, па онда кравицу, каже народ. Тако је малом природним током ствари дошло и вријеме да се жени. Откад се вратио из манастира, мада сад као неки учевњак међу самим сељацима, он се, сасвим као и у манастиру, није туђио од остале момчадије, није се узохолио, мада се знало да се кани запопити, него је живио животом свега осталог младога свијета. Зближило га је с народом и то што су му се код куће окупљали људи око градње куће, гдје је било посла за не само за мајсторе него и за момчадију, па чак и за дјевојке да принесу воде, да помогну матери око спремања ручка за раднике, а, дабоме, да се успут и пошале и запјевају. А још га је више зближило што је он настојао да што више врати наднице, да оде другима да ради кад притисне посао, кад стигне вријеме за копање, орање, жетву, вршај, бербу. У сталном раду, стално на сунцу и зраку, он је ускоро ојачао, поцрнио од сунца и вјетра, укратко постао човјек. У тим сталним додирима с народом, он је постепено упознавао каква је која кућа, какве су крви стари и млади, па и какве су цуре. Јесу ли златних руку, или безрукнице. Јесу ли мирне и скромне, или бучне говорљиве, лајаве или махните.

Укратко, јесу ли ловне, окренуте више према селу и сијелу, и прелу, или колу, него према дому и огњишту. Или су точне, приљежне уз матер и уз кућу. Село је све то знало и памтило, и по матерама цијенило и кћери. Како је мало које чељаде баш у свему или зло или добро, село је цијенило куће гдје има женског свијета, и дијелило на кућанице, домаћице, на златне руке (за предење, плетење, ткање) каква је била мати малога, а и на добре роткиње, врсне раднице у пољу (жетелице, копачице). Све је то село у свој роваш биљежило и износило у причању и препричавању, у кућењу и хваљењу, а и у пјесми уз коло.

Све је то мали дознавао постепено, и хтио не хтио, у себи кувао и прокувавао, али је ту требало још једно једино, а то је оно што наилази на први поглед: или она, једна једина, или ниједна! И то је погодило малога,

погодило тако да испрва и није био свјестан што се то с њим збило, ово утолико више што у манастиру није био у прилици да о том што сазнаје. Тамо су за њега цуре биле шаренило на сајму, живе боје, звек а ђердана, румена лица и неки поглед из прикрајка.

Но овдје на селу убрзо се запазило за кога њему око запиње па се и том почело причати, па онда приче и до матере допријеше. Те тако једнога дана матер у пола посла хукну и сједа загледана у сина: “Е, докле ћу овако, јадна ти сам и жалосна!”

“Што је? – пита син, “ ти нијеси досад тако кукала“.

“А како нећу кукати, мој синко, кад видим да ме снаге почеле остављати, особито откад ове праве куће стекосмо, а гдје сам ја да буде сад ту права домаћица.”

“Е, кад је тако, онда је ред гледати да се нађе каква помоћ и одмјена.“

“Тако и ја мислим; из уста ми оте!“

Кад мали ту заћута, мати види да је прилика за разговор, па се усобити да запита:

“Синко, да се жениш?!“

Мали погледа матер: “Па и ја мислим да теби треба помоћи у кући откад смо се поновили и проширили.“

“Мени би била мила Анђа Марканова... Али ти је, ваљда, знаш! “Знам, како је не би знао кад сам је виђевао и послу и у колу... “А јеси ли с њоме нешто утаначио“...

“Ја? Сачувај Боже! То је, мајко, твој посао. А она, мислим, може знати да ми је мила.“

“Добро, нека буде. Поћи ћу у име Божије...“

И мати је убрзо дознала да ни Анђини, ни Анђа нису противни прошевини. Мати, кад то дочу, опреми се с комшијом чичом Илијом у кућу ради претходног договора. Па онда убрзо би и прошевина и вјенчање и сватови. Доведе се млада у досад црним обавијену кућу. Хоће ли кућа коначно пропјевати? Живот, једноставан, једносмјеран: остати у животу и живјети, као матер с малим по очевој смрти и у новом насељу, па двосмјеран: мати код куће, а мали у манастиру; сад је тај живот кретао ка вишесмјерности: млади у кући, па дјеца, унучад, неодређени број снаха године унапред... а то ће стабло као свака липа добити с временом више огранака, па огранчића, грана и на стотине гранчица...Мало по том спреми се мали да тражи владику, да се запопи.

Из манастира је добио атестате о школовању, владању и успјеху с препоруком за службеника матере цркве и духовника и пастира народног.

То је било 1710. године кад је таман навршио 20 година.

Улазак Анђе Марканове у кућу Мандића значио је велику преокретњу за кућу која је дотад била двоструко усамљена; с једне стране матер удовица још од прве своје младости, сва предана одржању и подизању нејаког сина, а и каквом таквом вођењу куће, због недостатка мушке снаге и недовољно радних руку далеко испод сељачких кућа са више чељади, а негдје у задругама с најмање десетак душа. А с друге стране син, мушка глава, намијењени домаћин, али испрва слаб и бољешљив толико да се није могло с њиме рачунати као с мушком снагом. Уз то пуних осам година одвојен од дома, а нешто мање од матере која би повремено долазила манастиру као радна помоћ. Та усамљеност осјећала се све јаче уколико је син растао и стасао и тијелом и духом, али тако да се још није могло знати што ће с њиме бити, хоће ли кућно огњиште ишта од њега имати. А кад се вратио дому своје као већ готово зрео човјек, тек тада су матер и син осјетили колико им је дом, ма како тада још јако скроман, пуст и празан. Зато је женидба малог требала да буде потпуна преокретња. И била је. Јер Анђа је била чељаде сасвим другог кова и соја, него матер и син, него свекрва и муж. Анђа није била оптерећена ни свекрвином неутјешном тугом, оном стравом коју је издржала онда онога дана несретнога, мужева смртног рањавања и онако случајне, а стравичне погибије Дер-аге.

Анђа је о томе само знала да јој је свекрва јунак за пјесму и причу, а није могла слутити чиме је и како то јунаштво било плаћено, дугим годинама плаћено и дању и ноћу у стравичним сањавањима.

Анђа није носила у себи ни склоности к бољешљивости нити икакве тјелесне слабости. Потпуно здраво дијете, она се развија у здраву и снажну дјевојку, тако да је око удаје била, штоно се каже дика од цуре. Она је као и свака друга сељачка дјевојка већ из своје куће, по својој матери знала што удаја носи, шта носи везаност женска уз мушко, везаност довијек, а и што може значити живот са свекрвом још не тако старом, јер је матери око Анђине удаје било једва 40-так година. Она је своју судбином намијењену свекрву знала и од раније, долазећи с другима да јој помогне, а долазећи и сама к њој да се упуту у оно у чем је и била мајстор, у предива и плетиво, у ткање и шарање, у морење вуне било чивитом, било другим бојама, што су сељачке жене добро знале. Уз такве послове било је природно да успут теку разговори, а то је онда прилика да се упозна и ћуд и нарав.

Зато Анђин улазак у кућу Марину није било ништа необично ни ново, тим више што јој је родитељска кућа остала наблизо. А оно ново за дјевојку, кад се уда, то је она знала одувијек да то мора бити, да се то мора подносити и трпити, а ако и буде уз то каквог уживања, то је увијек накратко, у трену прође, а остаје једино милина приљубљеност од срца и све душе свом човјеку.

Уз то, колико је свекрва била по природи питома, скрушена мукотрпним животом, и колико је муж био миран и срећен, толико је Анђа била живахне нарави, чиме је у кућу унијела нов живот, те кућа Мандића, што би се рекло, као да ће почети и пјевати.

Почетак те пјесме био је крик новорођеног првенчета, мушкића, крик који се убрзо претворио у гукање, па у тепање, чиме је мали црвић почео и своју бабу да учи новом језику, којим она још за свога вијека није проговорила, чак ни подижући свог јединца. Но упоредо с тиме почела је подмлађена кућа Мандића и појати.

Мали, по препоруци манастира Крупе, како старца игумана тако и братије од којих је свако понешто допринио школовању његовом, опреми се и атестима о боравку и школовању у манастиру, опреми се одеждом свештеничком, узме и књиге: псалтир, часловац, служебник, требник, а понесе и регрицију (поклон) за владику, а коначно и дукате за таксу за Синђелију (диплому о постављењу за пароха) те пође да тражи владику који ће га рукоположити.

Рукоположење – нема

Године теку, здравље служи, радне руке намичу што дому и чељади треба, те ће тако и кућа Мандића за двадесетак година прерасти у многољудни дом од 10 душа, мати, њих двоје и седмеро дјеце. Кућа Мандића око 1740. године била је већ пуна задружна кућа, старица матер, са сином и снајом и још 7-еро унучади од 18 година па наниже, значи пред природним разграновањем кад се унуци стану женити, а унуке удавати. Старјешина задруге била је природно матер. Како је кућа расла бројем чељади, и већ досегла до 10 душа, расле су и потребе за земљом. Све док сам није одрастао и оженио се, значи у пуних 20-ак година није се осјећала потреба за земљом, јер матер не би ни била кадра узорати, окопати, косити и жети. Зато је она држала стоке, углавном ситне, коликогод је могла. Пашњака је било по ледињацима крај куће од прољећа то јесени, а за зиму се старала да јој људи накосе и привезу. А она је својим рукама кућама надокнађивала плетивом, предивом и ткивом, а и помагањем у пољу кад притисне нека потреба. Али, кад се син вратио кући и оженио, па почела дјеца, јавила се све већа потреба за земљом. А и власт Војне Крајине почела је у све бројнијој породици гледати своју корист, бесплатне војнике већ од 16 навршене године па до 60-е. Сам мали није подлијегао војној обавези јер је као једина мушка глава био вођен у војним списковима (конскрипцијама) као хранитељ. Порастом броја дјеце у кући и повећањем потребе за

земљом, с једне стране, а све већим изгледом да се добију војници и из тог дома, дошло је до тога да је и кући Мандића додијељена земља под војном обавезом. Мандићи тако добише читаво једно селиште земље, што је износило ондашњих 16 рали, касније 24 рала, на што је била обавеза давати 2 војника.

Што је први од велика три рата између Аустријског царства и Турске, онај који је трајао 18 година или 1683 (од пораза Турака под Бечом) па до мира 1699, донио Мандићима, то се већ видјело: покољ и пустошење на Босанском Грахову и избјегавање једва двоје преосталих. То је био, међутим само трунак у вихорове, који су изазвали и ону велику сеобу с Косова под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, сеобу толико познату и описивану и проучену. Но успоредо с том Великом сеобом постајала је у исто вријеме, у оном великом рату још једна не мања сеоба од оне Велике; само што се толико за њу не зна и не спомиње се зато што је то била сеоба годинама, сеоба у мањим групама народа и сеоба на разним подручјима, углавном пресељавања из сјеверо-западне Босне, или Босанске крајине у сјеверну Далмацију, у Лику и Крбаву, на Кордун и Банију, или на појасу од мора до Саве. Један, како рекосмо, трунак тих заиста великих пресељавања било је и оно избјегавање двоје младих обескућених који пређоше у доњу Лику. Поткрај тога великог рата већ се примијетило колико је личко становништво (у ствари житељство Гацке, Лике и Крбаве) саслојено из разнородних састојака. Прво, ту је из Гацке долине па низом наоколо према истоку и југоистоку, или према Босни било српско становништво, по својој православној вјери писано у крајишким документима као шизматичко (или расколничко) или као грчко-несједињено (јер признаје не папу него патријарха за свога духовног поглавара). Запад Лике већ од подручја Грачаца па даље низом према сјеверозападу до Гацке долине био је претежно католички, и данашње становништво хрватско.

То становништво православно, односно српско и католичко, односно хрватско, није у Лици тачно разграничено, него је доста измијешано и прошарано. А у себи, опет, није једнолико по поријеклу. Срба у Лици било је још из турских времена, углавном довођених од Турака, као раја, ради обраде земље. Дио тих Срба избјегавао је испод Турака на страну аустријске крајине, на пр. у Гацку долину и даље све до планина изнад Хрватског приморја и Сења; неки и на приморску страну Велебита, Подгорје. Кад су Турци морали Лику напустити, а то је углавном било 1689. године, неки се од оних избјеглих враћају, а неки опет наилазе из Турске као наших двоје страдалника.

На хрватском подручју, као на пр. у Гацкој долини, којом Турци нису никад потпуно овладали било је остало нешто још старог предтурског хрватског становништва, Хрвата старинаца, којих ће бити понешто и на подручју горњег Велебита, нарочито к мору. У јужну Лику насељавају с југоистока Буњевци, изгледни људи, сточари. Зато што су били углавном сточари, и сам сењски католички бискуп назива их у свом извјештају о народима Лике (Брајковић) “власи-католици”. С друге стране, са сјевера наилази ново становништво, познато под називом “крањци”; сасвим други тип људи, а и привреде, познати као лончари и дрводеље. Кад се још узме да је с православнима дошло и нешто Цинцара, углавном трговаца а католика нашло се бивших крајишника војних лица с њемачким презименима, те настојањем католичког попа Марка Месића било покрштено нешто Турака, који нису као већина хтјели да избјегну на подручје Босанске крајине (Кладушa, Цазин), онда се може видјети колика шароликост влада у народу који је познат под називом Личанин.

Како је поп Марко Месић покатоличио као тобожње Турке и доста бивших турских поданика православне вјере, дакле Срба, биће онда јасно откуда у Лици низови и тих презимена (Узелац Дошен, Кнежевић, Марковић, Јовановић) а различите вјере, односно народности. Коначно било је и случајева да православни крајишник као војник, особито ако је још био израна ,било ради каријере, било због женидбе с католикињом пређе у католицизам, што значи да су му потомци онда Хрвати.

Све је ово Личане требало да упућује на слогу и братство, па је таквих примјера неријетко и било, нарочито да су једни другима долазили на храмовне славе (на Удбини “Лозарија”). На жалост, нова времена, некад поноса пун 20-и вијек, донијела су заоштравање и отуђивања. Но таквих примјера пружа данас и велики културни западни свијет (Баскија, Швицарска, Белгија, Ирска, Канада).

Као да човјечанство ипак не иде равномјерно у висине напретка, него понекад склизне на ниске гране, на оно што се сматрало да је већ преовладано, превазиђено.

Наши Мандићи нисту тога срећом својом осјетили, као што послије 1689. нису осјетили оног Великог рата, а неће осјетити ни онога другог рата између Аустрије и Турске, напросто зато сто нису имали за војску дорасле чељади.

Двадесетак година поживјела је све већа и живља породица Мандића у миру и све бољем благостању. Тада је положен основ благостања те куће какво ће се и одржавати и повећавати по мјери раста куће Мандића и њеног разгранавана. Сад стара мати била је још у снази, син и снаја, Милош и Анђа, сасвим у пуној снази, а дјеца расту и ишчаурују се у деранчиће и цурењке, а богоми и у момчадију и дјевојке.

У то вријеме управо паде и трећи велики рат између Аустрије и Турске, гдје ће крајишници не зна се ни по који пут да животима, крвљу и ранама, а и другим свакојаким напорима, поново плате уживање земље, истина невезано од неког феудалца властелина, али везано уз цара као главнога феудалца над феудалцима.

Тај трећи рат неће мимоићи сада ни кућу Мандића, јер сад је она имала два дорасла војника у њеном првенцу Томи и млађем брату Симеуну (Сими). Отац, испрва као једина мушка глава или хранитељ породице није био у непосредној војној обавези, али је имао разних других крајишких обавеза, у ствари кулучења и то из године у годину све већих и новијих.

Тако је за рата 1718. морао и да врши коморцијске војничке послове, срећом све код куће, у свом крају, или да помаже у сељачким пословима гдје би узмањкало мушке радне снаге. Сад, у другом рату требало је опремити два војника за ратовање. А војник у рату је брига и стрепња у кући. Оба су Мандића тада већ била ожењена и имала дјецу; треће кољено се почело разгранавати, а тиме и 4. пас појављивати. Ту погибе првенац Тома; на дому остаје снаја са двоје нејачи. Срећом у старим крајишким кућним задругама, кад војник оде, његови не само да су збринуте као једнакоправни чланови кућне заједнице, они уживају посебну пажњу цијеле куће јер су под мачем страшне опасности да остану сироте, као што се, ето, догодило с Томином женом и дјецом.

Страшно погођена овим губитком првог унука, која ју је жалост подсјетила на ону никад неугаслу стравичну годину 1689., сад већ стара баба није се ипак пустила тој кућној несрећи, нити клонула, него су њеним прегнућем сироте пок. Томе имале у кући посебно мјесто, које им је баба, сад и прабаба осигуравала, а и кућа у потпуности признавала.

Ипак, вријеме чини своје, па је и оних преко 70 година бабе, препуних брига и рада, прошараних мукама и радостима, као кад сунце кроз проријеђену јесењу крошњу почне бацати сјене. Сунце бљешти прије но што ће се зими заогрнути сивилом магле и облака. Крошња негдје већ без листова, а негдје украшена листовима разних шара, боја, од још зелене и свјеже, на блиједу, жуту као жар, а и крваву. А сунце и крошња на земљу су сивило прошарано свијетлим тачкама, зрацима сунчаним који продиру кроз све порорјеђенију крошњу.

Тако бабу, прабабу, посебно послвије Томине погибије, и његова незнана гроба, почеле да напуштају снаге; један по један листак живота откида се и слијеће на земљу да се убрзо с њом стопи у плодни хумус. Старица се смирила поштеђена какве тешке болештине, а тиме и предсмртних мука.

Лежи она у кући крај жива огњишта, подбрађена црним рупцем, воштана лица, мирна и спокојна, као и мало насмијана. А треперави

пламичак воштанице уз њено узглавље, воштанице која казује шта је живот божијега створа; низ ситних напора, као кад пчеле граде восак и скупљају мед у безброј летова, трун по трун, да би се човјек медом сладио и лијечио, а воштаница да би свјетлима. угријала, ширила свјетлост и топлоту, као што би из човјека требало да зраче разум и доброта.

Ова је воштаница била од воска кошнице које је баба била запатила још да би сладилом јачала свога слабуњавог синчића. Тако пчела у кући Мандића није никад одумирала.

А ова воштаница сад у овој кући поводом прве смрти уз огњиште као да је својим треперењем и игром сјенки оживљавала лице покојнице и на тренутке као покретала наборе хаљине на њеним прсима; као да је још жива, као да дише. А било је тако докле год је у кући било икога жива од оних који је сада гледају, око ње се купе, и који је испраћају до већ травом обрасле плоче на гробу оца, дједа и прадједа, који пред више од пола вијека од љутих рана погибе.

Какав је био крајњи час

Лежи клонула, а хладан зној роси јој чело. Привели јој најмлађег унучића, малог од 5 година. А она, кад га видје уза се, осмјехну се, као да ће руком погладити по главици; а само рече:

– Срећо моја! Срећицо!

Тако се опростила са животом, сретна. Тако је дому и огњишту, потомству намрла срећу.

Када 1745?

Некако око смрти бабе догодила се велика преокретња у судбини Војне крајине. Послије три велика рата између Аустрије и Турске (1670. ,1720, 1740) на размаку од 50-ак година, гдје је било и промјенљиве среће, али ипак претежно је ратна срећа била на страни Аустрије, граница за дуго времена утврђена на Уни, Сави и Дунаву, осјетила се потреба у Аустрији да се Крајина коначно уреди за њене потребе, јер те су потребе сад постајале друкчије због очигледног застоја, па чак и опадања турске моћи.

Турска се побједом на Косову утврдила на развођу Егејског мора, на једну страну, гдје се утврдила била већ битком на Марици 1371, а на другу страну развођа према Јадранском и Црном мору. Њој се отвара пут у Панонску котлину или средње Подунавље, гдје ће се утврдити побједом на Мохачу 1526. године. Све до почетка XVII ст. Турска тај свој успјех осигурава освајањима и запосједањима (Далмација – Клис, Славонија, Лика и Крбава, Бихаћ, Хрватска све до крајњих својих граница према

Аустрији или према сјеверозападу, на нашем подручју до близу изнад Гацке долине и Плитвица, затим до близу Купе с Петрињом и Сиском, па преко Саве до Чазме и до Ђурђевца у Подравини, да би даље текла преко Драве на сјевер кроз Угарску до близу Пожуна (Братислава).

Почетак XVII вијека показује турски застој. Томе је допринијело и насељавање опустјелих хрватских и славонских подручја новим народом с турских подручја, углавном Рашанима или Србима, односно, зато што су били пастири, власима. А постали су пастири оног часа кад су кренули са својих праогњишта, дакле с пољопривреде и сељачког начина живота у планине, у пастирски живот, гдје је већ из давнина било пастира, етнички Романа, или Влаха, као праостатака старог, још предславенског становништва. Тако су постојали двоји “Власи”, једни Романи (од Румунске, преко источне Србије до Македоније, па према приморју до Истре (Ћићи), прави Власи, а други јужнославенски, највише српски земљорадници, напуштањем прадједовских огњишта планински пастири (“Власи” због начина живота попримљеног од романских Влаха).

Тај је нови народ у аустријској Крајини до почетка XVII вијека већ био запосјео толико пустих хрватских и славонских подручја да је постао озбиљна сметња даљњем турском напредовању, продору у аустријске покрајине Штајерску, Корушку, Крањску, Горичко и Истру.

На бедему одбране против Турака стоје сада прво домаће снаге хрватских феудалаца, уз њих из Турске новодосељени народ, ту највише Срба, док војничку и организациону страну и материјалне терете носе аустријске области из залеђа с плаћеном војском и, углавном, својим заповједницима.

У тој управи крајишници се дуго воде као милиција под својим домаћим војводама, док народну управу врше домаћи бирани кнезови.

Кад се у споменута велика три рата видјело да је Турска сила не само коначно застала него и тргла уназад што ће сада тећи све до Балканског рата 1912. године, а Аустрија се нашла у ратним заплетима у Европи, јре аустријска династија Хабзбурга влада већ у XVI вијеку све до Шпаније – тада Аустрија половином XVIII вијека приступи уређењу Крајине не само за потребе рата с Турцима, а тога неће сад бити читавих 50 година, него и за ратовања по Европи гдје се већ и дотад (већ од 30г. рата 1618-1648) показало да крајишници могу да послуже одлично.

Тако кнез Хилдбургхаузен као овлаштеник младе царице Марије Терезије приступи преуређењу Крајине. Укратко, кнезови и војводе, дакле народна самоуправа, више не постоје, јер крајишници постају редовна војска. Зато што имају на уживању царску земљу морају бити војници о своме “руву и круву”, дакле они су бесплатна војска. А, пошто им обавеза

служења траје од 16 до 60 година, дакле читав људски вијек, они су и врло бројна војска. Та је војска уређена по пуковима (региментама). За Лику је важна Личка регимента са сједиштем у Госпићу.

Гацка и велики део Крбаве биће Оточачка регимента. Затим, за капелско подручје, дође Огулинска, па Кордун – Слуњска регимента. За Банију су двије регименте: I (Глинска) и II (Петрињска). Ове су двије под заповједништвом хрватског бана, док су оне 4 под аустријским командантима. Свака се регимента, дијели на 12 компанија (центурија или сатнија), а свака компанија на 4 фртаља – четвртине, тј. вода.

Пошто је крајишник стално војник он је стално код куће, осим кад се иде на поход или на страже на граници према Турској (на Кордуну). Он држи и оружје код куће, и сву своју војну опрему и спрему. Дакле, ту још тада нема служења у кадру, па ни касарна.

Кад је регимента подијељена на 12 компанија, а ове на по 4 фртаља, значи да је подручје регименте раздијељено на мале територијалне јединице (види Фрас) а то значи да је војна власт близу народа, у народу, мада се не може рећи да је била и народна.

Капетанијом командује капетан, а по један вод воде капетан, натпоручник (оберлајтнант), поручник (лајтнант) и заставник (фенрих).

Тако на подручју компаније официри могу бити распоређени у 4 краја. Мјесто које има официр зове се официрска штација (станица). Ту је онда официрски стан; испред стана отворени простор за војне вјежбе (гмајна= опћинско добро), а испред зграде клупа – за батинање.

Приручно официру су подофицири: наредник (Feldwebel=вељбаба), водник, каплар, frait. Сваки је од њих имао понешто власти над обичним војником, власти изразиве у броју штапа (батина) којима смије, може да украси леђа крајишника. На опасачу имао је ковни сапонац са царским орлом (аквелу – лат. *asquila*=орао). Тако аквела постаде почетни знак царске власти.

Како је све то радило – функционирало, о том казује једна посебно занимљива књижица коју је један од савјетника царице Марије Терезије, Бартенштајн написао као упутство за њеног сина Јосипа, престолонаследника, потоњег цара Јосипа. Тај царски савјетник необично хвали крајишнике, а посебно и систем власти и користи који отуда има држава и династија.

Међутим, власт је стално вршила разне реформе, уводила промјене у крајишком уређењу, неке и врло темељите, као на пр. 1807. и 1850. То су били знакови да у Крајини ипак није све како треба. Тако се онда десило да један стари крајишки управни службеник, Србин из Острожина Огњеслав Утјешеновић усред Беча напише књигу о тешком стању Крајине. У тој

књизи каже онима који су крајишко уређење оцијенили као најсавршеније: "Кад вам је тако савршено, зашто га не уведете код себе!"

Кад је Аустрија постанком Србије, па Румуније, те окупацијом Босне и Херцеговине у ствари изгубила границе с Турском, дошло је вријеме да Крајина буде укинута, што се и догодило коначно 1883. У таквом крутом војничком уређењу природно је била важна кућна задруга као жива друштвена јединка народног живота: веза с давном прошлошћу народних обичаја и етике, крвне заједнице и породичног живота, цјеловитог круга привреде, осигурања ратника и одржања његове породице. О чему је читаву књигу написао горе споменути исти Огњеслав Утјешеновић- Острожински.

Лоза Мандића у Крајини

Реформа Крајине затекла је кућу Мандића у пуном процвати, али и пред новим животним задацима.

Старе матере, прамајке лозе Мандића није више било. Онога лика око кога се сви окупљаху, оног благог гласа, оног питомог погледа, оних брижних неутрудивих руку, свега тога сад нема, што се посебно осјећало као нека мукла празнина увече кад се сва кућа окупљала око огњишта кад би сви послови били намирени, а женска чељад се лаћала предива и плетива, што је опет посебно подсјећало на бакине вазда неуморне златне руке, као и на вечерње разговоре о кући, чељади, о дјечи, о стоци, о пословима довршеним, тек започетим или на које се тек мисли. Ту је, коначно, пред полазак на починак и завршни договор за сутрадан.

Сад је све то требало да води Анђа са својим Стојаном. Анђа мати, али и већ више пута поновљена свекрва, и још више баба.

Мада је још увијек сточарство, нарочито ситна стока – било главно бављење, мало по мало и све више се морало прелазити на пољопривреду већ и ради тога да се осигура исхрана велике породице.

Стока је пружала довољно ђубра – гноја за побољшање иначе доста посне земље, а кромпир и кукуруз као сасвим нова храна тражили, особито на почетку, пуно пажње, опреза и знојне работе.

Некада се од житарица гајило много и просо, и хељда, а и пир као најближи прамајци свих жита трави. Пир је најмање био цијењен, па је отуд и настала пословица "доћи ће пир на лопар", кад би неко покушао да се узобијести.

У вишу класу ишла је раж, посебно корисна због сламе за кровове, па јечам, за сласт круха, пшеница за част, погачу, колико за душу покојника и славско жито. Од сочива важан је био грах, особито онај шарени, тркљанац.

Кад се пристави уз огњиште земљани лонац, рукатку с тим грахом да кува можда повјетарац да нанесе мирис из куће све до пута тако да случајни пролазник само застане па жељно уздише. А зими је главна храна купус, кисели из каце. Кад се купус меће, било рибанац, било у главицама, мора неко млађи да се изује, па да добро опере ноге и засуче ногавице, и онда иде у кацу, која је подубока, све до под пазуха момчићу, и гази ли гази и збија купус који домаћин чисти, реже и соли. У купус се онда ставља још корјена рена, касније и зрна кукуруза, да буде што тврђи, налијева се вода, прекрије се чистом ланеном крпом, па дашчицама на које се онда навали који тежи камен. За чишћење, држање у реду купуса, брине се домаћица, па га на сваких неколико дана, особито за оно вријеме док се не укисели, извадивши камење, дашчице и ону крпу очисти од пјене. А за ону воду при дну каце је обично канела, рупа с дрвеним чепом, да се може помало отакати расол, кисељкасти сок, пријатан за освјежење као пиће, а за лијек оном ко је слаб у прсима или утроби.

Та је каца с купусом онда извор најједноставнијег личког obroка – купус и месо. Извади се прегршт купуса и стави у земљану рукатку, а онда се с пода, тј. из поткровља, гдје је нанизано суво месо, одсијече комад сланине и тури под купус. То се онда сатима кува док сланина не одмекне, скупа с кожом до распадања. Оно што остане од obroка, може се подгријати за увече или за сутрадан, па је онако подгријано још боље. Јер пословица каже: “Жену и купус што више подгријаваш, то су ти бољи.”

А кад купус већ приђе при дну каце, па кад узвришти кипи киселином, а тада баш пада коризма – 7 недјеља ускршњег поста, онда је права окрепа и лијек јести онако кисели купус некуван, изрезан на салату.

У јесен, прије него се кисели, купус се кува као слатки, чорбаст с масном бравином. А купуса у грачачкој долини може бити изобилно, јер ту је ријека Отућа, вода за залијевање по потреби, особито у вријеме сађења купуса док се пресад не прихвати. Лика у то доба иначе као да уопће није још знала, или је знала врло мало, за остала поврћа. Крајишник радећи у официрским башчама, нарочито ако је официр био странац, имао је прилике да упозна и друго разно поврће, па да га онда и сам покуша садити.

Али зато за гајење лана и конопље није му требало узорка. То је из давнина знао. Ту је ишло намакање у потоку, ступање, гребенање, а онда као са вуном пређење и ткање, што је био женски посао.

Чему сва ова набрајања? Па и то су били Мандићи, дио њиховог живота; и то је био наш човјек, крајишник оних времена. Зато тих набрајања никад доста. За скоро већ 20-еро чељади у кући требало је да све добро упре да би се привредило све што треба.

У кући Мандића било је тада 4-5 још нејаке дјеце, двоје стараца, Анђа и мали; значи нешто више од десетак радних руку. Ту два војника, често одвојена од куће на вјежбама и стражама и у патролирању.

А ту и отац, као поп понекад на парохији.

За повелико увећани број стоке нису више били довољни ледињаци око куће. Требало је стоку с прољећа до јесени изагнати на планинске пашњаке, што је тражило сталних двоје чобана на пландишту и планинском стану. Срећом то није било предалеко. Већ на Губачеву пољу иза Омшице било је простора за напасање који су се ширили све до Лисца и до Чемернице. А кад дође вријеме за косидбу све је излазило на планину да би се укосило, осушило и садјело што више за касније под јесен, превоз кући у котарину. Тада су извођена и мала дјеца на планинско сунце. Тада су се брале и љековите траве за кућне потребе. А с крчевине на Буковом врху снашане су кошарице и кртоли малина, купина и јагода за весеље дјеци, али и за спремање за зимницу. Туда се онда налазило и љешника више него по грмљу око куће.

Укратко, од свега што је земља људима пружала за опстанак, било у природном стању, било то у обради, требало је из године у годину неуморно хитати да се узме, убере, укоси, пожање, и да се допреми куци, спреми и осигура, и још да се зими у кући прерађује или у суве сиреве, сланину и пршуте, или у чарапе, приглавке, платна, сукна и друго, тканине, торбе, прегаче, заслоне, прслуке, рупце, шаренице и биљце, маје, шубаре, кожухе, опанке.

И све је то морало бити урађено да дуго потраје док се у другим или трећим рукама не додере. А врхунац свега морало је бити празничко рухо и мушко, а посебно момачко, а да се не говори какво је било дјевојачко.

Преокретња, започета уређењем Крајине на регименте, компаније и фртаље наставила се мијенама по насељима. Сједиште компаније, а то је био Грачац, почиње се развијати у окупљено мјестанце; ово за разлику од околних села која су била збир распршених селишта и заселака.

Код компаније је, прво, капетанов стан с вртлом, воћњаком и околним зградама, коњушницом, шталом и сјеником. Ту онда има још понека државна зграда, као магацин, спремиште хране за војне потребе, али и за гладне године. Каткада је у сједишту компаније још понеки официр, неког другог фртаља. Компанија води не само војне послове него цјелокупну крајишку управу па зато тамо наилази народ по пословима. Зато се ту јавља редовно и гостионица, крчма. Она је често државна, а води је закупник, а гради се тако да у приземљу има по двоје насупротне вратнице да би се товарна стока и кола могли увести и склонити од невремена. Из тога приземља, које су Личани звали шуфина (шупа) иде се каменим

степеницама на први кат, гдје је прво пространа гостионичка соба за народ, са дрвним клупама и столовима и великом пећи, а по страни соба за боље госте, и соба за коначење. Кочијаши су обично коначили у приземљу на колима или на сијену под колима, док коњи зобљу зоб или сијено. Такве државне гостионице у Крајини су се звале Wirtshaus (отуд биртија), па се и на војним аустријским мапама све до I рата могло видјети, као на пр. на Великој Попини испред Купировачког кланца ознака WH. По мјестима, гдје би биртију отворио приватник, он је обично имао иза куће авлију, толико пространу, да се кола могу окренути, с вратницама до цесте, негдје једнима, за улаз и излаз, а негдје са двоје вратнице, с обе стране куће (излаз-улаз), а у авлији наткривена шуфина да кола не буду под отвореним. Кућа је била или приземна са двије собе, великом за опће потребе и мањом за госте или коначење. Негдје су биле и собе горњице у поткровљу. А негдје, ако је кућа пошира с једне стране је гостионица, а с друге дућанић с неким основним потребама за народ.

У сијелу капетаније обично се с временом градила црква, већа и љепша, од тесаног камена, каква је била грачачка, а уза њу онда и парохијски стан са свиме што треба (авлија, башча, зграде). Ако се узме да се ту још онда нашао какав ковач, па кројач, или водни мајстор и још какав други занатлија, ето тако је настајало и развијало се крајишко штабно мјесто, штабно због тога што је ту била сва управа (војна и грађанска) за читаву компанију.

Такав основни изглед сачувала су та мјеста углавном све до укидања Крајине.

У другој половини XVIII вијека, а то је управо вријеме у коме се налазимо, јавља се још нешто потпуно ново, посебно важно за живот народа. То су школе.

Како је учио мали Мандић, у манастиру Крупи, видјело се већ. Самим тим што је постао свештеник, и што је учио у манастиру 8 година, он је био преодређен да буде извор знања и науке у читавом своме крају. Само, нажалост, науке, односно писмености у она времена мало је требало. У ствари једини је поп требао да буде писмен, а то је значило да умије читати обредне текстове из књига, служити службу, крстити, вјенчати, опојати, и слично, а што се тиче самог писања, то већ није било у толикој мјери потребно. Тако се и школовање у та доба састојало у читању, и то читању црквенословенском јер књига на народном језику онда још уопће није било.

А оно писање што се учило била је ћирилица босанчица гдје су слова цртана попут штампаног текста и текла невезано. Било је то ипак једноставно и јасно, а и живот је тада једноставан па су онда и писмена саопћења била кратка и јасна.

У кући Мандића готово стално био је понечији син на науку, особито свештеничка дјеца намијењена да некад попују... Уз учење књиге у кући је било и ручних занатских послова, чему се мали Мандић извјештио у манастиру, па то по њему прешло и на потомство. Израђивани су и свештенички обредни одјевни предмети (везени златном жицом, односно срмом), рађени утвари: чаше, тасови, затим дрворези, печати, а посебно ће Мандићи доћи до гласа по Лици и Далмацији као увезивачи књига.

На ова школовања код свештеника ускора, за владике Данила Јакшића, почеће се обавезно надовезивати школски течајеви, клерикална школа.

За Лику је таква школа основана и дуго постојала у Метку. Медак у Лици, село на изворишту ријеке Лике, а под највишим врховима Велебита, запазио је још свештеник Атанасије Љубојевић, кад је с народом преселио из Босне. Атанасије, примамљен добром земљом, како вели сењски бискуп Брајковић у свом извјештају кад је обилазио Лику као нову тековину, био се смјестио у Метку, гдје је Љубојевића остало до данас, и ту основао своје сијело с економијом и школом.

Њега, међутим, ускоро крајишка власт по жељи сењског католичког бискупа, да не мути народ, удаљује из Метка и он ће царском дозволом смјестити у Банији, а с православнима у Лици одржаваће везу посредно преко сјеверне Далмације.

Атанасијев први корак неће овим одумријети јер је његов наследник Данило Јакшић обновио угашено огњиште Атанасијево.

Уиме његово, Данила Јакшића, води у Метку управу газдинства школе Јоаникије Милојевић од свештеничке лозе из Могорића, потоњи архимандрит манастира Гомирја.

Треба да се посебно истакне и зна да су просвјетна настојања око оснивања српских народних школа у Лици, а и по Горњој Крајини уопће, започета прије него што је аустријска крајишка управа почела оснивати своје школство.

(Један од текстова из оставштне Милана Радеке. Свештеничком породицом Мандића он се бавио у неколико наврата, најприје у “Веснику” православног свештенства. Овај торзо је најразвијенији облик тих покушаја.)

Чедомир Вишњић

Милушин Тесла у плашчанском архиву

(из живота Српске православне цркве
у Лици у трећој четвртини XIX вијека)

Архив плашчанске епархије Српске православне цркве, данас у Хрватском државном архиву у Загребу, неоткривено је благо српске и хрватске културе, неоткривено благо за које знају сви иоле заинтересовани. Овај парадокс је тако изразит да се чини како ће речени фонд своју пуну вриједност, као чиста литература, стећи тек онда кад православних Срба у горњој Крајини више не буде, кад остане само траг свијета којег више нема. Архив је изузетан већ по томе што обухвата временски континуум од два и по вијека, и у својих, у грубо, 1600 архивских кутија крије јединствену библиотеку књига и судбина. Својевремено је био подлога најбољој интерној историји народа и Цркве Лике, Кордуна и Баније, са придруженим сјеверозападним простором све до Трста, па су у њему све до данас остале бројне биљешке конзисторијалног биљезника Уроша Пејића о томе да је сад ово, сад оно, обично оно највредније, предано Манојлу Грбићу. Па и поред тих пјега, овај је архивски фонд својеврсна залога будућег модернијег разумијевања, па онда и писања о прошлости ових крајева.

Архив је, логично, с временом растао експоненцијално. Организација је бивала све сложенија, свештенство писменије, међусобни односи, хоризонтални и вертикални, исто тако. Нарочито од друге половине XIX вијека. Свештеници су се, дакако, индивидуално разликовали; неки су били сретни да их нико ништа не пита, ни владика ни Конзисторија; други су били или расписани у пустоши својих забачених личких села, или конфликтни. Такви су оствљали бројне трагове у захтијевањима и сукобима у којима није било лако уочити било какав принцип. А постојала је и трећа,

данашњем хисторичару најнесретнија скупина; оних нечитке рукописне ћирилице, да се човјек запита, ко је то и како читао. У цјелини гледано, огроман, већински дио архива чине на различит начин захваћена питања свакодневице. Из живота народа то су најчешће проблеми око “бракосочетанија”, различите сродствене и ине препреке, и на другој страни, с временом све учесталије, раставе бракова. Међу свештеницима, то су на првом мјесту питања егзистенције и међусобне борбе за боље парохије. Треба при том имати на уму, да је крајишко сељачко друштво било структурирано оштрим, равним резovima, без много прелаза. Православни је свештеник могао бити у нешто бољој позицији уколико је био из богатије сеоске задруге, или из јаче свештеничке династије у одређеном селу. Сваки од њих је настојао да у својој породици има барем једног насљедника, који су се и по читав вијек знали смјењивати у некима од личких парохија. По оновременим коментарима, не увијек добронамјерним, примјер богатије свештеничке куће у Лици, били су Дошени.

Па и у таквом, социјално и образовно нивелисаном свијету, пробиле су се неке изразитије личности, самосталног ауторског израза и досега. На подручју Лике, из свештеничких редова, то су свакако, Данило Трбојевић, лички протопресвитер готово читаву другу половину XIX вијека и, Милутин Тесла. Кад је овај други у питању, сваком је јасно да је наш данашњи наглашени интерес за њега, у првом реду ретроспективан. Свјетло име његовог сина Николе, обасјава и оца, барем кроз оно неизбјежно питање о поријеклу генија. Али данас знамо све поузданије и то, да је Милутин своје име стекао и сам, борбом и обраном интереса своје Цркве и народа. О томе свједоче и неки од овдје пренесених докумената.

Интерес за Милутина Теслу обновљен је у новије вријеме у радовима Василија Крестића (2009) и Милована Матића (2015), али без кориштења плашчанског архива, који једини омогућује иоле прецизнију назнаку друштвеног оквира у којем је дјеловао госпићки парох и протопресвитер. Јер, на жалост, класична историографија, кад је о овим темама ријеч, не постоји. Далеко је то било и Слијепчевићу и малобројним му насљедницима. Свештенички пут Милутина Тесле, био је, у складу с временом, просторно изразито сведен, као и већина сабраће му и он је богословију свршио у Плашком, који је био сјеверна тачка тог свјета, прво постављење му је било у Штикади, потом Сењ, па Смиљан и Госпић. Тако га је запало да се ухвати укоштац са два, за православље тврда ораха; Сењом и Госпићем, а није му било весеље ни у Смиљану. Сам је то ефектно сажео у реченицу, како је попвати у тим мјестима, било “горкоје художество”. У неколико потеза покушаћемо скицирати слику тих простора, релевантну из угла ондашње православне цркве, а да бисмо могли разумјети и Милутинове реакције и ставове.

Како је до данас заправо нејасно, да ли је Милутин уопште ишао у Штикаду, а у архиву о томе нема трага иако се постављење спомиње, кренућемо од Сења. Проналазимо тако таблицу из 1851., протопресвитерата “вличкаго” (данас крај око Оточца), “сверху Сидоксии”, која доноси број домова по парохијама и новчану обавезу пароха према свом епископу, у посебној тада важећој категорији, коју су попови годишње плаћали. Вилићки је протопопијат тада подијељен на 11 парохија, она Сењска је далеко најмања, има свега 18 домова православних и Тесла дугује епископу свега 54 крајцаре Сидоксие. 50 година касније српских домова ће бити свега 15, а парохија ће бити умјетно одржавана и државним дотацијама због историјске улоге самог града и чињенице да је у њему увијек било доста пролазног православног живља; војника, цариника, чиновника. Слично Карлобагу, којим ће се Милутин активно бавити из Смиљана. А кад је ријеч о не нарочито сретној епизоди; Тесле у Сењу, морамо споменути чињеницу коју на темељу оскудних доступних података не успијевамо сасвим објаснити. Наиме, он је у Сењу као млад свештеник са породицом, почињу му се рађати дјеца, држи и слугу како сам каже, не служи јер је болестан, кука на сиромаштво, замјењује га женин рођак Мандић који живи с њима, у свађи је мање-више отвореној са црквеном општином, која помало тежи да опонаша велики тршћански узор свих градских православних заједница. Чини се неизбјежним да од некуд прима помоћ, можда од куће, можда од утицајних Мандића, на жалост тај податак не сазнајемо. Исто тако остају неосвјетљене оне тајанствене оптужбе на његов рачун из црквене општине. Које као да иду његовог моралног лика. Томе вјероватно не треба придавати превелики значај, јер су људи и тада знали како најлакше ликвидирати непожељног, које су оптужбе најубојитије у ту сврху.

Ни прелазак у Смиљан није се могао сматрати великом срећом. Каква је била репутација парохије, која је вјероватно у том тренутку била доступна, а и каква је била ситуација, говори нам “Назначеније годишњих приходов” из Смиљана а за 1828. годину које је потписао тадашњи парох Мелентије Димић. У рубрици “примјечаније” свог извјештаја, он коментира: “Подпонома познато ест, да је Парохија Смиљанска најсиромашнија у цјелом Регименту личком, и када најбоље роди није у сталежу пароху своје подпонома Бира дати, акосе од њих преко компание тражи онда кажу Пароху ви чините што знате амићемо себи наћи Пароха ће нећемо Бира давати, сирјеч мићемосе поримити. Тако ове 828. године нису него два тала Бира скупљена, ато у дервама, сијену, крумпирима, зоби и посве мало лијепог жита из касе царске штомеје уздржало да се могу преранити..” А није требало тако бити јер је, теоријски Смиљан био међу већима по записаном броју рали земље, по чему се бир плаћао, чак око

2800 рали. Додуше, нејасно је, колико се од те површине односило на власништво оних кућа које је Милутин касније називао “стабилним” православним. Димић је успио скупити свега 349 кварта жита те године и нешто готовог новца од “мертвине”. Смиљан је био стара парохија из половине XVIII вијека, али је скрајнут у сваком погледу слабо напредовао. То можда и не би у црквеном погледу било одлучујуће, да се није налазио недалеко Госпића и Дивосела. Госпића који је био супротан случај, иако је и у њему српска заједница била малобројна и кретала се од 14 домова године 1800., до 29 домова 1857. којима се прибравало и 14 домова у селу Липе. Списаније кућа и годишњих прихода направио је за 1857. годину Милутин Тесла. Он каже да су у градској парохији неизбјежно приходи у натури мали, да од грађана сваки мјесец даје колико ко може и хоће и да то “зависит од великодушија, расположења, могућства и усердија парохијанов”. То неколико година касније потврђује и администратор Алагић кад коментира тај принцип добровољности и погледе самих госпићана православних; “сваки каже: ако буде под нагон, онда не дам ништа”. Тесла, међутим, додаје и ово: “Вис. Армее – Обркоманда, в сљед откровенија здјешњија регименти, опредјелила ест в лице настојашчего свјашченика Госпичкаго чрез 3 љета новчанују помошћ годишње от 40 фл ср..” Није то било много, али је било знаковито, Госпић као “штабално”, командно мјесто, морао је бити конструисан по подобију цијеле Монархије, и оно што није имао, морао је добити. Било је градско становништво карактеристично за таква насеља у провинцији, тачније Граници, чиновници, војници (први на списку оних који добровољно дају за цркву је генерал вон Будисављевић), трговци, а што је можда било и најважније, уз развој школа, стално је растао број православних ученика у њима. А то је значило и важну обавезу и помоћни приход за свештеника.

Осим тога, већ је и владика Евгеније Јовановић 1852. године утемељио посебну фондацију за помоћ православном свештенику у Госпићу, а на то су се с временом одазивали и остали имућнији Личани, послом везани за овај град у настајању. Тако је настао трокут који ће одузети много времена и енергије и Милутину Тесли, трокут насеља и парохија; Смиљан – Госпић – Дивосело. У времену о којем ми овдје говоримо, до 1860. године, на овом простору постоје двије парохије; дивоселска и смиљанска. Ова друга обухвата Смиљан, Госпић и дио Дивосела, да би постигла број домова и задовољавајући приход. Након проведене регулације парохија 1860. године, ствар све мијења утолико што парохија постаје Госпић, а Смиљан његова филијала, капеланија. Међутим и тада, Госпић задржава дио домова дивоселских и Милутин Тесла ће се грчевито борити да то тако и опстане. У тој борби нико неће бити сасвим принципијелан, па ни старији Тесла. Тако су политички интереси радили за Госпић и са државне и са црквене стране.

Тако по “Списанију парохији Смиљанскија” из 1859., којег је парох Тесла поименце сачинио, парохију чини 90 домова дивоселско – госпићких и 70 смиљанских. И док је у Дивоселу сједио стари домаћи парох Тешо – Теодор Блитва, све је мирно функционисало и у томе је вјероватно тајна Милутинове подршке Блитви и зачетка његовог сукоба са протом Трбојевићем. Тешо Блитва је био народни поп старог кова, рукоположен од Мојсија Миоковића још 1809. године, од школа он је имао једино “сербскоје училишће во Медце”, а теолошка питања је очито практично савладавао уз старије свештенике. У “Списанију свјашченства Богохранимаго протопресвитерата личкаго” за 1858. годину, табели коју је поштено саставио прота Трбојевић, за Тешу се наводе основни суви подаци, а неколико завршних, вредносних питања чине овај документ литерарно занимљивим свједочанством. Најприје слиједи питање које нам је занимљиво већ због именована службеног језика: “Каковџа јазики глаголет кромје славјанскаго?” дакако, Тешо не глаголет ништа таквога. Потом слиједи питање: “Какових нравов”, или, какве је нарави. Прота биљежи у рубрику; “разврашћених”, развратан. Каже још за њега да није довољно “чиновен”, службен, а у проповједи слова Божијег је, “невјежа”. Па ипак Теодор се из свог Дивосела није дао. Он је послове с народом обављао без тешкоћа, али све веће обавезе пароха у сложеној државној администрацији, вођење матица, писање извјештаја, представљало му је тешко савладив проблем. Кад су му из Госпића покушали помоћи тако да помогну и себи и да му доведу младог Ђорђа Алагића, тада администратора у Госпићу, да му води књиге, Тешо је екипи која је дошла да га наговара одговорио, “да крушке још нису за брање” и да им протоколе које су од њега тражили не би дао ни да су “цуг солдата” довели. Наравно, притом је имао подршку свог вјерног народа, који је од свог попа добивао управо оно што је и тражио. Ствар ће се закомплицирати кад у Дивосело дође млади и амбициозни Јован Богдановић, каснији вриједни сакупљач језичног блага у народу. Он ће настојати окупити цијело Дивосело у истоимену парохију и то ће отворити његов сукоб са госпићким намјесником Теслом.

У сваком случају, по свему што данас знамо, Милутин Тесла је био најбоље рјешење које јер имала православна црква у оном времену за тешко и сложено мјесто госпићког свештеника, али док није Николино име засјало, нису сви мислили тако. Његова предност пред сабраћом је мање била у формалном образовању, а више у његовој вољи да учи и напредује. У протиној табели за њега стоји да је “совершил њемецкоје училишће во Госпици и клирикалноје же во Плашком”. Већина млађих свештеника је имала такав образовни пут. Издваја се једино Милутинов шогор, већ спомињани Ђорђе Алагић, који је богословију свршио “во Карловцех сремских”, што је у његовом случају био извор нешто

наглашеније, а у Цркви слабо цијењене, самоувјерености. На другој страни ове скале стајао је парох горње-грачачки, Филип Добрић, за којег у табели стоји; “токмо сербски читати научил при дому својем”. Вјероватно је нехотице тајну Милутиновог положаја у Цркви и у самом Госпићу, изразио баш Алагић, кад у једном писму каже освештану старинску истину; “кротост и примјерно владање, више е за свјашченика нежели и сама Способност”. Код Тесле се континуирано, осјећа наглашена оданост претпостављенима, изузев проте Трбојевића, и самој Цркви, а способност је сваки дан долазила до изражаја. Може се претпоставити да му је и јавни ангажман у српским листовима доприносио угледу.

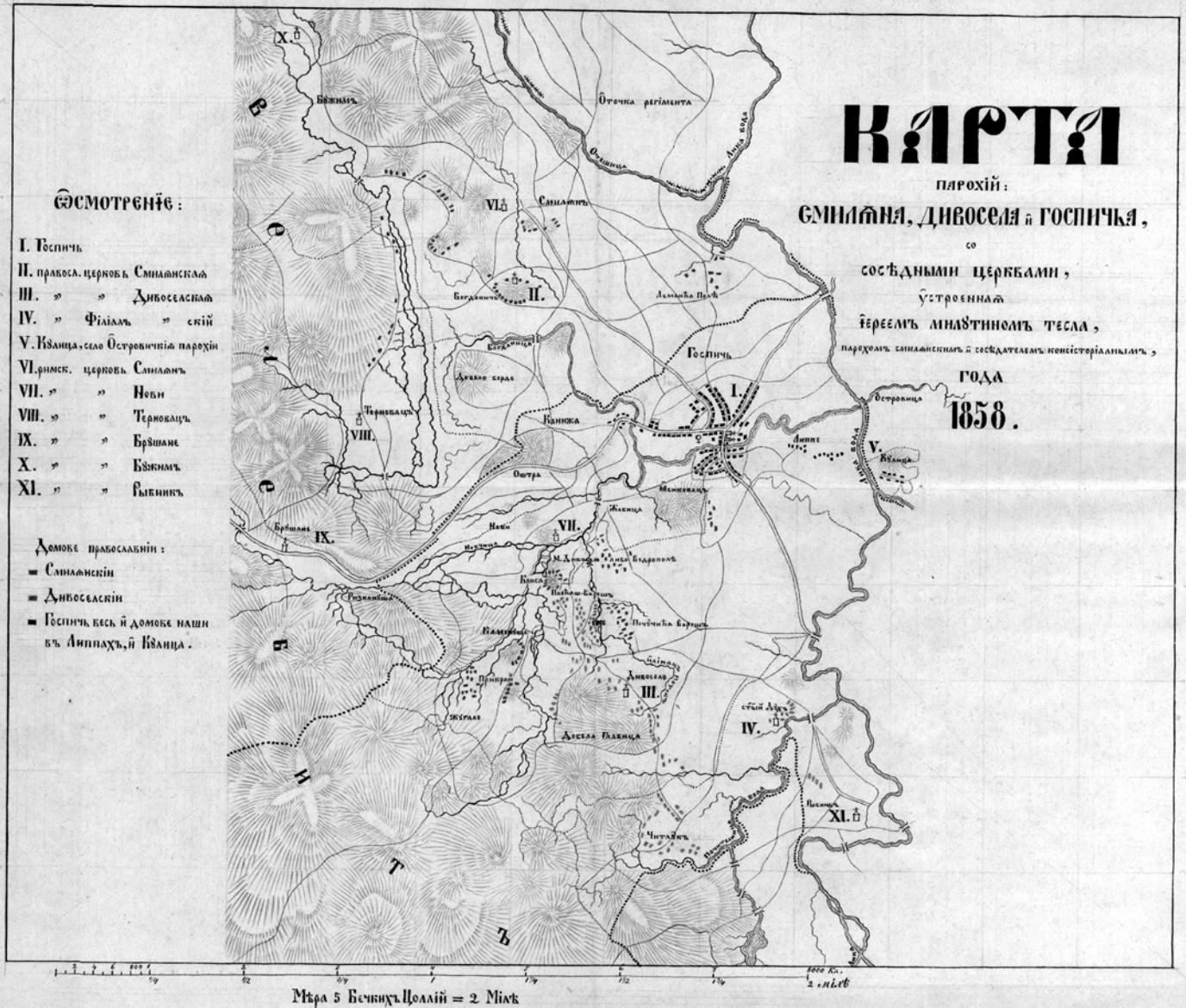
За разлику баш од Алагића, којег је Тесла у почетку бранио, да би се на крају посвађали око Госпића. Овај је благодејанац карловачки поштено заслужио своју фусноту у овом кратком тексту писмом којег је 1858. упутио епископу Каћанском. Изгледа да се он претходно пожалио свом претпостављеном на ситуацију и своје преживљавање у Госпићу, па није добио очекиване утјехе. Он се свом високопреосвештенству обраћа овако: “Ваш совјет слушао сам свагда, овај ће посљедњи особито имати велико печатљеније. Намјера моја није овдје у Госпичу стјажати имјенија (стицати имање, прим. прир.) но само да неби цркви на поруганије служио... Врло ме је за срдце ујело што ми кажете да се небоим од глада погибнути у Госпичу! Кад нисам умро од глада у благодјејанију Карловачкому како би могао сад као штабални парох...” Занимљивост ситуације је у томе што је управо Каћански био на челу “благодјејанија” карловачког, па је у архиву овом писму прикључена и Алагићева брза исприка: “Во будушће же објешћају оз сицевих погрешности хранитисја”. У истом писму Алагић је дохватио и проту Трбојевића: “Господин протопресвитер може мене описати како хоће код Вас, чудим се како Вам не јави да ловим Срне и Медведе како што он чини цијеле зиме с Петром Дошеном по Велебиту”. Атмосфера “српске Атине” из 40-их година бацала је своје зраке све до личких забити. Додуше без много изгледа да освијетли терен. Георгије Алагић је свој свештенички пут завршио као дугогодишњи парох у Мазину, селу докинутог крбавског протопијата, сјећајући се и подсјећајући остале на незахвалност према њему. Али тада је већ широко пукнула Николина слава, па је и сјећање на Милутина било заштићено.

Материјални положај православног свештенства у Крајини, стална је тема притужби, апела, молби, сукоба, нарочито око градских парохија, које су, ако ништа друго, олакшавале приступ дјеце образовању. А важна социјална функција свештенства, као јединог домаћег образованог слоја, била је образовање њихове бројне дјеце. Из велике масе прегледаног градива да се недвосмислено разумјети да је и православно свештенство свој статус разумјело као друштвено издвојен, микрокосмос, који се

понекад пореди једино са привилегованом Римокатоличком црквом. Вијести из народа и о народу има једино посљедично; будући је род био слаб и у народу је глад, бир се није могао убрати, па је и њихов положај тежак. И то се често понавља управо у овој, трећој четвртини XIX вијека. Тако се прота Трбојевић почетком 1854. жали како ни он ни његово свештенство већ трећу годину не могу бира примити и како дуг народа према њима стално расте, без изгледа да буде у цјелини намирен. Приходи свештеника тада су се састојали из бира у натури, и кварта (2,35 кг) по ралу земље, и од штоларних прихода, што је дијелом овисило о локалним обичајима, а у Лици су се углавном сводили на новчани приход од “мертвине”, сахрана и помена. Данило се у писму свом епископу искрено жада: “Некоји пароси моји, који су све оставили, пак сами од куће до куће идући дранчили и просјачили, есу нешто боље добили, неголи они, који су то чинити стидили се. Ја ваистину исповједам, да би волео сад с мјеста орати и копати и с тим се препитавати, неголи остављајући дужности моје, од куће до куће скитати се и просјачити..” Из овога је барем јасно на каквој је друштвеној цијени орање и копање. Жали се да им мирске, свјетовне власти никакве “рукопомошћи не чине” у погледу њиховог “намиренија” и поглед с надом упире једино у царску касу, која је кадра понудити рјешење. То је била њихова велика мука и дилема којој није било сретног рјешења. Док је крајишко село некако прехрањивало себе и они су добијали свој дио, чим би глад искезила зубе, они су били прва жртва, ни једна власт није вољна гњавити народ, своје војнике, за нешто што није било освештано општом и царском вољом, већ је било изборено мањинско право. Тако су прве олакшице народу долазиле с рачуна православне цркве. А уколико би се власт гдјекад и одважила утјеривати бир за православног попа, то је одмах стварало злу крв између народа и њега. И народ је то добро осјећао па је своје понашање прилагођавао таквом односу војних и цивилних власти и разлици између њихове и царске вјере.

Власти су народу попуштале на још неке начине. Опет се жада Данило: “Парохианом нашим даетсја свобода јеже во имја бира 4 и по фунта зоби от единија рали земљи свјашченику одавати, јеже совсјем безсовјестно бити видитсја. И тако ми по сјему устројенију вмјесто јачмена, проса или кукуруза (о пшеници њест ни глагољати) ниње единоју частију сировују и нечистују зоб за бир получаем..” Осим тога, жали се он, аугуста 1862., што мирске власти царски Рескрипт од 22. јула 1823. толкују исувише широко, па велики број православних стављају у категорију убогих, који су ослобођени од плаћања свештеничких подавања. Преостало им је да се пореде и жадају на поређење са владајућом, државном, Римокатоличком црквом. Још 1850. Данило је снимии ситуацију на свом терену и осликао је у писму епископу Евгенију Јовановићу: “Госпићки вице Архиђаконус има

на љето 324 фл из провентен – фонда, а 554 фл из Милитер – фонда, т.е. укупно 878 фл и то он получаје мјесечно. Он признаје и сам, да му штола на љето до 400 фл изнести може (то чине многе службе твориме усопшим, официрске наповједи и вјенчања етц које се све тамо добро плаћа) дакле са штолом има 1278 фл на љето. Он добива от сваке његовој парохији спадајуће куће по две стопе палими дрва на љето и то точно, ибо по заповједи Регименте. Он има верт добар..." Па стан од осам соба са два предсобља, велику шталу итд. Све је то саграђено државним трошком, као и сама римска црква у Госпићу, "и све што јој оскудјева и што год пожели, све и сад оту дава.."

На другој страни, православна црква је у ово вријеме финансирана од изнајмљивања земље, ако ју је посједовала, и са црквеног таса. При чему су скупљене паре стајале у каси коју је у правилу чувала мјесна компанија, војна власт, без чијег пристанка није било могуће ништа урадити, нити направити трошак. Ни реформе које ће услиједити тих година неће битно промијенити основне односе. Најприје је бир у натури, на који су се свештеници деценијама жалили, као непримјерен новом, модернијем друштву заснованом на тржишту, замијењен новчаним давањем, 20 крајцара по ралу земље. А онда су 1868. уређена питања црквено-народне аутономије у цјелини за дуги период. Свештеничке жалопојке су сад добиле нову ноту. Опет Данило пише, како поједини свештеници мјесецима плаће не добивају, "и то се зло збива понајвише са онима свештеницима, којима част не може да поднесе, опћинског начелника покорно мољакати и митити, еда би им бар по коју форинту у име њихове плаће, као на пут божиј удјелио.." Он зна и то да су они након Рескрипта из 1868. плаћу редовно унапред добијали "док је год овђе ц.кр. Регимента владала", па закључује, да је њиховом тегобном положају тада крива једино "садашња политичка народна управа". Кад се појавио предлог поникао из панонских епархија, којем је циљ био да продуби црквено-народну аутономију, а по којем би своју ријеч код плаћања свештеника добили и црквени одбори, из Плашког су званично и незванично панично реаговали. Они су свакако жељели да се у рјешавање њиховог питања укључи држава, ако већ више нема Регименти и да што мање овисе о локалним односима и људима. Данило је искрен: "народ је овострани навикнут, само оно чинити што види да га присилна строгост тј политичка област са ексекуцијом на то приморава". А протопресвитер плашчански Ђорђе Пошмуга моли "ако би икако могуће било да нас порезни уреди исплаћују.." он једини спомиње чемерну базу цијеле ове приче. Каже да су обично куће у горњој Крајини од 6 рали земље и са 10 до 15 душа, што значи да је кућна обавеза домаћина према цркви износила годишње форинту и 20 крајцара и да је тим "душама" које су се годишње препитавале са просјечно пола рала свакакве земље, то

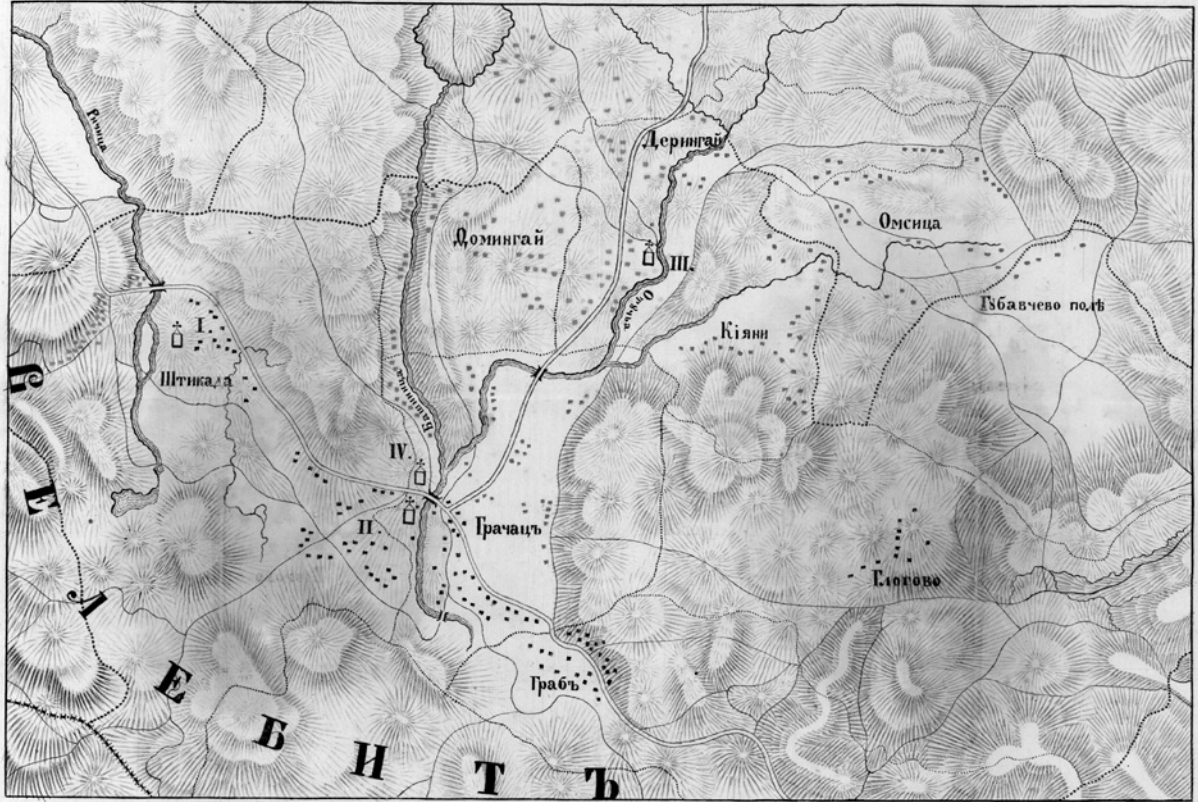
- ПОРКВИ:**
 I. Штискада .
 II. док. Грачацъ .
 III. гори .
 IV. римск. ?

КЛЕТА

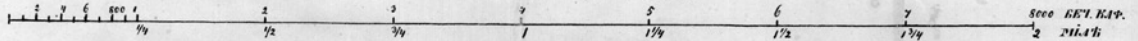
- ДОМИ:**
 - парох. Риловица .
 - ? Бодошница .
 - ? Досрича .
 - ? Мандяча .

парохіи ГРАЧАЧНИХЪ со ШТИКАДОЮ ,

Црквеннаа теритија, издана у Гласу, парохіи синагошкихъ и соборнихъ немисерианскихъ, годъ 1881.

МЪРА 5 БЕЧНИХЪ ЦОЛНИ = 2 МІЛК

била значајна ставка. А интимно су своју вјеру доживљавали више као обичајну сферу.

Бројни дописи Конзисторији и епископу проте Данила извор су незамјењив за комплетирање слике стварности Лике у времену којим се бавимо. О њему самом немамо много података. Тек оно што је сам својом руком уносио у “Списаније свјашченства Протопресвитерата личкаго” сваке године. За пароха у Метку постављен је 1844., а за протопресвитера и члана Конзисторије 1846. године. У познијим годинама главну су му животну бригу представљали синови, Јован и Теодор, обојица свештеници. Јован је оженио Теслину кћер и тако на крају једва примирио стално тињајући сукоб између проте и намјесника госпићког. Најприје је наслиједио таста као администратор у Сењу, а потом и оца у Метку, као дугогодишњи прота лички. Теодор је задавао више бриге и свом оцу и Милутину Тесли, као капелан у Смиљану. Био је склон испадима, налазио се под озбиљним истрагама и спашавала га је једино чињеница, да је у свим тим бројним и тешким сукобима било врло мало “погинулих”, сви би се актери и грешници на крају некако извукли, макар и са неповољном парохијом и капеланијом. Данило је био занимљив човјек, имао је став, али и довољно лукав да не претјерује и да не улази у сукобе, него да радије понекад своје искрено мишљење повјери хартији и пошаље га у Плашки. Био је против Теше Блитве, који није зарезивао никакав ауторитет и због тога се са Теслом замјерио, али кад је дошао у Дивосело и сусрео се са тамошњим граничарима није инсистирао на свом мишљењу. Ауторитет проте био је ионако формално танак и свештеници су га радо и често заобилазили, одлазећи са својим захтјевима и молбама равно у Плашки. Он се чврсто држао Метка и одатле послао стотине различитих извјештаја, жалби, молби, опсервација, упута и сваког другог писаног материјала.

Занимљив је свакако један од његових раних дописа, из 1851. године, писаних “в Медце”. Љути се он и пријављује госпићког администратора Тому Оклобцију Конзисторији, јер је у својој цркви држао парастос за “Франца Бенко здјешњаго полковника”, који је био римокатолик, а јер су му то тражили неки чиновници госпићки “коториј јему за тоје нешто и платити објешћали сут”. Данило се на то сјећа како је загребачки бискуп Хаулик, одбио да се у тамошњој цркви одржи парастос “Стефану Шупљикац, сербском ујводе”, а госпићки архиђакон Панчић под нипошто не дозвољава да католичка црква макар звони за неког православног. Занимљиво је то, јер ће се Хаулика и овог његовог става, 15 година касније, сјетити и Никола Беговић и тиме мотивирати своје првотно одбијање да у карловачкој православној цркви обиљежи 300–годишњицу погибије Зринског. Чини се да је та заборављена околност функционисала у сјећању као један од иницијалних фактора у раздвајању националних идеологија, хрватске и српске.

Данило Трбојевић је био представник оне прве генерације солидније образованих православних свештеника, што је тада углавном значило, једну од елементарних њемачких школа, у Лици најчешће ону у Госпићу, па богословију у Плашком или у Карловцу, овисно кад је и гдје радила, или у бољем случају, попут Алагићевог, у доњим Карловцима. Они су, у тренутку у ком долазе на парохију, најчешће у својим селима једини људи из народа који не живе од копања и орања, јер се чиновнике и официре још не може издвојити по народном кључу, а број учитеља је још мален. И кад Данило Трбојевић крене у своју борбу за отварање српских школа, а то је једна од сталних тема његових дописа, он их не одваја од Цркве, њему је поп једини прави учитељ, или, ако већ не дословно тако, а онда први човјек и ауторитет и за евентуалног учитеља. У овом периоду сретћемо се тек са назнакама сукоба између те двије малобројне групе, попова и учитеља, који ће доминирати задњом четвртином XIX вијека. А за Данила је наука хришћанска практично најважнији предмет. 1857. он шаље своје “мњеније” Конзисторији у којем се жалује: “Многија парохији сут ниње, в којих ни един чловјек церковнују књигу нашу читати знајет и за то единиј свјашченик тамо, тјажко и мучно бож. Литургију совершавати может”. У том тренутку у Лици има пет државних њемачких школа: у Госпићу, Смиљану, Метку, Грачацу и Св. Михајлу и општинска у Широкој Кули. У тим школама катихете су мјесни пароси, а школе у Грачацу и Метку имају и Србе учитеље. Данило их овако описује: “Во всјех училишћах сих учат дјети началнија милитви ибичнија и всјакому Христијанину знати нужднија; учат же Буквар и упражњајутсја во чтении и учат синодалниј Катихизис на изуост с нужними толкованијами и са изјасненијем смисла.” Данило се залаже за то да се српске књиге уведу и за друге предмете, барем тамо гдје су и учитељи Срби.

Једна од задаћа којој је у почетку посвећивао много времена и енергије био је испит из науке хришћанске по парохијама. По тадашњим законима и дјеца која нису похађала школу била су обавезна полазити вјеронаук недјељом, а годишњи испит вршио је прота уз присуство представника војних власти. Очито је то била и добра прилика да се прото појави пред својим попом у пратњи власти и нагласи властити ауторитет. Увијек је био проблем што је мало дјеце похађало наук вјере, а још мање њих долазило на испит који је имао нејасну друштвену функцију. Данило је писао како се родитељи изговарају, да дјеца која не иду у њемецку школу морају говеда чувати, а нису ни обучена ни обувена да их могу слати од куће итд. Око испита за 1860. годину још су се једном сукобили Данило и Милутин, пуни нетрпељивости један према другом, али чињеница је да је од 70-еро дјеце испиту приступило њих 19, што и није био најгори резултат, од којих је њих троје оцијењено са “со всјем добр”. Сам Милутин је о тој науци и њеним резултатима врло критички судио и писао.

Имао је осјећај за мијене времена и промјене расположења код људи. Његова су тумачења била парцијална, али опис стања је упечатљив. Аугуста 1862. он извјештава владику Петра Јовановића: “Понеже в сије новјејшеје времја њекакова ненаклоност и право решћи мерзост и презреније от страни мирскија властјеј прамо свјашченству нашему очевидно показујетсја, откуду умаленије всјакија важности и пристојнаго почтанија не точију за наше свјашченство но и за самују церков нашу в не малом степени в очију публикума не љепо раждајетсја. Они бо кк гд. Официри в недјељнија и праздничнија дни, ибо и в самоје времја богослуженија предвзимајут со Солдатми практичноје упражненије военија служби (Ехерсиерен) и тако в мјесто јеже в церков на богомоленије приходити и образом християнскога богочитанија вјерним предходити, – они во всјаком случаи најпаче же приликоју того војенаго упражненија со обичноју им викоју и с непристојноју псовкоју не малоје возмушћеније и соблазан творјат. Они бо приходженије к церкви, исповједаније грјехов, причашћеније стих таин и всја прочаја церковнаја и религиознаја отношеније за излишна и непотребна держат..”

1867. године опет се враћа питању српских школа, овај пут обраћајући се епископу Лукијану Николајевићу. Каже да са “тешком невољом” мора рећи да у цијелој личкој Регименти нема ни једне српске школе. Сјећа се давно била једна таква у Метку у вријеме Данила Јакшића (половином 18. стољећа), да је полако ишчезавала и да је 1848. коначно укинута, “а кућа у којој је иста школа била – ево и данас праздна и без сваког употребљенија постоји”.

Након Рескрипта од 1868. и он је слао понесене извјештаје са терена и он и свештенство су очекивали напoкoн промјену. Али након развојачења Крајине, кад су се друштвени процеси слили у један ток, он је могао само биљежити манифестације које га нису радовале. Прва је страдала коначно наука християнска и прота је одмах некако око развојачења престао одржавати испите; дјеца више нису долазила ни на обуку, а поготово не на испите; многи ни у цркву више нису долазили; а почели су, пише он, и невјенчане жене доводити и незакониту дјецу рађати. И сигурност је долазила у питање, свештеници се морају чувати “да се злочестим људима не замјере, ако не желе себе и све своје крајњој опасности изложити”. Он је све то доживљавао па и називао; “поквареност, распуштеност и очевидна деморализација”, прије свега православног свијета, а некако је успио уочити и један од источника те деморализације, како га је он видио. Пишући о успјеху православне дјеце у из науке християнске у комуналним школама он примјећује; “да је највећи назадак, да не речем највеће зло по школску младеж то, што се код већине особито младијех учитеља што нам из Петрињског училишта долазе – њека горда ирелигиозност јавно

опажа”, па им и склоност ка њиховој професији ишчезава поред “њиовог високоумија”. Они дјецу не доводе у цркву, сматрају то сувишном ствари, или то раде преко воље, а пјевати у цркви или не знају, или не желе. У приватним разговорима они одричу Бога створитеља, па прото далекосежно закључује: “Зло се некако лакше у народу укорјењује неголи добро”.

Баш 1879. године, мало послје смрти Милутина Тесле, он је у два дописа сажео своја размишљања и налазе, прије свега на властитом искуству и са њима ћемо и ми довршити нашу скицу релевантних интерних ставова православног личног свештенства треће четвртине претпрошлог вијека. У обраћању епископу Теофану Живковићу још једном објашњава зашто више не иде у протопресвитерске визитације и тим својим образложењем говори много више од одговора на то конкретно питање: “Док су војничке области овде постојале, ја сам ту дужност свагда ревно и ваљано вршио; ишао је свагда по један ц.кр. официр као комисар у ту каноничку визитацију самном и имали смо обојица уредан подвоз и све потребите удобности у реду.. Но одкад нам је ова садашња аутономна – општинска управа наступила, нема и не може од свега тога ништа да буде; истина комисар није нам од потребе, али је највећа невоља и пречага данас то, што протопресвитер ни подвоза никако добити не може... Наши људи већ данас не возе чисто никога без готовијех новаца; па неће за тај бесплатан подвоз нити да знаду...” Тржиште је несмиљено гасило феудалне остатке и ту је прота лички био сасвим беспомоћан. Тих је дана прослиједио и “молбеницу” свог свештенства на народно – црквени сабор, у којој се сажима сва аргументација из његових дописа. И они кажу да им је плаћа била редовна док су у Лици владале војне власти; слажу се они да принципи народно – црквене аутономије на другим просторима могу вриједити, али тај начин издржавања свештенства у Крајини никако не може опстати, јер: “Није се томе чудити (што не примају редовно плаћу, оп. Ч.В.) кад се већ добро зна, да је ово страни народ наш, још одавно научен не само уплаћивање пореза, него и свако друго издавање, било то на цркву или на школу, било на свештеничку или на учитељску плаћу па и сами државни порез не другач, него само на збиљну заповјед и то у руке предпоставној политичкој власти предавати, па опет се и то све са тешком муком а често и са ексекуцијом утеривати мора...”

Али то је већ био тренутак у којем је прото лички плаћао и цијену својих година и сталног боравка у Метку, што је неизбјежно водило к размишљању и сагледавању проблема на међусеоској разини. Већ је и намјесник па прота госпићки неке од тих дилема могао сагледавати другачије, али он је суспрезао слободу властитог мишљења и поштовао границе свијета којем је припадао. Иза њега и о њему је у архиву остао значајан траг, иако због обима и разведености грађе по различитим серијама тешко можемо бити

сигурни да смо све важно открили. Један дио докумената односи се на међусобне полемике и у њима проналазимо портрете Теслине, нимало идеализоване. Први ко се озбиљније позабавио тада младим Милутином Теслом и доласку његовом у Лику, био је администратор госпићки Тома Оклобција. Тома је и сам био вансеријска личност, и његово је образовање, попут Алагићевог, имало искорак, он је богословију завршио у Задру. У томе прије свега треба видјети настојање црквеног врха да у варош пошаље најбоље од оног што су имали. У већ спомињаној протиној табели на питање; “Какових нравов”, код њега прецизно стоји; “самовољних”. Он се први сусрео са Милутином и оставио о томе писани траг, и то фебруара 1853. у кући лајтнанта Јосифа Тесле у Госпићу, брата Милутиновог, гдје га је позвала, по његовом свједочењу, жена Јосифова, Марија. Већ при уласку у стан, Милутин га је напао ријечима; “један је тат, лопов и магарац у Госпићу, други у Медку, а трећи у Карловцу”, мислећи на попа, проту и владикау. Ово треба узети с опрезом, јер јако личи на класично оговарање другог пред претпостављенима, али не и са сигурношћу одбацити. Изгледа по свему да је Милутина иритирао сам долазак Оклобцијин у братов стан, ваљда и постојање његово на терену којег је сматрао својим, не заборавимо, Госпић је тада дио парохије смиљанске. А можда је узгред био жртва и једног другог сукоба. Јер Тома даље пише како га је Јосиф извео из куће и тако су се “безсрамотни” растали “бојећи се да би ме ударио, што ме минуло не би, само да будем проговорио”. Не знамо довољно да стварамо поуздане закључке, али аутор писма недвосмислено тврди да је Милутин “зло понашајући се и распустно живећи, био от свог брата тужен у гдина Протопресвитера”. Изгледа по свему да је сукоб међу браћом био озбиљан. Тома је скупио још грађе о надолазећем конкуренту и њом је миловао уши проте Трбојевића. Слика коју он нуди је свакако тенденциозна, али сачињена је великим дијелом од чињеница: “Јереј Милутин Тесла не слаже се ни са едним от свјашченика него с парохом Теодором Блитва, с којим неправедне договоре и совјешћанија на духовна лица постављају, едан другог у погрешностима оправдава”, али је Томи већ јасно да то Блитва “не држисе ради вјерности и какве љубови; негол да му се у дјелима службенима помаже и пише; а са стране ругасе и невјерит...” Занимљива је још једна оптужба: “Његов начин служења други е (негол што е кротко и обично у нас) ком се бабе смију”. Није сасвим сигурно што тачно тужилац овдје мисли под рјечју “кротко”, али биће да је Милутин, нарочито кад је долазио у Госпић, настојао озбиљно обавити своју дужност, да је служио достојанствено и величајно, да није збрзавао због баба које су зебле на личној зими, и да је то изазивало отпор. Уосталом, Тома Оклобција, касније парох ширококулски, лијепо је све своје примједбе и њихову главну тенденцију сажео у реченицу досега доброг епиграма: “Али тко се ослонением на свој разум опие, тај совјета не прима”.

Занимљиво је да ће их у предстојећем периоду прота трпати у исту врећу незадовољника. Опет се враћамо протиној табели.; ако су “нрави” Тешини били развратни (ријеч је ишла о некаквој удовици од које се није одвајао и сам удов), ако је Тома био самовољан, за Алагића стоји “гордитсја зјело”, а за Милутина, “постал горд”. Ништа Данилу није могло промакнути. Он је био тај који је тражио да се у Госпићу “во отмјеном мјесте” и још к томе “штабалном”, постави сталан, способан свештеник, који би “прилику имјел повседневно цркви и народу својему полезен бити”. Али кад је шватио да у Плашком имају прије свега у виду Теслу, почео се одупирати, помало је организирао Госпићане да напишу петицију молећи да Алагић остане на свом мјесту, а због чега се Милутин наљутио на Алагића и онако га наружио у једном од писама. Вјероватно је прота заправо имао неку своју комбинацију за Госпић, али нам о томе није сачуван писани траг.

Милутиновим ликом се позабавио још један од несмирењака личке поповске сцене оног времена, Манојло Дошен. Он је из свог Почитеља развијао амбицију према Госпићу, али узалуд. Понавља оно што је могао чути од ловачких судругова, проте и старог Дошена, како се Милутин “показује одвећ величанствен”, како присваја себи неку власт која му не припада, оптужбе подешене за оне који ће их читати у Плашком. Па ипак, Тесла је све то издржао, иако је у свим приговорима било и нешто истине. Занимљиво је да се стално понавља оптужба како се или гордо, или достојанствено држи, што је очито била карактерна црта, коју није подржавао његов формални статус у цркви. Он заиста није оклијевао да претпостављенима понуди своје виђење најбољих рјешења, нарочито кадровских. Чини се да је важна чињеница да је свештениковао цијели живот у градским срединама. И Док је био парох у Смиљану, служио је у Госпићу и катихизирао 4 тамошње тада постојеће школе. Послије његове смрти јавило се неколико претендената на његово мјесто, међу њима и Јово Богдановић из Дивосела. Али Конзисторија и владика Теофан послали су у Госпић пароха грачачког Петра Мандића. Тако је све, на неки начин, остало у породици.

Важно је напоменути како је ово само широк избор докумената везаних за лик Милутина Тесле у плашчанском архиву. Поред тога што не смијемо бити сасвим сигурни да смо у великој количини материјала успјели све препознати, без већих смо недоумица изоставили нека мање занимљива писма, утопљена у данас сасвим незанимљиве међусвештеничке сукобе, нарочито онај са Дошеном. Па иако смо у ово истраживање кренули потакнути презименом Тесла, на крају нам се чини да је дјело Милутиново и његовог проте данас занимљиво прије свега као важан прилог историји народа и Српске православне цркве у Лици у другој половини XIX вијека. Документи јасно илуструју зачетке централног проблема Цркве ових

простора; проблем односа према државној власти и њеном ауторитету.

Не на посљедњем мјесту ови су документи занимљиви и из угла језичне праксе нашег свештенства оног времена. Показало се да је приређивачев школски руски достатан за разумијевање ове преписке која се одвијала између Штикаде и Метка, између Мазина и Сења, Смиљана и Плашког, као крајњих тачака. Додуше, ово њихово славјанско глагољање, које је очито прије свега било писана пракса, а много мање усмена, тешко је било уклопити у било какав принцип приликом рашчитавања. Много је ту произвољности, искуство није стандардизовано, али и различитих нивоа писмености. Утолико је и наш препис својеврсни компромис између очувања љепоте те старе славјанштине и настојања да се она разумије данас. Несавладив проблем, унаточ помоћи стручних лица, биле су неколике фразе на њемачком, или боље “њемецком”, исписане нечитким рукописом, вјероватно у некој гренцерској варијанти њемачког, али ни то није шкодило разумијевању текста.

I

Високодостојниј Епарх. Консистиориуме!

Јест у милости познато високод. Консистиориуму, да сам ја покорњејше низуостављениј, кад сам се 1850. разболио, узео к себи овдје за споможеније у свештенодејствију мог сродника јереја Тому Мандич, који се и данас код мене находи, понеже имам јоште у некој мјери слабињу стомаха и ногу хронически, тако да не могу без овог јереја бити и по собственем мом обсвједочењу нужда ми заповједа на љечби овдје јошт и остати.

Обстојатељством обаче једне неприлике, која се у овдашњој нашој цркви догодила при правилу страстеј, које високодостојниј Епарх. Консистиориум по всепокорњејше приложеном Извјестију јереја Томи Мандич високаго развиденија удостоити да благоизволи, обштество сад мени пише службеним пријатељством позивајући ме да до 20. тек. набавим себи другог свештеника, или измјени мојој надати се имам, понеже да њесам задовољио обштество с тим ни најмање, што сам Мандича на мјсто себе поставио.

О Боже мој! Ја који стојим овдје на 15 фл. мјесечно с фамилиом: мајка стара, супруга, троје дјецe, слуга; и обштество видећи очима моју бједу и невољу, ние ми никад ни с едном крајцаром у помоћ притекло, ма ни с добром рјечи, но увјек ме муче с њиовим њекаквим дописима службеним и с презренијем мени надлежне височајше власти; сад обаче каквово захтјевање!

Високодостојниј Епарх. Консистириум нека милостивјејше развидити благоизволи ове наше ствари, а ја се позивам на едно моје всјенижајше подстерто извјестије под 10. ноемвр. 1851. Јего Високопреосвјаштенству, нашему Милостивјејшему Господину, Господину Епископу, како такође на моје високодостојному Консистириуму, под 5. октовра 1850. и Јего Пречестности Господину Прото(сигкелу) под 15. маја и 5. јулија 1851. покорњејше поднешене жалобе и извјестија, и просим церкви мојој и мени којегод уврачеваније.

У Сењу, 3. априлиа 1852.

Милутин Тесла

Парохији администратор

II

Високопреосваштенејшиј Гдин епископ!

Нам милостививи Архипастирју!

Ми смо примили почитајемо Писмо Вашег Високопреосвјаштенства од 3. теку. У сљед којег очекивамо праведно рјешеније наше Тужбе прама Г. јереја Томе Мандића.

Што се тиче узрока зашто одказујемо службу Г. јереју Милутину Тесли, та ми смо довољно с њиме стрпљења имали кроз ове две године његове болести, гди смо више Недјеља и Празника без Богослуженија били; више пута на своје строшкове чинили смо доћи другога Свјаштеника за Богослуженије, које он Г. Милутин ни данас извершивати не може, пак се нисмо нигда потужили Вашем Високопреосвјаштенству и заиста неби ни сада се потужили, нити измјену његову тражили, да небисмо јоште други узрока имали, ког небисмо ради Вашем Високопреосвјаштенству саобштити, и молимо акоје могуће данас сверху овог даље неиспитујете, ако ипак будемо позвати да саобштимо, то ћемо морати учинити, акопрем проти наше воље. Довољноје, да обштество њега Г. јереја Милутина Теслу ни под који начин неће више имати за Свјаштенослужитеља који како рекосмо и онако Свјаштенослужитељство обављати не може, а да он сам мјесто себе за Свјаштенослужитељство другог Свјаштеника прибави, двојица са едном плаћом живјети не могу, зато опет понављамо нашу Молбу за његову измјену и у исто време благодаримо Вашем Високопреосвјаштенству на благом совјету поради нашег будућег Свјаштенослужитеља, да иштемо еднoг Монаха, то ими спознајемо даби најбоље било и зато смо задовољни стим предлогом, но гди да га тражимо, ми незнамо друго, него опет на Ваше Високопреосвјаштенство као нашег Архипастира обратитисе с

покорном Молбом да би нам Ви сами едног за наше мјесто способног и мирног Монаха што скорије прибавити и послати благоизволили, у коем очекивамо и пребивамо Вашег Високопреосвјаштенства покорни Тутори Цркве

Дсидор Вуич

(друго имне нечитко)

У Сењу 13. априлиа 852.

III

Високопреосвјаштенејши Господине!

Нам милостиви Архипастирју!

Ви сте нама с почитајемим дописом од 15. прош. М. саобштили да Ви нама другог Свјаштеника дати неможете за Богослуженије него да напишемо конкурс у Новине с примјечанијем да е плаћа укупно с квартиром од 240 фл годишњи и дага можемо одпустити сваки дан.

Ово е писмо са свим у противном смислу изражено прама оном кога сте нам писали под дневом 3. априла прошастог, без да знадемо узрока.

Високопреосвјаштенејши Господине! Овдашње Обштество ласка себи да кроз све време барем сада живећи чланова није тражило код честн. Консистиориума измјену за ни едног Свјаштеника који је овди био, ато нити под управом блаженопочившег Г. Епископа Мушицка, нити од када сте Ви на престол Архијерејски ступили и за иста неби ни сада тражили, да узрока вама већ саобштени неима, дакле и таковог пребацивања од Вашег Високопреосвјаштенства као свога Архипастира не заслужује.

Што се пак тиче плаће Свјаштеника, ткоје узрок да већу плаћу дати неможемо, него чест. Консистиориум, који нам неће да одобри заведење Братства, без кога ми никојим начином стање нашег Свјаштеника побољшати неможемо.

Искуство е показало сада, да ми никојим начином на она условија која сте нама у погледу штатута примјечили склонитисе неможемо нитисе власти Свјаштеника подверћи, пак макар никада не имали Свјаштеника.

Само толико Вашем Високопреосвјаштенству должнисмо саобштити, да од када се ова распра међу садашњим Свјаштеником и Обштеством догодила, кромје една дје особе обштествене, нитко од Обштества Цркву непоходи и тако сво ови престалису који су за Свјаштеническу плаћу и потребне црквоне строшкове добровољно досада давали плаћати, тако да с велико натегом јоште за месец Видјети доидући Свјаштеника можемо платити.

Високопреосвјаштенејши Господине, изволите све околности ове добро промотрити, пак ћете видјети да огорчење нашег Народа могло би нашем Благочестију вредително бити, ербо колико колико год е досад наше Обштество ревностно било за закон и Церкву, толикоби могло у едан пут изогорчења принуђено и преврат учинити, зато молимо Вас да притечете скорие помоћи и зактевању обштества удовољити, то ест, другог Свјаштеника али Монаха, кои би способан био, послатинам, да неби време протерчало, пакби могло касно бити.

Надамо се од праведности Ваше ову нашу Молбу скорие испуњену видјети, остајемо с почитанијем вашег Високопреосвјаштенства покорни тугори церковни

Дсидор Вуич

У Сењу 21. маја 852.

IV

Парохија Смиљанскаја

Назначеније бира и штоли, које на концу подписаниј парох од својих парохијанов на дугу имаде. Као што сљедује:

Примјечаније. Ово е сама чиста заслуга, која се по штоларноме равна уставу. Под овим “штола” оvdје није друго него сама мертвина, т.е. од отраслог чељадета 2 фл а од дјетета 45 кр по уставу штоларноме. Ја сам за овај дуг компаниама 3 пут писао, и не могу иначе рећи, него да су оне заиста настојавале да подмирен будем, ер сам видио, како кукавце поради овог дуга арештују и гњече, тако, да ми е најпосље жао било што сам и писао. А готово сав е приход изтјерават бити морао. Неима да даде, а у остакло на примјер: два брата, едан нашег Благовјерија, а другиј исповједанија римског, овај бира не даје, а онај мисли се, шта би га ја давао. Сама Десница божија нашу уздржава Церкву. Кад би вис. Држава видјела, како ми нашу плаћу од народа свог добивамо, у каквим ли кућама пребивамо, како ли можемо у стању бити дјецу нашу воспитати и проч. Она би се зачудила, како људи хоћеју и да иду у церковниј чин и признала би, да смо ми врстни људи, врло поштени и добри.

У Смиљану, 24. фебруарија 1854.

Милутин Тесла...

Назначеніе

Будя и штоты, кое на концы подансанныи парохъ и своихъ парохіанъвъ на дотъ инаде, као што слѣдуге:

Село	число дом.	Имена и. Прозвища Должниковъ	Должнныи Биръ и штоты										
			въ лета 1850.				въ предъидущихъ летахъ Све дѣлова						
			Биръ		штоты		Биръ		штоты				
			вагана	Ѳе фр. кр.	вагана	Ѳе фр. кр.	вагана	Ѳе фр. кр.	вагана	Ѳе фр. кр.			
Вурьянъ	2	Пестръ Матиль		5					5				
	5	Иліа "		13					13				
	6	Іванъ Станисъ		8					8				
	19	Калитъ Памъ		16					16				
	24	Сасфранъ Вуиновитъ			2					2			
	25	Степанъ "	1	4					1	4			
	42	Іванъ Подковакъ			3	30					3	30	
	44	Иліа "				45						45	
	45	Василій Зерковитъ		14						14			
	53	Николай "			2	45	1	20		1	20	2	45
" "	58	Кимитарій Матиль			2						2		
	61	Николай Покоса					14			14			
	85	Федоръ Фрагровитъ					3	16		3	16		
	126	Федора Покоса				45						45	
	134	Николай Памъ					16			16			
	136	Іванъ Васаритъ			1						1		
	150	Сабва Матиль			2						2		
	153	Алезій Покоса			6						6		
	154	Андрей Вуиновитъ					22				22		
	183	Николай Вуиновитъ			10						10		
" "	6	Николай Семилитъ		6						6			
	8	Арка "		22						22			
	10	Божо "	1	5					1	5			
	12	Георгій "		2	2					2	2		
	13	Киментинъ "		3						3			
	14	Иліа Пенковитъ		5						5			
	15	Сторъ "		2						2			
	16	Иванитъ "		3						3			
	17	Іванъ "		4						4			
	18	Арка "		2						2			
Спильскы	19	Милота "		4						4			
	111	Каталексимонъ Семилитъ		11						11			
	113	Михаилъ "		7						7			
	126	Николай "		6						6			
	145	Николай Катанитъ	1	6					1	6			
	146	Георгій "	1	2	45				1	2	45		
		Изностъ	10	22	17	30	7	16		18	14	17	30

Село	число душ	Милена и Провижда Колычниковъ	Колодный Буръ и Штопа													
			в 1853.				в предыдущихъ годахъ				Объёмъ					
			Буръ		штопа		Буръ		штопа		Буръ		штопа			
			Вагана	Оке	Фр.	Кр.	Вагана	Оке	Фр.	Кр.	Вагана	Оке	Фр.	Кр.		
		Преносъ	10	22	17	30	7	16					18	14	17	30
147		Василій Катинъ	1	6									1	6		
148		Арка "			2										2	
149		Георгій "		4										4		
151		Матвей "		2										2		
152		Василій "		20	1	30							20	1	30	
167		Георгій Пениновъ		2									2			
168		Савва Павловъ		21									21			
171		Кристанъ Франкъ		4									4			
172		Арка "		1									1			
173		Георгій Пениновъ		2									2			
174		Василій "		1									1			
178		Георгій "		2									2			
179		Георгій "		6									6			
184		Савва Павловъ		4									4			
185		Марко Катинъ		4									4			
187		Филиппъ Павловъ		2									2			
191		Савва Пениновъ		3									3			
192		Матвей "		4									4			
200		Георгій Семанъ		11		45							11		45	
201		Даниилъ Деминъ		2									2			
202		Георгій Семанъ		21									21			
204		Марко "		4									4			
205		Александръ Тамъ		4									4			
206		Иванъ "	1	12									1	12		
207		Иванъ "		4									4			
208		Стасъ "		18									18			
209		Иванъ "		10									10			
210		Ваня "		4									4			
213		Милота Васаринъ		13									13			
		Сумма	20	21	21	45	7	16					28	13	21	45

Примечаніе. Это е сама чиста засада, коя се по штоларномъ ра-
вна утѣвѣ. поѣ обвѣтъ, штопа "бѣтъ нѣе дръго него сама
мертвина, т. е. въ диаметръ 2 фр. а въ дѣ-
метра 45 Кр. по утѣвѣ штоларномъ. Я самъ за обвѣ-
дѣтъ кон-

V

Високопреосвјаштенејши и високодостојњејши Господине, Господине Епископе, благодјеју височајши!

Најмилостивије дозволите ми решћи следујушћа: од свију зала зло у свјаштенику ест – презреније својего Епископа и власти церковне, поњеже од туда само по себи следује уничиженије цркве и клира, будалашћина и свака неприлична ствар. Од како сам милостију вашого високопреосвјаштенства овој цркви во служеније пристављен, неима старец мој рез. парох Илија Жегарац на мене што потужитисе, будући зањ промишљавам прије него за себе; ништамање ја сам од њега, да му сирјеч криво чиним у части приходов, које он онуд доказати не може, писмено и устмено тужен – у компаније мјестне!!! И позиват сам, да с њиме ногу уз ногу пред сесију компаније станем. Ја ово слушати не могу. Њекидан, 26. ноемвр. по р. кал. ... зове ме компанија, гди већ пред вратима канцеларије компанијске чекаше старец мој јереј Илија Жегарац, да лично у компанију предстанем. Ја сам со сваком пристојностију одговорио компанији, да гд. парох Жегарац и ја имамо прјамо наше власти, и да у компанију доћи не могу, нити ми требује, а старца мојего и пароха умолио сам, да се потруди вишој својој власти жалованије поднести, ако што противу мене има. Ово поведеније старца едног и свјаштеника, који е осједио у церковној служби и који би младшија учити морао свему ономе што е честно, што е благочино, што е праведно, што е достојно, што бити мора, крајње обиду наносит власти церковној и служит на подсмий деришћадам по канцеларијама компанијским и на подруганије међу овом римадијом овдје, а мени смета у служењу мојем пастирском, поњеже привлачи ме у подозреније и јавно обличеније, убија чест свјаштеническу и уваженије оноје у лицу народа и власти, без његоже не может свјаштеник смирењејше низуостављениј благополезен бити мјестној својој цркви и вјероисповједанију онолико колико би рад душом и сердцем, за дати цркви својој колико скорјеје штогод уврачеванија. Глубочајше страхопочитаније и смиреније, које наспрам високопреосвјаштенства вашого носити имам, възбрањује ми даљше говорити о поведенији мојего старца, како такође и синовно одолженије оноје младшаго прјамо старшему. Докле старец мој Жегарац жалованије своје у надлежне власти поднесет, и извиди се, моћи ће ваше високопреосвјаштенство најмилостивије примјетити, да ја, који у крајњем убожеству на служби церковној со осм својиу душа гладом гибљу, старцу мојем, који е све већ проскрбио, на дому својему в Кике у изобилију живет, ничим должен есм. Со глубочајшим страхопочитанијем изумирају високопреосвјаштенства вашого милостивјајшаго и височајшаго благодјеја

В Смиљане, дне 16. ноемвриа 1853.
Всенижајшиј Милутин Тесла
Парохији администратор

VI

Високодостојниј Епарх. Консистоориуме!

Всепокорњејше прошеније било е под 28. октовр. 1853. Но 158 да би карлобажани имати могли најпре своје обште гробје и ово прошеније моје није без основанија. Старчевич парох римски у Карлобагу ест человек езуита, то његова дјела показују: он неће да покопа, нити покопати пусти человека нашег во ограду римског гробија, ако не би наш пре исповједио био римске догмате и причестио се хостији. О, жива је ово истина! Старчевич учит наше християне овако: малу дјецу, акопрем нису на католическу (латинску) вјеру крештени, ваља покопати во гробије католическоје, а отрастне људе не, будући ови су били за живота при разуму и треба знати, да су у заблужденију живили и у заблужденију преставили се. Овако Старчевич учит и творит! Дне 22. декемвр. Минувш. Л. преставила се една госпожа нашег Благовјерија в Карлобазе, именем Марија Миркович, која не хотјевши на смерти прејти во исповједаније римскоје, погребена би во неку руину, далеко од Карлобага, зовому Сан Микула; метим тога дјетја гд. Илији Божич тјех дњеј погребено ест во обштее гробије римскоје без свјакаго препјатствија. Све ово тако бива по начелу римскому и плована Старчевича. А овакови су сви римски свјаштеници. У Сењу кад умре лутеран, неће свјаштенство римскоје да допустит положити онаго пепел во гробије римскоје, онуд ако би лутеран на смерти признао био папу во главу цркве и проч. А шта смо ми латиним милији од лутеранов?! Вјерујте на милости високод. Епарх. Консистоориуме, сви они християни наши, који су погребени во гробије римскоје в Карлобазе, прешли су во исповједаније римскоје. Ове убоге християнске душе плашећи се тог непреподобнаго мјеста на разпутију далеко од Карлобага у страни, мјеста положенаго нашествију скотов и не освјаштенаго, одале су се римском исповједанију при последњем часе. Всепокорњејше низуостављениј мислит овако: Карлобажани да имају на едноме приличном мјесту парче земље ограждено, украшено честним крестом и освјаштено како треба бити християнско гробије, пак тешко да тко впрод од карлобажан и путников наших будет на постели смертној зажељети римскога свјаштеника и покопан бити во гробије римскоје. Римскиј человек нашег свјаштеника радше прима, ер овај обично не

дира у вјеру. Мени није стало за Карлобажане, но за Благовјерије наше и церков православнују, које и слуга есм. А упованије имам, да ће моћи церков наша бити в Карлобазе. Вис. Держава, ако се не смилује боље јошт призреније узети на стање мирскога свјаштенства нашег у овој убогој милитарској Крајини, тешко да ће свака црква имати моћи себи свјаштеника. У Зермањи рекше паланки 3 – 4 фамилије римске и имају пароха. Карлобажкаја церков наша могла би бити филиал Смиљанској парохиялној, или Капела, а свјаштенство Смиљанскоје, као најближе и најуручитије могло би из љубови к церкви својој и благовјерију од времење на времја снабдјети ондјешње христијане.

В Смиљање, 6. марта 1854.

Милутин Тесла

парохији администратор

VII

Високодостојниј Консистоориуме!

Пресвитеру, који се мјеша с народом, ваља све оно што мисли да би се клонити могло ко благу церкви и Благовјерија, вис. Правителству достављати: сјего ради предложит ћу всепокорњејше овдје неколике ствари ко вис. Разсмотренију:

1. Када су сбори церковни, народ наш тог дана обично повасдан остаје код церкви, води коло и весели се; и имао сам толико прилика примјетити, гдје поподне тог дана – гдје мање гдје више – долазе пред церкву, чине поклони, гдјешто и врата церквена љубе; ако ли е отворена црква: улазе, метанишу, цјелују иконе, завјесе и проч. По овоме само се по себи види, да то није друго што, него из набожности в простоте и синовне преоданости к Богу, почитанија и повјеренија ко храму ономе свјатому; и ово народ наш чинећи јав ест да би желио и богослужије око тог доба у церкви чути: Сјего ради мњу, да наше парохиялно свјаштенство не би излишно сотворило, дапаче би своју должност по совјести испунило кад би и тога дана с обичним временем держало у церкви вечерњу. Римско свјаштенство то чини, по своме начину – а наше не чини по своме – отуда, а искуством собственим знадем, да би парох наш могао отуда ползу учинити своме Благовјерију и церкви, кад би дне сбора церковног держао поподне у церкви својој вечерњу. А “у здравље овог и оног, ове и оне” потезати за церковна звона, ест сваког негодованија достојна вјешћ. Само тад и то љепо: када сбор или поедине групе при столу “у славу празника и здравије церковног архијереја”

удари о чаше и тад се у звона огласи ц “многаја” и подобна: то е заиста красно и подигне душу.

2. Јоште одавна, и тако рекућ измалена примјечавао сам, да народ наш светцем оним које православна црква наша канонизирала није: Рокк, Антон од Падуве и проч. Завјете (Гелубде) чини, и то много, да отуда под едином римским црквама и прилози растут, а нашим ушћерби. А сад као парох имам то пред очима: међу Смиљаном и Дивоселом находи се такова една црква “Анте од Падуве” који пада по. р. к. дне 13. јун. Кома храму народ наш колико много од моје, толико и од други оближњи парохија наши иде на поклоненије и приноси: руна, масло, восак, новце. Овај е обичај овдје одавна. Ово слаби наше Благовјерије и цркве овуда немало. Наравна е ствар, да овоме и оваковоме овдје и посвуда ест парохијално свјаштенство наше и римско узрок; ер ови проповједају, проповједали су и провозносили своје светце и цркве на свакиј начин, а они ћуте и ћутали су као њеми људи, тек проклињали ако би тко окусио мљека. Чест и почитаније свакоме смертному, који соверши теченије своје на земљи честно и преподобно: али неканонизирати светци црквију православноју, као што е овај светитељ од Падуве, заслуга цркви нашој учинио није, нити га она припознаје: сјего ради мњу, да свакоме нашему, цркви својој вјерноме пресвитеру свободно стоји и пристоји, народ свој – најзгодније при исповједи – од овог и овоме подобног обичаја полагаано одвраћати; ер: е ли тај који Свјаштеник римскиј, кои не би народ свој опоменуо, да завјете не чини н. пр. храму преподобнија метере Параскеви или свјатитеља нашего Сави? Поњеже то у користи собственем цркви и вјероисповједанија лежит! Може бити, догоди се, да овдје ондје и тајкоји римац к нашој цркви пријде, али то би све било као една капља воде на Емеру, прама количеству, како што наши око римских храмов обилазе. Свак пресвитер наш совјестан, кои на ово внима и внимати буде, моћи ће о истини реченог обсвједочити се.
3. Када се чине крестни ходи, само клир чује се, а народ наш иде с њиме као мертво тјело. Далеко нека буде то, да би ми како подражавати требали римљаном овдје, али имамо и ми “оче наш” и “Бце дјево” за народ наш и дјецу. Ја сам чуо од мојих учитељеј в Плашком о овоме говорити, а сад као парох, кад би вопрошен био да дадем мњеније, первиј би казао, да треба оваков добар обичај уводити.
4. Не знам како е даље по свјету, но овдје по Хорватској гдје сам имао оприлику видјети, а и по Далмацији, кад е мертвец – буди спровод буди на посјешћеније у дом- народ наш ништа друго, него стане, да види, пак даље ништа. Али положити ово наше у сравненије с римским, живо

пада у очи и – како би рекао – чувство тако, као да би с тјелом усопшег нашег и душа већ престала живјети. Свак душепопечитељ наш нека само пази на ово у народу, пак ће видјети, како е ово истина! Церков наша молитсја Богу за усопше, пак нариче и молитве Бци и всјех свјатих: парохија церков – христјанинуд церкве – молитва породненије вјери, љубве и надјежди. Римац кад дојде к мертвецу клекне и очита “оче наш” и оно своје “здроаво Маријо” а наш ништа друго него гледа, а “отче наш” и красно “Бце дјево благодатнаја Марије спаса родила еси душ наших” пропушта, који поведенија начин заиста не служи к созиданију обштества нашег, особито гдје су измјешати римци, убитачно дјејствује.

5. Колико што се вис. воља правителства Епархији тамо клони, да дјеца науци христјанској обучавају се, толико засад и овдашњи гд. Обрштер заиста из свију петњи жила настоји, да се народ закону учи,; а дозволите милостиво да речем: може ли што на свјету за пароха јасније бити од стојашћаго под л. 1853. К 309 “всјака душа христјанска должна знати прекрестити се, оче наш, Бце дјево, вјерују, заповједи Божија и церковнија и онија малија вопроси и отвјети: кто си ти и проч. Ашће свјаштеник научит сјему всја парохијани своја, то имјети буде љубов, почитаније, помошћ од својих словесних овец; иначе же њест сих достоин.” Али много из набреженија и љености, њешто из подле страшљивости како ли би рекао – Feigheit – и хитростију догађа се, да по парохијама закона христјанскога игнорантов навјеки остаје. За ово опрекратити моћи, спада прјамо ко совјести и поштењу пароха, к мудрости и ревности протопресвитера или његових намјестников. Многи од наших парохов обичествавао е и обичествује, намјесто дјеце оне која су списата или списати би бити требала, а њсе научила, собрати ко испиту дјеце свакојаке по парохији, само нек знаду и – еингесчулте – да би тако протопресвитер илити она комисија чути могла, како бајаги сва дјеца, момци и дјевојке, добро чатају молитве; и то е задовољити само – а не совјест; пак да би тако у вис. духовне власти парох препоручен бити могао поради којего одличија, или на сваки начин да избјегне тужан којемугод слововоздајанију; и тако љеностију и небреженијем, и оваковим обманама увлачи се и остаје по парохијама људи невјеже својег светог вјерозакона до гроба. Јасно правило стоји: списати всја дјети од 8 – 12 љет” “всјака душа христјанска должна знати” “ ашће свјаштеник научит сјему всја парохијана своја” из овога јавно ест и то, да не би доста било, кад би дјете само код куће научило молитве од кога; него пароху ваља свако своје дјете видјети, свако сам научити онако како треба и истолковати му, пак и принудити дјете да

на науку долази: с тим се христијанин укупно привикава походити свети Божију церков, има прилику научити се говорити у церкви “гди помилуј” “тебје гди” и проч. Докле парох наш дјете своје само “вјерују” како ваља научи, дотле дјете римско сва своја што е од потребе научити може: зато ако игдје, то заиста науци христијанској мора свјаштеник наш све своје силе употребити и живо на своју совјест апелирати, другач чести својој и ојиданију вис. Надлежатељства церковнаго неће никад задовољити моћи. Парох, који се трудит, дјеча ћеју научити: дјеча која на науку долазе знаг ће ју. Зато ја од моје стране стројим списаније дјетеј на рубрики тако у којима се изјављује: што е које дјете научило? Колико пута ест од науки остало? Зашто е остало? Колико пута и кад компанији јављено? Примјечанија и проч. За да не би које дјете у парохији како заборављено било и ненаучено остало, с друге стране пак, да самоје таково Списаније при случају испита за мене и за всја обстојатељства говорити може. Које дјете не научи за едно љето, нека иде и другог љета итд. Разумне мирске власти знају дивно, да без цркве Держава бити не може.

В Смиљање, 2. аугуста 1854.

Милутин Тесла

VIII

Високопречестњејшиј Господине, Господине Архимандрите, милостивиј мој властељу!

Извините великодушно, што имам дерзновеније писати вашему високопречестњејшему Господству сад ово, без да сам пре учинио моје лично или друго, всједолжно представљеније.

По мјери благог, мудрог и бодрог попеченија за све, што под круг ваше Епархије спада, желите ваша високопречестности тепљејше, и спјешите што скорије поправити церковно стање нашег Благочестија у Карлобагу, за које сте како чујем, ових дана писали овамо г. протопресвитеру.

Будући што се мене овај Карлобаг у њечем каса, налазим код себе да није сувише, дапаче почитујем себи за должност, приликом овом високопречестности вашеј њешто о том всјепокорњејше извјестити, које удостојите високосклоног вашег погледа.

Не може се памтити, кад није било у овоме граду и околини тог, житеља нашег Благовјерија, али готово никад стабилно окућених, него понајвише састојећих се из умјешћеника јавних служби, финансиалне страже и гарнизона; при свем том число њиово едно с другим узимајући, обдержавало

се е свакад на пол стотине душа. Ови християни не имајући у мјесту том цркве нити обштег гробија, а осамљени и удаљени од других обшества наших, живећи међу римокатолическим народом, кои е по своме обично свагдје интолерантан, изложени су били на поглед религиозних ствари свакад невољама свакојаким тако, да стање њово није другче, него служило и служити морало за поруганије и уништеније закона православне цркве.

Примивши ја овдје дјела душепопечитељства, будем л. 1853. мца. Октомвр. Позван у Карлобаг од едног ондјешњег чиновника, да му крестим дјете и причестим њеке болне и будући што дотада нисам никад био у Карлобагу, зачудим се, видећи покрај тог града у странчини по громачама и разпутијама овдје – ондје гробов, изложених нашествију скотов, лишених сваког знаменија честног, и мишљах доиста, да су гробови некрештених људи или разбојников. И на питање бих уразумљен, да таквих тихих почивалишта има јошт у пјеску покрај мора и да то нису гробови нечестивих разбојников нити турков, него мјестних православних християнов и к.к. чиновников, који на постели смертној нису хтјели прејти у римску вјеру. Чувши ја ово и видећи очима – посље о истини свега увјеривши се – бих исполњен чувством християнског собољезнованија и крајњег огорченија.

И кад дођем у град, нађем ту стабилно окућена житеља наша два – који су и данас – сиромашна доста бутигера, ожењена оба с римкињама од којих едан е бездјетан, а други имајући дјеце крести их на латинску вјеру и тамо их воспитава, остали били су милитарскиј и финансијалниј персонал, укупно свега 50 душа. Умолим дакле да се сви који су између њих отличнији, ондје гдје сам отсјео био, соберу, и ту им изговорим њеколико рјечи које пробуђују свјест, чест, љубов и одушевљеније, а пристоје се слуге церковног.

Ови људи стану ми затим казивати различите своје патње, а особито сбог тога, што немају општег гробија, те тако ако би се који разбољео и умро, а не би исповједио прје римске догмате, не знајући кудкамо, морали би мртвеца свог погребсти гдјегод у громачу или пјесак, ер, акопрем, римци имају два гробија, и то едно праздно, парох римскиј не би онуд погребсти дао нашег отрастног човјека у ограду свог гробија, будући таковиј, вели, имао је за живота цјелиј разум, а у заблужденију отрастао е, живио, и у заблужденију преставио се. И како би они, наши, зато веома имати жељели обште гробије; али будући да су числом незнатни рекоше, и сиромаси, неће моћи гробије у каменитом приморју, гдје тако рећи ни едан педаљ меке земље нема, у подобајућиј ред привести, тим више, што от царских службеника, који честим премјешћанијама подлеже и с мјесечним платама својим едва и живот проводе, у тој целиј малој се или никаквој помоћи надати могу; при свем том, да ако би им дозвољено било гробије и мјесто се зато већ опредјели, не би жалили труда ни пожертвовања, то како тако саградити.

На ово им ја отговорим, да они не само опште гробије, него и јавниј дом молитвениј имати могу, само нека имају крјепку вољу и да се обрате зато надлежним церковним и државним властима, а што се каса сиромашества и оскудјенија средства, наведем, да ће единовјерна обштества јур имати ту христијанско учестије а да без почетка ништа бити не може, а за едно зданије подигнути моћи, камечак по камечак полагаати ваља, додавајући да су сва наша света заведенија и цркве собственим синова својих пожертвовањем и милосердним дародатеља прилагањем подпоможени и подигнути.

Почем свершим дјело моје у Карлобагу, поднесем високод. Консистиориуму под 28. октомвр. 1853. всјепокорњејше извјестије о ствари тој, просећи, да би се за поправљеније стања ових житеља колико могуће призреније узело. Поводом што е затим дне 14. јан. 1854. едан човјек наш на постељи смертној у Карлобагу отведен у римску вјеру и погребен у гробије римско, учиним високод. Консистиориуму под 29. јан. 1854. Всјепокорњејше извјестије, на које удосотоји ме високод. Консистиориум милостивјејшег фебр. 18. 1854. да шта сирјеч творити знаде, кад у Карлобагу неима нашег свјаштеника, а да људи у последњем часу траже пароха за исповјед буди којег, и да тај човјек није прешао у римско исповједаније, акопрем су то карлобажани мени тако сказали. Будући пак да е пре тога, дне 22. дек. 1853. преставила се една госпожа нашег Благовјерија у Карлобагу, не хотјевши на смрти прејти у исповједаније римско, погребена је у њеку руину више Карлобага, међутим дјете едно тих дана погребено у гробије римско без сваког препјатствија, за оправдати моја перва на истини основана извјестија, поднесем и паки високод. Консистиориуму под март 6. 1854. жалованије с многими другими основи, к високом размотренију. На ово рјешу високод. Консистиориум чрез протопресвитера под јул. 20. 1854. Да сообштим Карлобажанима да предаду високод. Консистиориуму прошеније зато што желе имати дом молитвениј и гробије, које ја 13. авг. 1854. и учиним.

Међутим поводом већ даним, на предложеније мјестног Магистрата буде Карлобажанима нашим от Загребачке високе Губерније по р. кал. фебр. 24. 1854. дозвољено, да им се мјесто едно за гробије изнађе, које на свој трошак подигнути имаду. Сочиним им дакле позив к единовјерним обштествима. Колико на поглед тог гробија, толико више на име дома молитвеног, који позив разашилу они на различите стране и у самом дјелу Јего преосвјаштенство Господин Епископ Далматинскиј усердствује послати од стране општине Задарске, Дубровничке, Дернишке, манастира Крупе, Керке, прасквице, професора сјеменишта у Задру, едну суму от 244 фор. Затим притече у помоћ Карлштатскоје обштество с 82 фор.

Шибеничко с 52 фор. Обштина у Будви с 15 фор. Укупно свега 426 фор. ср. Рђаво стање ових Карлобажана, а благочестиво намјерење, такође и дјело велокодушних приложника, сообштавао сам прошле године у различитим бројевима Србског Дневника.

Карлобажани наши купе дакле едан верт от њеколико клафтри за гробие и гдје би по времену капелу умјестити могли; но римци се на то успротиве тако да су многе бригадске комисије из Госпића онамо ити морале, дакле напосљедок вис. Генерал Команда нов. 11. 1855. рјеша, да се уступи едан угал новог, недовершеног римског гробија житељима греческим. Ово гробие наши су готово уредили већ текуће године а купљениј верт остаје њиова обштинска властитост. Поводом милостивјејшаго рјешенија Јего Свјатости Патријарха нашего Јосифа, средствијем високод. Консистиориума под апр 23. с. л. височајше (нечитка једна ријеч), упутили су сад карлобажани наши вис. Генерал Команди прошеније ради капеле и на ту цель милосердне прилоге собирати смјети.

Овај градић лежи при адриатическом мору на западном подножију планине Велебита а на источном лежи моја парохија; от обштества наших најближи е Смиљан; може се попреко доћи одавде за 4 сата, а друмом идући за 8 сати. Овдје би ваљало, да сам карту сочинио. Карлобажани наши нису такви, који би себи помоћи кадри били: два танка дућанжие, остали царски службеници, који час изчезавају а други се умјешћају, еле число наших житеља обдержава се на свакад! Зато ме е водило чувство чисте љубови к Благовјерију нашему, да им досад с чим год могу помогнем. Гледећи ја овај Карлобаг с оне черте с које могу, мучно се отресам тога мишљења, да ће се стање њово лако побољшати, ако се склопи какво друство церковно. Ову мисао имајући, сочинио сам им њеке штатуте, које сам прошле године Јего всјепречестности Господину Архимандриту Гервасију, тогда привременом администратору Епархији под 11. апр. ради мњенија поднео. От отеческог попеченија и преизредне љубови ваше к роду и Благовјерију, милости Царске и уљудности мирских власти, надати се е, да ће се церковно стање ових Карлобажана поправити!

Благосредствујте милостивиј мој властељу, овоме писанију дати пут к вашеј високонаклоности и дозволите да се именовати смијем с неограниченим високопочитанијем

Високопречестности вашеја

Всјепокорњејши слуга

Милутин Тесла

Смиљан, 25. аугуста 1856.

IX

Високодостојниј Епахијалниј Консистиориуме!

На службе високом Налогу под к 326 од 20. марта о. г. всјепокорњејше извијестити ње оскудјеју (за приходи госпичкија парохији уже под 22. марта с. г. сије сотворих) да во смотреније јереја Томи Оклобција, Госпичкија парохији администратора и супруги јего, не тако обретајетсја, како здјешњаја регимента високодостојному Епархиалному Консистиориуму возвјестила јест. Можно, да јереј Тома Оклобција за супругу своју сице что безмјестноје пред региментоју и сказал ест; но сјемо извјестно ест, да он супругу своју ишћет; родитељ јеја обаче, граничар Трифун Гербич, у његоже она обретајетсја, од зјата својего за тоје њекаја условија помиренија взискати умислил, сеј же таковаја дати не хошћет. Сицевоје разлученије супругов сих њест ниње првиј случај, и что новоје, но уже обичнаја вјешћ. Ње можно числити, колико крат они сије разлученије доселе сотворили и паки сами помирилисја. Мњу, јако супруга сија, и без всјакаго инаго посредствованија, к мужу својем паки скорје пријти будет. По рјечем сјего јереја, она својевољно отшла, ини казујут, јако он супругу своју бил и злоставил и затјем од себе одгнал ест; напосљедок, ови ибо глагољут сице, ови же сице. Елико всјепокорњејше низуостављениј доселе в разних приликах освидељствоватисја могл, то мњит, да сије супругов разстројеније обоим странама, бољше мењше, приписат ест: поњеже жена својего мужа не бојитсја, псујет јего, не повинујетсја ему, не предсретајет его љубовно, не хошћет с њим на должајше времја проглагољати, не дајет себе научити, и хотја видитсја бити тиха и добра, њест таковаја, много и глупии родитеља да не почитујет мужа повода дајут; муж вопреки поступајет со сицевоју женоју по расположенију и в сјед поњатија својего, брутално и неразумно, не внимаја оном јеже би в лице народа свјаштенику пристојно било. Сија жена ест њечто и љуборевна, поводом ли којим, или ни, не вјем; искуство обаче учит человјеки, да жени часто и без свјакаго повода в сију страст впадајут. Но горе наведенаја всја, високодостојниј Епархијалниј Консистиориуме, сут основниј камен, на њемже утврждајетсја сије ззорноје и соблазнителноје поведеније и њесчастије супругов сих.

В Смиљање, 2. априлиа 1857.

Милутин Тесла

Парохии Смиљанскија администратор

X

Ваша милосте!

Примјечавате како сам могао ваше основе за споменик Лукијанов по вољи разпространити. Мислим да би то тим излишније било, што су оне черте ваше совершене и јасне. Свјет наш познаје оскудице наше. Умни људи суди ће о достојном споменику. Ние могуће, да може што боље и целии шодније бити, него што су ваше мисли за истиј споменик. Уздам се у Бога, да ће у томе погледу бити тако све, како ваша Милосте желите, тим извјестније, што су и Карловчани већ на то склони, поклањајући нуждна мјеста за такво благодјејаније. Препоручујући се високоме покровитељству вашем пребивам Милости ваше

Нижајши слуга Милутин Тесла

Смиљан, 2. апр. 1857.

XI

Високопречестњејши Господине, Господине Архимандрите, милостивиј властелин!

Во обслуженије високаго Налога од 5. апр. С. г. одахсја изсьедовати тајну донесенија граничара Николаа Милојевич противу пароха Могоричкаго Томи Милојевич и обретох из општаго глаголанија и прочих обстојатељств, да изложенија тужитељева паче ко истиње, њеже ко лжи клоњатсја, и ибo во смотренији того что тужитељ во приложеном здје жаловании наводит, да:

1. Обвињениј парох доноситеља будаком бил, металсја каменiem, злословил – сије изјављајетсја аки истинo; но донележе наведенији од тужитеља свидетелије и прочи, во вјешћи сеј кљатвоју ње обложатсја, мњу, јако дотоље совјершено вјеровати ње можно. Жеже касајетсја:
2. Прокљатии в церкви, укорениј и прочих неподобностјеј во дому Божидара Илијча приликоју погребенија – донесеније сије изјављајетсја од части истинo, од части ложно. Во смотренији:
3. Противузаконaго сочетанија дјевици дјеви Љубичич – донесеније сије показујетсја аки истинo. Сије имја Ђева Љубичич, казујут, поругателноје ест тојаже Сави Диакович, которују парох Тома Милојевич во својем приложеном здје изјасненији наводит. Оглашенија, глагољу, ни одинаго бје, ниже прочих правилностјеј. Но донележе касателнаја лица присјагоју не обложатсја, дотољ емац за истину сјего донесенија бити не могу. Поне прилежашћеје изјасненије относителнаго пароха в сјем

пункт видитсја бити самоје натјазаније даже и противусловије. Протокола вјенчајемих и тамо принадлежашћих исправностјеј онуд видјети не возмогах; но и в сих могло бисја показати при надлежној прилице каковіј нибуд керпеж и сьепарија од страни туженаго пароха. Жеже касајетсја:

4. Изложенија сјего во прилежашћем жалованији здје под ч. 427 аки би парох Тома Милојевич бил зјело злиј человек и јако он брата својеого убити покушавал и сеј случај изјављајетсја аки истинен. Поводом чего, глагољут, г. 1854. и комисија од високодостојнаго Епархијалнаго Консистиориума изслана бје. Сије же имјелосја случити сице: парох Тома Милојевич јавно негдје на поли во Могоричи палсја са њекаковоју ондјешњеју женшћиноју, парох же Исак Милојевич одъекуд пришед и видјев сије срамноје и даже до безсловеснаго скота поверженије, нача псовати и укорјати Тому, почто не срамитсја около стојашћих пастирјеј стада, сеј же нача метатисја на онаго камением и дреколмом млатити его, на које Исак избјеже. Сверх сјего пункта во писаниих пароха Исака Милојевич при скорашњем испите јуности њекоје свидетељство љекарскоје на њемецком јазике гласјашћеје о том, каковіја рани сеј парох тогда примил, примјетих. Во призренији:
5. Что тужитељ наводитз, да парох Тома Милојевич невјесту некојеого Божидача Момчиловича премамил и к себје привел бјаше – и сије по сказованију њеких истино ест, и то, јако он больше жен сице употребљал. Касателно:
6. Тужитељева изложенија, да гд. Протопресвитер дне свјатаго Праздника Благовјешћенија с.г. церков своју олучиле ст, и одалсја во Могорич, жеже тамо пароху Могоричкому изјасненије противу тужби сочинити – во самом дјеле литургија дне сјего Праздника била њест, тоје и Медчане казујут, а јако гд Протопресвитер того дне во Могоричи бил, и сије изјављајетсја јако истино ест, да ли вопросноје изјасненије сочинил... стил поне откривајет, а јако гдин Протопресвитер рачителен покровитељ ест сих Могоричких парохов, не имат сомненија. Повод, којим гд. Протопресвитер церков своју свјатија литургији лишил, олучил, како казујут, сеј: Гд. Протопресвитер требовал од својих парохијанов да церковниј дом ему поправљат, они на то склонитсја не хоћеше, но паче здје ондје израженија употребљајушће, да почто не би гд. Протопресвитер во својем љепом дому обитавал, јегоже близ друма и церкви созидал и од регименти на тој конец дозволеније и олучиле ст, еже таковој воздвигнути, что во церковном дому, иже наводненију и прочим неугодностим изложен ест, со фамилијеју пребивати не может, и почто во сеј прешед, дом свој на шпекулацију одавајет, и јако они убози људие

не могућ церковни дом поправити и проч. Сице гдна Протопресвитера огорчили; тако ибо напоследок породшасја излишнија бесједи дне свјатаго Праздника Благовјешћенија и гд. Протопресвитер оставил сабраниј народ без литургији, оадесја во Могорич. Здје видитмисја нужно нешто всјепокорњејше објаснити: Ми вси имам здје тако худија дома парохиялниија, да человјек стидитисја отмјеноје лице во дом пријати; но што можем захтјевати од обштеств, јаже не постројена сут, ибо всје од мирскија власти зависит, и она видјети может, јест ли дом обитателен или ни, и по тому уврачеваније дати может, когда хошћет; сице напоследок в сјем случаи, како казујут, и било: ибо Медачкиј парохияне, на повеленије мјестнија компанији, церковниј дом с принадлежностми јего, по могућству поправити имут. Тјем ибо может парох мимоити, да за сицевија предмет с парохияни својими никогда во горест и распру пријдет, ниже церков своју, ејаже чиновник ест, ради неколко коловодјей, без литургији остављајет, нарочно в дјењ знаменитаго праздника, идјеже ешће народ и Еухаристији желајет. Еје касајетсја напоследок:

7. Усурпации грунтоваго притјажанија обвинјајемих и прочих обстојатељств тамо клоњајушћихсја – здјешњиј региментскиј суд сије истраживајет; но не лепо ест от сице изобилујушћих парохов, да за всјаку малују вјешћ с братом својим убогим и граничарем, во распри и тужби приходјат.

Предлежашћеје всјепокорњејше извјестије со всјаким обозренијем во тајности испитано, и в след обштаго глаголанија и прочих ко истине служити могушћих обстојатељств, по совјести чистој стављено ест, но за самују и полнују истину содрержашћихсја тварјеј емац бити не могу. Во прочем препоручаја себје високому покровитељству, пребивају во страхопочитанији високопречестности и Милости вашеја

Всјепокорњејши слуга Милутин Тесла

Парохији Смиљанскија адм.

В Смиљање 29. маја 1857.

XII

Ваша Милосте!

Умјешћеније моје овдје худо е и во смотренији ухљебленија и во смотренији прочих, а изгледа за боље умјешћеније моје овдје неима, поне што се разуме изван ухљебленија. Морао би човјек очајати у овим околностима; нигдје никога; књига неимам; најжалије ми е што сам удаљен от мојео

Архијереја. Неће ли се које мјесташце за мене кадгод упразднити, које је ближе катедрале. За оваково мислио би досадити вашеј Милости, да ми дате. Смирено препоручујући себе за све, есм во страхопочитанији

Милости вашеја нижајшиј

Милутин Тесла

Смиљан, 10. јун 857.

XIII

Високопречестњејшиј Господине, Господине Архимандрите, Милостивиј властелиње!

В следствије високаго опредјељенија од 24. апр. с.г. присуствовал есм испиту церковнија јуности в сих парохиях: Могорич, Плоча, Киик, Радуч, Долниј и Горниј Грачац. До полученија високаго Налога гд. Протопресвитер сам прочаја мјеста уже обшел бјаше. Како мене гд. Протопресвитер тогда примил, шћастен бил бих кога би о старшем всјегда похвалнаја решћи могл, но да даст ему Бог всја благаја и разумјети вољу целъ и намјереније високаго правителства Епархији. Пријем високиј Налог дне 1. маја, одахсја сам во Медак дне 3. маја, ибо гд. Протопресвитер, како и сам сказал ест, мње онуд не писал би бјаше. Он мње много препјатствовалч и во распродаванији височајших и свјатих изображениј. Сеј отец не содержит в себје ни единија искри од радости во обштем блазе. Но извините великодушно и дозволите ваша високопречестности, да во смотренији церковнаго настављенија јуности њекаја всјепокорњејше поднести могу. Бил бих сије и преже сотворил, но во надјежде, да изображенија скоро распродати буду, одложих сије извјестије, намјерјаја купно и новци со собоју принести. Изображенија јешћо всја распродал њесм. Касателно убо настављенија: Пјервоје од всјех зол и всје сушћее зло ест, что јуноши и дјевици не знајут подобателно крестнаго знаменија творити; не знајут набожно клањатисја, стојати и руки скрестити на молитве, не примјечајетсја в њих ни одинаго сједа изводјашћаго ко облагорожденију и исправљенију внутрењаго человјека; никакаваго осноположенија ко страху божију; никакаваго вразумленија о том, что мољатсја, кому мољатсја, во что вјерујут: но точију научивше аки папагал, смјејушћесја молитви глагољут, и сичевоје настављеније не водит ко цели. Настављеније не отверзајут с благоговјејноју молитвоју, ниже закључајут. Ђети молитви глагољушће, во единој и тојже парохии разногласјат и сије ест очевидно, јако тоје њест плод од труда касателнаго пароха, но дјети здје ондје научивше, сиче к испити приходјат. Худјејше настављеније обрјетох во Могоричи, а во Долњем Грачаце худјејше от худјејшаго. Труда од страни свјаштенства во

преподајанији рецитованија молитв во Радучи и во Горњем Грачаце примјетих. Во Медце на на испите бил њесм, ибо гд. Протопресвитер со обшћим раздјеленијем опредјели испит во својј церкве в суботу дне 18. маја держати, јеже и ондјешњеј компанији сообшти, поздјеје отложив тај испит до недјељи дне 19. маја, наложи мње первјеје во Смиљање литургисати, таже во Медак ко испиту пријти, од Смиљанскија же церкве до Протопресвитерскија разстојаније ест поних 5 часов, сице онуд пријти не возмогох, но и очевидно мње бист, јако сије учрежденије гд. Протопресвитера касателно мене, толико бист, колико: не пришед, пријди. Свободу имјети буди јеже скорјеје вашеј високопречестности лично предстати и тогда во смотренији сјего настављенија церковнија јуности ширше говорити буду. Препоручаја себе високому покровителству, пребивају во всједолжњејшем страхопочитанију високопречестности и Милости вашеја

Всјепокорњејши слуга

Милутин Тесла

В Смиљање, 10. јуниа 1857.

XIV

Високодостојниј Епархијалниј Консисториуме!

Дне 16. с.м. и г. освјатил есм гробије наше в приморском граде Карлобазе, јеженастојанијем њеколико свјаштеника и великодушним пожертвованијем православних синов во Далмацији и во Карлштате, воздвигнуто ест на оном мјесте прошлаго года. Гробије сије ограждено ест крјепким зидом и честним крестом из камене истесаним украшено, обрјетајетсја же и на пристојном мјесте и ест со всјими потребности својими снабдјено. Оно должно било јешћо, здје ондје, земљеју исполњено бити и сјего ради освјешћеније тогоже гробија дониње отложено бист. Обстојатељством обаче, что един војин нашего Благовјерија дне 14. с.м. во ондјешњем шпитаље преставилсја и неприлично бје сјего во неосвјешћенују земљу положити, того ради горе реченаго дне, по прописи нашеја православнија церкве освјатих тихоје мјесто сије. Пришедшу ми ибо во Карлобаг не опрпустих о сјем торжественном дејствији ондјешњиј к.кр. Магистрат, Милитар Команду, комисаријат финансијалнија стражи и прочија, писмени и благовремено увједомити и в самом дјеље всја сија власти во опредјељеноје времја при освјашћенији сјем, во полној униформе, довољно и пожелателњејше заступљени биша. Такожде и мнози од ондјешњих граждан, отмјених и простих римскаго исповједанија, со малим числом

наших ондје обретајушћихсја, сјему религиозному дејствију присуствовали сут. Сеју приликоју глагољал есм шодноје слово, благодарја всјем присутствујушћим за тако указаноје внимаије и христољубивоје соучастије, равно и всјем благодјетелем, ихже пожертвованијем сије гробије воздвигнуто ест. Повнегда сије совершенно бист, идехом от гробија, предходјашћу честному кресту чрез град на противнују страну сјего, понеже здје во шпитаље мертвец находилсја, сице паки обратно ко гробију идехом богољепно придружившејсја војеној почести тамо пристојашћеј и тако погребеније совершенно бист. С духовноју радостију примјетити возмогох, јако никто от глупих зритељеј во сјем фанатическом граде обрјадом нашеја православнија церкви, сеју приликоју, ни единим движенијем поругасја, но паче им от всјакија страни достојно почитаније указано бист.

Јеже високодостојному Епархијалному Консистоариуму настојашћим ко благопроивољнеј вједомости всјепокорњејше извјестити не оскудјеју.

В Смиљање 20. декемвриа 1857.

Милутин Тесла парох Смиљанскиј и сосједатељ консисторијалниј

XV

Ваша Милосте!

Јереј Георгиј Алагич у Госпићу примио е на своје прошеније от 2. дек. прош.г. преко вашего секретара гд. Воиновића упутствије писано у Плашком дне 6. дек. прош.г. међу прочима и за то да с парохом дивоселским уговор учини, да му за помоћ вожденија Протоколов и друго могућни дјела у парохији, четвртину парохијални прихода даје. Колико чујем, Алагић е погледу тог вопросноме пароху ишао, но овај се на то отресао, напоследок пак рекао е, да ће се јур промислити. Судим, да е Алагић во следствије хваљеног упутствија морао већ штогод отговорити. Ја би могао увјерити вашу Милост, да код истог пароха више страдају књиге матрическе и подобне званичне ствари, него ли сама служба церковна у лицу народа и зато да е нужда на свакиј случај дати томе које уврачеваније. Он ужива добру, врло згодног положенија парохију, половина готово мојих прихожанов иде у његову церкву, наравно, да му е то користо, ербо из чије руке христијанин антидор прима и чији глас чује, томе е и признателан; он у изобилију и у свакој могућној згоди живи, сам самцит, дужности церковног чиновника не чинећи, а овамо другиј, тако рећи, гладом гине – није ли то Богу плакати! Ја се нећу избезумити дотле, да би вашеј Милости хотјео какву упуту дати о том, што ћете дјелати, него само мислим, да би

добро и право било, да бједном свјаштенику у Госпићу помогете, кад можете, управо с четвртином благодјејанија парохије дивоселске, будући да парох ове не зна, нити може у реду водити протоколе и остале важне званичне ствари. Ово не говорим зато, што е Алагић мој сродник, него због тога, што се о томе већ рјеч повела и што судим, да би право било. По гласу дотичног писанија гд. Секретара парох е дивоселскиј просио вашу Милост, да га до пролећа прошле године на цјелој парохији оставите, пако да ће онда резигнирати на половину парохијалних прихода. Овдје е истиј парох мислио, да би капелан Дошен дошао на његову парохију, који наравна ствар остао би увјек код своје куће у Почитељу и тако да би он – парох Блитва – остао у дому парохијалном и на парохији као и досле са свим својим неисправностима! Кад е он дакле пред вашом Милости рекао, да ће резигнирати на половину приходов, то му е боље, да даде четврту част парохије, пак да му Госпићки свјаштеник обавља речена званична дјела и што се буде још могло, а он у цркви нека служи и у парохији кад е и вели да е крепок старец. Мислим, да би у погледу том необходимо нужно било, да ваша Милост истог пароха с вашим сијателним подписом посјетите и опоменете га на оно што е пред вашом Милости рекао, и тако да помогете и парохији Дивоселској и пароху њезину и свјаштенику у Госпићу – но ваша Милост знат ћете најбоље што ваља учинити. Цјелујући благодјетелну Десницу, пребивам, Милости ваше

С гљубочајшим страхопочитанијем, всјепокорњејши слуга

Милутин Тесла

У Смиљану, 23. јануар. 1858

XVI

Милостивиј Господине!

Како вам е на Милости познато, ја би рад овдашње умјешћеније моје промјенити. Но какво е такво, моје е, бољега ја немам. Кад већ дакле свакако ову парохију умалити мислите, долазим најсмиреније запитати, гдје ваша Милост мене намјеравате поставити. Ово питање није обично, али ако разумијем, дали сте ми Сами свободу тако питати, а ја сам свагда био и остајем задовољниј, кад ми висока власт моја по шћедрости својој што пружи, него да сам испросјакам. Ја би имао велико спокојство, кад би то како знао, а ваша Милост знате. Извините великодушно што вам с овим додијавам. Желећи да нам све Бог даде по сердцу вашему и вама, пребивам с најдубљим страхопочитанијем Милости ваше

Нижајшиј слуга Милутин Тесла
 Парох у Смиљану
 Дне 12. фебруариа 1858.

XVII

Високодостојниј Епархијалниј Консистоориуме!

Во смотренији регулацији здјешнија и Дивоселскија и отуду постројенија Госпичкија парохији шодно вис. налогу од 18. јан. с.г. мненије моје и прочаја и тамо относјашћајасја високод. Епархијалном Консистоориуму додателне всјепокорњејше поднести, тјем истим и точно устројенују карту вопросних парохиј доставити буду, понеже ниње належашћем сњегу и студи, невозможнo ми ест, положеније сих парохиј подобателно осмотрити. Здје ибо ко високопроизвољном употребленију прилагају карту парохији кичкија со сосједними церквами во предјеле протопресвитерата Личкаго, јуже мимошедшаго года, поводом нареченија регулацији тоја парохији, со призренијем на правила геометрическаја устројих. Из самија карти увидјети ест, колико потребна ест вопјервих регулацијка Кичкија парохији, ибо ниједина парохија во протопресвитерате здјешњем, таковија ситуацији нест.

В Смиљање, дне 12. фебруариа 1858.

Милутин Тесла

Парох Смиљанскиј и сосједатељ консистоориалниј

XVIII

Високодостојниј Епархијалниј Консистоориуме!

Во следствије високаго Налога од 18. јан. с.г. всјепокорњејше прилагају списаније Госпичкому душепопечитељу подлежащих фамилиј, равње и списаније оних домов Смиљанскија парохији, иже ко Госпичу причислитисја би могли, такожде назначеније домов Дивоселскија парохији, иже ко Госпичу ближајши сут не мењеше и точно устројенују карту всјех тјех парохији, ко високопроизвољному употребленију. Како високому увидјенију високодостојнаго Консистоориума убјешћи не может, самаја карта од себје глаголет, на кои начин возможно било би постројеније вопросих парохиј произвести. А јако сије равночастње право и шодно во дјело привести тјашко ест, сије ест вње предјела всјакаго прекословија. Ониј домове, числом 23, Дивоселскија парохији, каторија здјешњија Регимента високодостојному Консистоориуму ради присојединенија ко

Госпичу предложила ест, простирајутсја от онаго малаго холма зовомаго “Клипа”, југовосточно ко церкви Дивоселској и сиј домове не посјешћајут Госпичкују церков, а близших њест. Уже самоје по себје видитсја, јако они на присојединеније ко Госпичу соизволити не могу. Елико здјешњих парохијанов в Дивосеље сушћих, касајетсја, то наравно, да би вси дражаје имјели, да душепопечитељ их во Госпичи обитајет нежели во Смиљање. А јеже самаго присојединенија го Госпичу касајетсја, то раждајетсја их вопрос, понеже досеље в сјем истом случаи главноје препјатствије било ест то, что сиј људи наводили, да “кмети” Госпичких купцев бити не могу. Сиј основи их такови сут јако не обретају ниње за благо тјемиже вјешћми утруждати високодостојниј Конасисториум. От Смиљанских парохијанов ониј домове близо гаја зовомаго “Јасиковац” посјешћајут Госпичкују церков и от части ониј во “Ведропољи”, мењше же овиј околи холма “Клиса” и прочиј ходјат во церков Дивоселскују и ибо: “Почучића варош”, “Оке”, “Каменуша” и “Прикрај”. Домове иже лежат сјеверно от Госпича под именем “Лемајича поље” и сиј от части посјешћајут Госпичкују церков. Вјеројатно здјешњаја Регимента предложила ест високодостојному Консистиориуму да сиј доми Смиљанскија парохији числом 49 и ибо: “Јасиковац”, “Ведропоље”, “Клиса” и “Почучића варош” причисљајетсја Госпичу. Јеже перваго и втораго мјеста касајетсја, мислитисја би могло, да би сиј људи присојединилисја Госпичу, негли и они под Клисоју, и сјемо ови во “лемајичевом пољи”. Обаче донележе би довољно число домов Смиљанскија парохији, во јеже Госпичкому свјаштенику сесионалноје наплашћеније ишодатајствовати намирилосја, Смиљанскаја парохија, која ионако слаба ест, сицевим оторженијем домов попремногу ослабјела би. Восточно от Госпича лежашће село “Кулица”, и ко островичкој парохији пристојашћеје, не может тјем мењше ко Госпичу присојединитисја, что широкаја вода Лика, мосту не сушћу, препјатствијем бивајет. Високоје мњеније високодостојнаго Консистиориума что би и от Смиљанскија парохији точију 23 домове отлучени били, ест тољ основателно и право, јако не мошћно что противу решћи или дополнити. Когда би вопросниј домове Дивоселскија парохији лежајушћи југовосточно от Клиси, Смиљанској парохији принадлежали, наравно да би прежда соизволили ко Госпичу причислитисја, нежели сице ко Дивоселској парохији подлежашће. Таковим ибо обстојатељством сушћим, не могу ниње њичево опредјелително сказати, како би парохија Госпичакаја шодно и право построитисја могла. Здје точно устројих Ситуационс – карту и со относитељними списанијами домов, душ и числа ралиј, всјепокорњејше предлагају високодостојному Консистиориуму ради високаго увидјенија и всјемудраго расположенија.

В Смиљање, дне 12. априлиа 1858.

Милутин Тесла, парох Смиљанскиј

XIX

Високодостојниј Епархијалниј Консистоариуме!

Истраживаја њекија податки во ознаменованије близших обстојатељств здјењија церкви, обрјетох прилежашћују Сигтелију, завержену на поде церковнем средствијем којеја Јего високопреосвјаштенство иногда Епископ Карлштатскиј прослављенија памјати Данил Јакшич, из Резиденцији својеја в Медце пресвитера Андреја Богич на здјешњују “Енорију” постављајет. Сеј високиј документ мње в толице драгоцјениј бист, што он љето от воздвиженији здјешњија церкви точјеје опредјељајет. Ибо здје нигдјеже чему о том извјестно написану не сушћу, взјато бист на едином камени во зиде церковном изсјеченоје, и едва познатисја могушће 1766 число, аки год воздвиженија церкви; обаче из Сигтелији ниње јавствујет јако церков сија јешћо 1757 года постојала. Во устјех здјешњаго народа почивајет, јако церков их воистину “под владиком Даниклом Јакшич” созидана ест, а сеј високоименитиј муж постављен бист во Епископа родитељеј наших 1751 года. Тјемже јавствујет, јако во времени от 1751 до 1757 года сија церков воздвигнута ест. Из здјешњаго божественаго антиминос, тоју високопреосвјаштенејшеју рукоју освјашћенаго, њичево даље опредјелитељнаго обрести ње можно. Тјем ибо сију Сигтелију високодостојному Консистоариуму ко високом увидјенију и на тој конец мимо високосклонаго возвршћенија всјепокорњејше предлагају, да, ашће негли во архиве Епархијалној год воздвиженија Смиљанскија церкви не обретајетсја, по сеј Сигтелији шоднаја високосклоно расположитсја, како впред относителнују рубрику во периодических извјестијах отсјуду исполнати подобајет. В Смиљање, дне 14. маја 1858.

Милутин Тесла

Парох Смиљански

XX

Пречестњејшиј Господин Протопресвитер!

Во мисли, јако здјешњаја Компанија ко набављенију књиги “Катихетическаја поученија” за церков извјестно согласитсја будет, поднесох Пречестности вашеј под 5. августа с.г. извјестије, јако сија церков вопросноје дјело за библиотеку своју купити хошћет; но компанија в сјем предмете дозволеніе от Регименти поискавши, сија под 16. августа с.г. рјешила ест, да за сичевија књиги новци из церковнија каси издавати не подобајет. Тјем ибо принужден есм, словутоје извјестије моје от 5. августа с.г. настојашћим покорњејше двигнути. В Смиљање, дне 26. августа 1858.

Милутин Тесла
 Парох Смиљанскиј и сосједатељ консистор.

XXI

Високопреосвјаштенејшиј и високодостојњејшиј Господине, Господине
 Епископе, Архипастир благоутробниј!

Високоје Повеленије от 12. септ с.г. позивајет мја, изравнати спор с г.
 протопресвитером по гласу тужби јего сотворениј, за избјешћи тако
 неповољних следствиј.

Вмјешћа скромно в сердци мојем тољ особенују Милост и благоволеније
 вашего високопреосвјаштенства, како желајете пошћадјети мја
 великодушно, надјејусја обаче, јако њесм во опасностјех, разве егда би
 високиј повелитељ мој за благо обрјел, вјеровати безусловно рјечем
 Протопресвитера, котороје мислити не можно.

Повнегда не улучих прилики ни шчистија видјети Господина мојего дне
 2. с.м. и г. во резиденцији, то дјерзају со сим возвјестити вашему
 високопреосвјаштенству по истине сбившајасја приликоју визитацији
 Смиљанскија церкви и сјего ради прошу, долготерпељиво послушати мене:

Протопресвитер циркулирал под 12. фебр. с.г. да повсјуду во утрених
 часјех дјело своје совершати будет; в след чего расположеније сотворих,
 да вњешколска јуност опредјељенаго дне 20. фебр. рано к церкви соберетсја;
 равно и епитропи пришли, њеколико старејшин и два офицера. Сице
 ожидајушћим нам Протопресвитера, пријде он во полудни и по честном
 воспријатији от нас, предвзјал он испит и зање катихуменов било прилично,
 то и времја прејде. Совершену испиту, по начину живота понудих, да г.
 гости извољат прежде мало подгрејати стомах а потом легко наставити
 можно. За чест Протопресвитера по обичају позвах за тој дјењ речена два
 чиновника, старејшини и епитропи церковнија на објед. Одјељено ибо
 сједјели во единој собе г. Протопресвитер, обрлејтнант Даниил Скендер,
 унтрлејтнант усопш. Јаков Жагар, јереј Георгиј Алагич и низуостављениј
 домувладика. Посље обједа, вмјесто да г. Протопресвитер продолжит своје
 дјело, изшел он и својевластно отпустил епитропи церковнија с тјем, јако
 готово ест всје и не требујет их онуд. Сим же и прочим ошедшим, ми
 именовании јешћо остали при стоље во благодушии јако обични Серби до
 сумрачија. Егда же сице поздје бист, вњезапу г. Протопресвитер позивајет,
 да идем предвзјати инвентарноје пресмотреније церковних вјешћеј, на
 које всјепокорњејше низуостављениј начах чудитисја, что сирјеч ниње
 творим сами в церкви и јако сије ест безмјестно, но да останем дражаје

при стоље. По многом досажденији уже – г. Протопресвитер потјазал мја за руков. “Мораш ићи” – идох противу вољи, и вшедшим нам во храм нача г. Протопресвитер творити пресмотреније, и поњеже мрак належал, летјел он на врата церковнаја назирати во инвентариуме начертаније вјешћеј. Не могох горјети свјешћи и не смједох од обштества – многија вјешћи затворени во турских ормањех – церков осамљена под дресами, а создади парохиялнји дом – и по каквој нужде ниње бивајет сија неисправност, разглагољствије и преније (мједу г. Протопресвитером и офицери относительно епитропов, инвентарија) – рекох зловољно и случајно њемецки (нечитко) и тако внидох без цељи во олтар; на које г. Протопресвитер појде абије за мноју во олтар и угрозително рече: “Ма кога ти гониш ван”. Рекох: “Прођте се, каква е прилика да смо овђе” и наставих паки њемецки (нечитко), на које г. Протопресвитер грубо повеље: “Марш ти ван”, наравно аз изидох абије из церкве.

И сије ест всје, ваша Милосте и високопреосвјаштенство, что било во едином мгновенији. Кто ту ин бил, но пјаторица нас от коих един уже умерл: относительно коншколарци, сродници и друзи во младости, иже без потреби ишли во церков преметати чужее сиромашество! Самаја сија тужебна вјешћ, високиј мој Повелитељ, вјес живот мој и совјестноје исполненије мојега званија, јакоже и достождноје призреније всјегда на оноје отношеније, које прјамо старшему набљудати имам, стојат во живом контрасте прјамо того, јеже г. Протопресвитер под именем обезчестјеније долагајет: но он извољајет насилувати на непорјадки и визитацији јево вообшће не имјејут никогда прјамија цељи ни здраваго словесе; и ашће аз рекл, да појдем из церкве, то г. Протопресвитер абије на мјесте сотворил себје уврачеваније – мњу бојасја и аз имјети чести!

Посље сјево момента в церкви ишли ми вси паки в дом, и пребили во благодушии и простосердчених разговорјех на вечери ничејоже поминајушће о инвенторијалном пресмотрении. Преношће имјеја у мене г. Протопресвитер, заутра дне 21. фебр. појал мја со собоју во Ширококулу, идјеже повјерил мње инвентар и испит ту њчто собравишијасја јуности, како такожде и соподпис њеких њемецких документов – поздје имјевше у мјестнаго душепопечитеља Петра Нећака угошћеније, во содружестве компанијскаго унтрлејтнанта Николаа Љубојевич, разстах се с г. Протопресвитером сердечно посудив ему капку ради зими – и належашћеј великој бури и сњегу, до удаљенаго мојега дому со извошчиком именем Филип Шпаљевич, мало не лишихсја живота.

И при всјакој прилице посље били ми во љепом отношенији, никакова спора знајушће и с пјатим месјацем прошедшим, вьезапу тужботворит г. Протопресвитер о вјешћи, котораја не сушћествујет. Воистину не

сушћествујет в Смиљање, не во Почитељи или в Дивосеље из јазика јереја Петра Дошена, сјего церковнаго тунејадца и утроби праздниа дважди умершиа – иже мьит, јако г. швагер јего ест во дистрикте муж омпотент – и сам г. Протопресвитер – на њемже всје чуже и палица в руце њест егова – напоследок начал проносити, јако јего Смиљанскиј парох изгнал из церкви. Но ексцеси во дистрикте били и доселе издашен продукт за г. Протопресвитера: свидетель Бог, јако во сјем случаи не будет ползоватисја! Хошћу дражаје изступити из немилаго домашаја јего.

Недавно било ест времја, когда г. Протопресвитер не би ни за четири љета церква посјешћал, а сјего года посјешћает тија двакат, но последниј крат оставил Госпич и Смиљан. Повелите ваше впреосвјаштенство, да г. Протопресвитер не творит “лакридију” с церквами, нарочно с оними не, которија по превосходству призрениј взискујут. Аз не признају с њим никаковаго спора, но распрја наша впрелд била би погубна! Ласкају себје, јако парох есм исправен, заслужен и безпорочен: неправди наносит ми Протопресвитер! Легко ест поповати во Медце, во Вребце или в Могоричи – но поповати в Смиљање или в Госпичи, сије ест горкоје художество! Аз жертвујусја за церков а от г. Протопресвитера не ишћетсја иноје, но да достојно појављајетсја, и да пособствујет паче, њеже ли препјатствујет во дејствији душепопечительства. Не хошћу стужати, Архипастир благоутробниј, како за многа и многа стижусја.

По пријати високаго повељенија в начале хваљенаго, одахсја во Медак г. Протопресвитеру – но како здје тако и поздје набљудаја времја говорити с њим о предмете, не улчих удобнија прилики. И что и знају творити, ваша Милосте и високопреосвјаштенство, он колижди идјеже видит мја летит лобизатисја со мноју, а сјемо тужит мја, и держит тоје за шалу тужити Архипереју нарочита пароха! Аз всје сердце моје пред њим отверзају, а он без потреби лукавствујет. Нарочно откако без мојега прошенија и предварителнија вједомости јего на чести полноје званије сосједателя Консистиориалнаго избран и височајше потвержден есм, дајет г. Протопресвитер мње своја неправеднија мјери живо чувствовати: особено обаче, откако нужда показаласја дати уврачеваније Дивоселској парохии – родилосја ест сомненије, аки би аз напутил бил пристојашћаго пароха, да ње даст Дошену парохии; но сије њест истино, а фактически истино ест, јако г. Протопресвитер напутил истаго пароха, да ње даст Алагичу парохии до самаго Императорскаго величества – и по сјем пути и днес поступајет Дивоселскиј парох! Сеј имјејет довољно почитатељеј и совјетников несмотрених, а елико мене касајетсја, то упутствије моје било, да идет сеј старец потражити аудијенцију у вашого високопреосвјаштенства и просити Милостјеј – да ради тако стојашћих тварјеј не потемњајетсја никако и ни в чемже мојега Господина блистателноје имја.

Извините великодушно, се иду ко цели: увјерен сиј о правосудију и високом увидјенију вашого високопреосвјаштенства, јакоже и о точној истине мноју предречених касателно тужби г. Протопресвитера, њесм противен, да сије во судејскоје размотреније возметсја, ибо всја обстојателства оправданије приносјат ми, а обвинјујут Протојереја. Обаче зрело и благообразно разсуждаја, решћи могу совершенно, јако вопросна вјешћ таковија природи ест, да не заслуживајет никакавога вниманија и утружденији вашого впреосвјаштењејшаго Господства, напротиву била би ту всјакаго рода возбужденија не точију излишна но и тшћетна. Сјега ради јако тих и мирољубив, желаја и г. Протопресвитеру добраго покоја, рекл би да би добро било, и всјепокорњејше прошу, да г. Протопресвитер во своје времја сјемо пришед, изволит и аз стоју њему на расположенији со всјакоју пристојашћеју честију и буду остати впред јакоже досеље достодолжњем почитанији и повиновенији – и се ему успокојеније! Он же вопреки должен успокојити дух мој, и бити признателен, справедлив и честен, љубов имјеја ко законитости и всјакому порјадку – и внимати нарочније и особење со лучшим призренијем на обштество, котороје ионако необично опаждено ест и гдје јешћо издавно начертани сут и продолжени сједи блазени г. Протопресвитера.

Вручаја себе навсјегда високому Покровитељству и преизјашћним Милостем вашим изумирају во свјатодолжњејшем страхопочитанији. Високопреосвјаштенста вашого Благоутробнаго Архипастира и Господина
Вјерновсјепокорњејши и всјенижајшиј Милутин Тесла
В Смиљање, 10. ноемвриа 1861.

XXII

Високодостојниј Епархијалниј Консистиориуме!

Јешћог. 1858. во сосједанији Консистиориалном дне 21. авг. Торжествованом просил есм за премјешћеније моје на парохију Радучкују, котороје расположеније до временио воспостављенија Архиејерејскаго Престола отложено бист. Богу благодареније, томуже високому Престолу снабдјену сушћу, ест благоутробно во сосједанији Консистиориалном дне 24. септ. пр.г. торжествованом, сије премјешћеније примљено и на всјепокорњејше прошеније моје до јесени тек.г. милостивјејше отложено. Самоје премјешћеније моје сије, како високодостојному Епархијалному Консистиориуму на Милости вједомо ест, оснивајетсја во всјем на правде и законе; а отложеније премјешћенија просил есм најпаче того ради, что надјежду имам, до онаго време не конечно и сродников мојих во Радучи, уже

далеких, с которими по системе милитарскија граници во едином и томже числе граничарскија комуни обретајусја, законим путем одјелитисја, за обезбједити себје тјем сесионалноје ондје наплашћеније.

Прошу ибо високодостојниј Епархијалниј Консистиориум всјепокорњејше, премјешћеније сије ко утјешенију мојему и ко утјешенију многочисленија фамилии мојеја, с концем октоврија тек.г. нов.кал. високонаклоно во дејствије привести дати, Парохији же Смиљанској таковим образом под даљшим високим расположенијем стојашћеј.

В Смиљање, дне 16. февруариа 1860.

Милутин Тесла...

XXIII

Високодостојниј Консистиориуме!

Всјепокорњејше низуостављениј имјеју к торжествованију Консистиориалному дне 27. с.м. и г. пријти. Понеже имјеју сина бољезнајушћа, јуношу благонадеждна, иже при кончине ест; то прошу всјепокорњејше, сије скорбноје обстојатељство моје во милостивоје призреније взјати и мене относительно предкоснутија должности мојеја за ниње тјем високонаклоњеје извинити, что досеље никогда от наложених ми сосједаниј оскудјех.

В Смиљање, 24. јулија 1861.

Милутин Тесла...

XXIV

Високопреосвјаштенејши и високодостојњејши Господине, Господине Епископе,

Господин и Архипастир благоутробниј!

Уже ми прејде великаја част златаго време, високиј Повелитељу, котороје обратити хошћет на воспитаније дјетеј мојих, за које и жертвовах до ниње тољ добрија за мене пригоди. Тјажко ест бремја које носите, удоволствујушће всја промотренију вашему повјеренија души, но премјешћеније моје во Госпич уже ест во велице праведно, котороје и со извјестним упованијем скоро ожидају. Да ли вопрошајете на Милости, каквоје расположеније с Госпичким свјаштеником сотворити подобајет. Сије прилежит вашему високому увидјенију и Милостем, и ашће не можно дати ему гдјелибо парохију вне сјего дистрикта, то имате за него и здје шоднаго мјеста. Повнегда Алагич мњит јако ему постидно ест прејти во Смиљан из Госпича, коториј право решћи нест иноје что но капеланија

Смиљанскаја, то остајет, да ваше високопреосвјаштенство утјешите прошеније јего за парохију Долно-Грачачкују, јеже на Милости и сотворити можете. Парох Радошевић не может служити, како и сам исповједујет, парох Добрић не может званију соовјетствовати како аз добре вјем, церков Штикадскаја не может онако остати, како всјак видит и донињешнаја жалованија и досажденија довољно показаша; тјемже всјепокорњејше предлагају, да високонаклоно поставите Алагича во администратора парохији Долне-Грачачкија, да тако и церков во мјесте рожденија јего не останет лишена нуждних служеб. Самуил Радошевич может остати при родитељи својем, аки капелан близаго сосједа својего, пароха Добрича, на добреј части приходов, јемуже да водит матрикули и прочаја обављајет, церкви же Горне-Грачачкој мјжду тјем добро снабдјеној сушћеј с парохом Николајем Мандич. Капелан Радошевич и онако не имат изгладати на парохију отца својего, повнегда ту домашњих свјаштеников имат. Алагич аки администратор Долне-Грачачкиј могл би снабдјевати церков тујуже, Радошевич Самуил Штикадскују, или обратно, одинако сија бо церкви близија сосједници сут, односително и Горне-Грачачкаја. Парохијалниј дом в Долњем Грачаце имат простора довољно за Алагича, иже с фамилијеју обременен њест, то могл би в томже али во својем дому в Штикаде пребивати и тако обављати дјела парохији, со Штикадоју и катихизираније школи Долне-Грачачкија. Да душепопечитељ Кичкиј каковија служби во Штикаде совершити может, сије ни мислити возможно, которују неприличност устранили уже ест крајњеје времја. А како приходи парохијалнија имјанованим свјаштеником опредјелити, стојит до вашего Благоутробија и високаго увидјенија. Со постављенијем пароха Радошевича в мир, не би били ему никоја неприлика во смотренији сесионалнаго наплашћенија, зање Алагич малују сесију во Штикаде имат. Сице ибо ваша Милосте и високопреосвјаштенство удовољствовалисја би онија церкви и никтоже не би могл что на тоје противу решћи. Било би туне губити времја, вопрошати кого от сих јеже желајет. Могли бисте без всјаких обстојателств абије резигнирати дати и Добрича, сије истоје важит и за Оклопцију – жељезна бо нужда њест да таким парохиям предстојат! Но здје отлучити имат Престолнаја церков и Совјет Архијерејскиј, а не предложеније брата.

Во смотренији мојего капелана, како уже вјесте, ваша Милосте и високопреосвјаштенство, остајет на расположенији вјес Смиљан, коториј числит 70 стабилних домов, изност больше от 100 ваганов жита и односителниј штоларниј приход, имат парохијалниј дом со принадлежностми и верт тољ уручен и добре, јако больше от сто флоренов користи приносит. Мње остало би Дивосело јако половина Смиљанскија парохији со сесионалним наплашћенијем и Госпич, коториј не имат

толико извјестнаго прихода, колико во Смиљање остајет а верта почти никаковога и не имат. Капелан служил би совјестно Смиљанскују церков, катихизирал тривијалноје училишће и снабдјевал мјестноје обштество. Сије же наводја, глагољуючи в сјем смотренији ваше високоје изреченије, о ком на Милости възпомјанутисја можете.

Ашће ибо

Во смотренији предлагајемих здје предметов оскудјете јешћо којих објаснениј, то стоју на службе, онаја совјестно и точно изјавити. Радујасја скорому мојему премјешћенију и вручаја себе високим Милоstem, цјелују свјатују Десницу вашего високопреосвјаштенства, Благоутробнаго Архипастира и Повелитеља

Всјепокорњејши и всјенижајшиј

Милутин Тесла

Протопр. Намјестник

В Смиљање, 20. августа 1862.

XXV

Високопреосвјаштенјши и високодостојњејшиј Господине, Господине Епископе, Архипастир благоутробниј!

С чувством најпонижније благодарности ступам пред ваше високопреосвештенство што сте имали Милост рјешити врло праведну ствар у погледу мојег премјештенија, које сам високо расположеније ево примио преко гд. Протопресвитера.

У погледу бољег задовољства есте ваше високопреосвјаштенство именовали Георгија Алагића за пароха. Мислим да сте од едном одвише дали човјеку који е мечтаљив, лудијак, сљепог неувидјенија и, кад што има, обијестан, а притом полтрон да му пара нема. Ваљало би ваше високопреосвјаштенство да се малко стресете нањ. Он као свештеник добро зна, да високо правителство има одавно намјеру мене из разних призрења у Госпић премјестити, па е ишао Бог зна из каква намјеренија пузити пред Госпићанима, да га препоруче вашему високопреосвјаштенству за њекакво отличје и потврдјеније, без да би мене упитао што и ја о томе мислим, будући ме се тиче.

Наравно овакове препоруке људи најлакше дају ер и ништа не кошта, а међутим у свештенству замешатељства чине. Сад ова 2-3 граизлера у Госпићу, не што би могли имати што противу мене и високог и за Госпићку цркву полезног расположенија, или што су се у Алагића заљубили, него налазећи се у својој широкој чести увређени, што иј ваше

високопреосвјаштенство нисте одговора удостојили, кажу тобоже да не даду својег свештеника донде, док му се повољно мјесто не нађе. Алагић не добивши Грачаца сад пуза пред овим људма, буши уи мољака иј, псује Началство и каже да неће у Попину, мислећи на силу добити Грачац.

Ако ваше високопреосвјаштенство по високом увидјенију за достојно нађете одговорити Госпићанима на њово дотично прошеније, ја би просио, при свем том што мислим да није вредно труда. А на свакиј случај просим ваше високопреосвјаштенство всјепокорњејше, да расположите, што би Алагић пригрлио разум, смиреномудрије и достодолжну почитателност и страхопочитаније; а примио е доста више него е заслужио, ер није то шала добити парохију и корицу обилатијег и сигурнијег хљеба.

Мислим наскоро вашему високопреосвјаштенству и из Госпића изјавити чувство сведолжне благодарности, с којом и с неограниченим страхопочитанијем пребивам вашего високопреосвјаштенства Благоутробнаго Архипастира Вбсјенијајшиј и всјепокорњејшиј

Милутин Тесла, Намјестник

В Смиљане, 3.јулија 1863.

XXVI

Високодостојниј Епарх. Консистиориуме!

Дне 20. ноемвр. 1864. г. крестил есм в здјешњеј церкви незаконаго младенца мужеска полу, имењем Николај, сина к.кр. виш. надзиратеља финанц. стражи, во Селце близ Фијуми умјешћенаго гд. Гаврила Радакович, сина православија нашеја церкви, котороје отроча он родил со заручницеј својеју Антонијеју Испирович, римокатоликоју, дшћерју здјешњаго житеља и сина нашеја свјатија церкви, пенз. надзиратеља финан. стражи, гд. Спиридона Испирович, которују дшћер он имат во законом браце от римокатолики. Здјешњиј римскиј парохији администратор Винко Јоватович внезапно прислал мње сврх того здје под А во полној преписи прилежашћеје писаније, котороје високаго возренија ради поднести не оскудјеју. Во истоје же времја прислал он здјешњеј славн. Регименте во прилозе под Б стојашћеје точно преписаноје прошеније, ради неотложнија рукопомошћи за превеније сјего младенца. Славнаја Регимента истаго дне управила сјемо здје под В точно преписаноје вопрошеније. Понеже увидјех, јако регимента со всјем устремљенијем намјерјајет римскому душепопечитељу рукопомошћ дати, принужден бих противу того протест уложити, котороје писаније високонаклонаго возренија ради во точној преписи здје под Г всјепокорњејше прилагају. На сеј протест отступила Регимента от

својего прекаго намјеренија, и поднесла сеј предмет вишему мјесту на расположеније.

От мојеја страни не признају, јако погрешил есм противу политических законов относительно сјега крешћенија, и сљедователно да имат римскиј душепопечитель право да сије дјетја воведено будет в римскују церков, ибо:

1. Јего к.кр. апост. Величество благоутрбњејше изјавило ест равноправност вјероисповједанији, о чему новјејше изшедшеје законоје упутствије, привсјех канцеларијах и надлежательствах обрјетајушћејесја, довољно увјерјајет, јако стари артикули двигнути сут, понеже в горје хваленој књизе не имат сљеда о праву сјега прекрешћенија либо воведенија, или да римскаја церков может упражњати ту која надмошћија; в тојже књизе обрјетајетсја и прелазок от единија вјери на другују и свобода совјести.
2. Ашће би от мојего супостата наведеније закони и постојали, да незакони младенци безусловно на вјеру матере католики креститисја имут, по мојему поњатију не би можно било тако их единострано разумјети, ибо сија жена нест низкаја блудница, но заручница својега вјереника, коториј ју и своја дјети издержајет и по сказанију их больше крат уже просили сут у надлежашћаго мјеста дозвољеније ко бракосочетанију, но по финансиалним уредбам не могут тоје получитьи дотоље, дондеже не придет на њих рјад, да одержатисја определеноје тамо число женатих служительј. Ибо какво право било би то, над таковими младенци насилуванија творити, идјеже родитель за њих промишљајет.
3. Предречениј родителіе рјешително и единодушно противни сут, да вопросноје дјетја примјет на себе дејствије римскија шизми, а и отпрежде имут они здје с материју живушћеје, два љета староје, во православној церкви крешћеноје дјетја мужеска полу именем Миливој и римскиј клир не присвојавал себје право, тојеже дјетја во своју церков отнести, ибо досљедно, почто би сије младшее преводитисја имјело.
4. Уже ест прошло времја от двоју месјацу, да сије дјетја крешћено ест, и здјешњиј римскиј парох и абат Грегор Панцич, коториј пред краткоје времја умерј; знал ест точно, да парохијанка јего имат незаконих дјетјеј во православној церкви крешћених, и онуд не присвојавал себје право, да тијаже во своју церков отнесет, хотја он бил великиј враг нашеја вјери. Очевидно ест, јако он в томже равнал себе по новим прописем, а капелан јего и привремениј администратор показујет ниње точију сљепују ревност.
5. Положити протест славној Регименте относительно прекија јеја рукопомошћи, да вопросниј младенец в римскују церков не будет отнесен, пристојало би всјачески и по тому, что мати тогоже дјетјате из

љубови к православној вјере предварително уже сотворила била истаго дне по смислу законаго артикула 3. от г. 1844. первиј корак, да во вјеру својего заручника прејдет.

Престојашћеје оправданије, либо придржаније својего права, високодостојному Консистоориуму на високоје разсужденије прадлагаја, прошу всјепокорњејше, да по вискому увидјенију и всјестраному знанију законов шодноје расположеније сотворити благоизволите, что би аз крјепким втеченијем одјержал полноје зашћишћеније во мојем свјаштенодејствији.

Во Госпичи, 1. февруариа 1865.

Милутин Тесла...

XXVII

Високодостојниј Епископскиј Консистоориум! Здје подручниј парохианин Будислав Будисављевич. к.к. лејтнант, желајет оженитисја с римокатоликоју именем Екатерина, дшћерију к.к. мајора и референта здјешњија Регименти Георгиа Бах. Сиж вјереници просјат, да би от оглашениј разрјешени били, и римскиј парох поднел ест Началству својему относителное прошеније за невјесту. Наумоленије жениха свободен есм високодостојниј Консистоориум всјепокорњејше просити, да би се високим призренијем, что сиј вјереници јешћо издавно обносјат междусобну љубов, и обшће познато ест намјереније их сочетанију, а сродства между њими њест ни единаго, за нашего Христианина разрјешеније от оглашениј високонаклоно подати благоизволил. В Госпичи, 4. октовриа 1865.

Милутин Тесла...

XXVIII

Високопреосвјаштенејши и високодостојњејшиј Господине, Господине Епископе, Архипастир милостивиј!

Кад сам задњи пут био код сосједанија споменуо сам, да пригјажавам едну Сингелију од блаженопочившег Господина Епископа Јакшића, на које сте имали милост заповједити, да такову пошљем. Био би то одма учинио, ал приликом прелазка мог из Смиљана била е случајно повржена; док је напоследак хвала Богу нађо, коју ево на ваше милостиво возреније поднести не пропуштам. Она е писана у Медку пред 109 година, како се види собственом руком високоименитог Господина и без сумње у ондашњој

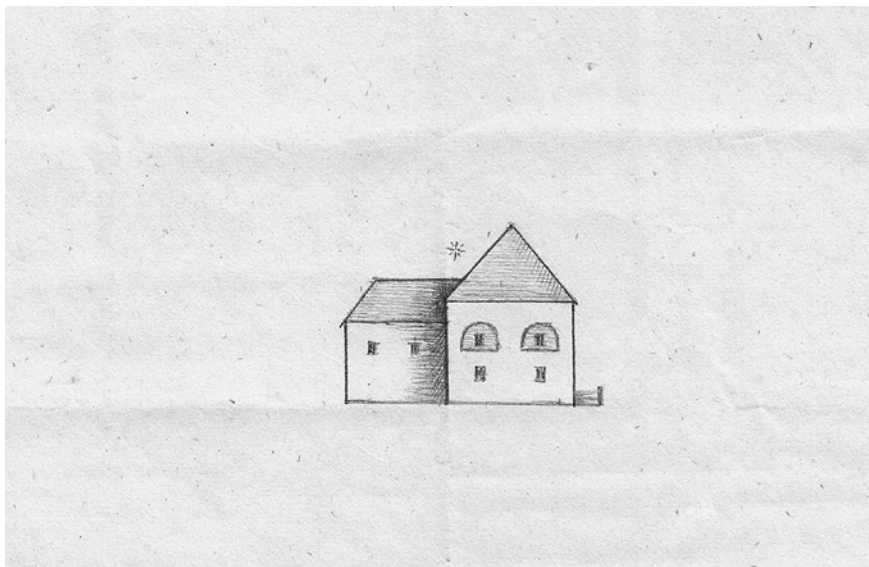
резиденцији. Будући да е ова наша древност попеченијем капитана Томичића срушена, а нова се ерариална кућа ту подиже (баш гд. Проту за то пуно не хвалим, а били су интим) тако сам слободан на прилежешћем картелу ставити, како е тај дом изгледао, а то са стране како се иде друмом пут Далмације. Црква е окренута била југоисточно. Што сам више крова звјездицу ставио, ту е негда био торањ, ер су се све досад видјети могле доље под сводом три трупине, кроз које су пролазили конопци за три звона.. Два окна што се као полукруг виде, то е ходник био, а такви био е и до цркве, с пријед пак гдје се виде доље шкалини и са стране на запад није било никаква ходника. У томе дому стајао е капитан, доље биле су канцеларие, а у цркви сахрањивао се монтур и оружје. Можда сте удостоили читати што пише Јулије Фраз у својој топографији о тој резиденцији: Медак, кумпанијска постаја с поштанским уредом, на далматинској поштанској цести, велико грконесједињено парохијско мјесто под разрушеним горским градом (Медачка градина) са 105 кућа и 1.057 становника, међу којима је 5 католика, а преостали су грконесједињени. Садашњи квартир кумпанијског заповједника некад је био манастир и љетна резиденција грконесједињеног владике. Та је зграда грађена 1751. до 1774. за вријеме владичанства владике Данијела Јакшића, а владика Петар Петровић продао ју је 1774. ерару. Већ је све припремљено да се ту сагради царско-краљевска тривијална школа.⁰¹ Овај шваба био е врло подвижан, дуго вриеме био е директор школах у карлштатској граници, ову топографију своју издао е г. 1835. Бог зна ели ова резиденција и продана била ерариуму. Колико су хиљада сад дали, да се тај дом по вкусу преиначи, скоро могли су новиј на другом мјесту сазидати. Резиденција ова пуно е мања била него та ваша.

Сад дозволите да се препоручим високоме покровитељству и Милостем вашим, пребивам с неограниченим страхопочитанијем вашег високопреосвјаштенства Милостивјешаго Архипастира

Всјепокорњејши Милутин Тесла, протопр. Намјестник

У Госпићу, 4. маја 1866.

01 Преузето из хрватског превода књиге Фрање Јулија Фраса: Топографија Карловачке војне крајине, Госпић 1988, прев. Злата Деросси.

XXIX

Високопреосвјаштењејшио и високодостојњејши Господине, Господине Епископе, Архипастир благоутробниј!

Мојему духовному предјелу подležашћиј Михаил Пејнович безбрачен, 28 лет стар, желајет оженитисја с дјевицеју именем Петронија Катич, во 17 лет возраста сушћеј, равно сјемо пристојашћеју парохијанкоју, имјејушћеју взаимнују вољу посјагнути – и повнегда сија лица в њекоем степени сродства пријатељственаго обретајутсја, то трудихсја отвратити их от предкоснутаго намјеренија – но всује; и просјат мене, доложити всјенижајшее прошеније к Престолу вашему ради високаго Архијерејскаго благословенија на сеј брак. А како они во сродстве находјатсја, прошу всјепокорњејше, да благоизволите удостојити прилежашћиа линији високаго возренија.

По сјему ибо стојит вопросниј Михаил со противуположеним Јованом во четвертом степени сродства кровнаго, а со женоју јего в томже степени пријатељства, тјем со дшћерију јеја Петронијеју (каторују вразумително родила во ином браце и дому) во пјатом – ибо искомаја лица Михаил Пејнович и Петронија Катич обретајутсја во пјатом степени пријатељства двојуроднаго.

Римокатолици не держат сије за сродство – и от касателних двух фамилиј прешли сут мнози отпрежде постепено во римскоје исповједаније, и тјем влечетсја в њих и ниње дух золь отпажденија – тјемже прошу ваше

високопреосвјаштенство всјепокорњејше, сотворити в сјем случаи благоутробноје снизшожденије, даровавше им просимоје разрјешеније от сродства, во же не дати им ни мало мјеста ко мислем злим и искушенију, но паче да възгрјевајут благодат вашу и Милост, а мене истаго да извлечете тјем от всјаких мерзких окрестностјей. Зјело рједки сут иначе случаи, да кто от моих прихожан вољу изјавити ко којему нибуд сродству – або всјаким образом таквим мислем противуборствују, но здје успјети не возмогох. В прочем не будет негли излишно примјетити, јако двојуродна братија, в слове сушћиј Михаил сирјеч и Јован очух касателнија дјевици Петронији Катич, не жили никогда во едином и томже дому, або јешћо отци их одјелилисја по обичају, и имут числ. Дом. 175 тоје и 176 тоје от Смиљана. Понеже наконец сеј Михаил војин ест, и обшће говоритсја, да зјело скоро здјешњи императорски батаљони изити будут, то во засебном прибитце и просјат относителнаја лица от високаго Пастиреначалника, да би на всјакиј случај елико пјервјеје в честниј брак ступити могли. Тјемже относително сјего и сије всјепокорњејше прошу, да високонаклоно извините и формалитет ониј, по которому би сије посредством дистрикуалнаго Протопресвитера ити имјело, зане тако продолжилабисја вјешћ сија на дользе.

Скромно або ожидају скорога, благоутробнаго и непосредственаго рјешенија на предлежашћеје всјепокорњејше прошеније и пребивају во свјатодолжњешем страхопочитанији цјелуја свјатују Десницу вашего високопреосвјаштенства Благоутробнаго Архипастира

Всјепокорњејши и всјенижајшиј Милутин Тесла...

В Смиљане, 10. јануариа 1862.

XXX

Ваше високопреосвештенство!

Сабор је Госпићку парохију на II разред оборијо, афилирано пак село Смиљан на парохију III разреда поставијо. Ово није праведно учињено, јер да је Смиљан бијо за парохију, неби се ни афилирао. Он неможе од грунта саставити свештенику до 240 фор и душа нема у њему до 700 од којијех до 200 ради природног положаја у Госпићу духовне утјехе траже. Гд. је прото можда мислијо, да ће с тијем неисправности и шкандале сина свог у Смиљану загладити, а боље би било да га је прије памети научијо, па га онда у свијет послао. Ваше високопреосвештенство, овај свештеник није за ово мјесто ако nebude у шкрипцу држан – ал шта ја могу Протину сину? Гд. Прото не љуби своју дјецу како треба. Кад му човјек што каже, он невјерује,

и мисли, да му сина неко прогони, а овамо заборавља, како сина свог није код себе задржати могао. Нешто ме се с почетка прибојавао, те је дужности вршио, ал после је границу прекорачио, те долазећи често у Госпићке крчме, лагао је у Смиљану, да сам га ја на службу потезао, а ја га нијесам ни видио. Ово је село афилирано још год. 1863. почем сам ја на средину бивше парохије Смиљанске у Госпић премјештен, па није било вике, јер је први капелан дужности своје вршио. Кад је гд. Прото Смиљан за парохију препоручио, могао је досљедно Штикаду и Кик препоручити, која су села такођер била парохијална мјеста, па неби им се кривда чинила. Штикаћани су свештенику свом лијепу кућу сазидали, Кичани плаћају квартир, а Смиљанчани гоне свештеника свог из црквене куће, ал то није друго, него неваљало владање свештеника.

Ваше високопреосвештенство, ја вам могу казати, да су Смиљанчани врло добри и мирни људи, а за примјер само једно: у велики петак о.г. бавио се капелан неђе у Госпићу, те у Смиљану није држао читање страстнијех евангелија, нит часова, нит вечерње с гробоположењем, а тако рећи педаљ од Смиљана до Госпића, и ја за ово од христјана нијесам чуо донде, док се није онај шкандал непреподобног погребенија догодио, о коме ни половица у консисторијалном записку нема. Он је одавђе на Ђурђевдан отишао око 2 сата поподне, а онамо је дошао на добријех коли кад је почивало сунце. Мени је црква она стављена на савјест као и ова. На Петровдан није била служба у Госпићу, него у Смиљану, јер куд народ тамо и свештеник.

Ваше високопреосвештенство препокорно молим, да за мене промотреније учините, јер није право, да ја у категорији стојим с парохом Мазинским, Плочанским, Могорићким итд. будући живот варошки није са селскијем једнак, нити су дужности једнаке. Свештеник у вароши мора подерати у години више одјеће, него ли онај на селу у много година. Службе су овђе различне и теготне, школскијех часова има у седмици 16, шпитаљ је цијеле пуковније, апсана такође – свештеник мора се штрапацити и снабђевати туђе парохијане. Ја имам за реалку 152 фор а за војачку школу 75 фор годишње, ал и то није извјестно јер се исплаћује како кад допусте новчана средства, и даје се свештенику као на пут божи – но остаје ипак 8 разреда главне и дјевојачке школе, коју похађају дјеца из цијеле пуковније, за које као исто за шпитаљ и апсану нема никакве награде, и упућен сам од власти за те ванредне службе на парохијалну дотацију.

Ваше високопреосвештенство, ја сам на овој парохији већ 18 година и био сам на ралима земље свакако парох од прве класе, а кад сам у Госпић премјештен, оно, што сам од прихода у Смиљану изгубио, добивао сам у Госпићу. Почем је највиши рескрипат изишао, био сам ради мјестне

ситуације у првом разреду плате, па зашто на мени сад та деградација? Ја излазити немогу овђе са другијем разредом парохије. Да нијесам обасут дјецом и да фамилија има по смрти мојој пензију, неби се везао за Госпић, ал тако морам се везати за кућу и грунат, јер то је свештенику нашем једина утјеха на часу умрлом.

Препоручујући себе и своју породицу благости вашој, остајем вашег високопреосвештенства најпокорнији слуга Милутин Тесла

У Госпићу, 2. септембра 1870.

XXXI

Ваше високопреосвештенство Милостиви Архипастору!

Слободан сам у прилогу поднијети вашем високопреосвештенству неколике преписке између мене и капелана Богдановића гледе регулације парохија Дивоселске и Госпићке с најпокорним прошенијем, да та писма високог погледа удостоите. Моја су три у вјерноме препису, а његова су два у оригиналу. Истина, пуно је тога читати, ал ја понизно просим, јер ми се чини тако најшодније. Нијесам мислијо ове коспеденције вашем високопреосвештенству поднијети, но с једне стране што ми је некидан гд. Протопресвтер у Госпићу приликом исповједи свештенства казао, да је дотичну молбеницу капелана Богдановића одскора поднијо, а с друге стране што гд. Капелан премамљивати никако не престаје, принуђен сам то учинити. Он мене у тијем писмима увјерава, да ништа нечини, што би могло привољети моје парохијане да се одцјепе, а овамо све што измислити може за ту своју цјел, то чини. Молим ваше високопреосвештенство најпонизније, да заштитите моју част и хлеб од навале капелана Дивоселског. Ја сам покоран закљученију Конзисторије од 14. дец 1868. Ал противан сам жудњи капелана Богдановића.

Цјелујући свету Десницу вашег високопреосвештенства

Најпокорни слуга Милутин Тесла, протопр. Намјестник

У Госпићу, 7. апр. 871.

XXXII

Капелану Богдановићу у Дивоселу
Госпић, 26. јан. 871.

Частни брате! Мени је гд. Наш Протопрезвитер казао, да сте ви њему молбеницу поднијели, да се парохије Госпићка и Дивоселска регулишу, али не онако, као што је закључком конзисторијалнијем од 14. дец. 1868. дозначено, него ви оћете готово све домове у Дивоселу, Госпићком пароху подручне, да имате, а то су ми и сами дотични парохијани моји, кад сам их ово дана с агијазмом похађао, казивали. Нећу се упуштати разлагати вам, је ли то ваша ствар потраживати, или неког другог, него ћу вам само напоменути частни брате, да премамљивања и подстрекавања неслажу се са вашом части и да казну изазивају, као што и сами знати можете. Ја сам већ 19 година над тима домовима парох, па није било никад тужба нит захтјева за одцјепљењем, али премамљивањем и подстрекавањем може се изазвати, но ипак кад се дође до питања живота, имају по закону инштанције, и прохујало би вријеме, док би се то остварило, све кад би християни одцјепљење и жељели, што у истину неостоји. Ви нечитате тијем християнима обашка литургије нит вечерње, нит јутрење, нит држите обашка проповијед слова божијег, остале утјехе духовне траже овђе, или на умоленије и тамо, а који долазе у цркву, тиј су за материјалну корист цркви. Врло пада у очи, частни брате! како ви предпостависте мању плаћу и одвисност, већој плаћи и неодвисности при филијалу Кичком! Овај је од родитељске куће ваше готово једнако удаљен као и Дивосело. Зато вас молим частни брате, да избјегавате сваке мјере, или непосредно од вас, или посредно кроз кога другог, што би могло изазвати мене, јер као што у природи знате и црвак у прашини, кад га ко оће да згњечи, превија се и брани. Би вам обширније и тачније писао, да ме не опомињу многостручна и званична дјела моја, да полазим тамо и овамо. Желим вам благослов божи.

Милутин Тесла

Протопр. Намјестник

(Након овога слиједи још неколико писама Теслиних Богдановићу у прилично свађалачком тону а без, нових аргумената, па их овдје изостављамо)

XXXIII

Високодостојна Епархиска Конзисторијо!

Скоро изашавши број 64 српског листа “Народ” доноси позив за предплату на нову књигу “Наука и вера”, која књига писана је по објави – у духу: Штрауса, Ренана, Баура, Фајербаха, Шафхаузна и другијех, који не штеде човјечанства.

Будући сам ја ове људе случајно читао, држим, да ће ова књига бити прави отров за сваког Србина, који није савршено утврђен у божественој вјери, а особито хипотезе од Штрауса, Фајербаха и Ренана.

Неки наши научењаци мисле, да је Србин оно исто што је Француз, Нијемац итд., те безобзирно преносе туђе абсурдитете у нашу књижевност.

Ја сам тако слободан високодостојну конзисторију на то позорну учинити и пкорно молити, да би крјепошћу угледа свог расположити извољела, да се речена књига на нашој Епархији нераспрострањава.

Милутин Тесла, протопр. Намјестник

У Госпићу, 18. јуна 1872.

XXXIV

Високодостојна Епархијска Конзисторијо!

У сљед високог налога од 26. апр. 873. нијесам пропустио у Дивосело ради избора пароха отићи и приспјев тамо у заказано од високодостојне Конзисторије вријеме, бијех од мјестне црквене скупштине пред зградом школском, као особа обнашајући том приликом части пуно звање Конзисторијаног изасланика, достојанствено примљен.

Скупштини одпоздравим, да су мени парохијани Дивоселски као сусједи већ одавна познати како су разборити, паметни људи и добри хришћани, и како очекујем, да при избору пароха неће ни требати, да њих као повјереник Конзисторијални на ред упућујем, него да се надам, како ћу бити тек свједок изборног чина, о чем црквену област да извјестим.

Скупштина затијем одпути се у зграду школску као изборно мјесто, а ја отиђем у обиталиште свјаштеника. Посље тога будем преко депутације замољен, да у сједницу дођем. Кад униђем, бијех изнова достојанствено причекан и заузем своје мјесто.

Тад парохије администратор, као предсједник црквене скупштине, прочита налог односно напукат високодостојне Конзисторије на скупштину управљени, у које вријеме сви устанемо. Затијем замолим гд. конкурента, да столицу предсједничку овом приликом уступи подпредсједнику и да из

скупштине изиђе. Посље тога замолим подпредсједника односно предсједника, да гласање на записник предузме, јер и небијаше у скупштини до ли два – три што умјеше и то латиницом писати.

Записник нађем већ формално готов са бланкетом у њему написати се имућијех гласатеља и увиђех да је апсолутно у корист и онако јединог конкурента јереја Јована Богдановића удешено. Тако прозван буде из скупштинског именика сваки скупштинар и одборник редом поименце, да даде свечано свој глас, и кад је ово обављено, показало се је, да су без изнимка сви гласови пали на конкурента Богдановића.

Скупштинара и одборника има у обћини Дивоселској бројем 30. Присутствовало је и учествовало њих 28. Кад је избор свршен, онда замолим, да записник у доставјерном препису посредством мене високодостојној Конзисторији у законитом року поднесен буде, који овђе у приклопу сљеди и ког доставјерност преписа саутврђујем...

У Госпићу, 19. маја 1873.

Милутин Тесла...

XXXV

Високодостојна епархиска Конзисторијо!

Будући попуштењем божим колера по свијету влада, а већ и близу Госпића појављује се; и будући овдје шпител цијелог округа и затвор цијеле жупаније итд. налази се – неће зацјело довољан бити један свештеник.

Тога ради захтјевам и покорно молим, да високодостојна Конзисторија у интересу душепопечитељства и са пригледом на ванредне околности час прије расположити изволи, да, ако би попустијо Бог ову бољезав, овђе још један свештеник пристави се;

И то би мислим најшодније било, да сусједни дивоселски парох над овостраним у Дивоселу налазећим се християнима подписаноме припомогне – међутим капелан смиљански филијал да снабђева – и да се то пароху дивоселском у дужност стави, почем и онако за ванредна моја службовања никакве награде немам и што свакако плаћу солидарно беремо.

У Госпићу, 4. аугуста 873.

Милутин Тесла, Протопр. намјесник и парох госпићки

XXXVI

Високодостојна Конзисторијо!

Свршени богослов и овдешњи народни учитељ Јован Трбоевић намјерава сад са дјевицом Анђелином, ћерком гд. Намјестника и пароха Госпићког, Милутина Тесле, која пошто је нормалну њемецку и дјевојачку школу у Госпићу редовно свршила и женске ручне послове љепо изучила – српски читати и писати знаде – у частни брак ступити. Пошто законом сочетању овога брака нити са политичке, нити пак са црквено-духовне стране препјатствија нејма, зато се висок. Конзисторија покорно умољава, да би дозволу односно благослов к сочетанију овог брака штопре благонаклоно подјелити благоизвољела.

У Медку, 6. октобера 1873.

Данило Трбоевић, прота лички

XXXVII

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

Слободан сам у прилогу поднијети високодостојној Конзисторији раздјелбу сатих у погледу вјеронауке за православну младеж на овдашњим школама, да благонаклоно увиђети изволи, како је то само већ доста за једну учитељску силу – будући осим екшорте имам на седмицу 19 сатих. Учевни предмети су за пучке учионе као што је високим налогом конз. од 20. нов. 871. прописано, а на кр. реалци предајем обширни катехизам, свештену историју и литургику. За обдржавање учевних часова равнатељства школска строго пазе. На пучким учионама има ове године 59, а на реалци 38, укупно 97 ђака у 14 разреда, понајвише из туђих парохија, који, у исто вријеме кад и католици, уживају вјеронауку православну. Овдашња мала црквена опћина варошка, састојећа се готово сва из пенз. официра, сиромашних занатлија и безкућника, нити се зашто скрби нити нашто троши, те немам ни облигатна појчике, него се мучим из оваких ђака – туђе нејачи, који одлазе долазе, неимајући понајвише ни дара ни воље пјевчике подизати, а одкако је од прошасте године на реалци наређена екшорта, немам зато никако ни времена.

Високодостојна Конзисторија оцјенила је моја ванредна и веома трудна службовања, те је у погледу шпитаља, затвора грјешника итд. високим налогом од 7. априла 869. наредила да ми систематизирани капелан Смиљански припомаже, ало ова припомоћ, особито што се тога пасуса тиче који гласи: "Будући да већи број госпићки парохиана цркви

парохиалној приходи, и парох госпићки 270 домова са 1395 душа, а капелан смиљански 73 дома са 670 душа обслужује, то се дозвољава да парох капелану неку саразмјерну част и то филиалној цркви оближњих домова у договору с капеланом ради обслуживања одредити може” – никако практично извести се није могло, будући су оближњи домови од Дивосела ове парохије у двоину ближе Госпићу него Смиљану, а к томе Смиљан је и физично одрезан од Дивосела због вода, снијега и рђавих путева тако, да свештеник понајвише преко Госпића у Дивосело ићи мора, као што је то случај бијо кад је столица парохиска у Смиљану била, а у томе погледу као и у опће вријеме је показало, да овај удаљени и с неруке капелан за пароха је толико као да га и нема.

Лакше је било док је дивоселски парох из љубави христјанске и апостолског позива припомагао ми штогођ у душепопечитељству над овостраним парохијанима у Дивоселу, ал сад овај млади Јован Богдановић, парох дивоселски, не обзирући се на ту околност, што и ја толике труде над туђим парохијанима подносим, и што парохиал солидарно беремо – неће то да чини, него из хлептења за већом плаћом труди се свакојаким подлим маневрима, да житељство парохијхе ове у Дивоселу на своју руку привуче, су чим би по плану његовом парохија госпићка или скроз ослабила или коначно угасла, која је због мјестног угледа, шодности и потребе тек подигнута.

Године 868 високодостојна Конзисторија регулирала је ове парохије високим налогом од 14. дец., да од госпићке парохије села Дивосела неколико кућа парохији дивоселској припада, на које извјестије сам под 14. јан. 869 да има нешто кућа парохије дивоселске уз Госпић о којима спомена не бијаше и како су од особите ситуације ове двије парохије – тако остане та свар ин статус quo до данас. Ове сусједне цркве походи народ из обе парохије – једну близине ради а другу мјестне ситуације ради, јер у Госпић врви народ и онако увијек због сваковрстних и неизбјежних потреба.

Ја вас молим Господо! да овај мој веома тежки положај веледушно оцијените, па да из разлога

1. Што ми удаљени и с неруке смиљански капелан, као да очима видите, фактично помагати не може; из разлога
2. Што је за ванредна моја службовања као што су, над болницом, затвором грјешника, различним служећим персоналом који одлази долази, пучким учионама од 10 разреда – готово све ово из разних парохија – никакве материјалне награде немам, која службовања вршити морам и вршим; из разлога

3. Што покорно подписани више већ од 27 година јавно и без пријекора служим, те сам за досадања службовања моја од тамошње свете цркве тако и од свијетле круне са одличјима награђен – да ме унапријед као у годинама већ свештеника, или:
- а) Штрапацирања над туђим парохијанима ријешите, или да ми:
 - б) Капелана овђе, који би из солидарности плаћати се имао, придате, или да:
 - в) Високи налог Конзисториални од 27. септ. 873 у интересу душепопечитељства и унапред разпрострете донде, док вријеме, околности и полза цркве између ове двије парохије иначе расположи да ми сирјеч парох дивоселски над овостраним у Дивоселу парохијанима у душепопечитељству по првашњем обикновенију на мој позив припомогне, која припомоћ свакако од веома малог замашаја бити може.
- У Госпићу, 1. марта 874.
Милутин Тесла, протопр. Намјестник и парох госпићки

XXXVIII

Високодостојној епарх. Конзисторији у Плашком
Повраћајући молбеницу подручне парохијанке Милице Матића покорно јављам, да сам озбиљно и темељито испитао, да ли она при намјереном разводу савеза брачног остаје, на које сваки пут одговорила ми је рјешително, да она на мужа свог Ђукана Матића од свег срца мрзи, и да никад с њим као убицом и незакоником нити живјети оће нити може. У сљед дакле високог налога од 21. марта о.г. и то покорно додајем, да је иста Милица пред десет година удала се из Читлука у Вребац, гђе је 4 године са мужем живјела, и као удова дошла овамо у Дивосело сачетана пред 6 година са дотичним несретником Ђуканом Матић и живјела је с њиме неразлучно имајући једно мужко дијете из тога брака. Ја могу високодостојној Конзисторији нагласити, да је иста Милица Матић увијек на добром гласу била, а нарочито тврдим, да је као подручна парохијанка владала се зацјело честно и у супружној вјерности, такође и до данас не(са) блазнен и честан живот спроводи.

У Госпићу, 11. јуна 874.

Милутин Тесла...

“Несретни” Ђукан, како га назива Тесла, убио је свог оца и тада се налазио на дугогодишњој робији. Милица у својој тужби пише, да је он оца “мушкета”.

XXXIX

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

Смиљанска филијална црква јесенас је од темеља оправљена и готова је. Да би се у њој богослужење наставити могло, нужно је да се иста освети. Високодостојна епарх. Конзисторија нека изволи у тој ствари нужна што скорије благонаклонито уредовати.

У Госпићу, 29. окт. 1876.

Милутин Тесла...

XL

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

У след високог налога од 30. септ. о.г. у прилогу подносим записник и тужбе гледи распре између пароха почитељског и Дмитра Његована. По исказу дотичних свједока докучило се, да оне грде ријечи, које је у својој притужби Дмитар Његован навео, нијесу на истини основане, дакле исти Његован показује се као клеветник.

Дотично оптуженог пароха види се, да је криво изјаснио се, јер је по исказу свију свједока бијо Дмитар присутан код крштења, дочим парох каже, да га тај дан ни видијо није.

Безпрекословно изјављује се, било како му драго, надијевање имена дјетету, неки пркос од стране пароха, јер Ненад, ако и јест српско име, ал је на овим странама скроз необично, свему је злу узрок, и неће добрим плодом уродити; а по казивању дјетињег оца нема никаквог Илије у његовој кући, дакле могао је парох надјети име онако, какво родитељи желе, те је он повода дао овој парници.

У Госпићу, 31. октобра 876.

Милутин Тесла...

Из тужбе Дмитра Његована: “у комшинску кућу мога рођака Максима Његована позван буде исти свештеник дјете крстити, моје дјете пак пред два дана рођено слабо будући однесе моја матер и замолига на исти начин, но он ми рече ово: “нећу док ми недонесеш јање што ми и други дају, или макар кошуњу и гаће.” Ове су његове ријечи саслушали исто мој кум Тома као и Максим Његован и даље жене Сока и Јања Његован. Ја му на ово одговорим: “господине молим вас ви знате дасам ја сиромашан човјек и да ништа него два волића неимам”. Он ме на то гердном псовком нападе: “мучи је...и лопове, али баш кад ти дјете керстити морам ја ћу му и име дати као што знао будем надјети” и тако једва мом дочеканом дјетету даде

име “Ненад”. Ког имена ни међу самијем циганима неима. Ја таковог наказног имена нигдје на свјету чуо њесам нити тако име овдје код нас у Лики икому је познато...”

Из изјашњења пароха Оклобције: “Што исти горе именовати клеветник говори да му дјетета њесам хтејо без јањета крстити у кући Максима Његована. Ја сам дошао у кућу Максима Његована светити водицу у кући и благу и донесе Дмитрова матер Јања дјете које одма узмем крстити и запитам како ћу му име дати, она одговори, Илија, а ја јој кажем имају два Илије, више нећу надјевати тако име него какоћеш друго, она ми рече, каковам драго – када нећете Илија, а ја јој рече, хоћемо ли Нестор, како би звали Ненад, а ја реко е пак нека буде Ненад – лепо српско име, и ктому се нико није противио, а ту Дмитра отца дјетета није ни било.. Које сама његова матер каже да ја ни јањета ни гаћа ни кошуље њесам искао – што он само из хунцутарије или може бити писар му сам написао из хунцутарије и злобе прама мени, нисам ја још јањета од никога добио акамоли од њега као једног сумњивца, кој би ме за њега запалијо...”

XLI

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

Услед високог налога од 10. нов. о.г. осветијо сам филијалну цркву у Смиљану по чину за презвитере прописаном у четвртак дана 18. о.м. об 10 сатих прије подне, које високодостојној епарх. Конзисторији у покорности до знања стављам.

У Госпићу, 21. новем. 876.

Милутин Тесла...

XLII

Сходно високом налогу од 31. марта/ 12. априла о.г. преузео сам душепопечитељску службу у Смиљану, и служијо сам свету литургију јуче на Спасову у филијалу из разлога, што је стари обичај тамо на исти дан литију по пољу обносити, дочим то у Госпићу није обичај. Црквара било је довољно, такође Госпићана и Дивосељана било је, јер сам у претходну нећељу казао од олтару да ћу тамо служити.

У Госпићу, 6./18. маја 877.

Милутин Тесла...

XLIII

Ваше високопреосвештенство, Милостиви Господине!

Драгутин Салоки, котарски љечник у Госпићу, удов, римокатолик, жели узети за себе дјевојку по имену Софија, православне вјероисповијести, ћер надпоручника Миливоја Томаша, такође из Госпића. Ови вјереници желе да се што скорије вјенчају порад некаквих своих журних околности.

Будући је пост св, апостола Петра и Павла наступијо, то сједињавам своју прошњу са њиовом и молим ваше високопреосвештенство страхопочитателно, да би милост имали овим вјереницима архипастирски благослов и мени дозволу дати, да их сад у пост вјенчати могу, јер небих рад да се у римској цркви вјенчају.

Очекујући високонаклоно и скоро рјешење на ову моју понизну молбеницу, остајем са достадужним страхопоштовањем вашег високопреосвештенства

У Госпићу, 26. маја 877.

Милутин Тесла...

XLIV

Ваше Високопреосвештенство, Најмилостиви Архипастору!

Из високог налога од 30.јан. о.г. видим, да сте по отачком промотрењу истина праведно, ал сувише брижни за наш Смиљан, јер нестоји онако као што одовуд пишу.

Симо Вранеш и Дане Пеиновић, нит су одборници нити скупштинари, него тако рекућ дерани, који су своју представку носили свакуда, а нико није хћијо подписати. Ја би најволијо да ми је то њиово пискарање послато на подробни извјештај. Дане Лемаић то је отац бившег мојег капелана Михаила, који би вјероватно рад, да му се син у Смиљан врати. Бог да прости, ја нијесам противан и молим покорно, да Ваше Високопреосвештенство то учините, почем и онако нијесте га, како чујем, још нигђе потврдили.

Ја сам служијо посљедњи пут на три јерарха у Смиљану; била је црквица дубком пуна. Сутрадан и прекосутра посјетио сам куће с водицом. О каквој побуни народа и транзиту у Смиљану нема никаква трага. Да немају редовито литурђије, то стоји, ал Госпић и Смиљан то је наблизу и управо једна је црква (једно заступство: одбор, скупштина, парох) дакле могу и једни у други, ако их је воља, долазити у ову или ону цркву.

Док се не постави капелан у филијалу, ја би најволијо, а и најбоље би

било, да ми Ваше Високопреосвештенство изрично заповједите, кад у којој цркви литургисати имам, а то би било на трећину парохијалног народа, трећа или четврта служба у Смиљану, а ја богме не кажулирам ни Госпићанима ни Смиљанчанима, нит зависим од милости мојега пука, него од милошћа божијех и началства, а плаћу свакако недобијам ни онђе ни овђе како се достоји и да није ово нешто ераријума, морао би љуто страдати.

Са пренесенијем столице парохијске из Смиљана у Госпић – као средиште парохије – нијесам никад ни престајао бити душепопечитељ Смиљански, јер сам мислијо, да капелан не може бити прјами душепопечитељ, него парох као намјестник својег Епископа, којем је повјерио он црквено своје стадо и за које је сам парох одговоран, а не капелан.

Препоручујући себе и своју парохију високоме покровитељству, остајем с најдубљим страхопочитанијем Вашег Високопреосвештенства у Госпићу, 10. фебр. 878.

Најпокорни слуга

Милутин Тесла...

Одговор Милутину на петицију једног дијела Смиљанчана у којој траже да опет постану сједишта парохије.

XLV

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

Овђе борави од дуљег времена један јевреин по имену Рихард Краилшаим, књиговезац, рођен у Бечу, 26 година стар, неожењен, пристојећ политичкој опћини Пресбург, човјек види се свијестан и угледан, који жели пријећи у наше православље, да се укупно вјенчати може са римокатол. Аном Кнежевић из Госпића.

Мени су познати државни законски чланци гледе преласка иновјерних хришћана, ал овако о јевреима не знам. Ако би важијо законског чланка пар. 3 од год. 1868. као и за хришћане, то би морао овај јевреин ићи својем рабину, ал гђе му је? У Бечу је рођен, у Пресбургу није никад ни бијо, учијо је занат у Карловцу код неког Алберта Претнера, бавијо се дуже времена и у Огулину како каже.

Будући он жели и моли да журно у крило цркве примљен буде, како би по цвјенчању нуждни пут предузети могао, тако сам слободан високодостојну конзисторију покорно замолити, да ми у томе погледу упутство односно дозволу даде, да овог јевреина, који је обучен најнуждним

главизнами спасенија, крстим, и да се без оглашења вјенчати може.

Прилеже 6 ком. акта уз благонаклонити повратак. Женитбену дозволу од магистрата у Пресбургу очекује.

У Госпићу, 22. августа 878.

Милутин Тесла...

XLVI

Ваше високопреосвештенство, Архипастиру најмилостиви!

Молијо сам Ваше Всокопреосвештенство ради моје утјехе, да ме произведете за протопресвитера. Ваше Високопреосвештенство узевши приглед на моје многогодишње службовање и безпријекорно понашање, јесте ме на Спасову о.г. у Грачацу, приликом освећења цркве, попели на тај највиши степен частии достојанства, што црква православна мирскоме чину поклања – проручествовали сте ме за протојереја моје цркве у лицу многобројног и одличног збора.

Благодарећи на тој Високој милости, слободан сам у званичном путу најпокорније замолити, да би Ваше Високопреосвештенство наредбу издали, да ме свештенство и вјерни наши признаду за правилно рукоположеног протопресвитера. Цјелујући Архипастирску десницу остајем Вашег Високопреосвештенства,

у Госпићу, 12. септембра 878.

Најпокорни слуга

Милутин Тесла

Протопресвитер госпићки

XLVII

Високодостојна епарх. Конзисторијо!

Моја црквена опћина жели поред храма своје цркве св. Ђурђа још један храм (збор) имати, а то св. Петку. Високодостојну Конзисторију молим овом приликом за даље благонаклоно упутство.

У Госпићу, 9. јан. 879.

Милутин Тесла

Протопресвитер и парох госпићки

Одговор Конзисторије из Плашког је гласио: Кад би општина тамошња имала у намјери била на гробљу или иначе гдје озидати капелу као што то госпићки римокатолици имају онда би жеља општине на какав храм да

буде сазидана и освећена така капела, спадала пред духовну ову власт; тако названи пак зборови и састанци народни око цркве због извјестног храма, о каквом је збору у Вашем писму ријеч, не потребују одавде никакве дозволе ни благослова.

XLVIII

Пречастна Консистиријо!

Има већ три неђеље дана, да сам оболио, која је болест постепено све то горја постајала. Овђе био је мој драги брат Петар Мандић који ме је неко време у служби заступао, међутим приспио је и систематизирани капелан. Ако прем ми је боље, ал ипак у божјим је рукама, кад ћу дочепати се савршеног оздрављења, молим пречастну Консистирију да би гледе ових школа, гимназије односно реалке сходну наредбу споразумно са високим цес. краљ. главним заповједничтвом учинити благоизвољела, да би ме речени капелан у школској служби суплирао.

У Госпићу, 26. марта 1879.

Милутин Тесла, протопресвитер

(Писмо је потписано несигурном руком болесника, а сам текст је писао зет и капелан Јово Трбојевић)

XLIX

Високодостојној Епархијској Консистирији!

Протојереј и парох Госпићки, Милутин Тесла, преставио се је после дужег боловања дне 29/17. т.м. у вјечност.

По смрти његовој остала му је осироћена супруга са једним још не пристрањеним сином, којој за годину дана има припадати половина свију прихода парохијских.

За Смиљан одређени свештеник Јово Трбојевић морао се је јоште 1. априла о.г. у Госпићу настанити, једно због тога, што у Смиљану ни прилична стана за свештеника нејма, а друго што је он болну бившу пароху Госпићкому, морао катехизацију на тамошњој гимназији и осталим школама вршити; па онда због страстне седмице и великих празника није могао ни цркве онде у штабалном мјесту саму оставити; а разумјева се да богме, да је он и у Смиљан кад је гођ нужно било одлазио и одлази. Ствар дакле тамо тако стоји, и стајат ће тако до даље више сљедовати имајуће наредбе.

При погребу покојног протојереја Тесле било је самном 14 свештеника на окупу, и сви су се у томе мњењу слагали: нека би из призрјења на тужно стање осироћене супруге покојног Тесле, њен зет, јереј Јово Трбојевић, који свакако већ тамо служи, за ову годину док интеркалар траје, администратором госпићке парохије уз придржање капеланије смиљанске постављен био, а ако би он као пријављени кандидат у Вребцу случајно за пароха изабран био, онда би се наравно с Госпићем сходно промотреније изнова учинити имало,.

У Медку, 20. априла 1879.

Данил Трбојевић, протопресвитер

Вељко Максић

Између страха и
охолости – прило
познавању меналише
Сремаца у време
епидемије куће
1795/96. године

Увод

Безмало је седам векова (XIV век) прошло откако је Ђовани Бокачо записао потресно сведочанство о животу с епидемијом. “Ох, колико ли је великих њалача, колико красних кућа, колико њлемићких домова, некоћ њрејуних укућана, њосјоде и њосја, њојусјјело до њосљедњећа слуге! Колике су знамениће лозе, колика њпросјрана насљедсјва, колика њласовића боћасјва осјала без законићоћ башћиника! Колико ли је врлих мужева, колико красних жена, колико њљубљених младића, које би чак и Гален, Хићократи и Ескулај смаћрали њосвема здравим, ујусро још обједовало са својим роћацима, друћовима и њријасљима, а исте вечери вечерало на друћом свијесу са својим њредима”.⁰¹ Управо та непредвидивост болести, која није бирала своје жртве и пред којом као да није било спаса, уносила је немир међу њуде на зараженом простору. Свакодневно посматрање како једни оболевају, а други умиру морало је имати психички утицај на оне који су свему томе посведочили. Сведочанство томе може се пронаћи у Бокачовом запису како “предрасуде и страх уљезе у оне који остадоше живи; те су готово сви нагићали врло округлој одлуци, то јест да се склањају и бјеже од болесника и њихових ствари; и радећи тако, сватко мишљаше да ће своје здравље сачувати. А било је и таквих који сматраху да ће се умјереним животом и уздржљивошћу отхрвати тој невољи... Други, заведени супротним мишљењем, тврдили су да је најпоузданији лијек тому злу много пити и уживати и скитати се около

01 Giovanni Boccaccio,
Dekameron (Zagreb: Globus
media, 2004), 15-16.

02 Исто, 12.

031 Исто, 12.

04 Mirko Dražen Grmek,
*Život, bolesti i povijest : teze
i razmišljanja*, (Zagreb:
Hrvatska akademija
znanosti i umjetnosti,
2000), 98.

пјевајући и шалећи се, и задовољити жељу чиме год се може, и смијати се и ругати свему што се збивало”.⁰² Ипак, многи су они који се “држаху средњег пута између два горе споменута”.⁰³

Између тих крајности било је и понашање Сремаца када је куга погодила овај део Дунавске монархије крајем XVIII века. Природна реакција на ситуацију коју је подсвест препознала као претећу било је испољавање страха. Многи су сматрали како спас могу наћи једино бегом у околне шуме и винограде, остављајући смрт у насељу. Свакодневни дотицај са смрћу код других је изазивао потребу за хедонистичким начином живота, што у коначници, такође носи страх од смрти. Сваки тренутак живота је драгоцен, јер је већ онај следећи могао да буде последњи па га је требало искористити на најбољи могући начин.

Било је и оних, охолих, који су оспоравали постојање стварне опасности. Тог невидљивог непријатеља нису могли схватити озбиљно, а и саме санитарне мере су из истог разлога сматрали непотребним. Дакако, смрт је показала другачије.

Парадоксално је оно што је Мирко Грмек констатирао да “за свако живо биће, болест је неминован начин постојања”.⁰⁴ Заправо тек болестан човек поима вредност живота, јер тренутно здравствено стање изазива стање страха пред могућом смрти. У складу с раније наведеним, циљ рада је приказати одређене психолошке појаве Сремаца приликом појаве куге 1795/96. године. Какве су реакције Сремаца биле на појаву куге и колико се оне поклапају с понашањима становништва других делова Европе показале се на страницама које следе.

Негирање болести

Откако је црна смрт започела своје путовање Европом средином XIV века, мисао о смртности, односно пролазности живота (*memento mori*), заокупирала је хришћанску филозофију. Вековна постојаност тог мотива повремено освежавана новим налетима куге, која је све до XVIII века присутна на већем делу Старог континента, утицала је на стварање одређеног психичког стања заједнице. Иконографија, која је подједнако била застрашујућа као и само сведочење смрти, свакодневно су подсећали на смртност и стварали колективни страх.

Обзнанивање појаве куге на одређеном простору значило је суочавање са смрћу, због чега су били чести покушаји разуверавања да се она уистину и појавила. Из бројних летописа може се закључити како су надлежне власти често одуговлачиле с предузимањем појединих мера јер су оне

заустављале било насеља и парализовале саобраћај и трговину. Поред тога, желело се избећи и узнемиравање становништва. “Али, дубље од ових признатих или спољашњих разлога, постојале су, свакако, мање свесне мотивације: оправдани страх од куге доводио је до што је могуће дужег одлагања тренутка у коме ће јој се морати у лице погледати. Лекарима и надлежне власти, дакле, настојали су да сами себе заварају. Храбрећи становништво, храбрили су сами себе”.⁰⁵

Док је средином 1599. године куга харала севером Шпаније лекари из Бургоса и Валадолида давали су умирујуће дијагнозе оболелим мештанима негирајући појаву куге. Слична појава се могла пронаћи и у Паризу тридесетих година XIX века. Када је лист *Le Moniteur* објавио избијање епидемије колере Парижани су одбили веровати таквим вестима. Ни становништво Лила није хтело поверовати у појаву колере, него су вест сматрале полицијском измишљотином.⁰⁶

Непризнавање појаве болести пружало је последњи ред одбране пред најездом смрти, а када једном падне и тај слабашни штит све оне слутње којих се желело клонити постају реалност.⁰⁷ Несумњиво се ово јавило као потреба за разуверавањем самих мештана, јер куга није ту све док се не призна њезина присутност.

Иста појава забележена је приликом појаве куге у Срему. Када је румски хирург пошао пут Ирига, како би прегледао леш нетом преминуле жене, он је констатовао смрт изазвану грозницом као последицу лоше исхране.⁰⁸ Осим што погрешна дијагноза на почетку епидемије показује недовољну упућеност лекара у симптоме куге, она је и производ давања лажне наде и спокојства међу становништвом, што је видљиво и из других крајева Европе.

И када се већ знало да се куга већ широко распространила и даље је постојала потреба за разуверавањем. У писму митрополиту Стефану Стратимировићу Константин Стојшић, његов човек од поверења, писао је како “чрез расејање неколиких фантастов, који су против праве истине по простому народу расејавали по клупама седећи састајући се; доста је времена требало докле се људима то усадило да је права куга, а има и сад налазе се који верују; и чрез то највише кад би се већма распространило и испоганити се може”.⁰⁹

Једнако је занимљив случај појаве куге у Вуковару, насељу ни 100 километара удаљеном од првотно зараженог Ирига. Без да је и једно место у непосредној близини Вуковара окужено, овај потоњи је био својеврсно заражено острво на незараженом простору. Управо та удаљеност од осталих заражених места пружала је лажну сигурност да би Вуковар могао бити уистину окужен.

05 Žan Delimo, *Strah na zapadu* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1982), 78-79.

06 Исто, 79.

07 Исто, 79.

08 Радивој Симоновић, *Куга у Срему 1795-1796*, (Ириг/Нови Сад: Српска читаоница/Будућност, 1995), 51; Кугу је у Ириг пренела нека Анђелија Недељковић по повратку са сахране своје помрле родбине из Крвешеваца. Управо је она била прва жртва куге у том месту (умрла 14. јула 1795. године). У наредним данима куга се проширила по Срему. Убрзо су била заражена следећа места: Јазак, Нерадин, Крушедол, Ривица, Грgetек, Шатринци, Бешеново, Велики Радинци, Сремски Карловци, Каменица и Вуковар (Јован Максимовић, *Срем у време куге*, (Ириг: Српска читаоница у Иригу, 2015), 29).

09 Петар Микић, Лука Коларовић, “Два сведока о Сремској куги 1795-1796. године”, *Крвови* 22/23 (2008/2009), бр. 71/74, 229-230.

- 10 Франц Шрауд, *Историја куге у Срему; 1795-1796* (Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1995), 61.
- 11 Исто, 64.
- 12 Исто, 150.
- 13 Исто, 61.
- 14 Слободан Зечевић, *Српска епидемиологија* (Београд: Службени гласник, 2008), 278.

Када се истрагом оболелих дошло до закључка да је куга дошла у Вуковар преко Мирковаца у Војној граници, то је поново изазвало потребу за разuverавањем да се ради о куги. За све сумњиве смрти нађено је адекватно објашњење. “На много начина покушало се са оповргавањем лекарског саопштења о новом злу. Веровало се да се судском истрагом могу оповрћи чињенице на основу којих је лекар донео закључак о природи откривене болести. Није се желело признати да је куга донета из Мирковаца, *месџа које њена власџи није убрајала у заражене*. Говорило се да је смрт прве жене последица змијског уједа на обали Вуке, одакле је ова доносила воду. Змијски ујед у пределу где отровница нема! Син Кудранове умро је од некаквог отока вратних жлезда, одомаћеног у овом крају. Млада Гавриловићева умрла је од батина добијених од супруга, а побољшање стања њене деце требало је да послужи као доказ да се не ради о некој кужној болести”.¹⁰

Но, упорно оповргавање чињенице о присутности куге у Вуковару било је и у “намери да се спречи затварање града одрицало се постојање куге и одгађало се спровођење свих одговарајућих наредби”.¹¹ Последица овог одуговлачења у суочавању с кугом било је ширење куге изван затвореног кварта па је затварање целокупне вароши постало нужно.

Занимљиво је да су и четири месеца по избијању епидемије куге сремски лекари имали потребу доказивати да је повећани морталитет последица епидемије куге. Наиме, у новембру 1795. године прозвани су да “пошто на основу досадашњих закључака из извештаја из Срема још није са извесношћу утврђена формална куга, најзад доставе доказе који би допринели разјашњењу овог питања,” иако су редовно писали извештаје о свом раду.¹²

Страх од признавања присутности куге имао је и друге узроке. Наиме, закон је осуђивао на смрт сваког онога који затаји кугу па је владало уверење да иста казна следи и ономе који разгласи присутност болести а касније се утврди да је нема, “јер тиме ремети општи мир”.¹³

С етнолошке стране, изговарање кугиног имена могло ју је само призвати. Стога су је људи називали еуфемистички кума или тетка, не би ли тако стекли њезину наклоност.¹⁴

Признавање болести и тражење кривца

Упркос дуготрајном одбијању, признавање присутности болести било је неминовно. Но, сада је предстојало објаснити узроке појаве тог невидљивог непријатеља. Посегнуло се за тумачењем (присутним од давнина) болести као Божије казне.¹⁵ Дакле, болест се јавља као реакција Бога на одређена понашања људи која заслужују казну. У том следу, одговорност за избијање епидемије носе сами становници одређеног простора.

То се препознаје у речима раваничког летописца који је забележио како “В ова лета (1738. године, оп. а.) воинствена јегда појде Немац на Турчина пре рока, тогда постиже нас праведни гнев божији и посла преблаги Бог кугу, напраснују смрт и болезан, на народ и државу цесарску...”¹⁶ Бродски фрањевци су исту (тзв. ердељску) кугу 1740. године описали као “бич Божји”.¹⁷ Слично мишљење имао је и пакрачко-славонски епископ Кирил Живковић, који је у циркуларном писму из 1796. године сматрао како куга “се од Бога ради великих греха шаље на народ”.¹⁸

Ни световне власти нису имале битно другачији став. У Пест-патенту из 1710. године, у којем су донета упутства за борбу против куге, потенцира се богобојазан однос како би се избегле заслужене казне. И сам цар Карло VI кугу је видео као казну за понашање његових поданика.¹⁹

Иако овакво тумачење одређених непогода налазимо и у каснијим периодима, став о кажњавању се мења током новог века. Ипак, још 1871. године француска Црква је у недавном поразу видела божанску казну.²⁰

Међу савременицима се јављала и помисао о Божијој казни као почетку краја света и мишљење како је златно доба овоземаљског живота давно иза њих самих. Та мисао опседала је Мартина Лутера који је записао како у “размаку од десет или дванаест година ми смо видели и чули такве ствари – не рачунајући оно што ће тек доћи – да тешко могу веровати како је неко раније доба чуло и видело тако крупна и тако бројна збитија... Јер наше доба види како истовремено сунце и месец губе свој сјај, како звезде падају, људи се престрављују, ричу јаки ветрови и велике воде... Све се истовремено гомила. Тако смо видели комете, а недавно је много крстова пало са неба, док се у међувремену појавила нова и нечувена болест, француска болест”.²¹ Сви ти знаци били су за Лутера најавна скорашњег краја света.

Ни за вуковарског фрањевца и гвардијана самостана, Гргура Пешталића, садашњост није узор моралних времена. “*Kolikogod puta*” пише Пешталић, “*f-pametjom mojom fvit ovi razgledam: nishta drugo nevidimife, nego daje fvit ovi nika golema korablja, u kojoj dobrah vremenitah, fmradnah nasladjenjah, i laxl-jivah velicsanftvah traxuse: u kojoj oholoft, bludnost, lakomoft, ofveta, pfovka, kamata, lupextvo, nevira, i fvaka druga zlocha jeft fe ukorenula: u kojoj Ifukerft, i*

15 На пример, Асирци су за болест употребљавали реч “шерту” што би се могло тумачити као љутња богова, грех (Владета Јеротић, *О болестима* (Београд: Задужбина Владете Јеротића Ars Libri, 2019), 34). Ни хришћанском друштву овакво поимање болести није било страном. Оно је основу за тумачење одређених недаћа, па тако и болести, као казне проналазило у Старом завету, нарочито у причи о Ниниви.

16 Љубомир Стојановић, ур, *Сћари српски рогослови и леђојисци* (Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1927), 317.

17 Egidije Stjepan Biber, ur., *Kronika Franjevačkog smostana u Brodu na Savi*, knj. 1 (Slavonski Brod: Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod; Franjevački samostan Slavonski Brod; Povijesni arhiv Slavonski Brod, 1995), 89.

18 Miroslav Milošević, Dušan Novaković, Ivka Novaković, “Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine”, *Farmaceutski glasnik* 35 (1979), br. 6, 200.

19 Robert Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala* (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2005), 243.

20 Жан Делмо, *Грех и сћрах*, (Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013), 563.

21 Исто, 248.

- 22 Grgur Peštalić, *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomaceno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*, (Budim: 1797), 77.
- 23 Делимо, *Грех и сѣрах*, 542.
- 24 Јеротић, *О болесѣи*, 35.
- 25 Исто, 19.
- 26 Исто, 30.
- 27 Стеван Бугарски, “Подаци о сремској куги у записима Саве Текелије при Маџарској дворској канцеларији”, у: *Зборник радова: 200-годишњица сремске-иришке куге*, ур. Војислав Јовановић (Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1996), 35.
- 28 Peštalić, *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomaceno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*, 52-54.

fveti zakon njegov po vazdan pogrdjuje: u kojoj za dushu nishta nemarife, Bog, vira i S. Sakramenti tlacsufe: jednom ricsju ovi ifti fvit razgledam, od kogafamfe na fvetomu kerftenju odreкао i zakleo, da vazda na njega merzim, protiva njemu, i shnjim brez priftanka boj rabreni bijem. Kudgodfe, indi, na ovom fvitu f-pametjom okrenem, fvakdi nishta drugo, nego jednu izpraznost nalazim; jerbo ni jedna na fvitu ftvar ne moxemi ferce moje podpuno nafititi, i jerbo fvit ovi fvaка fvakomu obilno obechaje, a na fverhi mallo kad koga neprivari, i na zlo nenavede.”²²

Потенцирање улоге греха у одређивању судбине на оном свету међу савременицима имало је за последицу стварање слике Бога – страшног судије.²³ Но, занимљиво је што се средњовековна црква у тумачењу болести као казне, парадоксално, више ослањала на Стари него на Нови завет.²⁴ Ипак, већ у раном новом веку на болест се више не гледа апокалиптично, већ као прилика за поправљање моралног стања сваког појединца. Бог љубави и правде не може бити и Бог освете. “Уколико и даље остајемо на ставу да наша болест, нарочито она тешка, има неке везе са казном, онда је одговор дубинске савремене психологије, па и психосоматске медицине, да је човек тај који кажњава самог себе. Како је то могуће? Хришћански одговор је јасан: човекова савест, тај “урођени глас Бога у нама”, будна је и када “је нисмо довољно свесни; дубинска психологија, поткрепљена искуствима психотерапеута, слично тврди, само што уместо савести употребљава познати психоаналитички термин Над-ја”.²⁵ На концу, епископ Српске православне цркве, Николај Велимировић (1881-1956) даје поједностављено објашњење. Сматрао је, супротно “вулгарном мишљењу да је болест чисто зло, црква зна из искуства да је болест тела лекаство за душу”.²⁶

Без обзира на све, ситуација којој се није назирао крај могла је бити окончана само вољом онога који ју је послао, ма из ког разлога. Стога се њему и обраћало за помоћ. “А кад буна међу људе уђе”, како је забележено у песми Песма о случају болести иришке лета г(осподња) 1795, “/ И свакоме смерт пред очи дође, /Тадај се почеше сви Богу молити, / Нишчим делит’ и право творити, / Бројанице почеше носити...”²⁷ Истој појави у Вуковару сведочи гвардијан Гргур Пешталић, који наводи како су “*prid uzdignutima po varoshi Propelih, i pred zatvorenima navlastito Cerkvени vratih, obadvu Cerkvah virnici klacsu, uzdishu, placsu, ocfi k-nebu dixu, a rukeh fad razkriljuju, fad opet razkriljene pleshtuchi sklapau*”.²⁸

Но, веровање како је заразна болест послана од Бога за последицу је имало и тумачење како се не треба супротстављати божијој вољи већ препустити оном исходу који је намењен човеку од Бога. Препуштање фатализму изазивало је озбиљне проблеме санитарном особљу, због чега је

у више наврата осуђивано овакво понашање и позивало се на придржавање санитарних мера.

Тек површна утеха је била је у томе што је болест морила без сталешке разлике. Тај мотив се провлачи кроз многа књижевна дела која се баве тематиком куге. Вилијем Ленгленд у духовном епу *Лучки орач* наводи како “Једнако краљеве и витезове, цареve и папе; / ни учен ни неук не избави се од њене шапе; / Кога год је стигла више никад освануо није”.²⁹ Њиме се користи и Аугуст Шеноа у својој песми Кугина кућа. Она мори “чедо, родитеље./ Морим попа и ратара/, Давим бокца, смакнем цара”.³⁰

Насупрот тога, јавља се други проблем; зашто бог кажњава све једнако, односно заслужују ли сви исту казну без обзира на величину греха. Док је свакодневно суочавање са смрћу код једних изазивало побожност, код других болест је пољуљала чврстину вере. Вероватно је то разлог због чега је земунски протопрезвитер Михаило Пејић децембра 1795. године саветовао да се народу поручи “да се ово све чини за њихово спасеније, зашто Бог нашег паденија не хошчет”.³¹

Жеља за животом многе је понукала да спас траже и у алтернативним, нехришћанским веровањима. Како је Константин Стојшић писао митрополиту “амајлије праве се и којекакве травке, на пример отадева и што знам како се зову, што нисам у животу чуо, за скупе новце траже си”.³² По речима Саве Текелије генерал Женеји и Сигисмунд Ловас су Јозефа Пихлера³³ оптужили како “сујеверије набљудавају (*b*): *га шиљу с никима травама бабе које ће кугу лечити*”. Међутим, Сава Текелија одлучно одбацује ове оптужбе и наводи како “то је в(ице)ишпан сујеверни веровао и свога кочијаша с бабским травама шиљао, а не Пихлер, ни од кад је он *шамо*”.³⁴

Многи су у страху за властити живот посезали и за најнереалнијим методама не би ли задобили лажну сигурност. Очито је постојало уврежено мишљење како одређене венеричне болести онемогућују заразу кугом, но један “ранар постао је жртва управо те глупе лакомислености. Имајући поверења у трипер који је намерно добио, мислио је да се не мора придржавати опште наложених мера предострожности; тражио је у бескорисној смелости недоличне бравуре, добио кугу и умро”.³⁵

Својевремено је Тукидид посведочио појави заразне болести у Атини и понашању њезиних становника. “Трагало се за брзим користима и радостима, јер живот и богатство били су такође кратка века. ... Ни страх од богова ни људски закони, нису у томе никога задржавали: од када се увидело да умиру сви без разлике, побожност је била на једнакој цени као и безбожност; шта више, нико није сматрао да ће живети тако дуго да би полагао рачуна о својим греховима. Људима је на памети био само тај

29 Norman Kantor, *U vrtlogu kuge; crna smrt i svet koji je ona oblikovala*, (Beograd: NNK internacional, 2010) 5.

30 August Šenoa, *Povjestice.*, ur. Vedran Martinez, (Varaždin: Katarina Zrinska d.o.o, 2005), 31.

31 Васа Крстић, “Окружнице свештенству за време куге у Срему 1795 и 1796. године”, у: Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва (Београд: Библиотека Централног хигијенског завода, 1940), 19.

32 Микић, Коларовић, “Два сведока о Сремској куги 1795-1796. године”, 230.

33 Иначе сва тројица, уз лекаре, су имала важну улогу у сузбијању куге као представници власти.

34 Сава Текелија, *Дневник*, прир. Стеван Бугарски (Нови Сад: Матица српска, 2011), 88.

35 Шрауд, *Историја куге у Срему; 1795-1796*, 119.

36 Делимо, *Страх на западу*, 86.

37 Исто, 86.

38 Славко Јовин, “Одбрана Бачке од куге 1795-1796. године”, у: *Зборник радова: 200-годишњица сремске-иришке куге*, ур. Војислав Јовановић (Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1996) 135.

39 Шрауд, *Историја куге у Срему*; 1795-1796, 86.

40 Исто, 86.

41 Исто, 122.

42 Исто, 140.

претећи крај, али пре но што му подлегну ваљало је из живота извући још које задовољство”.³⁶

У своме делу *Живот генерала Монка Томас Гамбл* описује понашања у Лондону 1665. године: “Коначно, та неутољива жеђ за животом произилазила је из страха од блиског краја, борећи се омамом против помисли на њега. У неуморном уздизању вредности живота видео се начин да се умакне неподношљивој опседнутости смрћу”.³⁷

Истини за вољу, нису сачувани бројни примери раскалашног живота током епидемије куге 1795/96. године. Но, сазнање да је директор новосадског контумаца одржавао интимне односе са женама које су у истом издржавале изолацију, с правом наводи да ни оно није било непознато током епидемије.³⁸

Раскалашност, удружену с охолошћу, показивали су они који су сваки дан били окружени смрћу – гробари. Приликом одабира радника за посао гробара гледало се да то буду оне особе које су већ преболеле кугу те тиме и мање биле подложни зарази. Међутим, тешко је било наћи довољан број особа које су се биле вољне прихватити овог посла.³⁹ Смрт појединца емоционално је тешка за његову околину. С друге стране, свакодневне масовне смрти воде ка равнодушности. Управо је свакодневно суочавање са смрћу најпре изазивало равнодушност код гробара. Придржавање санитарних мера за њих је било првих неколико дана од прихватања посла гробара. “Те разне забране”, како је записао руководећи лекар у сузбијању куге у Срему крајем XVIII века, Франц Шрауд, “брзо су додијале необузданој плаховитости простог народа, тако да су се они (гробари, оп. а.) безбрижно препуштали задовољству пијења вина (које су тражили у великим количинама) уместо других средстава за спречавање заразе”.⁴⁰

Гробар Кромер је по ступању на дужност имао потребу да докаже храброст те је обукао панталоне једног преминулог од куге, иако су санитарни прописи забрањивали дотицај с покојниковим стварима. Недуго након лакомисленог чина пожалио се лекару на главобољу и вртоглавицу, али уз објашњење да се вероватно ради о последици пијанства од претходне ноћи. Нажалост, смрт која је следила показала је супротно.⁴¹ Још један од гробара који није марио за санитарне прописе био је Петер Немет. “Безбрижно је служио, није се придржавао прописаних предострожности и волео да попије”.⁴²

Надаље, гробари су показивали охолост и када су “из гробова голим рукама вадиле натруле делове тела, узимали у руке лешеве деце и носили их до мртвачких кола, а највише што би потом урадили је било да руке, с којих се сливала течност непријатног мириса, обришу о траву. Неки су претресали одећу ексхумираних, скидали сребрну дугмад и остале украсе

и китили своје жене украсима за главу скинутих са лешева. Један гробар, који није имао кугу, скинуо је мртвацу прстен, ставио га одмах на свој прст и носио га стално. Ни један од њих није оболео, иако су радили готово три месеца”.⁴³

Болничари, односно гробари “беху већином најгори људи, просјаци и бећари, злочинци и пијанци, скитнице и Цигани” (*Ministri ex abjectissima sorte hominum collecti erant, vagabundi, captivi, potatores Zingari*), на шта су се тужили лекари.⁴⁴

Ништа мање охол није био ни поступак жупанијског хирурга бачке жупаније Валентина Шерцингера који је без пасоша прешао Дунав, односно линију раздвајања заражених и незаражених места, због чега је предат на одговорност суду.⁴⁵ Због истог поступка на јавно батињање на градском тргу су осуђена три грађанина Новог Сада, а потом смештена у контумац.⁴⁶ Генерални перцептор Сремске жупаније Фелдвари оглушио се о санитарне прописе и тајно пребацио две посуде ракије из Срема у Бачку.⁴⁷ Трговину са окуженим Сремом обављали су они који су је требали онемогућити. То је био случај с кордонским стражарима из Старе Кањиже који су трговали с мештанима Каменице.⁴⁸ Ови потоњи су надгледали линију разграничења с Иригом, но како “нису имали одговарајући надзор, те су се лако препуштали родбинским осећањима, и налазили се са затвореним Ирижанима”.⁴⁹ Један од стражара из Каменице, Данило Бечејац, дозволио је својима више сусрета са извесним Карабатковићем и Милинковићем из Ирига.⁵⁰

43 Исто, 86-86.

44 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 144.

45 Јовин, “Одбрана Бачке од куге 1795-1796. године”, 134.

46 Исто, 135.

47 Исто, 135.

48 Исто, 135.

49 Шрауд, *Историја куге у Срему; 1795-1796*, 80.

50 Исто, 80.

51 Kantor, *У вртлогу куге; црна смрт и свет који је она обликовала*, 153.

52 Делимо, *Сћрах на зајагу*, 94.

53 Исто, 94.

54 Исто, 32.

Гнев и кривица других

Тражење кривца за избијање епидемије део је, како је закључио Ричард Еванс, заједничке драматургије у избијању сваке епидемије.⁵¹ “Означити кривце, значило је подвести необјашњиво под некакав разумљив ток. Спречавање сејача смрти да наставе своје злокобно дело такође је представљало изванредан лек. Али, потребно је сићи на једну дубљу раван: ако је епидемија била казна, онда је било потребно наћи жртвене јарце на које ће се несвесно пренети грехови заједнице”.⁵² Потенцијални кривци пронађени су у маргинализованим групама, странцима, путницима, особама с дна друштвене лествице, то јест свима онима који се нису најбоље уклопили у заједницу.⁵³ Тражење кривца у некоме другоме у коначници има корен у страху од другог.⁵⁴

Кривица за харање куге током XIV века пала је на Јевреје, иако су и они сами делили исту судбину пред њеним налетом. Поново су проглашени

- 55 Kantor, *U vrtlogu kuge; crna smrt i svet koji je ona oblikovala*, 153.
- 56 Исто, 95.
- 57 Исто, 95.
- 58 Зечевић, *Српска еџномишолоија*, 278.
- 59 Friedrich Wilhelm Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku/ Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2010), 131.
- 60 Шрауд, *Историја кује у Срему; 1795-1796*, 16.
- 61 И иначе су неповолне појаве, попут разбојништва, објашњаване османским наслеђем. На крају крајева, непокорност становништва према санитарним мерама лекар Китл је објашњавао неизображеношћу становништва, као и остацима турског дивљаштва (Симоновић, *Куја у Срему 1795-1796*, 46)
- 62 Placido Belavić, *Crtice iz prošlosti Vukovara* (Vukovar: Tiskara Novo doba, 1927), 31.

кривцима 1831. године када је у Пољској избила епидемија, овога пута колере.⁵⁵ Куга у Лотарингији 1627. године названа је мађарском, а 1636. године шведском. Појаву куге на крају XVI века Шпанци са севера Иберијског полуострва сматрали су фламанском.⁵⁶ У време помора Руси су оптуживали Татаре, Енглези у Лондону 1665. године Холанђане (с којима су баш били у рату).⁵⁷ Према томе, болест је део туђег друштва, а не нашег, па се кривац мора тражити преко границе, било географске, било хијерархијске.

На крају крајева, болест је странац. Често су заразне болести замишљане као персонификована бића па тако и куга. У веровању локалног становништва на јужнословенском простору куга живи негде тамо далеко, на крају света, како су некада (између осталих) мислили Ретковчани, и тек је повремено гостовала. Штавише, постојало је веровање да је треба примерено угостити, то јест као предохрану од куге људи су чистили куће, а њој остављали сапун и чешаљ како би се могла уредити.⁵⁸

Куга није била ни становник Аустријског царства, него онога с друге стране Саве, због чега Фридрих Вилхелм фон Таубе, сматра да су све “земље за жаљење које граниче с Турском”.⁵⁹ Сличног мишљења био је и Франц Шрауд сматрајући да се кугино “продирање може објаснити широком границом према Турској и ратовима вођеним са њом”.⁶⁰ Сама институција санитарног кордона, постављеног дуж границе с Османским царством, показатељ је страха, а уједно и страхопоштовања, који су били присутни у Дунавској монархији. Но, организација кордона, односно борба са кугом недвосмислено показује како та заразна болест припада неком другоме и граница мора бити постављена према том другом.⁶¹ Управо се у томе и огледала слабост организоване борбе против ове болести, јер једном када пређе линију разграничења куга се врло брзо одомаћи.

Може ли се у запису хроничара фрањевачког самостана у Вуковару препознати одбојност према Ромима, јер он сматра да је кугу из Ирига донео “неки циганин Сабатин, који је заразио свога сусјета Бебића”?⁶² При томе треба имати на уму како Франц Шрауд, на основу извештаја лекара Гелеа, који је открио кугу у Вуковару, као преносника куге навео извесну Јулијану Боровац. Према истоме куга није дошла из Ирига у Вуковар, него из граничарских Мирковаца. Ипак, ови скромни подаци не омогућују ништа више од претпоставке.

Следећи пример, поново из Вуковара, у свом корену засигурно има страх од странаца, односно од другог. Како је куга избила у делу вароши (Брду) који је био већински настањен православцима и првотне жртве куге су били припадници ове конфесије. Овиме је створено плодно тло за објашњење несхватљиве смртности попраћене страхом. Дакако, рођена је

теорија завере. Наиме, вуковарски православци су сматрали да се “у све то треба сумњати, пошто се куга појавила само међу православним становништвом. И овде је задржано право да се посумња на верску мржњу”.⁶³ Драматичност је још више појачана када су по вароши ишли странци са списковима становништва додељених квартова, како нико од укућана не би имао прилику да се сакрије. Страже око зараженог кварта, свакодневно откривање новооболелих и у коначници смрт уносили су додатну напетост у узаврелу ситуацију. До одбацивања овог мишљења, долази тек када је као жртва куге пала и једна католкиња. С друге стране, неправославно становништво имало је страх да би могло бити заражено преко православаца. Када је куга поново у јануару 1796. године избила у Каменици, и то међу православцима, Мађари и Немци су имали страх да ће се заразити од окупљених православаца.⁶⁴

Но, тиме није крај неповерењу Вуковараца, као и житеља других сремских места, према странцима. Вуковарци су одбијали користити лекове јер су имали страх да ће се истима отровати.⁶⁵ У Иригу више пута “људи су се оружјем супротставили онима који су дошли да болеснике одведу у болницу”.⁶⁶ Наиме, лекове су преписивали и справљали странци, а неповерење према странцима било је веће него уверење да су лекови сврсисходни. Ни лечење оболелих није ишло у прилог уверавању становништва у делотворност лекова, јер смртност је и даље била велика. Исто тако, по одвођењу оболелих у болнице многи од њих више се никада нису вратили јер су у међувремену подлегли болести. Све у свему, сумњичавост према лекарима је била велика.

Но, поред етничке припадности кривци су пронађени и међу другим маргинализованим групама. Било је оних који су за ширење заразе, иако не и за само избијање, кривили жене. Тако се Константин Стојшић жалио митрополиту Стефану Стратимировићу како своју “жену никако другачије сачувати не би могао већ ако би је у ланац везао, које ћу и учинити ако би видио да ће се (куга) мом крају приближити. Зашто? Ја је не могу довољно чувати; дакле су Ваша екселенција овде били онда се прибојавала и слабо на сокаку с женама седећи налазила, а сад по обичају како се госпоше у нашем сокаку забављају и она се отпадила. Сад нема шивења и штрикања, него све амајлије праве се и којекакве травке, на пример отадева и што знам како се зову, што нисам у животу чуо, за скупе новце траже си и о таквим разговорима воде се, а от помешатељства, *што је најнужније*, от тога се најмање чувају. И штогод се обде зла до сада трефило све је от жена произишло, зашто? оне су чрез своје мужеве који су на стражама трефљали, *ручак носећи*, у подозрителне куће улазиле у водом болеснима главе завијеле, таквим пак начином зло по вароши распрострањавале”.⁶⁷

63 Шрауд, *Историја кује у Срему*; 1795-1796, 64.

64 Симоновић, *Куја у Срему 1795-1796*, 122.

65 Шрауд, *Историја кује у Срему*; 1795-1796, 145; Симоновић, *Куја у Срему 1795-1796*, 146.

66 Шрауд, *Историја кује у Срему*; 1795-1796, 61.

67 Микић, Коларовић, “Два сведока о Сремској куги 1795-1796. године”, 230.

68 Исто, 231.

69 Исто, 231.

70 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 78

71 Зечевић, *Српска етномитологија*, 278.

72 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 13.

73 Делимо, *Сстрах на зайаду*, 91.

74 Исто, 91.

75 Исто, 91.

У другом писму митрополиту Стојшић иде и корак даље. “А, то су све жене криве, које којекакве ствари прекривају, и усовјетовати се не могу да је то тако прилепчива болест, и да кад се хаљине и којекаква рубишта прекрију и с временом напоље изнесу, да се наново појавити може”.⁶⁸ На крају закључује, “Толико време били смо мирни и сада чрез којекаквих неваљали жена морамо бити узнемирени”.⁶⁹

Брига за болесне је уједно значила и већу изложеност зарази. Стога није изненађујуће што је у Иригу, у свега неколико дана (од 14. јула до 4. августа) умрло чак 36 особа, од којих је 28 било жена.⁷⁰ Но, како би се избегла генерализација нужно је направити демографско истраживање за читаво заражено подручје које би показало тачну стопу смртности у односу на пол.

Иако, у речима Константина Стојшића жене носе кривицу за ширење заразе јер су посећивале и водиле бригу о оболелима, треба имати на уму још један аспект. У народним веровањима жена је била персонификација куге, било у виду старице или жене обучене у бело.⁷¹

Страх

Како је Бокачо забележио “такав је страх испунио срца људи и жена због те невоље да је брат брата остављао, и стриц синовца, и сестра брата, и често жена свога мужа; чак су, што је још горе и готово невјеројатно, *очеви и мајке* избјегавали похађати и његовати своју дјецу, *као да и нису била њихова*”.⁷² Исту појаву је забележио један каноник у Авињону 1348. године. “Отац не прилази сину, ни мајка кћери, ни брат брату, ни син оцу, ни пријатељ пријатељу, ни рођак рођаку, мањ ако не би зажелио да непосредно умре с њим”.⁷³ Слично се могло приметити за време епидемије која је 1509. године погодила Бруншвик. Савременик тих догађаја је записао како су многи “без милости терали из кућа своју болесну децу и послугу, избацивали их на улицу и препуштали њиховој несрећној судбини”.⁷⁴ Век и по касније Лондон проживљава идентична понашања. По Данијелу Дефоу било је то “доба у коме је дух појединца до те мере био обузет властитим спасом да се није имало кад мислити на невоље других... Нагон очувања властитог живота изгледао је одиста главно начело. Деца су напуштала своје родитеље, чак и ако би видела да ови гину у највећим мукама, а видело се гдекад, додуше ређе, како и родитељи поступају на исти начин са својом децом”.⁷⁵ Ни Марсељ није изузетак по овим примерима. “Била су то деца коју су нечовечни родитељи, пошто је у њима страх од болештине угушио свако природно осећање, избацивали напоље, давши им као одећу

само понеки дроњак, и том варварском окрутношћу постајали убице оних којима су се кратко пре тога дичили да су дали живот”.⁷⁶

Понављање ових приказа кроз бројне летописе потакнуло је Жана Делимоа да се запита ради ли се можда о некаквом *toposi* који се понавља из летописа у летопис. Ипак, закључује “да се пре ради о понашању људи прикљештених страхом, које се обнављало из града у град из столећа у столеће, као и сва она која описујем у току ове студије”.⁷⁷ Но, треба узети у обзир како су сведоци често користили овакве примере не би ли што драматичније приказали зло које је снашло одређени простор. Несумњиво је постојало мноштво супротних примера који су опонирали изнетим, али су били део уобичајеног, прихватљивог понашања и нису завредили пажњу летописца.

Када Радивој Симоновић истиче пожртвованост Сремаца, код којих је “у онако незгодним и жалосним приликама, било толико љубави, пожртвовања и самопрегоревања, да им се свако дивити мора”,⁷⁸ он подлеже генерализацији, иако је и сам свестан да је било низ супротних понашања изазваних страхом за властити живот.

Посве супротне примере понашања истих тих Сремаца забележио је вуковарски гвардијан Гргур Пешталић, иначе сведок тих дешавања, који се није “*onpacsje od fuzah uftegnuti, kad sam gledao, kako csovik od csovika, rod od roda, otac od fina, Mater od k-cheri, brat od sestre, zarucnik od zarucnice, priatelj od priatelja, drug od druga na daleko bixi, i uklanjaje*”.⁷⁹ Ни из речи Петра Руњанина, који је такође посведочио куги, не може се наћи поткрепа Симоновићевих ставова. Реторички се питао када је записао “А може ли шта ужасније бити, него када родитељи милу децу своју у страшној муци беспомоћну оставе, кад деца од родитеља беже, да избеаве се јавне погибелји, може ли жалосније бити”.⁸⁰ Због страха за властиту сигурност Карловчани су били ради ослободити се туђе деце која су се затекла на школовању “јер што ће и са својом чинити, како ли ранити када се варош затвори”.⁸¹

Ништа мање потресан запис је свештеника Стевана Везилића на јеванђељу светониколајевске цркве у Иригу, који сведочи како “је на дан по 20-30-35 душа умирало. И тој болести, тј. куги, другог лека нема, кромје ако се који разболе, то тако њега у шпитаљ, а *грући из куће нека беже. Ако се болестни од здравих не уклоне, то сви до једног помрети морају*”.⁸²

Вилхелм Вунт је мишљења како је “бежање и остављање мртвог најстарија “људска” реакција на смрт, проистекла из страха за самог себе и страха да мртава постаје демон који хоће да убије”.⁸³ Пример тога можемо пронаћи на Малајском полуострву где припадници племена Сенои панично беже од умрлог, остављајући га тамо где је умро.⁸⁴ Слично се може забележити и у северном Туркестану, код Бушмана у Африци и на другим местима, где се после сахрањивања мртаваца остали одселе с тог простора.⁸⁵

76 Исто, 91.

77 Исто, 91.

78 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 47.79 Peštaljić, *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomacseno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*, 51-52.

80 Бугарски, “Подаци о сремској куги у записима Саве Текелије при Маџарској дворској канцеларији”, 30.

81 Исто, 28.

82 Јован Максимовић, *Срем у време куге*, 34.83 Владета Јеротић, *О смрти*, (Београд: Задужбина Владете Јеротића Ars Libri, 2019), 63.

84 Исто, 63.

85 Исто, 63.

86 Микић, Коларовић, “Два сведока о Сремској куги 1795-1796. године”, 230.

87 Јеротић, *О смрти*, 27.

88 Шрауд, *Историја куге у Срему*; 1795-1796, 47.

89 Исто, 46.

90 Шрауд, *Историја куге у Срему*; 1795-1796, 69.

91 Исто, 69.

92 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 98.

93 Исто, 99.

Несумњиво је да је бежање од оболелих у Иригу и другим зараженим местима по Срему био бег од смрти. Анонимни писац је оставио сведочење како су оболели често изједначавани са оним мртвима (“А гробари с коли пролазе, / Пак товаре гдигод ког налазе, / Све заједно мртве и болесне...”). Стога не чуди пример једне жене која је у Карловцима “недалеко от лазарета от куге мртва осванула, за коју нитко дознати није могао да је болесна, докле није умрла. Та је жена пређе николико дана ходећи болесна била и с којечим чуку испод пазуха привијала”.⁸⁶ Дакле, оболели су имали потребу прикривати своју болест како не би били издвојени из заједнице и смештени у болницу, из које често није било повратка.

Они који су уточиште нашли изван зараженог места одбили су гледати судбине оболелих, јер су их ускоро и сами могли делити. Дакако, бежање неколицине мештана потакнуло је колективни страх па су многи следили примере склањања у изолована места.

За саме оболеле је управо то било трауматично, јер је физичкој смрти претходила она социјална. Сам страх од смрти “код људи најчешће је страх од самоће и напуштања, страх да ће се одвојити од вољених бића...”⁸⁷ Подједнако је трауматична и беспомоћност оболелих. Претходно здрави људи преко ноћи су због своје слабости затребали помоћ других, јер их је болест приковала за кревет. Међутим, неретко је било проблем наћи оне који су вољни водити бригу за оболеле, јер је страх за властити живот био већи од емпатије за друге. Ту појаву је забележио Франц Шрауд у Нерадину, где нико “није желео да их двори (оболеле, оп. а.), јер су многи од оних који су их дворили њомрли”.⁸⁸ Обједињавањем тих фактора оправдана је изрека како је умирање тешко, не и сама смрт.⁸⁹

Поред тога, оболели су били изложени стигматизацији, па и проклињању. Ово последње се десило једној жени из Бешенова. Наиме, после дужег времена без заразе, у децембру је оболео један становник, који се окужио приликом пљачкашког похода у закључаној кући свога преминулог брата. “Оболела је само његова мати, која је у одсуству лекара преузела бригу над сином, а коју су становници, гневни због поновне појаве болести, проклели”.⁹⁰ Ипак, по смрти те жене зараза је престала.⁹¹

Вероватно је осудама била извргнута и просјакиња Сара Гавриловић, “жена стара и глупава, скитница и пијаница”⁹² коју су Јазачани сматрали одговорном за ширење куге по њиховом месту. Наиме, она је била на даћи у кући породице Недељковић у Иригу где јој је поклоњена одећа покојника. По повратку у Јазак, у који је дошла криомице поред стража, продала је добијене ствари. Убрзо је наступила смрт више десетина Јазачана, а међу њима, како јој је епитет дао Радивој Симоновић, и “злогласна баба Сара Гавриловић”.⁹³

Трауматична искуства делили су и они који су били у контумацу или у кућној изолацији као потенцијално заражени. Сам Шпрауд је увидео како је “удес неспокојства за човека који је био у прилици да се зарази за њега крајње жалостан и мучан. Не знајући да ли је заражен или није, најмање три недеље он сваког тренутка може да ишчекује избијање болести која је најчешће опасна и смртоносна, а да нигде не налази ни трага извесности, на коју би се могао ослонити у тражењу помоћи ради отклањања опасности”.⁹⁴

Неизвесност и свакодневно гледање смрти у очи психички су тешко били подношљиви и за оне здраве. У својеврсном полемичком разговору који вуковарски гвардијан Гргур Пешталић води с богом кроз своју књигу искрено износи своја осећања током неколико месеци проведених у окуженом Вуковару. “*Ah Boxe moj! ti koi svakoga nutarnjah izgledash, ti sam vidish, kakomi koftih ftrepu, mravime prolaze, koxami jexi, i ifti na glavi vlawi ftrishemi, kolikogodfe puta fpomenem, kojafam vlawtitima ocfima famo u Vukovaru gledao ..*”⁹⁵ Гвардијан наставља са својом искреношћу: “*glas pacse po fvoj varoshi dasmo od kuge otrovani: jurve zatvor cerkve i Manastira, bash u gluho nochi doba navishtujefe: jurve brat od brata u jednom Manastiru boife, preddafe, razlucujefe: i vech dok Gofpodah, Varoshani, i fvi dobri priatelji u febi ternushe, da shto komu naglo neprispie; da pacse, doksam ja ifti od mene mislio fadchu upasti, fad u najboljoj xivota fnagi umriti, fadche ovi, illi oni mertav, brez krixax, brez Redovnika, brez fprovoda, brez fvake obicsajne fvetoredbe cerkvene, na kuxni kulli izvestife, i u iskopane duboko grobove poterpati*”⁹⁶

“Сама помисл на кугу”, како је записао Петар Руњанин, “страшна је, а кад још околo нас видимо несретне жртве, које од страшне болести падају, здрава човека при самом помислу смртна грозница обузме”.⁹⁷ Случај двојице стражара који су “чрез то што је дошао често ред на њи’ чуваши ња, отважили се, оставили кордон и отишли у Ириг да се окужу и умру, јел су [с]мрт за отлакчање теготе своје презнали”,⁹⁸ само потврђује психичку муку кроз коју су заточени иза линија кордона пролазили. Њихова једина жеља била је окончање неизвесности јер у будућности се назирала само смрт, а свако даљње ишчекивање је одлагање неизбежног.

Поред страха који се јављао као природна реакција на смрт, може се приметити и намерно изазивање страха од стране представника власти. Привикавање на санитарне мере је уистину ишло тешко и наилазило на отпор локалног становништва. Разумљиво је незадовољство оних затворених унутар санитарног кордона јер су без разлике и оболели и здрави делили исту судбину. Ограничени стражом, опкопима, трњем били су у својеврсном затвору и нарушена им је слобода кретања. Но, најболније је од свега што они у санитарним методама нису видели скоро окончање

94 Шпрауд, *Исџорија кује у Срему*; 1795-1796, 124.

95 Peštalić, *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomaceno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxe, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*, 52-53.

96 Исто, 101-102.

97 Бугарски, “Подаци о сремској куги у записима Саве Текелије при Маџарској дворској канцеларији”, 30.

98 Сава Текелија, *Дневник*, 69.

99 Васа Крстић, “Наредбе начелника Румског среза за време куге у Срему 1795-1796 године”, у: Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва (Београд: Библиотека Централног хигијенског завода, 1940), 6.

100 Крстић, “Окружнице свештенству за време куге у Срему 1795. и 1796. године”, 8.

101 Исто, 21.

102 Исто, 21.

103 Симоновић, *Кућа у Срему 1795-1796*, 120.

епидемије, јер је њихова ефикасност била невидљива као и сам узрок помора.

У намери осигуравања провођења санитарних мера санитарно особље и представници власти посегнули су за психолошким методама и застрашивањем. Тако, недуго по постављању санитарног кордона “*vech vih-sala su nachinita gdishese takvi obisiti, koibise pod ufao iz takvi mesta pod kradom izaiti, illi pako tko koga pod kradom, y hotonsze pustati*”.⁹⁹

Утицај на локално становништво власт, односно санитарно особље је настојало обезбедити и преко оних којима локално становништво верује, а то су њима добро познати свештеници. Управо су они својим беседама били дужни саветовати народ да поштују прописане санитарне мере. Но, често понављање тих прогласа наводи на закључак да ни глас свештеника није био довољно продоран. Стога не чуде ни претње којима су црквени представници покушали застрашити оне непокорне. Онај који покаже непоштовање према прописаним санитарним мерама, по окружном писму чији је потписник митровачки протопресвитер Гаврил Исаковић, “ибо на таковога преступника ит једином или другом гњев Божији, Анатема свјате Цркве, и страшнаго Суда Божија, изгубљенје Царства небеснаго слједујет”.¹⁰⁰ Ни митрополит Стефан Стратимировић није био блажи јер “власти својеј непокорне људе, који својеволно презиру Царску милост толику, и толика благодјејанија, која им се у *шоликој* ниовој туги творе, под вјечиту Цerkовну Анатему метнути, њи са свим из Цркве изкључити и како што тјелом пропадају, тако и души их под вјечитоје жизни очајаније да паднут”.¹⁰¹ Доследан је митрополит када каже “да примисле и то, како може онакови Христијанин каковој срећи от Бога надати се, који управо противу Божије воље иде, не поковавајући се власти, и неслушајући Цркву, која им *шолико љуша шо налаже*, јербо који се противи власти от Бога покореној, тај се противи и самому Богу”.¹⁰²

Ипак, епидемија је нарушила бројне законе, како световне тако и црквене. Ириг је као заражено место, у којем није више владао ни један закон до закона смрти, постао уточиште криминалцима и мека за лопове. Један од таквих примера је и случај Стевана Јамара, који је у мају 1795. године завршио у затвору због крађе. Но, убрзо је успео напустити затвор и побећи, најпре у Руму, а потом у Ириг. Његова жена и син су украдене ствари из Ирига доносили кући у Каменицу. Када је властелинство сазнало за радње ове породице протерали су их у иришки хатар, но без да су икога обавестили о овом поступку. Поред тога, ни кућа као ни ствари које су украдене у Иригу нису опране, што је по свему судећи био узрок заразе спахијског слуге Стевана Галоша. Сам Стеван Јамар је у међувремену радио као гробар у Иригу те умро од куге 16. октобра исте године.¹⁰³

С временом су Јазачани одбили да се држе санитарног реда. Када је дошла на ред берба винограда одбили су да раде код оних оболелих у винограду, а ни на страже више нису ишли. Сумњиви су се из контумаца вратили у своје куће, а престао је и обилазак места у потрази за оболелима. Када је начелник румског среза информисан о овим догађањима дошао је надомак самог места, али у Јазак није улазио. С кордона је прозивао Јазачане и пребацивао на њих кривицу за ширење куге. Поред тога, тражио је од Јазачана да похватају кривце и коловође овог немара. Захтеве румског судије они су одбили извршити, односно тражили су нека он сам уђе у окужено место и нека лови кривце, знајући да он то није у могућности. Ни пролазак војске поред кордона није умирио становништво. Тек су се умирили када је начелник румског среза наредио да се оберу њихови кукурузи које нису могли сами јер су им страже онемогућиле приступ пољима, а плод им је раздељен. Умирили су се и на глас да ће сам комесар доћи у Јазак. Када се средином новембра на стражама појавио комесар у пратњи жупана и доктора Шрауда коначно су се умирили Јазачани.¹⁰⁴

Већ се видело да су одговорни за сузбијање куге у Срем у били свесни улоге психолошког момента у људском понашању. Приликом разматрања о попуштању мера Франц Шрауд је био мишљења како све треба “радити постепено да се људи не би опустили уживајући потпуну слободу, што би представљало сметњу брзом поновном увођењу реда у случају поновног избијања куге”.¹⁰⁵ Но, с друге би стране, у случају Вуковара, “било веома тужно уколико би се угасила нада да се ускоро отвори једно велико место, у коме готово осам недеља није било ни једног случаја куге, док смо се са друге, помало прибојавали овог отварања које би омогућило уклањање целе вировитичке линије затварања, као и великог дела Бачке жупаније”.¹⁰⁶

Када се епидемиолошка ситуација почела смиривати комесар је наредио чишћење свих места илочног и вуковарског среза. По речима Франца Шрауда “изгледа да ове мере и нису биле неопходне, али комесар је помоћу њих желео да постигне и нешто друго: а то је да се народ навикне на редовно одржавање чистоће, што је предуслов опште сигурности и здравља”.¹⁰⁷

Укидање достојанства

“Када је”, како је закључио Жан Делимо, “смрт до те мере разоткривена, “непристојна”, десакрализована, до те мере колективна, анонимна и одурна, тада целокупном становништву прети опасност од очајања и лудила, губећи наједном мноштво вековних обреда који су му дотле у свим искушењима обезвређивали достојанство, заштиту у идентитет”.¹⁰⁸

104 Исто, 100.

105 Шрауд, *Историја куге у Срему; 1795-1796*, 96.

106 Исто, 73.

107 Исто, 101.

108 Делимо, *Сјрах на зайагу*, 84.

- 109 Исто, 83.
- 110 Бугарски, "Подаци о сремској куги у записима Саве Текелије при Маџарској дворској канцеларнији" 28.
- 111 Сава Текелија, *Дневник*, 88.
- 112 Зечевић, Српска етномиологија, 278.
- 113 Шрауд, *Историја куге у Срему; 1795-1796*, 85.
- 114 Исто, 85.

Уобичајени погребни обичаји прикривали су "ужасан изглед смрти захваљујући спољашњем декору и обредима срачунатим на то".¹⁰⁹ Опраштање са покојником, који је повод и за извештај култ, изазивало је поштовање. Сада, у ванредним околностима, покојнику је одузето свако достојанство. Тешко је "*mile srodnike svoje gledati, kako mertveukopateli sa kleštama čakljama iz kuće, sobe ili koe druge stae nemilo, kao skota gola naga izvlače, na kola tovarе i u grobnice obše meždu mnoge mrtvace bacaju*".¹¹⁰

Сава Текелија споменуо је како, по "обичају простих почели су говорити да вампири ходе, и куга у лицу старе бабе" оптужујући за такво веровање и самог сремског вицеишпана Јанковића.¹¹¹ Од личних ставова вицеишпана пуно је занимљивије веровање у вампире. Сама појава вампира јавља се као последица непоштовања одређене обредне праксе, односно ако се покојнику не обезбеде све оне обредне радње које се у нормалним околностима морају испоштовати док се тело у року од 40 дана од смрти још увек може повампирити.¹¹² Треба подсетити да су на удару санитарних мера били управо погребни обичаји и обредне радње па је то можда потакло приче о вампирима.

У бројним местима су умрли сахрањивани без прегледа лекара. Страхујући од потенцијалне заразе која је по уверењу лекара могла избити из неадекватних гробова када је епидемија почела јењавати наложена је ексхумација истих. Како би спречили нарушавање последњег почивалишта покојника потомци су на разне начине покушали сакрити место укопа.¹¹³ Упркос томе нађени су бројни гробови, док су преостале откривали сами потомци "да би присуствовали ексхумацији и почастили раднике, приносећи тако умрлим жртву измирења. Други су, након што су ексхумирани њихови рођаци, журили да пријаве туђе умрле. Неки су, најзад, то чинили након освећења новог гробља, када је на њему постављен свети крст, како би и њихови рођаци добили прилику да почивају на овом светом месту".¹¹⁴

Закључак

Заједно с гласинама о појави куге, тог невидљивог непријатеља, јављао се и страх. Неспокојство код једног дела становништва је пробуђено. Свакако, не без разлога, јер је сећање на страхоте које је куга доносила било живо. Искуство генерација које су јој сведочиле гајиле су слику ужаса којег је са собом носила ова епидемија. Управо због тог страха тешко се прихватала чињеница да је куга тако близу. Признање њезине присутности значило је измирење с могућом смрћу те се та грозна спознаја покушала што дуже не прихватити. Ипак, суочавање с истином није могло бити дуго одлагано.

Присутност болести значило је парализовање свакодневног живота Сремаца. Све оно што је до тада било уобичајено преко ноћи је морало бити прекинуто. Само прилагођавање на новонасталу ситуацију захтевало је много напора. Устаљене радње, трговина и комуникација, обичајна пракса и све што је значило блиски контакт међу становништвом је забрањено. Санитарне мере су значиле укидање постојећих права појединца, односно његове личне слободе. Посебно су тешко прихватане јер њихова сврсисходност није могла бити одмах видљива, због чега се и јављао отпор.

Психичко оптерећење становништва није се могло избећи, јер се бројне жртве куге нису могле сакрити и оне су биле главни опонент онима који су и даље гајили наду да се ипак не ради о кути. Тешко је и замислити у каквом су се психичком стању морали налазити они унутар санитарног кордона, јер и међу онима с друге стране кордона, где се куга још није појавила, свакодневно је владао страх хоће ли куга прећи преко кордона. То се најбоље огледа у енергији коју су власти улагале у санитарни кордон дуж границе с Османским царством те у напорима приликом сузбијања куге у Срему. Но, они унутар кордона, нарочито здрави, осећали су се као осуђеници на смрт. Њима није било дозвољено напустити заражено место, а останак у њему представљао је ризик.

Оне појаве које су забележене широм Европе, од страха и бежања, хедонистичког начина живота, до равнодушности, биле су присутне и у Срему док је харала тзв. иришка куга. Очито, страх од смрти производи универзалне реакције које су савременици имали потребу забележити.

Извори и литература

- Belavić, Placido. *Crtice iz prošlosti Vukovara*. Vukovar: Tiskara Novo doba, 1927.
- Biber, Egidije Stjepan. Ur. *Kronika Franjevačkog smostana u Brodu na Savi*, knj. 1 Slavonski Brod: Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod; Franjevački samostan Slavonski Brod; Povijesni arhiv Slavonski Brod, 1995.
- Vossaccio, Giovanni. *Dekameron*. Zagreb: Globus media, 2004.
- Бугарски, Стеван. “Подаци о сремској куги у записима Саве Текелије при Маџарској дворској канцеларији”. У: Зборник радова: 200-годишњица сремске-иришке куге, ур. Војислав Јовановић. Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1996; 19-38.
- Grmek, Mirko Dražen. *Život, bolesti i povijest : teze i razmišljanja*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.
- Делимо, Жан. *Грех и сѝрах*. књ. 1, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.
- Delimo, Žan. *Strah na zapadu*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1982.
- Зечевић, Слободан. Српска етномитологија. Београд: Службени гласник, 2008.
- Јеротић, Владета. *О болесѝи*. Београд: Задужбина Владете Јеротића Ars Libri, 2019.
- Јеротић, Владета. *О смрѝи*. Београд: Задужбина Владете Јеротића Ars Libri, 2019.
- Јовин, Славко. “Одбрана Бачке од куге 1795-1796. године”. У: Зборник радова: 200-годишњица сремске-иришке куге. Ур. Војислав Јовановић Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1996; 128-135.
- Kantor, Norman. *U vrtlogu kuge; crna smrt i svet koji je ona oblikovala*. Beograd: NNK internacional, 2010.
- Крстић, Васа. “Наредбе начелника Румског среза за време куге у Срему 1795-1796 године”. У: Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва. Београд: Библиотека Централног хигијенског завода, 1940; 1-10
- Крстић, Васа. “Окружнице свештенству за време куге у Срему 1795. и 1796. године”. У: Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва. Београд: Библиотека Централног хигијенског завода, 1940; 1-25
- Максимовић, Јован. *Срем у време куѝе*. Ириг: Српска читаоница у Иригу, 2015.

- Микић, Петар; Коларовић, Лука. “Два сведока о Сремској куги 1795-1796. године”, Крбови 22/23 (2008/2009), бр. 71/74; 225-231
- Milošević, Miroslav; Novaković, Dušan; Novaković, Ivka. “Propisi za borbu protiv kuge u Pakracu 1796. godine”. *Farmaceutski glasnik* 35 (1979), br. 6; 195-203.
- Peštalić, Grgur. *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztomacseno: u toliko promishljana, s-nikima od csiste ljubavi Boxje, i iskernjega, molitvama zaderxano: i u nacsinu sebe od kuxne otrove priuzderxati*. Budim: 1797.
- Сава Текелија. *Дневник*. Прир. Стеван Бугарски Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Симоновић, Радивој. *Куџа у Срему 1795-1796*. Ириг/ Нови Сад: Српска читаоница/ Будућност, 1995.
- Skenderović, Robert. *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2005.
- Стојановић, Љубомир. Ур. *Стари српски родослови и лешојиси*. Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1927.
- Taube, Friedrich Wilhelm. *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku/Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2010.
- Šenoa, August. *Povjestice*. Ur. Vedran Martinez, Varaždin: Katarina Zrinski d.o.o, 2005.
- Шрауд, Франц. *Историја кује у Срему; 1795-1796*. Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 1995.

Милорад Савић

Православне црквене грађевине и религијско сликарство обровачког краја

УВодно

Православна умјетност и обровачког краја и Далмације вриједност је посебног карактера у конгломерату култура и старина Далмације. Полазећи од стилских промјена православне умјетности у Далмацији од касног средњег и раног новог вијека до модерне епохе у раду се анализира црквена архитектура и сликарство парохијских цркава у обровачкој Буковици. Стварајући своја правила, поетика појединих стилова имала је изграђен однос према духовним и стилским традицијама и начинима изведбе. Овдашње црквене грађевине и сликарска баштина потврђују смјене стилова православне умјетности Далмације и често представљају значајне домете појединих стилова.

Углавном је добро познато да су три српска православна манастира у Далмацији, Крка, Крупа и Драговић, започела свој живот у средњем вијеку. Манастири и ране парохијске цркве опремани су појединачним иконама, које имају одређену улогу у литургији и едукацији вјерних. У ране цркве спада и прва фаза градње Св. Јована у Билишанима Доњим. Манастири су временом надограђивани, парохијске цркве су се градиле и обнављале посебно након обнове Пећке патријаршије 1557. године и устројства црквене власти у оквирима турске државе. Примјер је црква Св. Георгија у Жегару озидана по обнови патријаршије. У барокној епохи црква Св. Јована је надограђена, а у Обровцу је изграђена црква посвећена Силаску Св. Духа (звана и Св. Тројица). Њихова градња и опремање иконама у вези је обно-

ве и динамизирања православља те знатних друштвених, идејних и умјетничких активности у Далмацији у вријеме барока. Цркве посвећене Рођењу пресвете Богородице (Мала Госпојина) у Медвићи и Св. Петра и Павла у сусједном Зеленграду су из средине XIX вијека. Замах у градњама и опремањима у другој половини XIX вијека одлично илустрира монументална црква Рођења Богородице у Билишанима Горњим. Грађене су у повољним околностима у Хабсбуршкој Монархији по проглашењу закона о равноправности вјера 1848. године у уређеној институцији Епархије далматинске од устолочења епископа Стефана Кнежевића (1853.). Градња нових цркава на темљима старих присутна је и у овом крају, у Жегару (1898.) и Обровцу (1906.). У Карину Горњем године 1985. саграђена је мала црква с куполом посвећена Св. Недјељи, али је она 1996. до темеља срушена. Колико се може реконструисати, цркве су градили српски неимари, или традиционални мајстори и учени архитекти из католичких средина.

Овдје се обраћа пажња на умјетничко наслеђе шест парохијских или филијалних цркава оброчког подручја: Св. Јован у Билишанима Доњим, Св. Георгије у Жегару, Силазак Св. Духа (Св. Тројица) у Обровцу, Рођење Богородице у Медвићи, Св. Петар и Павле у Зеленграду и Рођење Богородице у Билишанима Горњим. То је по дугогодишњем административном оквиру Општине Обровац. Истом подручју припада и манастир Крупа, али је тај споменик у више наврата истраживан и описиван,⁰¹ па није потребно да се овдје понављају резултати истраживања. Религијски живот православног становништва овог краја био је везан за калуђере манастира Крупе углавном до средине XIX стољећа, када су преуређене парохије са мирским свештенством на челу.⁰²

Овдашње религијско сликарство јесте корпус који је састављен од пост-византијских традиционалних и италокритских икона грчког поријекла, барокизираног и барокног сликарства грчког и српског поријекла, примјера руског иконописа, слика класицистичког, романтичарског и историчког стилског усмјерења, укупно од дјела грчких, српских италијанских и руских сликара. Поједине иконе оброчког краја прикључују се врхунским достигнућима у Далматинској епархији и укупној српској култури

Карин, црква Св. Недјеље

- 01 А. Сковран, Уметнички споменици манастира Крупе, Манастир Крупа 1317-1967, Београд 1968, 21-50; А. Сковран, Непознато дјело зографа Јована Апаке, Зограф 4, Београд 1972, 43-53; М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације од краја XIV до почетка XX вијека, Београд 2000, 11-13, 17, 44, 45, 58-60, 69, 84, 86, 89, 90, 105, 107, 109, 111, 112, 122, 125, 127, 139, 151, 156, 162, 163, 165, 175, 177, 179, 182, 185, 188, 189, 191, 192, 198, 201, 222, 225, 232, 233, 235, 238, 239, 243, 245; С. Орловић, Манастир Крупа, Београд-Шибеник 2008; С. Орловић, Иконе из ризнице манастира Крупе, Зборник Матице српске за ликовне уметности 40, Нови Сад 2012, 41-60; Б. Чо-

ловић, Сакрална баштина далматинских Срба, Загреб 2011, 187-195.

- 02 Г. Николаевић, Епархија православна у Далмацији, Српско-далматински магазин за 1850, Загреб 1850, 5-50. Прије средине XIX стољећа калуђери манастира Крупе, Крке и Драговића служили су бројне манастирске парохије у селима и варошима Котара, Буковице, Книнске крајине, дрншког краја до неколико села сплитског залеђа.
- 03 Б. Чоловић, Сакрална баштина далматинских Срба..., 58.

(*Распеће* из Билишана Доњих, *Каменовање Св. Стефана* из Обровца). Нижу се високе споменичке вриједности: *Бојородица с Христом* (сцена из акати-ста) и престоне иконе, *Бојородица с Христом на трону и светишћелима* и *Христ на трону са светишћелима* из цркве Св. Јована у Билишанима, *више њразничних икона и икона айосћола* из Обровца сликара бенковачког иконостаса, *Св. Јован, Бојородица с Христом на трону, Св. Тројица* из Обровца сликара Е. Димитрадиса, ансамбл иконостасних слика А. Цукара из Билишана Горњих итд. Прије рата за југословенско наслеђе у црквама је била галерија од преко 100 дјела религијског сликарства. Немали број икона је пропао на крају и послије последњег рата (појединачна дјела из Обровца, Жегара и Билишана, а све из цркава у Медвићи и Зеленграду).

Архитектура

По типу и устројству цркве у опћини Обровац у правилу су уздужне грађевине, а без обзира на стил и старост, што казује о истрајавању на традиционалним и увријезаним облицима. Једино је црква посвећена Рођењу пресвете Богородице у Билишанима Горњим грађевина централног устројства и са куполом. Чињеница је да грађевине нису стилски изразитих облика, већ сасвим сведених, изузевши новије цркве у Билишанима, Жегару и Обровцу, које су јасних истористичких стилских усмјерења. Међутим, старија је фаза цркве Св. Јована у Билишанима грађена у романичком стилу, а млађа фаза у јасном барокном, док се за стару цркву у Обровцу може казати да је имала сведена стилска обиљежја барока каква имају многе православне цркве у унутрашњости Далмације. Својеврсан касни историзам био је приступ градњи Св. Недјеље, мале крстолике централне грађевине са куполом у Карину Горњем. Преостале двије црквене грађевине, у Медвићи и Зеленграду готово да су без посебних стилских одлика, без тежње ка украсу или сложенијим грађевинским елементима. Стога се архитектура цркава обровачког краја дијели на старије грађевине, прикључујући им двије сличне по типу, и на истористичке грађевине из друге половине XIX и почетка XX вијека.

Црква Св. Јована у Билишанима Доњим. Премда је оцијењена као обична и типична,⁰³ за ову цркву могло би се рећи да је јединствена грађевина значајна по више карактеристика: прва фаза њене градње је из XIV вијека, има важну аналогију у припрати, односно првој фази градње манастирске цркве Крке, док је друга фаза њене градње из 1730. јединствена међу православним црквама по унутрашњем устројству. Ријетка је и по томе што се зна да јој је ктитор истакнути народни првак из “воинственог ре-

Билишани Доњи, црква Св. Јована, јужна фасада и апсида

да”, сердар пространог Горњег Котара, кнез Илија Јанковић Митровић, син витеза Завише Јанковића, брата Стојановог. Г. Петрановић забиљежио је претпоставку да прије доградње цркве Св. Јована “православни Билишанци мора да су се служили са дјвјема црквицама, којих се развалине и данас виде, једна у старом Обровцу, а друга у пољу билишанском на брегу Куруцина”.⁰⁴

Вањски изглед на први поглед јесте уобичајен, јер показује једну лонгитудиналну грађевину, која има главни улаз на западној фасади, брод грађен на два начина, полукружну апсиду на истоку, док различита висина та два дијела указују већ извана на двије фазе градње, старију и млађу.⁰⁵ Прва фаза је источна половина цркве, која укључује мањи брод, апсиду и олтарни простор. Тај простор се и нивоом једног степеника разликује од млађег простора према западном улазу. Бочни зидови ту су релативно високи, расчлањени су зиданим пиластрима на које се наслањају слијепи лукови, а ови носе полуобличасти свод, што јасно указује на касно романичке начине градње. Апсида је широка и извана релативно ниска, што вјероватно произлази од наношења земље и другог на терен који је нагнут ка југу. Покривена је каменим плочама, док су обе фазе брода цркве покривене савременим цријепом.

По пропорцијама, сличној ширини међу пилонима, ширини лукова и своду овај дио цркве у Билишанима сличан је припрати уз централни дио цркве манастира Крке, односно старијој фази градње манастирске цркве.⁰⁶ По унутрашњим слијепим луковима слична јој је и рушевна црква Св. Марка у Карину, такође каснороманичка грађевина.⁰⁷

04 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1865, Задар 1865, 156-159. На тврђави старог Обровца данас нема видљивих трагова цркве. Наиме, од преосталих рушевина ни једна нема ни полукружну ни правоугаону апсиду. Ипак, с обзиром на вишеслојност овог локалитета, не може се искључити могућност постојања неке цркве у некој од фаза живота у тврђави. То могу ријешити само будућа археолошка истраживања.

05 М. Радека, Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији, у: Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 167.

06 М. Савић, О грађевинским и иконостасним фазама манастира Крке, у: Далматински путеви умјетности у Српској православној цркви, 30-41 (књига припремљена за штампу).

07 I. Petricoli, Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju, Benkovački kraj kroz vjekove, zbornik 1, Benkovac 1987, 113-124.

Билишани Доњи, Св. Јован, унутрашњост, поглед из старије фазе градње на млађу фазу

Млађи западни дио цркве наставља уздужно устројство. Наслања се на источни дио и завршава западном фасадом. Главни улаз на тој фасади је једноставно уоквирен клесаним каменим довратницама и надвратником без профилације. Са страна улаза је по један мањи четвртасти прозор. Изнад врата је складна розета исклесана из једног камена, а повише ње је натписно поље лучно завршено и звоник изграђен на преслицу са два лучно завршена отвора за звона. Млађа фаза градње јединствено се издваја из корпуса црквених грађевина у барокном времену по необично рашчлањеној унутрашњости. Она има шест јаких клесаних камених стубова који имају исклесане основе и трапезоидне капители. Пропорције су им складне, стубови немају оштре бридове јер су засјечени. Носе по један мањи лук по боковим, а изражено висок по средини. Премда је ширина тог дијела унутрашњости незнатно већа и она има свод, а како није рашчлањена слијепим луковима као старија фаза грађевине, овдје су лукови постављени да подржавају свод. Створен је елегантно развијен унутрашњи простор. На исти начин као и стубови исклесана је и крстионица која почива на једном краћем стубу.

На јужној фасади су друга врата. Исти мајстори извели су украс стилизованог цвијета на каменој греди изнад врата. Мотив се појављује у етнографском резбарству и клесарству овог краја, па директно упућује да је ријеч о домаћим мајсторима клесарима и зидарима који су извели надоградњу. Домаћи мајстори у XVIII столећу су очигледно градили сличне

објекте са луковима и сводовима. Примјер је “мађупница” манастира Крупе која је грађена 1779. за вријеме игумана Саве Бједова.⁰⁸ Слични грађевински стилски елементи присутни су и у приземним просторима тзв. тамнице са сводом и у остави у Дворима Јанковића у Исламу Грчком, који су такође грђени у барокној епохи. Сводова домаћих мајстора има на више квалитетних грађевина традиционог градитељства, па тако и на мостовима код манастира Крупе, такође у оквиру исте стилске епохе. Домаћи мајстори из унутрашњости сјеверне Далмације очигледно су били способни да граде захтјевније елемента као што је млађа фаза билишанске цркве. Доградње православних цркава уз старије грађевине, премда ријетка појава, нису непознате у унутрашњости Далмације.⁰⁹

Постоји натпис у камену о градњи млађег дијела цркве:

αψλο (1739) МЕСЕЦА МАРТА . БА СЛАВЪ СВЕТЪИ ЕДИННОСЪШНЕН И НЕРАЗДЕЛНЕН ТРОИЦИ, ОЦУ И СИНА И СВЕТА ДУХА СОТВОРИСА СЕМИ ХРАМ СЪНАТИ ИОАН И ПОТРЪДНОСА ГОСПОДУ ГРЕШНИИ И ВАСЕМ ХРИСТИАНИ ... КАПЕЛАЊ ПОПЪ МИАНАЊ АГОДИ . ПРОКУРАТУР СЕРДАР ИАНА МИТРОВИ , ИМЕ БА ТРОИЦИ СЛАВНИИ БГЪ БАГОЊЪКОИ УКРАСИТИ СЕТОУ ЦЕРКОВЪ СО ВСЕМЪЕ ...ХЪ БЛАГОДАТЫЮ БОЖИЕЮ.¹⁰

Г. Петрановић наводи да је 1865. године натпис био премазан клаком. То је узрок да је преписана 1739. умјесто 1730. година. Наиме, године 1730. сердар и прокуратор Илија Митровић Јанковић још је био жив, пошто је умро 1731,¹¹ па је једино за живота могао бити прокуратор градње и опремања, а не осам година послје смрти. Зато се може сматрати да је црква Св. Јована дограђена, како пише, трудом свих хришћана, попа Михаила Јагодића и прокуратора сердара Илије Митровића и да је украшена 1730. године. Постоји такође мишљење да је црква саграђена 1734. године.¹² Није ово једини случај када се Митровићи звани Јанковићи појављују у улози ктитора или као угледници у српском православном друштву Далмације. Наиме, патријарх Арсеније III Чарнојевић из Далмације је примао писма манастира Крке, Крупе, од протојереја Лазара Лазарића, витеза Завише Митровића Јанковића и витеза Јована Синобада.¹³ Веза патријарха и Јанковића одржавала се од почетка Бечког рата.¹⁴ Сердар Завиша Јанковић 1693. свједочи код венецијанских власти у корист владике Атанасија.¹⁵ Патријарх Чарнојевић поводом вијести о смрти Завише Јанковића пише како га је “растужила смрт тако побожног и честитог господина.”¹⁶ Завишин син Илија, који га наслеђује на сердарству Горњег Котара, такође одржава везе са врховима српске цркве. Према млетаچким изворима, приликом архијерејске визитације владике Стефана Љубибратића 1714. године, почаст су му дали сви православни, најприје они из предводничког реда: “син по-

08 Д. Кашић, Манастир Крупа. Историјски преглед, у: Манастир Крупа, Београд 1968, 17.

09 Проширење је доживјела у првој половини XVI вијека и црква Св. Ђорђа у Биљанима Горњим. Претходна фаза те грађевине има готичке особине и потиче из друге половине XIV или почетка XV вијека. О томе: М. Савић, Српске цркве и религиозно сликарство Равних

Котара, у: Далматински путеви умјетности у Српској православној цркви, 83 (књига припремљена за штампу).

10 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1865, Задар 1865, 156-159.

11 Сердар Илија, син Завишин, рођен је прије 1697, а умро је 1731. О томе у Родослову Митровића Јанковића у: М. Савић, Баштина Двора Јанковића, Историјски музеј Србије, Београд 2006, 98; Исти, Породична збирка докумената из Двора Јанковића: STAMPE СОО FRATELLI DEDE MITROVICH, Српско-далматински магазин за 2015, Сплит 2016, 16-61.

- 12 М. Јачов, Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској, Споменик САНУ СХХII, Београд 1981, 61-90.
- 13 М. Јачов, Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку, Београд 1990, 103.
- 14 Б. Десница, Историја котарских ускока II, Београд 1951, 171.
- 15 М. Јачов, Правни саветници при млетачкој влади...
- 16 М. Јачов, Срби у млетачко-турским ратовима... , 103; Исти, Сеоба Срба у Далмацију и Боку Которску кроз векове и напори Патријарха Арсенија III Чарнојевића да их сачува у јединству са српском патријаршијом, у: Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и велика сеоба Срба 1690. године, Београд 1997, 71-100.
- 17 М. Јачов, Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку, Београд 1984, 24.
- 18 Р. Веселиновић, Срби у Далмацији, Историја српског народа IV-2, Београд 1986, 42-43.
- 19 М. Савић, Српско барокно сликарство у Далмацији и опус сликара старог бенковачког иконостаса, Бенковац пријатељима, мала монографија 2, Задар 2012, 276-407.
- 20 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте или поновљене у православној епархији далма-

Sandmann, Neumann, Обровац, 1842, стара црква Св. Тројице уз десни руб

којног сердара Завише, Илија, позвао га је у име Срба своје сердарије да им поново дође, јер би имали свога епископа као што су га некад имали.”¹⁷ Сердари, харамбаше и други из “воинственог реда” су они којима се, уз владика и свештенство, 1714. године обраћа патријарх Мојсије Рајовић.¹⁸ Што се тиче патронаже и наручивања икона од Митровића Јанковића, задњи сердар из куће Јанковића, Илија набавио је икону њиховог славског светитеља Св. Георгија, на чијој полеђини је записано: “14 априла 1810 купи у Нике Судара за...” Јасно је да је он такође био наручиоц икона за допуну иконостаса у Исламу Грчком у задњој четвртини XVIII вијека.¹⁹ Насликао их је сликар бенковачког иконостаса, који је после 1757. насликао и иконостас за тада нову цркву у Обровцу.

Црква Силаска Св. Духа (Св. Тројица) у Обровцу. Забиљежено је да су Обровчани прије градње своје цркве на богослужење ишли у километрима удаљену цркву Св. Јована у Билишанима.²⁰ Међутим записано је и да, с обзиром да су прије последњег рата у вароши имали своју цркву, 1756. године замолили су генералног провидура Ф. Гриманија да им допусти градњу нове цркве. Он им је дозволио градњу цркве и простор за гробље недалеко од градских зидина на мјесту званом бунар Комненовац.²¹ Највише труда у градњу завршену 1757, уложио је Ђуро Угурлија, досељеник из херцеговског краја.²² Године 1834. црква је доживјела знатну обнову, тако да је “скоро сасвим поновљена” настојањем обровачког трговца и посједника Стефана Симића.²³ Била је то лонгитудинална црква са полукружном апсидом

Медвиђа, црква Рођења пресвете Богородице, стање прије обнове

Зеленград, црква Св. Петра и Павла

на истоку и звоником на преслици изнад улаза на западној фасади. Изглед јој је видљив на литографији Обровца из 1842. (Obrovazzo au der Strasse von Monte Vellebich nach Zara. Zapis u lijevom uglu: Gez. V. J. Hogelmuler; po sredini: Gedr b. J. Rauh; u desnom uglu: Lith. v. Sandmann, po sredini: "Wien, her L. T. Neumann").²⁴ Истичу се висок звоник на преслици изнад западне фасаде и два већа округла прозора на бочној фасади. Ријеч је о сведеним барокним елементима. Постоји податак да је црква на главној фасади умјесто старе преслице године 1868. добила нови и већи звоник "четвероугласти од клесаног камена".²⁵ На истом мјесту године 1906. саграђена је друга и данас постојећа црква. Око старе цркве је било гробље.

Црква Рођења пресвете Богородице у Медвиђи. Ова црквена грађевина сазирана је 1856. године, како је записано у натпису изнад улаза, а тако пише и извјештач.²⁶ Њезин градитељ био је мест. Фране,²⁷ како је, уз титулар цркве и име епископа Стефана Кнежевића, латиницом истакнуто на натписној плочи уграђеној у главну фасаду. Ангажовање хрватских мајстора у XIX стољећу није непознато у овоме крају. То говори и уклесани латинични натпис на каменом иконостасу цркве Св. Петке у Бејлини, који спомиње мајстора клесара Франу и 1865. као годину градње. Врло је вјероватно да је ријеч о истој личности. Црква је изграђена по традицијама градње малих сеоских цркава у унутрашњости Далмације, како по габариту, устројству, висини и скоро потпуном недостатку декоративних елемената. Дакле, у епохи романтизма изграђена је грађевина која нема те стилске карактеристике. Уздужног је тлоцрта, зидови су средње висине, а има полуокружну апсиду на истоку и звоник на преслици са два лучно завршена от-

тинској, Српско-далматински магазин за 1869, Задар 1869, 144-146.

21 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1869, Задар 1869, 144-146.

22 Исто.

23 Исто.

24 Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Grafička zbirka GZGS 1842, sand, 11_001.

25 Г. Петрановић, Наведено дјело.

26 И. Олујић, Нове цркве у Медвиђи и Зеленграду, Српско-далматински магазин за 1854-1859, Беч 1859, 166-169; Б. Чоловић, Сакрална баштина..., 203.

27 Б. Чоловић, Сакрална баштина..., 203.

- 28 V. Brkić, U grobovima pokrivenim stećcima pronađen nakit star 600 godina, Zadarski list, 30. 09. 2015.
- 29 Стећци се распостирју од западне Србије и источне Босне, преко источне Херцеговине и Босне до Далмације и карактеристични су средњевјековни надгробни споменици динарског појаса у коме је влашка и српска популација била значајна. Често се вежу за српску православну културу и прастари начин сахрањивања који у њима добија нове облике, а понегдје се указује и да је ријеч о другим супстратима. У Буковици се налази на различите типове стећака, од масивних каменних плоча до великих украшених или неукрашених крстача: Карин, Бругд, Ђеврске, Радучић, Ивошевици, Жегар. Ђирилични натпис на масивној крстачи из Бругда гласи: А СЕ ЛЕЖИ СТРАХИНА БАНИЋ ГРАДИ ИВАНКО. По оцјени Ђорђа Јанковића, кога сам замолио за мишљење, овај споменик потиче из прве половине XV вијека. О српској компоненти стећака: Ђ. Јанковић, Српске громиле, Београд 1998; Ђ. Јанковић, Srednjovekovna kultura Srba na granici prema Zapadnoj Evropi, u: Tradicionalna kultura Srba u Srpskoj Krajini i Hrvatskoj, Etnografski muzej, Beograd 2000, 9-22. О влашкој компоненти: А. Милошевић, Stećci i vlasi, Split 1991.

Билишани Горњи, црква Рођења пресвете Богородице

вора за звона изнад западне фасаде. Изнад главног улаза је споменута натписна плоча, затим мања розета и мали окулос. Није била пресвођена већ покривена цријепом. На јужној фасади још су једна врата и лучно завршен прозор до апсиде. Уз учешће многобројног народа и гостију, цркву је осветио епископ Стефан Кнежевић. И око ове цркве је мјесно гробље.

Католици Хрвати из Медвиће и сусједи им православни Срби, прије градње цркве посвећене Богородици, вјерске потребе и сахране обављали су у мјесној цркви Св. Ивана и око ње. По масивним плочама стећака, пронађених непосредно уз цркву, могуће је закључити да се то догађало у касном средњем вијеку и до раног новог вијека када престаје употреба стећака. Неки стећци су украшени рељефним штитом, мачем, свастиком и правилним јамицама.²⁸ Црква Св. Ивана имала је два олтара, централни католички и бочни православни и служила је вјернима обе хришћанске конфесије. Слично је и са гробовима, којих има и других типова осим стећака, пошто су и католици и православни послје средњег вијека и епохе стећака имали сличан начин сахрањивања.²⁹

Црква Св. Петра и Павла у Зеленграду. Осим нешто мало веће дужине ова црквена грађевина дјелује скоро као близанка цркве из Медвиће. Слиједећи устаљене традиције градње мањих каменних сеоских богомоља, и ова црква представља лонгитудиналну једнобродну грађевину са полукружном апсидом на истоку и западном фасадом изнад које је звоник на преслици са два лучно завршена отвора за звона. Звоник је озидан тек по-

Жегар, црква Св. Георгија

четком XX стољећа. Изнад главног улаза налази се натпис старом ћирилицом о градњи 1856. године: ОЗИДАСИА ХРАМ СЕИ СТИ АПОТОВ ПЕТРА И ПАВЛА С ТРОШКОМ БРАТИЕ ЦЛОГ СЕЛА ЛЕТА 1856 ... Изнад натписа је мања розета. Постоје такође врата и на јужној фасади, а на обе бочне фасаде и по два мања четвртаста прозора. Иако је зидана од “прости зида-ра”, црква има “соразмјерије”, а штета је што није “на свод” покривена.³⁰ Освећење цркве уприличио је епископ Стефан Кнежевић на великој црквено-народној свечаности. И око ове цркве је гробље.

Црква Рођења пресвете Богородице у Билишанима Горњим. За чуђење је и дивљење и данас да се у буковачком селу које се битно не разликује од сусједних мјеста изгради велелепна црквена грађевина таквих карактеристика да је чак створено мишљење да је наводно требала бити саграђена у Дубровнику.³¹ Уз подршку више људи и владике Стефана, изграђена је трудом Петра Олујића 1864. године, иако су прије почетка градње и неки парохијани били против.³² Петрановић не наводи архитекту, али је црква грађена по “величанственим” цртежима, који су, заједно са предрачуном, одобрени у аустријском Министарству, које је приложило знатна средства од 17000 ф.³³ Она је дјело Емила Векјетија (Vechietti),³⁴ архитекте по чијим пројектима су изведене велике православне цркве у Ду-

30 И. Олујић, Нове цркве у Медвиђој и Зеленграду...

31 М. Радека, Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији, 169.

32 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1865, Задар 1865, 156-159.

33 Исто.

34 Б. Чоловић, Сакрална баштина..., 58.

35 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте...

36 М. Савић, Првобитна црква Покрова пресвете Богородице у Книну, Книнска крајина 1, Београд 2002, 10-19. Фотографија цркве, која је срушена од савезника у Другом свјетском рату, приказана је на корицама Српско-далматинског магазина за 2016. годину, Сплит 2016.

37 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1865, Задар 1865, 156-159.

38 Н. Милаш, Православна Далмација, Београд 1989, 218; М. Јачов, Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској...

Обровац, освећење нове цркве 1906. године

бровнику и Скрадину. Још 1857. године тада млади архитекта Веќјети на тражење Олујића израдио је пројекте и сам је надгледао градњу. Цркву је 1865. осветио владика Стефан Кнежевић.³⁵

Црква је изграђена у виду крста са куполом, док је изнад западног улаза нешто мањи звоник. На кровном стјечишту кракова крста изграђен је октогонални тамбур са прозорима у облику окулоса, и он носи куполу. Звоник на четири стране има лучно завршене отворе и завршава шиљатим кровом. Црква је конципирана у слогу историзма и обједињава у различитим комбинацијама и снази елементе византијске, романичке и готичке. Архитекта је обилато користио вертикалне уоквирујуће лезене уз рубове зидова и хоризонталне вијенце слијепих arkada са облим и преломљеним луковима. Међутим, по централном устројству, октогоналном кубету, шиљатом звонику и сличном кориштењу различитих стилских елемената и њиховом укупном склапању блиска је сркви Покрова пресвете Богородице у Книну, чији је архитекта Лукин, а која је изведена исте деценије.³⁶ Ријеч је о истом стилском приступу историзма који је оставио

више одличних примјера у Далмацији. Историзам започиње у епохи романтизма и обиљежава другу половину XIX и прве деценије XX стољећа.

Након изградње, слиједило је унутрашње уређење за које је прилоге у новцу и иконама слало више православних општина у Далмацији, док је протосинђел Исаија Олујић за иконостас скупио новац, одежде и црквене утвари у Русији.³⁷ Такође је и “Правитељство” кнежевине Србије дало значајан новчани прилог. Године 1864. сликар Антоније Цукаро за 1700 ф. осликао је врло складан и украшен иконостас, чију је конструкцију пројектовао сам архитекта цркве Емил Веќјети.

Црква Св. Георгија у Жегару. Око 1618. године у Жегару је подигнута црква Св. Георгија,³⁸ али није познат ни њен изглед, устројство, ни величина. Реална је претпоставка да је то била уздужна мања грађевина, какве су уобичајене у унутрашњости Далмације у временима након обнове Пећке патријаршије.

Нова грађевина саграђена је 1897. године на истом мјесту гдје је била и стара.³⁹ Посвећена је истом светитељу за вријеме управе Епархијом далматинском епископа Никодима Милаша. Да би уприличили што љепшу свечаност скупило се мноштво свијета, свештена лица са владиком на челу, представници управне и политичке власти.⁴⁰ Епископ Милаш приложио је цркви антиминос и кивот.⁴¹ За Светог Саву 1898. године “честити и општеуважени старина и мјештанин госп. Ђорђе Радуловић, трговац и велепосједник” поконио је “сребром оковану Богородичину икону” вриједну 100 форинти, на чему му јавно захваљују тутори цркве: Васо Кљајић-Перић, жегарски кнез, Раде Милић, благајник, отац Јоаким Бједов, администратор парохије.⁴²

Црква складних пропорција подигнута је на лијепом мјесту, узвишењу изнад Жегарског поља, недалеко од ријеке Зрмање.⁴³ Спада у ред такозваних дворанских једнобродних цркава високих зидова. Тај тип црквених грађевина грађен је у другој половини XIX стољећа у Далматинској епархији (Јагодња, Трибањ, Кашић), а истовремено имају аналогије са неким тада грађеним католичким црквама (Св. Козма и Дамјан у Полачи) Карактерише их промишљен план и сведено третирано истористички елементи. Њихове архитектуре треба тражити међу тада ангажованим архитектама и конзерваторима при Намјесништву у Задру.

Грађевина на истоку има полукружну апсиду док је изнад главне фасаде изведен витак звоник на преслици са два лучно завршена отвора за звона. Главна фасада има истакнути портал са лунетом изнад, затим окулус, па лучну нишу у којој је прозор. На јужној фасади је други мање наглашен улаз, а изнад њега је једна већа бифора израђена од клесаног камена, каква је и на сјеверној фасади. Висину грађевине подцртавају вертикалне лезене које уоквирују површине фасада, док су кровни вијенци на сличан начин изведени. Све су то прерађени нови елементи које је у црквену архитектуру донијело вријеме романтизма и историзма. И око ове цркве је мјесно гробље, а ту се налази и братска кућа.

Нова црква посвећена Силаску Св. Духа у Обровцу (Св. Тројица) саграђена је на мјесту гдје је била стара. Освећена је 9. (22.) јуна 1906. године. Слиједећи традицију, дугогодишњи оброчачки начелник Владимир Десница дочеко је владика Никодима Милаша, свештенике и узванике угостивши их у својој кући.⁴⁴ Освећење је било врло свечано, са плех музиком, учешћем пјевачког друштва “Бранко” из Задра и са мноштвом православног свијета и многих католика. Атмосферу и нову грађевину лијепо показује и стара фотографија која је ухватила тренутак свечаности, а из Збирке старих фотографија Двора Јанковића.⁴⁵ Карактеристично је да су оброчачки католици заједно с православнима изгласали новац из опћин-

39 Исто.

40 Жегарска парохија била је многољудна, како казују подаци из XVIII и XIX вијека. О томе: А. Бачко, Жегар, Београд 2005, 109.

41 Српски глас, број 42, Задар 1897.

42 Српски глас, број 5. од 29. јануара 1898.

43 Б. Чоловић, Сакрална баштина..., 127, 128.

44 Ан., Освећење нове оброчачке цркве, Гласник православне далматинско-истријске епархије, Задар 1906, 105-108.

45 Збирка старих фотографија Двора Јанковића 39; М. Савић, Баштина Двора Јанковића, Историјски музеј Србије, Београд 2006, кат. Бр. 246.

- 46 An, Osvećenje crkve. Manifestacija srpsko-hrvatske sloge, Dubrovnik, broj 31, Dubrovnik, 5. avgusta 1906. Полијелеј, централни свијећњак, поклон оброчких католика и данас краси унутрашњост цркве.
- 47 Б. Чоловић, Сакрална баштина..., 218.
- 48 А. Сковран, Непознато дјело зографа Јована Апаке, Зограф 4, Београд 1972, 43-53.

ске касе и посебно обдарили цркву новим полијелејем, а такође су и здравицама поздравили госте.⁴⁶

Црква је издужена грађевина са кратким попречни краковима који завршавају кровним забатима и који твори крстолики тлоцрт, а то је посебно изражено у кровној конструкцији.⁴⁷ Има два улаза, главни западни и онај на сјеверној фасади. Усклађено и степеновано по јеноструким и двоструким отворима прозора уређен је кампанел с главном фасадом. На улазној фасади стубовима је истакнут лучно завршени портал. Сходно репертоару историзма, стила у коме је грађевина саграђена, овдје је звоник кула завршена високим пирамидалним кровом. Прозори су једноструки или развијени у бифоре и трифоре и такође у духу историзма и обједињавања различитих елемената. Сходно истом стилском приступу и примјерима из других градских цркава и овдје је у унутрашњости уз улаз изграђен хор кога носе два стуба. Уз олтарни простор је високи иконостас.

Сликарство

Сликарска дјела сликана за иконостасе или друге намјене у црквама оброчког краја у правилу прате стилске токове и промјене, теме, иконографију, путеве наруцби и наручиоце, културне везе и поријекло као и велики корпус икона из других цркава и манастира у Далмацији. Генерално, у Далмацији стилови су се смјењивали од византијског и стилова мијешаним с њим, у касном средњем вијеку, врло ријетких готичких икона, преко бројних примјерака критске и италокритске школе поствизантиског периода, затим многих примјера барокног православног стила, рјеђих дјела класицизма, па до слика романтизма и његовог наставка у истористичком сликарству с краја XIX стољећа. У овом дијелу Буковице заступљени су многи од тих стилова, док је већина икона настала у барокизираном и барокном стилу XVIII стољећа и потоњим стиловима XIX вијека. Особине критске школе XVI вијека одлично илуструју престоне иконе манастира Крупе, дјела Јована Апаке,⁴⁸ о којима због упућености ове теме на парохијске цркве и потпуне обрађености тих икона овдје неће бити ријечи.

Поствизантијски примјерци икона,
барокизирано и барокно сликарство

У цркви у **Обровцу** се чувала икона која много дугује византијском стилу, а настала је у пост-византијском периоду. Много тога на икони *Богородице с Христом* је традиционално, и колорит и начин наношења боје и насликане тканине у које су одјевене личности, начин поставке, детаљи и златна позадина дугују традиционалном византијском иконопису. Разигранија поза Христа младенца са изувеном сандалом (кориштено у схеми Визиграније младенца), присутна и у италијанском сликарству икона, и украс нимба указују на готичке упливе какви се у православном иконопису јављају и након тога стила, што је и овдје случај. Стога икона припада касном италокритском стилу, временски 16-17. стољећу. Плава кугла коју држи Христ уз Богородичине груди, као да је ријеч о Мљекопитатељници, указује да је доспјела из иконописних узора XVI стољећа, када се масовније почиње сликати Христ који носи земаљски шар.

**Обровац, Богородица с
Христом**

Богородица с Христом – сцена из *акаџиста* (35 x 45,5 цм), са анђелима који придржавају круну и раширену тканину, икона је из поствизантијског периода из цркве Св. Јована у **Билишанима Горњим**.⁴⁹ Док претходна икона има тек мале готичке елементе, ово по садржају врло ријетко дјело стилски је карактеристичан примјерак хибридне италокритске школе. Богородица сједи на трону који је сликан у византијској традицији. Одјевена је у црвени мафориј који завршава облим наборима и третиран је готички облим (*maniera latina*) а не цртачки изведеним оштрим сјенама тканине што је карактеристично за грчки начин сликања (*maniera greca*). На њеној глави је такозвани свијетли венецијански вео испод плашта умјесто византијске капе плавозеленкастих тонова. Сама Богородица је иконографски тип Богородице Утјешитељке (италијански: *Madre della Consolazione*), тако да на лијевој страни руком придржава Христа а десном га држи за ноге. Лица су им знатно свијетлије пути од византијских икона Богородице. Изнад тканине украшене финим нитима, која је иза Богородице, налазе се два анђела која изнад Богородичине главе рукама придржавају круну. Ли-

49 Године 1992. Теренски је снимљена фотографија иконе слабије видљивости и на основу ње је овај опис. Данас се не зна гдје се икона налази и да ли је пропала у "Олуји" или након ње. У сваком случају ова и још неколико икона из Билишана Доњих нису доспјеле на конзервацију у Републички завод за заштиту споменика културе у Београд као што је доспјела већина икона из Билишана и Обровца.

Билишани Доњи, Богородица с Христом, сцена акатиста

Медвиђа, Богородица с Христом и светитељима

ца анђела су сликана традиционалним византијским начином сјенчења. Тканина коју придржавају два анђела је битан детаљ, јер сцена произлази из Богородичиног акатиста и у визелизацији Богородичног зачећа. “Ерминија о сликарским вјештинама” Дионисија из Фурне ову сцену назива “Сила вишњаго”, и каже: “Свесвета седи на престолу. Са десне стране јој стоје два анђела и држе уза се велики и широки вео, раширивши га од горе на доле. Над њом Свети дух силази, у великом сјају, на многим облацима.⁵⁰ На двије иконе илустрација акатиста из цркве Св. Спиридона у Скрадину након прве три сцене појављује се и ова и сличне је поставке ликова као на билишанској икони.⁵¹ Ријеткост је да се италокритска схема Богородица поставља у овакву композицију, а већ и сама поставка Богородице на трону указује на поштовање византијских традиција у којој је Богородица на трону као царица небеска основна идеја. Крунисање Богородице, детаљ који је пренесен из западне умјетности, замјењује детаљ Светог духа из описа у Ерминији. Стилске карактеристике указују да је икона настала у каснијој фази италокритске школе у XVII вијеку. Док се овај модел Бого-

50 N. Brkić, *Tehnologija slikarstva i vajarstva i ikonografija*, Beograd 1991, 225. Autor donisi prevod Erminije.

51 Двије иконе са призорима ирмоса и кондака из акатистних химни налазе се у великој збирци икона из православне цркве у Скрадину. О томе: М. Савић, *Српске цркве у Скрадину и њихове иконе*, Српска зора 7, Книн 1993, 284-302.

родице Утјешитељке користио и у православном и католичком култу и био је од XV стољећа па до краја италокритске школе и краја XVII стољећа врло распрострањен и популаран и у њему су се окушали онајбољи сликари школе и потоњег барока, дотле је илустрација зачећа врло ријетка и у италокритској школи и у барокном сликарству. Утолико је важност иконе из Билишана већа.

Барокна стилска кретања и у Далмацији се наслањају на приступе касне италокритске школе у коју се укључују снажна пучка вјеровања и култови тако карактеристични за школу јонских отока,⁵² уз врло бројне прераде из општег барокног декоративног система и уз обилато кориштење барокне графике, предложака и значајну идејну ширину произишлу из православне барокне књижевности и пораслог морализаторског приступа. Јонска школа настаје након турског освајања Крита 1699. године и удомаћивања више избјеглих критских сликара на јонским острвима. Њени карактеристични производи су иконе Св. Спиридона, посебно светитељевих моштију, Богородице Скопиотисе, Богородице Тренодузе итд. Мноштво њихових икона је у Далмацији. Слично као и на тим острвима, и у Далмацији се барокизирани стил заснива на јаким народним вјеровањима, као варијанте барокне мисли, духа и умјетности који је близак народном, јеванђелском поимању “по коке су нишчи ближи духу истине” и у коме су религијске теме апологија таквог схватања.⁵³ Визуелно је карактерише сјај, декоративност, појачан колорит, солидна моделација фигура и лица, укључивање реалности и елемената из савременог живота, простора са елементима геометријске перспективе, реалног пејзажа, као и ослањање и на традиционална рјешења и на савремене барокне графичке приказе.

Барокни стил остварио је овдје велики број икона Богородице с Христом, па у том погледу наставља продукцијску тенденцију која је главна карактеристика критске и италокритске школе. Икона *Богородице с Христом и светишћелима* из Медвиђе доспјела је као поклон приликом освећења цркве 1856. године.⁵⁴ Завјетни дарови који су били на њој окачени казују о њеном великом поштовању код вјерних. По иконографској схеми Богородица је врста Утјешитељке, која носи Христа на јастуку. Два анђела у облацима крај њене главе придржавају круну наглашавајући крунисање царице небеске. Централно мјесто у горњој зони има Бог отац у облацима, а у доњој је лик крилатог серафима, док су централно са страна анђели на облацима. У четири угла су четири изабрана светитеља (не распознају се сви; међу њима су и мошти Св. Спиридона). Уз више барокних детаља и елемената, све је изведено на начин барокног сликарства јонских острва али и саме Далмације у којој је више икона оваквих карактеристика и идејне сложености, а неколико их је у манастиру Крки. Углавном је ријеч о дјели-

52 M. Chatzidakis, V. Djuric, Les icones dans les collections suisses, Geneve 1968.

53 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 89.

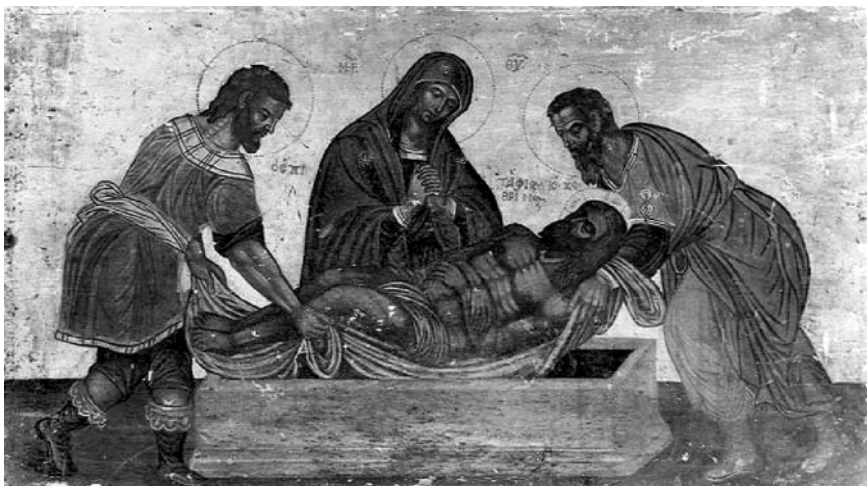
54 Нажалост, као и сликана дарохранилница и све иконостасне иконе из цркве у Медвиђи и ова икона је пропала у “Олуји” или мало након ње.

**Обровац, Богородица
Фенеромени**

ма из XVIII стољећа. На свој начин, оне имају идејну сличност са италијанским Мадонама уз које су светитељи који уз њу контемплирају – са композицијама које се на италијанском називају *Sacra conversazione*.

У овдашњим црквама нису ријетке иконе Богородице Фенеромени као варијанте царице небеске (Крка, Скрадин, Дрниш, Братишковци). Један примјерак из XVIII вијека је у **Обровцу**. Натписом је именована као *h Kpria FENERWMENI*. Поштовање и сликање икона Богородице Фенеромени води поријекло са грчког подручја, из више богомоља њој посвећених, а једно од тих мјеста је и Крф. То су готово једнаке представе Богородице с Христом на трону, сликане су на сличан начин, по истим предлошцима и истој декоративној мустри. На централном дијелу, на раскошно украшеном барокном трону је Богородица с Христом. Крунишу је два анђела у облацима. Покрај богородице минијатурно су насликана два мелода, химнографа са раширеним тракама. Све то је директно у вези са честим химничким текстовима прослављања Богородице у барокној епохи. Није познат прототип овог иконографског модела, иако се она већ од почетка XVI вијека слика са појединим псалмописцима, мелодима и анђелима. Широки

Обровац, Полагање у гроб

оквир иконе на линијски начин реалистично исцртава богати извијени флорални мотив са заиграним анђелчићима. Идентичан мотив појављује се на графикама Х. Жефаровића,⁵⁵ али је то уствари кориштена касноренесансна декоративна мустра. У формалном смислу, иконе ове Богородице блиске су неким иконама Богородице с Христом и анђелима из посљедње фазе критске школе на јонским острвима.⁵⁶ У малој цркви манастира Савине као престопа икона налази се Богородица с Христом и два мелода на барокно извијеном трону, такође с јонских острва (записана година израде је 1703.). Премда су иконе Богородице Фенеромени најчешће продукт јонског барокног сликарства, њезине иконе су сликали и неки српски сликари, као Н. Судар (Скрадинска збирка, кат. бр. 15).⁵⁷

Народна схватања и поимања јеванђелских порука одразила су се и на особине иконостасних икона. Један од њих био је иконостас старе цркве Св. Георгија у Жегару. Данас се не може знати како је изгледао, јер су се од њега до посљедњег рата сачувала само два дјела: *Христ Паншокрајтор* (44 x 57,5 цм) и *Распеће* на иконостасном крсту.⁵⁸ Христ је уобичајено представљен за ову врло стару иконографску схему: гологлав, у једној руци држи отворену књигу док другом благосиља; нимб му има пунцирани крст и флорални украс. Крст с Распећем је с тролисно завршеним краковима у којима су насликани симболи јеванђелиста. Крст је имао резбарени руб у виду ужета, односно тордиране траке. Уз то, трнов вијенац на Христовој глави говори о барокном духу који преферира детаље који изазивају емотивно учешће. Све у свему, не разликује се од сличних иконостасних крстова са Распећем, на примјер од оног са иконостаса из Мирања код Бен-

55 Д. Давидов, Српска графика XVIII века, Нови Сад 1978, сл. 36, 37, 38.

56 П. А. ВОКОТОРУЛОС, ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1990, br. 125, sl. 294.

57 М. Савић, Српске цркве у Скрадину и њихове иконе, Српска зора 7, Книн 1993, 284-302.

58 Не зна се шта се са ова два дјела догодило у "Олуји" или мало послје ње.

59 М. Chatzidakis, Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut, Venis 1962, sl. 112.

60 М. Савић, Српске цркве у Скрадину и њихове иконе, Српска зора 7, Книн 1993, 284-302.

61 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*, рукопис, Архив САНУ инв. бр. 14159, 15, Т. IX.

62 К. Prijatelj, *Ikona Oplakivanja u splitskoj Galeriji umjetnina*, Zograf 5, Beograd 1974, 55-57; N. Bezić Božanić, *Prilog poznavanju zadarske kuće u 17. stoljeću*, Petriciolijev zbornik II, Split 1996, 273-286.

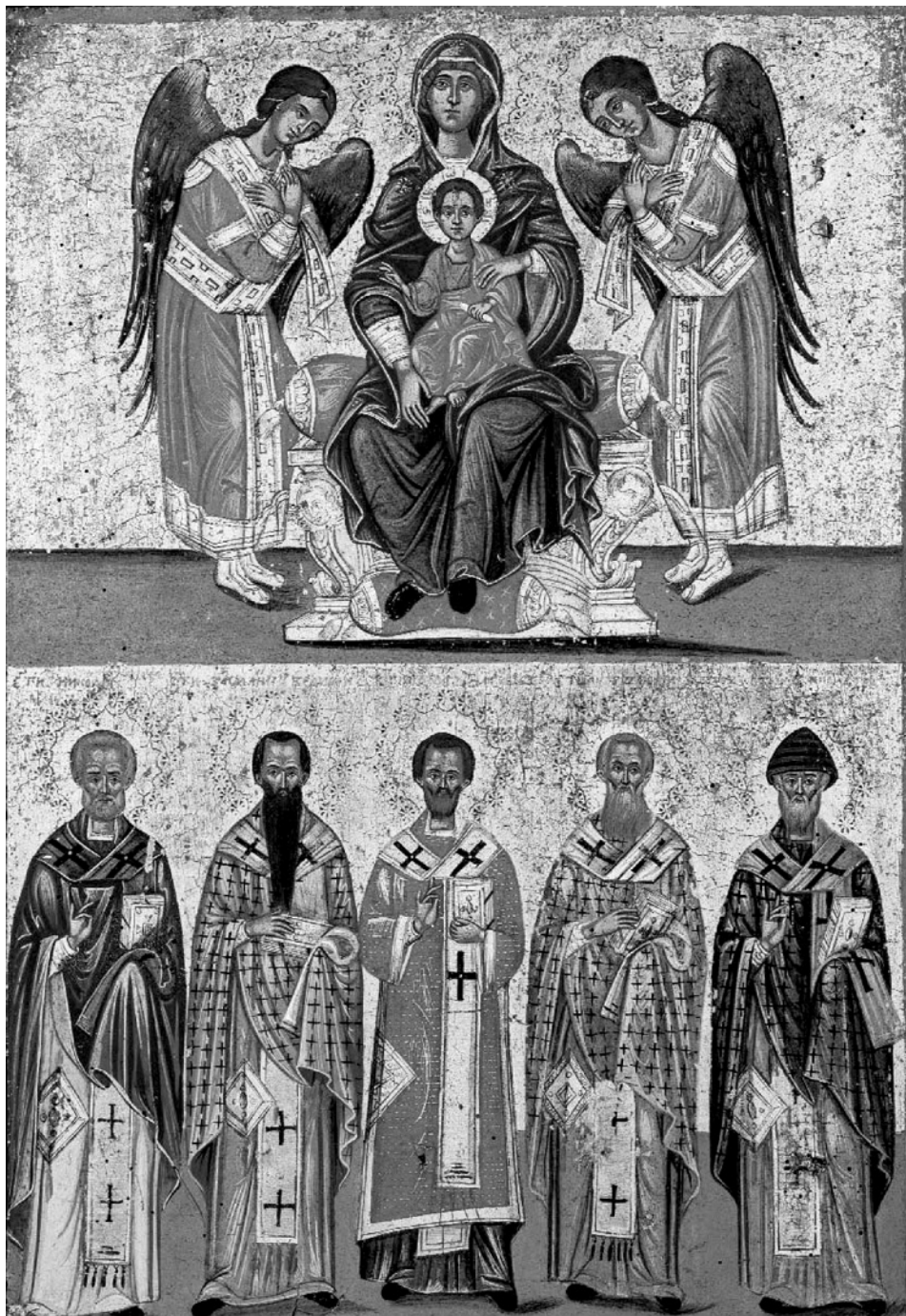
Билишани Доњи, Христ
Велики архијереј с
анђелима и светитељима

ковца, који има сличне детаље. Ни стил жегарских икона не издваја се из уобичајене продукције барокизираног сликарства Далмације XVIII вијека.

Полагање у гроб из **Обровца** је двојна икона осликана са обе стране издужене дрвене табле, пошто је у цркви имала функцију главне представе у Христовом гробу, који се у Великој недјељи уређивао у више православних цркава у Далмацији (углавном у градовима и варошима). Стилски се наслања на касно италокритско-ранобарокно рјешење Е. Цанеса из венецијанске православне цркве Св. Ђорђа.⁵⁹ По цртежу, поставци ликова и изведби слична јој је двојна икона Полагања у гроб из Скрадина, која је набављена за исте сврхе – уређење Христовог гроба.⁶⁰ Ријеч је о одличном дјелу ранобарокног сликарства насталог на искуствима италокритске школе у XVIII стољећу. Преносне иконе Оплакивања Христа и Полагања у гроб анонимних мајстора присутне су и у другим црквама, осим још двије у Скрадину, такође и у Смоковићу, док је ону у манастиру Крки насликао Спиридон Рапсоманик,⁶¹ сликар иконостаса у Скрадину. Неке од њих су сведене на основне учеснике догађаја, док су друге развијеног садржаја који дирек-

тно подсјећа на графике антиминос. И католичким срединама Далмације иконе Оплакивања и *Pieta`* биле су удомаћене у јавном и приватном култу.⁶²

Далматинско српско барокизирано сликарство има незаобилазне и одличне примјере у престоиним иконама из цркве Св. Јована у **Билишанима Доњим**. Важност им произлази из изграђеног индивидуалног стила, идејне сложености, композиционе комбинаторике, декоративности и сјаја колорита, затим из стилске повезаности са барокизираним сликарством у Епархији далматинској, тако и по директним подацима о ктиторству и времену настанка. Посебност ове двије иконе лежи у чињеници да се уз Христа и Богородицу налазе друге хришћанске личности, што је ријеткост, пошто престоине иконе мало подлијежу идејним промјенама и углавном се заснивају на увријеженим иконографским типовима Христа Пантократора и Бо-

Богородица с
Христом, анђелима
и светељима

городице Одигитрије. На икони Христ Велики архијереј са два анђела и светитеља Христ је на горњем већем пољу насликан у величини до појаса, на глави има митру, лијевом руком држи књигу свог учења а десницом благосиља. Одежда му је сјајна и декоративна а нимб је украшен биљним мотивима изведеним пунцирањем. Покрај Христа стоје на облацима у ставу прослављања прекрштених дланова на прсима арханђели Михаило и Гаврило. Сјајан колорит одлично се истиче на златној позадини. У доњем мањем пољу насликана су два општехришћанска светитеља врло поштована и у Далмацији. Први је хришћански мученик и херој Св. Георгије на коњу у замаху пробадања аждаје копљем. Св. Никола је са књигом у руци као Христов сљедбеник и архијереј старохришћанске цркве. Христос као првосвештеник по реду Малхиседековом овдје представља основно православно учење о оснивачу и управљачу цркве, кога потом слиједи други архијереји. Значење је допуњено ликом једног архијереја и светитеља чудотворца, Св. Николе, као и херојским мучеником Св. Георгијем, као сљедбеницима Христовог пута у старохришћанском периоду васељенске цркве.

Иста тенденција идејног и композиционог умножавања разрађена је и на другој престоној икони *Богородице с Христом, арханђелима Михаилом и Гаврилом и њих свейишеља*. Покрај Богородице приказане као царица небеска, која сједи на барокном трону украшеном херувимима, као и на претходној икони стоје два арханђела. У доњем пољу стоје *Св. Никола, Св. Василије Велики, Св. Јован Златоустий, Св. Григорије Ботослов и Св. Спиридон*. Сви су у архијерејским одежама и са књигама у рукама као потврдом Христовог учења. Присуство три јерарха, литургичара указује важност поштованим црквеним оцима истичући литургију као остварење православа у евхаристији. Св. Никола и Св. Спиридон популарни су архијереји из историје цркве а са чудотворством као значајним атрибутом, које је подржавала црква и које је у барокном времену нарочито било важно међу домаћом паством.

Иако не у истом индивидуалном маниру, истом барокизираном сликарству, епохи и истој иконостасној прегради припада икона *Деизис*. Ријеч је о скраћеном деизису, молитви заступништва Христу. Држе склопљене руке на прсима док стоје уз Христа, а он сједи на трону украшеном биљкама на барокни начин. С овом темом уз престоне иконе које имају деизисну идеју, првобитни иконостас још је више нагласио заступничко, молитвено значење.

Ове три иконе су биле прва група која је постављена на иконостас приликом проширења цркве у Билишанима 1730. године. Закључујући по пренесеном натпису, њих је набавио сердар Горњег Котара Илија Митровић Јанковић. Иконостас се у XIX вијеку сасвим измијенио, јер је тада настала висока олтарна преграда са троје двери, која је била изграђена да прими

већи број икона, док је првобитна преграда из 1730. године свакако била ниска и једноставна.

Данас се не може знати да ли је првобитни билишански иконостас у XVIII вијеку обogaћен сценом *Оплакивања* (187 x 89 cm), али је ријеч о карактеристичном дјелу и теми за барокни стил. Можда је изнад престоних икона и деизисног чина накнадно било постављено ово дјело великих димензија. Стилски, Оплакивање припада барокном у народу пријемчивом стилу – барокизираном сликарству. У широком луку украшеном завјесама представљен је приказ са положеним Христовим тијелом, Јосифом и Никодимом са страна и са централном Богородицом раширених руку у болу, а њој су два анђела са страна. Сцене Христовог страдања постављане су у Далмацији на олтарне преграде појединачно, ријетко у скоро цијелом циклусу (Скрадин),⁶³ па се и Оплакивање појављује као централна сцена једног иконостасног реда у касном бароку (Биљане Горње, иконостас Николе Судара).⁶⁴ Стога је могуће да је и ово дјело било постављено на првобитни иконостас цркве Св. Јована.⁶⁵ Пред рат није био сачуван иконостасни крст са Распећем, а вјероватно је да је првобитно постојао на иконостасу.

Иконе умноженог садржаја раритетне су као престоне, али је таквих преносних више у Далмацији (Крка, Скрадин, Ислам Грчки, Братишковци, Јагодња итд.). Често је централна Богородица с Христом. Кад се придруже дјела са светитељима и сценама из њиховог живота, односно житејне иконе, онда је јасно да је ријеч о јасној појави у оквиру барокног стила. Проповједна интонација барокног духа и морализаторство свакако су давали подстицај за стварање оваквих цјелина. Познато је да је барокно проповједништво имало два приступа, узвишени окренут просвећеној пастви и обични којим се анимирао народ, бројна паства.⁶⁶ Пренесено на религијско сликарство ова подјела показује да се икона заправо обрађала широкој пастви, “народним стилем”, као што је то на примјер Доситеј Обрадовић чинио у својим проповједима за народ писаним у Далмацији.⁶⁷ На такав начин се може посматрати и барокизирано и барокно сликарство јонских острва и у Далмацији, које за подлогу имају народна вјеровања која потврђују црквени представници. За М. Хаџидакиса јонска острва су подручје које надограђује искуства критског иконописа и укључује у њега локална вјеровања, култове и префериране теме које их прате, стварајући “стил јонских острва”.⁶⁸ Престоне иконе из Билишана и друга споменута дјела из цркава и манастира показују да се слични приступи примјењују и у барокном сликарству Далмације. Емотивно учешће парохијана у богослужењу и вјерском животу, заступништво, чудотворство и истицање вјерских и моралних врлина, значаја, или мучеништва покретали су осликавање оваквих тема и усложњавање садржаја, слично проповједном анимирању вјер-

63 М. Савић, Иконостас цркве Св. Петке у Скрадину, Просвјета 107, Загреб, март 2012, 43-47.

64 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 210.

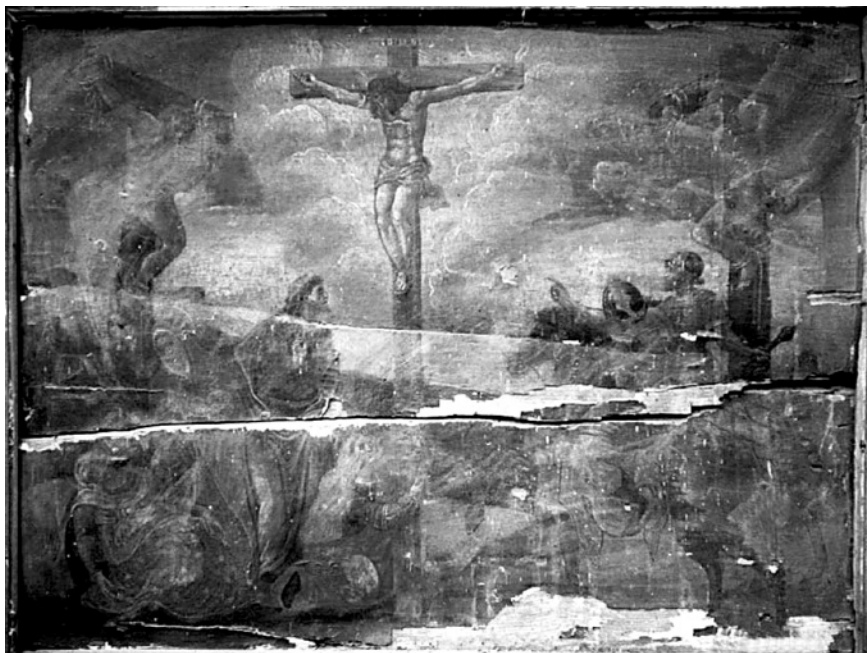
65 И Оплакивање је нетрагом нестало у “Олуји” или мало послје ње. Овдје донесена фотографија једина свједочи о постојању ове иконе.

66 Ликови барока, приредно Р. Вилари, Београд 2004, 154-158.

67 Св. Матић, *Доситејево не-објављене ѝройведе*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду III-3, IV-1, Сремски Карловци 1930, 400-410; Сремски Карловци 1931, 125-128.

68 М. Chatzidakis, V. Djuric, *Les icônes dans les collections suisses*, Geneve 1968.

- 69 Не зна се шта се са овим дјелом догодило у "Олуји" или мало послије ње.
- 70 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 112.

Билишане Доње, Распеће

них. Једна од битних одлика барока – морализаторство с тим се знатно наглашава као важно.

За тенденцију умножавања сегмената приче и усложњавања композиције и истицања чудотворства добар је примјер житејна икона *Св. Никола са сценама из животоа* (48 x 65 cm) из **Билишана Доњих**.⁶⁹ Светитељ сједи на престољу у архијерејској одежди, благосиља једном руком а у другој држи отворену књигу са текстом. Изнад његове главе са страна су допојасни Христ и Богородица у облацима. Около су илустрације светитељевих чуда и подвига. Илустровани су призори који имају своје наслове на грчком, преведени гласе: Избављање три мужа од мача, Рушење идола, Избављање три дјевице од блуда, Јављање цару Константину, Избављање корабли, Избављање три мужа од потапања, Избављање човјека од утапања. У Братишковцима је икона са проширеним илустрацијама, коју је највјероватније насликао Георгије Богуновић, чије се име спомиње у нагпису иконе која је насликана "за носити у литији".⁷⁰ Свети Никола је у Далмацији много поштован у јавном култу и као породична слава, па стога има више примјера његових икона једноставне поставке и овако сложеног садржаја.

У цркви у **Билишанима Доњим** налазило се још квалитетних икона карактеристичних за барокни стил по темама и начину сликања. Неке од њих

су везане за Христове посљедње дане и страдања. *Распеће* (60 x 79 cm) је развијене композиције, са распетим Христом и два распета разбојника, док је у подножју више личности: сатник Лонгин је на коњу, Јован Богослов стоји гледајући Христа, Богородица је сломљена од бола на земљи и у друштву жена, од којих Марија Магдалена клечи и грли крст.⁷¹ Непотписана икона је настала у XVIII вијеку, несумњиво је сликана по барокним италским узорима и уједно развија раније иконографске преписе ове сцене италокритске школе (на примјер *Распеће* из 1567. из цркве у Смоковићу). Карактеристична је по кориштеном ефекту свјетла и сјене, облака, укупно драматичне атмосфере распећа Христа искупитеља, која, осим мука, казује о тријумфу хришћанске идеје. Комбинација оваквих морфолошких елемената ријетка је у православном бароку, па је у том погледу икона изузетна, али је и њена реализација суверено врхунска. Још јој је ближа аналогија по мноштву, распореду личности и композицији слика Antoina Coypela, *Crucifixion*.⁷² У сваком случају, ова икона показује кореспонденцију двије хришћанске умјетности, која се наставља и у барокно доба. Бол, плач, страдање, патња, смрт, мотиви тако привлачни барокном духу и умјетности, насликани су врхунски и у скраћењима поза тијела људи и коња а суверено израженог осјећаја за волумен и материју. Трагична атмосфера наглашена је драматичним сукобом свјетла и тамних облака на отвореном небу, што још више истиче барокну интонацију и емотивну наглашеност призора. Укупно, ријеч је о врхунском дјелу.

Барокно сликарство знатно изражава црквено-народна схватања о љубави и мучеништву за хришћанску вјеру, па су теме мученика и хероја честе у овдашњем барокном иконопису. Икона *Св. Ђорђа* из Билишана Доњих (62 x 82 cm) има уобичајен мотив ратника који копљем пробада аждају, али је резултат квалитетна барокна икона.⁷³ У једноставном описаном пејзажу укључена је и група војника на врх куле, а престашена мала дјевојка је на тлу близу пропетог коња. Импуњује смјело исцртана кривуља

Обровац, Св. Меркурије и Христофор

71 Не зна се за судбину овог дјела у "Олуји" или после ње, пошто није евакуисано на конзервацију у Републички завод у Београду као већина икона из Обровца и Билишана Доњих.

72 N. Garnier, Antoine Coypel (1661-1722), Charles du dessin francais 6, u: European drawings. 2 Catalogue of the collections, George R. Goldner and Lee Hendrix with the assistance of Kelly Pask, The J. Paul Getty museum Malibu, California 1992., no. 54. (preuzeto s interneta)

73 И ова икона је нестала у "Олуји" или мало после ње.

Обровац, Каменовање Св. Стефана

коња и светитељевог немирног плашта. Изнад у сегменту неба са облацима је Христ који благосиља са обе руке. Св. Ђорђе је много сликан у барокној епохи, па се у Далмацији налази више икона овог популарног хероја и мученика, честог у јавном култу и у приватном као славски светитељ. Увијек је то извијена линија коња и коњаника изнад чије главе лепрша плашт, тако и на сјајној икони Емануила Цанеса из 1664. и на икони С. Рапсоманића из 1667. године, обе из Шибеника.⁷⁴

Каменоване Св. Стефана из цркве Св. Тројице у Обровцу је једна од најквалитетнијих икона барокног стила у корпусу дјела у Епархији далматинској. На полеђини је записана 1736. година. Призор је компонован од троје мушкараца у замаху бацања камења на Св. Стефана, који клечи, раширених је руку и погледа упртог к небу, у првом плану. У другом плану је група војника међу којима официр сједи у сјајној опреми, док је у позадини пејзаж са сломљеним стубом као симболом мучеништва и градски бедими. На златној позадини, у горњем сегменту је Христ који благосиља и држи књигу, а испод њега су два залепршала анђела који изнад главе првомученика Стефана носе вијенац мучеништва. Инкарнат, иако знатно свјетлији, као и прецизна моделација која истиче волуминозност тијела донекле подсећају на критске традиције, али је дјело по свему сјајан примјер православног барока у Далмацији. Није ни чудо јер по типовима физиономија и композиционо дјело иде трагом италокритских икона које су сликане под западним утицајем и графикама Саделера, а слично Пулакисовим искуствима.⁷⁵ Нарочито су иконографско-композиционе аналогije велике с иконом Каменоване Св. Стефана Михаила Дамаскина, понајбољег критског сликара, који се у другој половини XVI вијека често и врло зналачки користио позајмицама и предлошцима из страних умјетности.⁷⁶ Иста тема је интерпретирана и у мање захтјевном барокизованом црквено-народном иконопису (Дрниш), или у стилској варијанти која има додирних тачака с јонским барокизованим стилем (Крка).⁷⁷

Непознати српски сликар насликао је за Обровац Св. Меркурија и Христифора, барокно дјело из XVIII стољећа. Они стоје на тлу као ратници у пуној опреми, са штитовима, оклопима, копљима и сваки са палмином гранчицом мучеништва. Земља је једноставно означена хоризонтом а небо је златно, док се горе у облацима види Христ који са обе руке благосиља. Имена светитеља писана су српском ћирилицом. Св. Христофор је по источној традицији и иконографији приказан са псећом главом, о чему су остале записане легенде. Оба светитеља страдали су као мученици за Христову вјеру у старохиришћанској епохи. Ова икона је јединствена у Далмацији; није познато да постоји још једна на ту тему.

74 О икони Е. Цанеса: М. Савић, Иконе Емануила и Константина Цанеса у православним црквама у Шибенику и Задру (рад припремљен за објављивање). Иконе С. Рапсоманића, Оплакивање из 1746. (Крка) и Св. Георгије из 1667. из Шибеника спомиње: Л. Мирковић, Иконе и други предмети у цркви Св. Илије у Задру, Старине Археолошког института САНУ, књ. VII-VIII /1956-1957, Београд 1958, 359-374.

75 I. K. ΠΝΥΟΓΟΥΛΟΣ, Ο ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΡΟΥΛΑΚΙΣ ΚΑΙ Η ΦΑΜΑΝΔΥΚΗ ΧΑΛΙΚΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1979.

76 Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΡΟΥΛΟΣ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1990, br. 28, sl. 31.

77 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 125, 135.

78 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 125.

79 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте у епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1865, Задар 1865, 156-159. Не зна се каква је судбина ове иконе у "Олуји" и након ње.

**Обровац, Сабор арханђела
Михаила и других
бесплотних сила**

80 М. Костић, *Руско-српска књижевна историја у шесторијанско доба*, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб 2010, 126-137.

81 М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1963, 379-410.

Сабор архистраишиа Михаила и других беспilotних сила из Обровца као и икона истог назива из Крке занимљиве су не само по општој сличности с другим дјелима српског бароклизованог сликарства које укључује знатне утицаје из грчке бароклизоване умјетности, већ и по извјесним посебностима у ликовном језику у укупном утиску представљених сцена. Линеаризам одјеће, крила, флоралних цветних мотива на широкој бордури која уоквирује сцену, обједињен је са наглашеном декоративношћу нимбова изведених пунцом, док су потпуније обликована само лица арханђела и других бесплотних сила и Христ Еменуил у мандорли. По таквим одликама стила оба ова дјела су доста блиска декоративном приступу икона Богородице Скопиотице с острва Закинта. По запису архимандрита манастира Крке Никанора Рајевића крчка икона Каменоваће Св. Стефана, која је идентичног стила као и Сабор Св. Михаила, датирана је 1755. годином, па сасвим сигурно ни обрвачка икона није временски пуно удаљена.⁷⁸

Иако сликана у барокној епохи, руска икона *Богородице Знаменије* из цркве Рођења Богородице у Билишанима Горњим ничим не подсећа да је овај моћни стил био владајући. Као и још неколико, и ова икона је поклоњена приликом освећења цркве.⁷⁹ Руске иконописне школе Холуја, Палеха, Строгановске школе или оне при Оружејној палати у Москви често мануфактурно продукују иконе, које као узор имају старинске иконографске моделе мало захваћене новијим стиловима. У Далмацији су долазиле трговачким путевима и са товарима руских црквених књига.⁸⁰ У овдашњим црквама углавном је ријеч о импорту из радионица Палеха.⁸¹ Налазе се у Исламу Грчком, Кули Атлагића, Бенковцу, Крупи, Крки, Добропољцима, Ивошевцима, Брибиру, Чистој Малој, Скрадину, Дрнишу. Најбројније руске иконе и најквалитетније су дјела Михаила Иванова на иконостасу Крке (1704.) и престоне иконе А. Жукова из гробљанске цркве на Бонинову у Дубровнику (1837.).

Везе руске и српске умјетности барокног доба на свој начин потврђују се и у Обровцу. У зрелом барокном стилу централно мјесто заузима опус сликара старог бенковачког иконостаса, названог тако јер му се не зна

име, а по свему му је први значајан посао био иконостасни ансамбл у цркви Св. Јована у Бенковцу.⁸² Осликао је и први иконостас у Обровцу након градње цркве 1757. године. Због изразитих манирских сличности јасно је да га је осликао сликар бенковачког иконостаса. Сви индивидуално стилски елементи из опуса тога сликара постоје на иконама из Обровца. Одлично сликање волуминозности тијела, кориштење перспективе, пејзажа приближног природи, барокне архитектуре и реквизита и знатно ослањање на композиције из западно-европских илустрованих библија основне су одлике стила овог сликара. Квалитетан цртеж, декоративност и сјај, сажимање и лапидарна лакоћа изведбе, преферирање првог плана у сценском распореду актера библијских прича, уз наглашене колористичке односе сљедеће су одлике овог сликарства. Његов манир највише је везан за српско барокно сликарство Карловачке митрополије, оно које је и само окренуто руским и украјинским искуствима и које је настало након доласка руских сликара у Подунавље средином XVIII вијека. Поједина дјела истакнутих српских сликара, Стефана Тенецког и Димитрија Бачевића блиска су индивидуалном стилу нашег сликара.

Сачувано је седамнаест његових дјела, па се олтарна преграда може реконструисати. Осим постојања Великих празника које је исти сликар остварио на иконостасу у Бенковцу: *Рођење, Срећење, Кришење, Преображење, Васкресење, Силазак Св. духа, Усијење Божородице*, у којима се на скоро идентичан начин понављају композициона рјешења и сликарски елементи, у цркви у Обровцу су сачуване и визуелизације других догађаја из јеванђелске историје: *Благовјестити, Обрезање, Улазак у Јерусалим, Вазнесење, Ваведене Божородице*. Сличности ових слика са бенковачким у приступу, композицијама, сликарским поступцима, моделовању лица и тијела, детаљима, чак и у извјесним недосљедностима су такве да је несумњиво ријеч о истом сликару и маниру, поетици и феномену. Сачуване су и три иконе апостола: *Св. Павле, Св. Варшоломеј и Св. Андреј*, које указују да је првобитни иконостас могао садржавати апостолски

Обровац, Благовјести

82 М. Савић, Српско барокно сликарство у Далмацији ...

83 М. Савић, Српско барокно сликарство у Далмацији...

84 М. Sinobad, Ikonopisačka porodica Sudarević u svjetlu historijskih izvora, Srbsko-dalmatinski magazin za 2011. godinu, Split 2011, 113-127.

85 Осим икона Вазнесење, Васкрс Лазара и Св. Параскева, за остале иконе са иконостаса, укључујући царске двери и иконостасни крст, не зна се судбина након "Олује", пошто нису доспјеле на конзервацију у Републички завод у Београду.

ред. Апостоли сједе на раскошно декорисаним барокним троновима. Врло сличне до идентичности су представе шест апостола апостолског реда иконостаса у Исламу Грчком, пошто их је сликао исти сликар и радионица му.⁸³ У Обровцу је бенковачки сликар за иконостас насликао и иконе *Св. Константин и Јелена* и *Св. Три јерарха*. Уз то, са оброчког иконостаса доспјела је накнадно у цркву у оближњем Зеленграду икона *Св. Пантелејмон и Трифун*. На иконостасима овог сликара у Врбнику код Книна, у Кули Аглагића, па и у Исламу Грчком он такође у трећем низу икона поставља појединачне, или иконе са по двије фигуре светитеља. Свеобухватни барокни дух ретроспекције и морализаторства доводи до тако сложених иконостасних цјелина у коме своје мјесто добијају истакнути светитељи, литургичари, први хришћански владари, хероји, врачевци, ратници итд, а уз друге циклусе, што је случај и на овом иконостасу. Иза таквих рјешења стоје барокни дух, проповједништво и морализаторство, барокна богословска литература, зборници, литургија итд, каквих је у далматинским манастирима и истакнутим парохијским црквама био значајан број.

У касном бароку изведена је висока олтарна преграда у цркви у **Билишанима Доњим**. Има троја врата лучно завршена, у врх један лучни отвор, конзолу за престоње иконе, једну хоризонталну греду са сасвим сведеним украсом из класицистичког репертоара, што указује да је иконостас зидан у првој половини или средином XIX стољећа. У то вријеме преграда је, уз престоње иконе из 1730. године, Деизис и Оплакивање, требала да прими више дјела која су насликана у породичној радионици Судара, чији је најплоднији и најсолиднији сликар Никола Судар.⁸⁴ Овдје су дјела његових настављача из исте сликарске породице, односно црквено-народних сликара барокнизованог стила. Од те групе икона сачувано је, заједно са царским дверима, десет: *Св. Параскева, пророк Соломон, пророк са књигом, пророк са свијетом, пророк Данило* (сликар иконостаса у Коларини), царске двери са *Благовјестима и јеванђелистима, Криштење Христово* (непознати сликар), *Вазнесење, Васкрс Лазара* (сликар иконостаса у Бргуду), *Распеће* на иконостасном крсту (65 x 109,5 cm).⁸⁵ Може се донекле реконструисати да је иконостас, осим престоних икона, добио ред са сценама Великих празника, иконе пророка и светитеља, такође и закључни крст и царске двери. Царске двери су биле врло оштећене, али се у фрагментима препознаје манир сликарске породице Николе Судара. Двери имају четири појаса. У врху су *Благовјести*, слиједи *два јеванђелиста* у стојећем положају, затим *двје неуређене представе*, коначно још *двје фигуре јеванђелиста*. За Христово крштење не може се сигурно казати да је произишло из радионице породице Судара, а за пророка Данила и Васкрсење Лазара јасно је да припадају стилу понарођеног барокнизованог сликарства блиског иконама иконостаса

у Бргуду и Коларини. Како се дјела анонимних сликара понарођеног сликарства и хронолошки и по темама наслањају на рјешења и иконографске схеме Н. Судара, и она представљају појаву у оквиру касног барокног стила у Далмацији. Како је Никола Судар био активан од краја XVIII стољећа до 1841,⁸⁶ а тада су на његовом искуству радили црквено-народни сликари и синови му Вук и Константин, и како ова иконостасна преграда има особине стила тога раздобља, може се сматрати да су дјела с овог иконостаса настала можда крајем његова живота, а највјероватније нешто касније. У Биљанима се у малом потврдио развој далматинских иконостаса од једноставне преграде са пар икона уз престоње, до високог темпла са више икона изнад престоних, а који је садржавао дјела више сликарских руку. Потврдило се и правило стилског хода од врло солидних резултата заснованих на квалитетним барокним правилима технологије, поступака и иконографских схема до црквено-народног сликарства осиромашених приступа и начина и често само занатске вриједности. Ипак и у томе мање захтјевном сликарству одјекују барокна искуства у кориштењу барокних схема и иконографских предлогака. Како је вјештина ових сликара, који су осликали многе иконостасе у книнском крају, Буковици, понегдје и у Котарима, била скромнија од квалитетнијих мајстора, несумњиво је то навело владику Стефана Кнежевића да годину дана послуже свог усточицења пошаље циркуларно писмо свештенству да пазе на изглед икона и иконостаса и да не дају послове невјештим сликарима.⁸⁷ Ово сликарство није изузетак у дотрајавању старе иконописне вјештине и њеном претварању у скромније али на свој начин досљедне и декоративне облике народне умјетности на знатно ширем простору православне умјетности у времену када интензивно наступају нови стилови.

Рукопис Николе Судара и његове радионице препознаје се и на осликаној дарохранилници из Медвиђе.⁸⁸ На полеђини постоји оштећен запис у коме се спомињу кнински сердари Синобади, а то је, с обзиром на предмет који се налазио на часној трпези, представљало част и потврду угледа породице и појединца у православном друштву и цркви.⁸⁹ Дарохранилница је изведена као кутија с кровом и резбарски украшеном фасадом, стилем

Обровац, Апостол Павле

86 М. Sinobad, Navedeno djelo.

87 М. Савић, Сликарство у српским црквама..., 220. Доноси се Протокол циркуларов Парохиј Каринских 1842-1859, No 1632. "Међу наиславним требностима и украсима православни зданија црквени ... достојно Иконом т.е. Иконоса. И светиња овог украса црквоног и циел на кои се она подиже, и трошак на кои се за поди-

Билишане Доње, Св. Параскева

зање истог чини, све то ниште да Иконос ован добро буде по церквама направљен, да у њему красно соразмиерије буде, а особити да Иконе на њему изображене буду онаком тачност, пристојност и вкусом, како заслужује светиња оних лица, која иконе представљају, и како да се мисао виерни гледањем на Иконе ове, побожно уздигне и онима Светитељаима да се побуде, диелимаа угодника Божих подржавати... На жалост

Медвиђа, Дарохранилница

који произлази из барокних правила и широких искустава плодног Н. Сударара и радионице му. Фасада је украшена једноставном резбом и има врата са евхаристијским приказом путира у коме допојасни Христ благосиља са обе руке. Осим натписа, бочне и стражња страна садрже три јерарха, литургијачара: Василије Велики, Григорије Богослов, Јован Залтоусти. То је једна од већег броја осликаних дарохранилница из далматинских цркава у барокном времену.⁹⁰

Понарођено барокизирано црквено-народно сликарство већ сасвим схематизирано појавило се врло касно на иконостасу цркве у Медвиђи. Иконостас је осликан након 1858, а те године су скупљани новци за украшавање цркве.⁹¹ Осим престоних икона *Рођење Богородице* и *Св. Јована*, непотписани сликар је извео ред икона апостола на троновима, низ пророка и шест пробраних сцена Великих празника, заједно са још неким ликовима светитеља и призором *Рођење Св. Јована*. Сlike му у детаљима под-

Зеленград, конструкција иконостаса

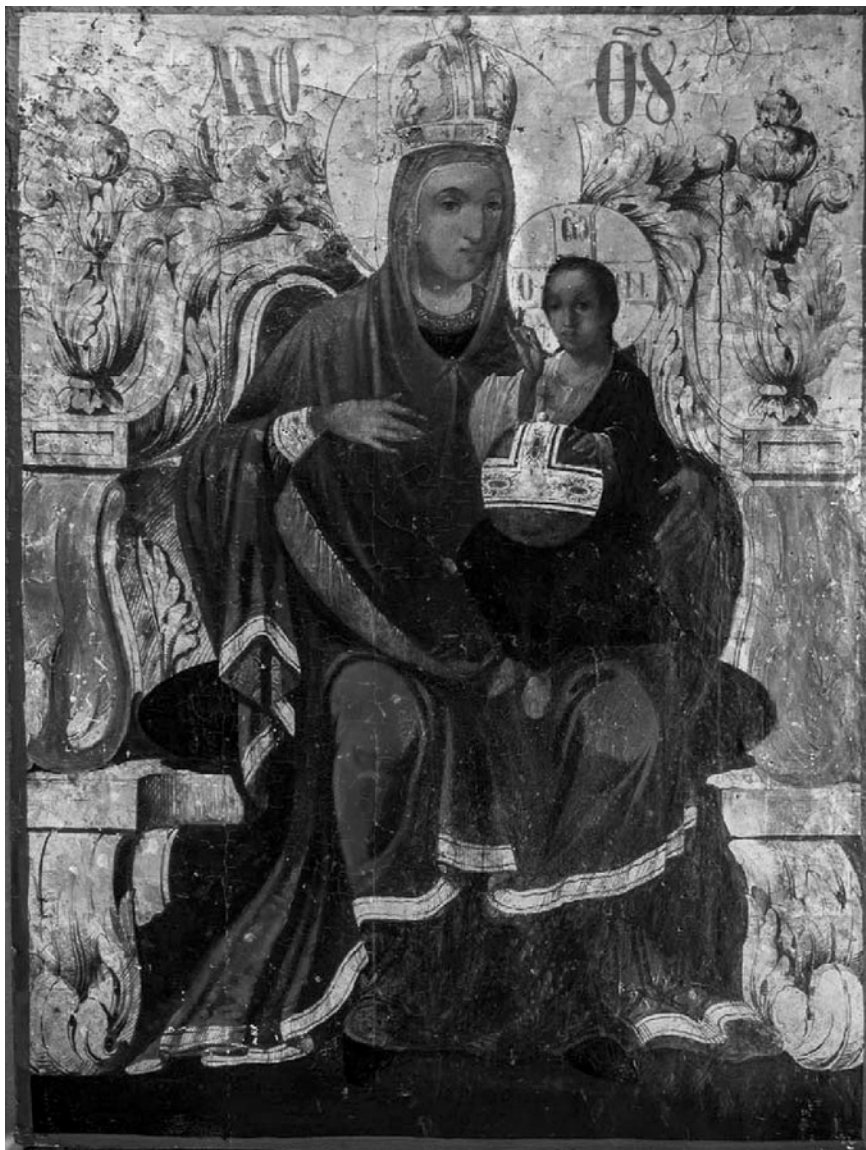
сјећају на класицистичке узоре, посебно када слика архитектонску декорацију. Тронови су укршени класицистичком биљном декорацијом на начин како је то Е. Димитрадис извео на троновима престоних икона у Обровцу. Међутим, фигуре су круте, поједностављене и сходно томе у изведби се користи контура и линијско описивање. Могуће је да је аутор ових икона Константин Судар. За разлику од барокног цјеловитог представљања циклуса дванаест празника, овдје и сведеност Великих празника само на шест такође говори о утицајима времена настанка и примјера високих стилова који доносе таква сажимања иконостасних представа. Ово сликарство много подсећа на више икона иконостаса у Ервенику, гдје је на престоној икони Св. Михаила записано име Константина Сударевића и 1861. као година израде.⁹²

Унутрашњост цркве Св. Петра и Павла у Зеленграду нисам обишао прије посљедњег рата, М. Радека не спомиње њен иконостас, такође ни Б. Чоловић.⁹³ Ипак, на основу сачуване конструкције и њене декорације, са које су послје “Олује” нестале иконе, јасно је да је преграда била скоро идентична оној у Медвићи. Тако су и на четири поља сокла идентично постављене шестокраке звијезде. Како су сликари породице Судар користили услуге истих дрводјелаца, може се закључити да су сликарске радове за Зеленград извели исти из породице Судар који су осликали иконостас у Медвићи, вјероватно Константин Судар. У Зеленграду су биле четири пре-

приметила е ова духовна власт да Иконе и с њима Иконос у премногим црквама Дијецезе ове несравњавају подпуно своии циелуи, будући су од сасвим невиесте руке учињене, и без икаква вкуса... Ово дае основни повод Ординариату настојећи наистроже парохиалноме свештенству а кроз исто тугорима церковним, да од саде не усуду се без допуштења Ордин. никоме никакове Иконе или мање за Иконосе церковне наручивати или куповати, будући да ће ова духовна власт сваку цркву, коиа потребовати буде, упутити навиестог иконописца кои ће добро и приличну циену иконе изобразити.”

- 88 Као и други покретни споменици културе из цркве у Медвићи, односно иконостасне иконе, описану Богородицу с Христом, и за дарохранилници се може рећи да је пропала у “Олуји” или након ње.
- 89 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 218.
- 90 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 191, 218.
- 91 И. Олујић, Нове цркве у Медвиђој и Зеленграду у Буковци у Далмацији, Српско-далматински магазин за 1854-1859, Беч 1859, 166-169. У “Олуји” или непосредно послје ње све иконе са овог иконостаса су пропале.

- 92 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 145; А. Sinobad, *Stvaralaštvo slikarske porodice Sudarević na području Kninske krajine, Srbsko-dalmatinski magazin za 2011. godinu, Split 2011, 128-173.*
- 93 М. Радека, Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији... ; Б. Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба, Загреб 2011.*

Обровац, Е. Димитрадис, Богородица с Христом на трону

стоне иконе и један ред изнад престоних, а тај ред је имао централну икону већег формата можда везану за првоапостоле Петра и Павла, или је била насликана Св. Тројица. Вјероватно је тај ред био испуњен са по пет икона апостола и толико илустрација Великих празника. Премда је у Медвиђи био иконостас са више икона, све је у Зеленграду ипак врло слично.

Сликарски класицизам, романтизам и историзам. У успоредби са бројним барокним иконама у Далмацији је релативно мало сликарских дјела у стилу класицизма: слике Ефтимија Поповића које су допуниле иконостас Св. Илије у Задру (1827.), престоње иконе А Жукова и слике непознатих руских сликара са иконостаса цркве Св. Михаила на Бонинову у Дубровнику (око 1837.). Друго од овог стила малобројно је или је упоредно с касним бароком, или се класицистички елементи мијешају са барокним. Управо таква су дјела престоње иконе из старе цркве у Обровцу, која су настала 1834. године.

Четири дјела Евтимија Димитрадиса из Патраса на Пелопонезу из цркве у Обровцу примјер су ангажовања учених сликара у првој половини XIX вијека у унутрашњости Далмације. *Христ Велики архијереј* је на трону, *Богородица с Христом* такође, *Св. Јован* стоји у пејзажу са симболима мучеништва на тлу, а новозавјетна *Св. Тројица* је насликана на небеском престољу. Сликара их је насликао за иконостас цркве Св. Тројице у Обровцу као престоње иконе, без уочљивог потписа. Њима су том приликом замијењене непознате старе престоње иконе, а након градње нове цркве и најновијег иконостаса (1906.) премјештене су на зидове цркве, док је икона Богородице с Христом, као посебно поштована, смјештена на уређени трајни Богородичин сто.⁹⁴ О сликару је оставио кратке податке Герасим Петрановић описујући обнову обровачке цркве 1834. године.⁹⁵ *Српско-далматински магазин* објављује податак да је сликар био и пренумерант прва два броја часописа из Обровца, 1836. и 1837. године,⁹⁶ што може да значи да је он у Обровцу боравио од 1834. до 1837. године. Вјероватно је да га је ангажовао ктитор обнове цркве трговац и посједник Стефан Симић. Димитрадис је те четири иконе насликао 1834, пошто Петрановић пише да је “иконос” осликан те године а приликом радова на обнови саме цркве. Међутим, помало је тешко вјеровати да је Димитрадис због четири иконе боравио у Обровцу барем три године. То је утолико необичније што се не могу наћи сликарски радови његовог индивидуалног стила нигдје у Епархији далматинској. О овоме квалитетном сликару нису се могли пронаћи опширнији биографски подаци ни у систематизацији грчких сликара од 1450. до 1830.⁹⁷

Развијено представљање фигура смиреном промишљеношћу поставке, коректно и врло вјешто сликарски изведених, као и фино моделовање облика тијела сјенама и подсликавањем упућује на сликарево академско усвајање знања. Све упућује на класицизам, који се огледа и у лиснатим странама масивних тренова као неокласицистичких конзола, затим по издужености круна, по извјесној статичности фигура, као и по пригушеном колориту за разлику од барокно звонког. Истовремено, несумњиве су барокне реминисценције, стила који такође користи разуђене декорације

94 Те четири иконе документовано сам прије последњег рата. Обрађујући лета 2020 иконе које су послје рата доспјеле у парохијску зграду у Шибенику затекао сам три иконе, а престоног Христа на трону није било. Вјероватно је та икона нестала у Олују или мало послје ње, а прије него што су преостале три покупљене и склопљене у Шибеник.

95 Г. Петрановић, Цркве у новије време подигнуте или поновљене у православној епархији далматинској, Српско-далматински магазин за 1869, Задар 1869, 144-146.

96 Уредништво, Пренумеранти, Српско-далматински магазин за 1837, Карлштадт 1837. Тешко је вјеровати да је Димитрадис набављао Магазин а да није владао српским језиком и писмом. То значи да је сликар и прије доласка у Обровац познавао српску културу и могуће је да је њој био интегрисан као члан неке српско-грчке парохије у Далмацији или, евентуално, у православном друштву у Подунављу.

97 М. Χατζηδάκης – Δρακόπουλου, Έλληνες Ζωγράφοι, Αθήνα 1987.

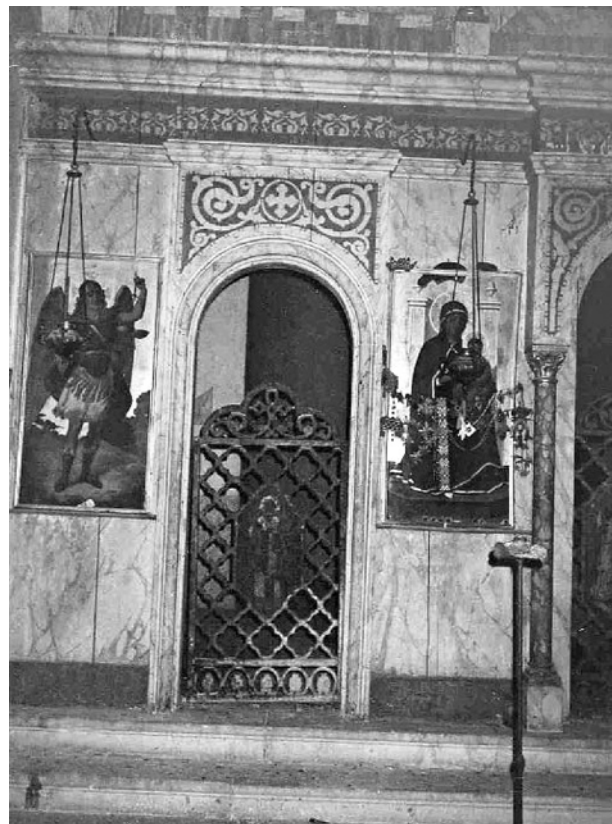

Обровац, Е. Димитрадис, Св. Јован Претеча

тронова. Стојећа крилата фигура Св. Јована понавља уобичајену барокну представу светитеља покрај кога је сјекира и у пладњу усекована глава, све високо квалитетно сликано. Уобичајена барокна представа новозавјетне Св. Тројице у облацима класицистички је ретуширана. Настављају се, дакле, сликати исти типови икона као у барокном стилу. У композицији Св. Тројице, Христ умјесто крста искупитеља држи владарску круну, а Бог отац владарски скиптар. Голуб Св. Духа насликан је потпуно симетрично, што

се користи у католичком сликарству, пошто је на православним иконама он окренуте главе ка Христу. Детаљ је очигледна позајмица са неког сликару доступног предлошка. Упркос подсећању на барокно сликарство, дјела имају јасне одлике класицизма, што се огледа и у техници моделације која је овдје раскинула са барокном иконописном традицијом, по колориту који је пригушенији и уз веће кориштење неутралних тонова, свакако не онако сјајан као код већине барокних икона. Стога су ова четири дјела Е. Димитрадиса и поред барокних реминисценција, примјери новог класицистичког стила.

Епископ Стефан Кнежевић (1853-1890), као заговорник ангажовања учених сликара, директно је наређивао парохијалном свештенству да се мора водити рачуна о “вкусу”, “тачности” и “соразмерију” икона и “иконоса”, и да се не дозволи невјештим рукама и сликарима без икаквог укуса осликавати иконостасе, како је већ речено.⁹⁸ Иконостаси невјештих руку с мало укуса у Медвиђи, Зеленграду и Ервенику, осликани су свега неколико година прије раскошног иконостаса Антонија Цукара у Билишанима Горњим.⁹⁹ Срећом, инсистирање владике Стефана имало је далекосежне последице. Наиме, у епархији се у другој половини XIX вијека и, с наставком током еписковања Никодима Милаша, задње деценије XIX и прве деценије XX вијека, изводе нови, смишљени, мајсторски изведени иконостаси, дјела учених пројектаната, вјештих столара и резбара, као и сликара који су преузели знања школујући се на академијама, или посредно усвајајући таква искуства. За вријеме владике Никодима Милаша о новим иконостасима и новом стилу икона писало је похвално службено гласило Далматинско-истријске епархије а поводом иконостаса Симеона Вукојевића у Жагровићу.¹⁰⁰ Истичу се ликови јеванђелиста који “добивају управ величанствен изглед” као и укупно свијетли колорит. Осим слика Антонија Цукара, у обрвачком крају таква вјештија сликарска дјела остварена су у новим престоним иконама цркве Св. Јована у Билишанима, а монументално на платнима великих формата новије цркве Св. Ђорђа у Жегару,¹⁰¹ као и на иконостасу нове цркве у Обрвцу. Овакве нове стилске

Билишане Горње, А. Цукаро, иконостас, престоне иконе, стање 1992.

98 Протокол циркуларов Парохиј Каринских 1842-1859, № 1632. Објављено у: М. Савић, Сликарство у српским црквама..., 220.

99 М. Савић, Сликарство у српским црквама..., 220-221.

100 Ан, Нове иконе у цркви жагровићкој, Гласник православне далматинско-истријске епархије 13, Задар 1905, 192-193.

101 Б. Чоловић, Сакрална баштина далматинских Срба..., 128.

102 М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987.

Билишане Горње, А. Цукаро, иконостас, стање 1996.

тенденције у црквеном сликарству увелико су завладале и у епархијама у Србији и Војводини и то, већ и због већег броја цркава, у знатнијем омјеру него у Далмацији.¹⁰²

У цркви Мале Госпојине у Билишанима Горњим иконостасна конструкција је истористички интонирана, од архитектонике до декорације. Комплетна преграда осликана је у имитацији мрамора. Отвори за иконе лучно су завршени, архитрави и лукови троје двери украшени су златним фризовима са биљним мотивима на плавичастој позадини, док су витки стубови у реду изнад престоних са позлаћеним капителима. Престоних икона је четири, у једином горњем низу је пет лучно завршених оквира за слике, од којих је средишњи форматом већи. Перфекционистички академски стил,

Билишане Доње, Христ, престона икона

Жегар, Богородица Одигитрија, престона икона

промишљен концепт, одличну солидност и сувереност у реализацији показују монументалне слике већих формата које је насликао Антоније Цукар. Крупне фигуре *Христ*а и *Богородице с Христом*, који сједе не троновима и стојеће *Св. Михаила* и *Св. Јована*, на престоним иконама, устаљених су деизисних молитвених значења. Сликане су прецизно, меко и лако наглашавајући достојанство и узвишеност. Посебно је Св. Михаило насликан лако у одлично постигнутом изразу предводника анђеоске војске, који стоји на облацима са својим атрибутима, мачом и вагом. На једноставној и прозраној резби царских двери аплицирани су ликови Богородице и арханђела Гаврила, учесника *Благовјест*и, а на бочним дверима је по један архијереј. У реду изнад престоних икона је неколико пробраних Великих празника, илустрација из јеванђелске историје: *Рођење*, *Срећење*, *Васкрсење* и *Вазнесење*. Те сцене су са страна највеће средишње *Св. Тројице*, док је у врх иконостаса крст са насликаним *Распећем*. Према томе, истичу се хришћанске теме и идеје оваплоћења, рођења, увођења у заједницу, искупитељска улога Христова, тријумфална пobjеда и догматска истина, док архијереји подржавају хијерархију и црквене врлине.¹⁰³ Романтичарско и истористичко сликарство и овдје показује своје одлике у наслањању на композициона рјешења ренесансе и барока, у моделовању са знатнијим

103 Након "Олује" црква и њена олтарна преграда су девастирани. Зна се да су царске двери остале на иконостасу, да су двије престоне иконе пренесене у цркву Св. Илије у Задру на иконостас (Христос и Св. Јован). Приликом обиласка терена о. С. Зорице већ 1996. године, на иконостасу су недостајале двије престоне иконе: Богородица с Христом и Св. Михаило. Данас се за друга дјела билишанског иконостаса не зна смјештај (постоје непровјерене информације да су у манастиру Крупи). Како се иконостасна конструкција обнављала 2019. године, треба се надати да ће се на њу поново поставити иконостасне слике А. Цукара барем онолико колико их је сачувано.

104 К. Prijatelj, *Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 8, Zadar 1961, 219-229.

105 М. Савић, *Архивска свједочанства и умјетност Српске православне парохије у Дубровнику*, Србско-далматински магазин за 2009, Сплит 2009, 21-41; Б. Чоловић, *Сакрална баштина...*, 117.

106 *Zna se da su od ova četiri prestona djela nakon "Oluje", ikone Sv. Jovana i Arhandela Mihaila dospjele u skladište ikona uz eparhijski dvor u Šibeniku.*

Жегар, Иконостас

кориштењем ефеката свјетло-сјена, а у технолошком смислу као уља на платну, укупно као нововјековно европско сликарство.

Тршћански сликар Антоније Цукаро дуго је живио у Далмацији, био је познат по великој декоративној цјелини застора у сплитском казалишту, а посебно по више академски сликаних портрета.¹⁰⁴ Билишански сликарски ансамбл овог сликара јесте и примјер упућености врха српске цркве на учене умјетнике приликом украшавања нових иконостасних цјелина. Истовремено, његово ангажовање директно показује везе српске културе са италијанском културом и умјетности, која је нарочито у XIX вијеку била плодносна и у архитектури. Такве околности погодовале су да се у Билишанима оствари скупоцјени и складни иконостас, упоредив са 12 година млађим раскошним иконостасом из цркве Благовјештења у Дубровнику, чију је конструкцију и декорацију такође пројектовао Е. Веќјети.¹⁰⁵

Иконостас цркве Св. Јована у Билишанима Доњим добио је у другој половини XIX вијека нове престоне иконе: *Христ*, *Богородица с Христом*, *Св. Јован* и *Св. Михаило*.¹⁰⁶ Те слике су уља на платну, што је техника која је управо

у том времену и са новим стиливима романтизма и историзма ушла у употребу. Нису потписане, али стилски нису удаљене од престоних икона цркве Св. Тројице у Лишанима Тињским, које су сликане 1864. године. По узору на академско сликарство насликане су фигуре како стоје на облацима, односно у пејзажу. Сликане су зналачки, академски меко, прецизност су цртежа и тачних пропорција тијела, све скупа са ослањањем на природан изглед личности, односно ослањањем на академске прописе у сликању религијског сликарства, фигура и сцена. Подсјећања на рјешења ранијих европских стилова ренесансе и барока, уводе ове слике у корпус историзма, којим је запахнута многа умјетничка продукција у европској, па онда и српској умјетности XIX стољећа. Престоне иконе из Билишана казују да су се исти приступи религијском сликарству догађали у тој епохи и код православних у Далмацији.

Нова црква у Жегару је опремљена 1897. године новим иконостасом. Не зна се аутор иконостаса, али су његова конструкција и сликарски радови примјери историзма, умјетности која је заснована на добрим знањима и савладаној вјештини сликања на академији или радионици неког сликара који је завршио академију. Сликара одлично влада ликовним елементима, цртежом фигура, пејзажом, геометријском перспективом у рјешавању простора. Двије престоне иконе, *Христ* и *Богородица с Христом* оковане су у сребрени рељеф. Оне се наслањају на традиционална иконописна рјешења, пошто приказују личности у допојасној величини као стари иконографски типови Пантократора и Одигитрије. Како су површине икона прекривене сребром, само на основу глава и руку се закључује да су оне дјела другог сликара од осталих икона на иконостасу. Оне дјелују као касни руски иконописни радови оковани у сребро, испод којих су често осликана само лица и руке. Испод ова два рада постављене су још двије иконе, обе уља на платну непознатог сликара. Изнад престоне иконе Христа је икона Богородица Знаменије, која је такође са сребреним лимом, док су осликани дијелови сличних особина као и двије описане руске иконе. Све три су израђене у истој руској радионици у вријеме прије него се осветила жегарска црква. Како се те иконе разликују од других слика на платну вјероватно су постојале двије посебне наруџбе за иконостасне иконе. Могуће да је једна (или све три?) икона са сребреним рељефом поклон угледног грађанина Радуловића, како за једну икону јавља ондашња штампа.

Уска зона изнад престоних, осим Богородице Знаменије, провизорно је попуњавана са још седам мањих разнородних слика из приближно истог или нешто каснијег времена: двије у широким позлаћеним оквирима, затим мањим сликама светитеља, све до таквих репродукција. Ријеч је о дјелима која нису била планирана, већ су провизорно аплицирана у простор између престоних икона и горње зоне преграде. Оригинална предвиђена зона изнад престоних је изнад те импровизације, карактеристична је по монументалним платнима. Централно, у доњем дијелу постављено је Христово чудо *Васкрса Лазаревој*, а изнад је *Васкрсење Исуса Христа*, коме су са страна у посебним форматима по један анђеоло. Са страна тих вертикално постављених призора чуда су по *два јеванђелиста* насликана на великим платнима, који стоје са својим симболима у једноставно назначеном пејзажу. Изнад на завршној профилиској греди постављен је крст са сликом Распећа. И двије јеванђелске сцене и јеванђелисти насликани су на златној позадини, али је све друго на њима насликано по пропозицијама академског сликарства, односно историзма који се базира у ранијим европским стиловама ренесансе и барока. Ова дјела нису потписана и не зна се њихов аутор.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Сачувана су два дјела из горње зоне иконостаса, али ни једно из реда престоних и провизорно аплицираних дјела изнад њих није данас на иконостасу. Не зна се за њихову судбину. Изглед девестираног иконостаса објављен је 2011. године. види.: Б. Чоловић, Сакрална баштина далматинских Срба..., 128

Обровац, Иконостас, стање 1996.

Мало после жегарског иконостаса, 1906 године, изведена је олтарна преграда у цркви Силаска Св. духа (Св. Тројице) у **Обровцу**. Као и иконостас у Жегару ни обрвачки није потписан. Стилски такође носи особине историзма, како о конструкцији и орнаменту преграде, тако и у сликарским дјелима. Као и олтарна преграда у Жегару, иконостас у Обровцу врло је смишљене архитектонике, али и знатније украшен. Цијела конструкција је бојом “мармонизирана”, оквири слика и рељефни украси су позлаћени. Испод престоних икона на соклу су квадратична профилисана поља са средишњим кругом у коме је истокраки крст. Тај украс се понавља изнад престоних икона с тим што се изнад двоје бочних двери налази по један рељефни херувим. У вис слиједи хоризонтална греда и широка површина празних поља на којима су позлаћене конзоле. Мањи украси су флорални у врх оквира, а на највећем формату средишње слике додан је позлаћени лаворов вијенац. На врху је ред лучно завршених слика, а између њих су истакнуте фијале, које се понављају и на врховима двери. По кориштеним

Обровац, Иконостас, горњи ред са празницима и Св. Тројицом, стање 1992.

елементима јасно је да је конструкција комбинација неокласицизма и неоготике, па се и овдје обједињавање различитих елемената показује као битна одлика историзма.

Престоне иконе су *Христ Паншокрајор*, *Богородица Одијитрија*, *Св. Јован Крстишћел* и *Св. Никола*. Христ и Богородица су сликани у величини до појаса, а Св. Јован и Никола су представљени као фигуре у пејзажу. Реминисценције на традиционални иконопис су златне позадине на свим иконама, као и устаљени типови престоних икона Христа и Богородице. Међутим, Св. Никола је сликан у пејзажу, уз стијене на морској обали, док је у позадини брдо са црквом и море – садржај слике који се у првој половини XX вијека понавља у мноштву мануфактурних израђевина предвиђених за црквено кориштење или породично славско поштовање овог популарног општехришћанског светитеља. Средишња и највећа икона горњег реда је *Св. Тројица* сликана на новозавјетни начин у облацима а са три личности тројице, Оцем, Сином и Св. Духом. Са њених страна су по три прозора Великих празника, који се форматима умањују од средишње ка зидовима: *Рођење*, *Вазнесење*, *Преображење* (јужна страна), *Васкресење*, *Крштење* и *Улазак у Јерусалим*. Видљиво је да нема икона Силазак Св. Духа, већ се на мјесту престоне налази Св. Никола. Назив цркве Св. Тријица има упориште у централној слици иконостаса. Сходно узусима истористичког приступа осликавању иконостаса и овдје је, дакле, по претходним стиловима, уобичајених дванаест празника сведено на шест. Историзам се огледа у ба-

рокним узорима и композиционим рјешењима, у начину моделовања фигура, геометријске перспективе, идеализираним реализмом, дакле елементима који су у ово сликарство доспјели из академских знања и праксе, коју су сликари усвојили директно на академским курсевима или у радионицама неких академских сликара и уз помоћ таквих примјера.

ЗАКЉУЧНО

Архитектура и сликарство цркава обрвачког краја сегмент су умјетности у оквирима православне цркве у унутрашњости Далмације. Одлике умјетности, њени стилски елементи и облици, ствараоци, наручиоци, приложници и парохијална друштва из којих произлазе наслањају се на сусједна подручја Буковице и книнског краја, као и Равних Котара. У патронажном систему појављују се прокуратори грађевинских и сликарских подухвата припадници предводничког црквеног и лаичког реда српског народа, саме парохије, хабсбуршка држава и Кнежевина Србија, истакнути грађани, а записани су и обрвачки Хрвати као приложници лијепог поклона. Датацијски и стилски, цркве потичу из касног средњег вијека, касне романике (прва фаза цркве у Билишанима Доњим), раног новог вијека (Жегар) и барока (стара црква у Обровцу, друга фаза цркве у Билишанима Доњим), по узору на традиционалне облике у новом вијеку (Медвића и Зеленград) и по истористичким правилима (Билишани Горњи, нове цркве у Жегару и Обровцу). Као посебно развијених одлика показују се јединствено рјешење унутрашњег простора са низом стубова и лукова друге фазе цркве у Билишанима Доњим и промишљено уклапање свих грађевинских и стилских елемената у велелепну грађевину цркве у Билишанима Горњим. Не ријетко је присутна кореспонденција са стилским елементима старијих и новијих римокатоличких цркава, до чињенице да се у неким градњама ангажују мајстори и архитекти римокатоличког поријекла.

Иконе су сликане да буду у литургијској, едукативној и морализаторској функцији олтарних преграда, појединачно као нарочито поштоване, празничне и цјеливајуће иконе и као осликане дарохранилнице и икона за Христов гроб. Религијско сликарство овдје започиње понављањем традиција византијског сликарства са мањим готичким упливима у иконама Богородице (Обровац, Билишани Доњи), тематски ријетком *Бојородицом с Хриштом* и два анђела који носе тканину – илустрација акатиста (Билишани Доњи). У раном и каснијем сликарству постоји кореспонденција источне и западне хришћанске умјетности. Важни примјери српског барокизираниог сликарства из 1730. године су престоње иконе из Билишана Доњих:

Христ Велики архијереј с анђелима и светишћелима и Богородица с Христом с анђелима и светишћелима. Св. Никола са сценама из живоша из исте цркве добар је примјер барокизираног сликарства по вјештини умножавања прича о чудотворцу. Врло квалитетан примјер зрелости непотписаног грчког сликара из XVIII вијека јесте развијена и суверено сликана драма *Распећа* (Билишани Доњи) уједно је једна од најквалитетнијих барокних икона у корпусу икона у Далмацији. Везе двије хришћанаске умјетности огледају се и у одлично сликаном барокном *Каменовању Св. Стефана* из 1736. године (Обровац). Из циклуса Христових мука је *Оилакивање* из Билишана и *Полаћање у троб* из Обровца, двострана икона која се наслања на италокритска рјешења. Ријетка је тема барокизираног српског сликарства у ширим оквирима од Далмације икона *Св. Меркурија и Христифора* (Обровац). Поствизантијско сликарство и добар дио барокне продукције у далматинским црквама произишао је из веза српске и грчке културе у млетачкој држави. Опус сликара старог бенковачког иконостаса наслоњен је на усмјерења српске културе Карловачке митрополије и Далмације ка руској култури. Овај сликар у Обровцу је осликао иконостасне иконе Великих празника, апостола и светитеља након 1757. године. Врлине зрелог барока, упоредиве са дјелима Д. Бачевића и С. Тенецког, показују одличне обровачке иконе овог сликара. Барокно сликарство током XIX стољећа у унутрашњости наставило се бројним опусом Николе Судара а деградирало иконама његових породичних насљедника као и непознатих аутора црквено-народног сликарства (Билишани Доњи, Медвиђа, Зеленград).

Црквено сликарство XIX вијека квалитетно се показује у престоним иконама Евтимија Димитрадиса из цркве у Обровцу из 1834. године. Стилска комбинација барока и класицизма и вјешто мајсторство сликара усвојених академских знања одлике су четири иконе. Из академског извора проистичу солидно изведене нове престоне иконе из Билишана Доњих, иконостасне слике из Жегара (друга половина XIX вијека) и иконостас нове цркве у Обровцу (1906). Дјела нису потписана али, као и иконостасне им конструкције, свједочанство су умјетности стилских усмјерења на романтизам и историзам. Најрепрезентативнија цјелина таквог стилског приступа је иконостас А. Цукара из Билишана Горњих (1864). Велика вјештина владања сликарским средствима дала је монументални резултат као најбољи примјер нових стилских усмјерења у Далматинској епархији. Карактеристика историзма да се наслања на традицију старих стилова има примјере у три руске иконе са сребреним рјешењима са олтарне преграде у Жегару.

Бранко Чоловић

Новойронађени крчки нашйиси и зайиси

01 Милан Радека, Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији, *АЛМАНАХ Срби и Православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 174-175.

02 Помало чуди што ни обимни Записи и натписи Љубе Стојановића не биљеже ни оне, оку доступне натписе из манастира Крке, али нити из других цркава и манастира широм данашње Епархије далматинске, што је свакако био пропуст његових дописника са терена. Нажалост, ни до данас немамо потпун корпус ћириличких натписа и записа из Далмације.

03 Радека, исто, 174.

Истраживачи се поодавно, с разлогом, баве натписима и записима посијаним широм архитектонског комплекса манастира Крке.⁰¹ Напросто зато што су они прворазредан историјски извор, аутентичан и непосредан исказ судионика и свједока. Највећи дио њих је прочитан и протумачен, један број евидентиран али због стања очуваности тежак за транслитерацију, па стога остављен наредним покољењима за тумачење, док се за друге зна, али из непознатих разлога нису публиковани.⁰² Углавном се ради о ситним записима на прстеновима капитета стубова тријема манастирске цркве из којих се уз покоју забиљежену годину разазнају многа имена крчких монаха.⁰³ Сви они добијају на важности будући нису сачувани класични манастирски летописи или бар не они старији од XIX вијека, тако да се појава извјесних имена може сматрати допуном спознаја манастирског братства по хронолошким диоцима. И не само то неголи се, као по правилу, ту провуче какав драгоцен податак о времену и приликама, како у самом манастиру тако и на ширем друштвеном плану.

Наука формално разликује натписе од записа, већ према томе гдје се налазе, на којем су материјалу забиљежени и којим техникама и алатима су изведени. Међутим, крчки примјери су гранични случајеви будући се налазе на каменој површини зида или греде, али писани, односно уклесани рукописним начином, понекад и у курзивној варијанти каква се најприродније среће у писмима. Натписи су оне форме које углавном произлазе као израз моћи неког наслова, државе или институције, понекад истакну-

тог појединца, које су величином и обликом као и пратећим декоративним елементима предодређени да изражавају важне објаве. Насупрот њима записи подразумевају свакако мање, понекад сасвим скрајнуте, готово интимне исказе далеко од очију и видљивих мјеста. Притом писани не капиталом, неголи рукописом својственог времену. Досада познати и проучени натписи налажени су на посве зајучастим мјестима, чак и на праговима појединих просторија. Међутим, оно што је пронађено на зидовима манастирског католикона крајем маја 2020. године, приликом скидања временом нанесених малтерних фасадних слојева, протуслови категоричним ставовима. Натписи–записи тада уочени, мада још увијек конзерваторски необрађени показују још једну страницу историје манастира, али и вјерске историје православних у Далмацији уопште. Нипошто се не би погријешило назвати их графитима, чија својства умногоме баштине, али међу њима има и оних који истичу значајна имена прошлости манастира, а самим тим омогућују и јасније хронолошке одреднице.

Наш ће рад представљати прелиминарни покушај да се објасни садржај, могући првобитни положај пронађених натписа, али и одгонетне смисао помена именом познатих личности, као и разлога за њихово постављање. У фокусу су нам двије камене греде, прва на којој је јединствени запис коме ће се коначно и због стања очуваности посветити већа пажња, док је на оној другој, тек нешто ниже удесно постављеној каменој греди груписано неколико стилем, зацијело и временом настанка различитих записа. Штавише, на основу текстуре и боје камена показало се да се врло могуће ради о истој каменој греди, којој се придружује још једна, више помакнута на руб зида, без трагова текста. Наравно, остаје мање вјероватна могућност да су неки записи евентуално преостали на оној другој страни греде.

ПРВИ НАТПИС–ЗАПИС

Садржај

Због фрагментарности одређених дијелова читање текста записа још увијек није и не може бити потпуно. Основни разлог томе јесу оштећења текста видљива на средишњем пољу као и чињеница што је на завршном дијелу остало још нешто жбуке која прекрива крај натписа. Дио оштећења текста проилази из рада опреме којом се скидао малтер, зашто се нико не може кривити јер је мало ко могао претпоставити њихово постојање на овом мјесту, а други дио из природе старења самог, недовољно постојаног камена. За очекивати је да ће натпис ускоро доћи под руке конзерваторима који ће с пуним опрезом одстранити креч и очистити уторе, а да ли ће те интервенције омогућити иоле прецизније читање остаје за видјети. Дотада ћемо се послужити с оним што нуди садашње стање. Спомен одређених имена, како вјероватног игумана, тако и тадашњег епископа интригантан је за разумијевање натписа, али и релативно прецизну датацију.

Сам натпис је изведен ћириличким писмом у црквенословенској редакцији којом су писани сви досад познати документи као и приватна кореспонденција до краја XVIII вијека. Исклесан је релативно плитко на дужој

водоравној, не посве добро обрађеној каменој греди димензија 68 x 20, а протеже се у два правилна водоравна низа. Натпис је дугачак 37 цм, а висина слова варира од 0,5 до 2 цм. Изглед појединих слова од којих неки показују изразите декоративне акценте, у виду продужетака као на примјер К који прелази преко неколико редова, баш као и слово У, положено Б и у два случаја композитно С и Е. Специфично акцентирание лигатуре и граматички облици ријечи свакако ће бити предмет палеографских и уопште лингвистичких анализа. Међутим, засад ће се пажња усмјерити према оним датостима које нам могу још више приближити поменути актере, догађаје за које су били везани у друштвеном поретку епохе. Стил писма са свим уоченим особеностима, на основу паралела са примјерима писма насталим на папиру као подлози указује на вријеме од XVI до XVIII вијека. Колико год то изгледало као словкање засад натпис читамо као:

ОБНОВИ СЕ СІН СТЯ ЦЕРКОВ Л... ПРН МНТРОПОЛНТХ КВР ННКОДННХ ПР ІГХМЕНХ
ІОСНФОХ ОБЛАНЮЩОХ Ж (?) СРБ..КНМ ПРЕСТОЛОМ МК... АРСЕННЕ

У својој суштини натпис осим темељног факта, обнове, биљежи и личности на челу цркве и манастира, детерминирајући тако вријеме настанка будући у овом стању очуваности камене подлоге изостаје изричита ознака године. Нисмо посве сигурни у тачност читања поготово средњег дијела другог реда натписа у којем се можда, али само можда крије јединствена национална одредница храма манастира Крке. Такође, остаје непознаница

- 04 Радека, исто, 174.
- 05 Бранко Чоловић,
Манастир Крка, Загреб
2006, 41-42.
- 06 Србскодалматински
магазин (СДМ) 1838,
86-87.

смисао слова **Ѧ** након набрајања оних који управљају црквом и манастиром.

Натпис на самом почетку истиче обнову цркве, у животу сваког манастира па тако и Крке, догађаја достојног примјереног обиљежавања. На самом манастиру, а посебно на манастирској цркви остало је мноштво натписа управо овог садржаја, изградње или обнове појединих дијелова.⁰⁴ Они су силно важни због cjеловитијег упознавања хронологије грађевинских слојева, а барем једнако толико због могућности успоставе реалног састава братства манастира у појединим временским исјечцима. Лишени сопственог имања и власништва, монаси су своја средства стечена службом по парохијама, а посебно управитељи који су располагали већим и здруженим средствима потеклим од манастирских добара и метоха, усмјеравали ка напретку манастира, његовом проширивању и уљепшавању. Своје завјете су истицали размјерно скромним, али ипак довољно видљивим натписима како би своје насљеднике подстакли према истим или сличним подухватима. На тај начин су, упркос канонској монашкој скрушености, порадили на властитој историчности.

Митрополит Никодим Бусовић је због свог положаја у црквеној хијерархији прва именом поменута личност натписа. Свакако зато што је био званични управитељ православне Цркве, у датом примјеру именован као *митрополиит далматински*,⁰⁵ а забиљежени су случајеви гдје се потписује и као епископ крчки.⁰⁶ Штавише, на синђелији написаној априла 1702. којом јеромонаха Доситеја поставља за капелана цркве Св. Илије на Косову, потписао се као **СМЪРЕНН НІКОДНМЪ ВЛАДНКЯ КРЧКНЪ И ПРОЧНМЪ**, а документ

је овјерен печатом гдје се још једном истиче **НИКОДИМЪ БОЖИМЪ МНЛ. МИТРОПОЛИТЪ КРЧКЫН.**⁰⁷ Живио је и дјеловао у једном готово пресудном периоду за Православну цркву у млетачкој Далмацији, претрпио подоста притисака и прогањања, а за манастир Крку је везан постригом као и упокојењем 20. децембра 1707. године.⁰⁸ Будући је 1693. од стране Филадельфijsког архиепископа био инсталиран за *епископа сѣрашоничког*, иако му је заправо била повјерена брига о православнима у далматинском залеђу, повремено је протезао своје активности и на приморске градове због чега је био на удару колико католичких прелата толико и од онога који га је и поставио на ту дужност. Никодим Бусовић је имао комплексну улогу у црквеној историји православних у Далмацији, а једнако сложен је био његов однос са манастиром у ком је често боравио и на крају, био сахрањен. Никодим је, свакако то треба истаћи, манастиру Крки потврдио и проширио извјесна статусна права посебно она да крчки калуђери служе на парохијама у Дрнишу, Кистањама, Косову и Биовичину Селу.⁰⁹

Нажалост, ништа од изградњи у манастиру Крки не сјећа на њега, нема забиљеженог гроба, нити му се са сигурношћу може придодати неки ризнички предмет, заправо он се више назире у позадини неголи показује на позорници.

Међутим, његов спомен на натпису омогућује датирање, наравно под претпоставком да је натпис настао баш у вријеме проведених радова на обнови цркве, а не касније. Уосталом, натпис је могао бити чисто комеморативне нарави, *post festum* забиљежити и временски одредити сам догађај. Приликом дескрипције натписа наглашена је његова љепота, односно краснорисје у медију који то углавном не допушта без ангажирања изнимне вјештине, а као такав готово да је успоредив са оним натписом урезаним у троугластом пољу изнад првог стуба тријема, датираном у 1721. годину.¹⁰

Посебно поменутог Јосифа налазимо у неколико очуваних архивских докумената, штавише у улогама које видно надмашују његов формални статус. Он свакако није први носилац тога имена у дугој историји манастира Крке јер то првенство, према садашњим спознајама, свакако припада духовнику Јосифу за чијег се живота у манастирској скрипторији сачинило *Леванђеље учишељно*,¹¹ које је потом, вјероватно у једној од сеоба крчког братства, завршило у манастиру Гомирју, да би се напосокон, логиком историјске судбине, нашло у Повијесном музеју Хрватске у Загребу. Сва је прилика да се у писму патријарха Арсенија Чарнојевића написаном у Ковину 1693. упућеном крчком игуману кир Јосифу крије ова личност. Поменути игуман је имао знатну улогу око расвјетљавања статуса нетом од Филадельфijsког архиепископа устоличеног владике Никодима Бусовића, будући је он, бивајући на челу манастира Крке, дотада носио дио његових прерога-

07 СДМ 1843, 107-108.

08 Никодим Милаш, Православна Далмација, Нови Сад 1901, 330; Душан Кашић, Светли гробови православних Шибенчана, Шибеник-Београд, 1975, 29-30; Mile Bogović, исто, 40, 51.

09 Милаш, исто, 420.

10 Чоловић, Манастир Крка, 58.

11 Владимир Мошин, Ћирилски рукописи Повијесног музеја Хрватске и Копитареве збирке словенских рукописа и Џојсов одломак у Љубљани, Београд 1971, 78; Љуба Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, Београд 1986, 6425.

- 12 Србскодалматински магазин (СДМ) 1844, 127-128; Никодим Милаш, Списи о далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека, Задар 1899, 67-68.
- 13 Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982, 45. Да ли је Јосиф номинално имао овај чин тешко је закључивати само на основу тога што му се Патријарх обраћа са кир, јер исти атрибут користи и за његовог сабрата који објективно није могао бити у истом својству као Јосиф. Уопште, још увијек остаје отворено и крајње озбиљно питање када су крчки игумани по први пут понијели чин архимандрита. Први историографски забиљежени крчки калуђер тога чина био је Стефан који је заједно с јеромонахом Тодором и јеромонахом Пахомијем децембра 1715. кренуо пут Москве. в. Стево Димитријевић, Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, Споменик СКА LII (45), Сарајево 1922, 178.
- 14 СДМ 1844, 129-130; Милаш, исто, 323.
- 15 Бошко Десница, Историја котарских ускока II 1684-1749, Београд 1951, 264-265.
- 16 Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Trau, Spalato und Ragusa*, Wien 1861, 186-187, f. 41

тива.¹² И не само то, већ је за Крчане било спорно и то што је Никодим хиротонисан од вјерској Унији наклоњеног Мелентија Типалдија. По неким мишљењима *архимандрити Јосиф* се због тога и обратио патријарху Арсенију.¹³ Преписка са патријархом је настављена све до јануара 1696. године када он Крчанима, посебно кир Јосифу потврђује Никодима за законитог поглавара кога убудуће у том својству и части требају поштивати.¹⁴

Још и раније, 4. фебруара 1690. далматински генерални провидур Алесандро Молино одговара на молбу крчких калуђера Јосифа Завалца и Стефана Јаношког којима уступа одређене земље уз обавезу плаћања дециме.¹⁵ Да ли је придјевак уз Јосифово име ознака монашког поријекла из манастира Завале у Херцеговини или стварно презиме – ојконим, тешко је са сигурношћу рећи. Као што се не може без остатка потврдити да је то Јосиф са натписа и поменутих историјских извора. Име Арсеније, на самом крају натписа налази се испод спомена појма игумана, тако да се не може бити начисто да ли се то односи на Јосифа чије име стоји на почетку другог реда или Арсенија, у истом граматичком облику. У том случају Јосиф би доиста био споменут одмах након митрополита, можда и због положаја архимандрита, а игуман на крају.

Положај натписа

Мноштво логичких и физичких елемената говори у прилог томе да је стијепа натписа у овом дијелу зидног платна заправо сполиј. Камена греда положена на висини од око 2,5 м, са поменутих димензијама, дакле у формату који се обично не среће на средини зида, евентуално у темељима или конструктивно важнијим приземним нивоима. Такође, мора се рећи да зидна површина није посебно добро структурирана, јер се углавном није поштовала идеална водоравна линија низања камених блокова, који притом ни сами нису врхунски клесанци. Ријеч је о камену пјешчару различитих димензија и облика који се лако обликује, али и круни, својственом ужем ареалу, материјалу од којег су изведене све сакралне, фортификацијске али и стамбене градње. Послије овога разоткривања зидова може се с разлогом сумњати у тачност ведуте манастира коју је средином XIX вијека за рачун историчара умјетности, истраживача далматинских споменика, Рудолфа Ајтелбергера сачинио његов сарадник, архитекта Цимерман.¹⁶ Дапаче, примјећују се, слободно слагани тесаници понекад положени окомито, понекад водоравно, као и широке неправилне траке фуга. Будући да натпис истиче обнову цркве, ништа није било природније неголи да се постави на видљивом мјесту. Самим тим се као најпожељније мјесто намеће

улаз, надвратник дакле који је одраније измијењен пошто се види да је улаз био ужи и подешен према ширини потковичастих архиволти лунете. Главни улаз у цркву, због уметања иконе Богородице са Христом који је седамдесетих година XX вијека извео Војо Билбија, уопште нема епистилну греду иако се на зидном платну види да је постојала у пуној ширини, протегнута чак и преко довратника. Засада не располажемо никаквим визуелним записом, фотографијом или цртежом који би приказао пређашње стање, али ни одговарајућим писаним извором који би датирао, али и оправдао мотиве пробијања овог отвора. Штавише, тик главних, у неко доба пробијена су нешто ужа врата сада правокутно завршена иако се у маси зида види да су и она имала плитки лук улаза изведен насатично положеним опекама. Тај улаз је свакако ужи од главних врата и у маси зида не показује се могућност да је имао неки надвратник. Са досадашњим стањем истражености доиста је тешко проникнути у смисао ове грађевинске интервенције, још мање одредити вријеме када је подузета.

ДРУГИ НАТПИС–ЗАПИС

Друга греда димензија 100 x 20 садржава неколико формално различитих натписа, изгледом палимпсеста мада се у принципу поштовао претходни текст и није долазило до никаквог преклапања које би онда овој идеји дало пуну смисленост. Јасно се уочава водоравна линија у горњој трећини површине, вјероватно природног поријекла, она иста која се појављује и на преосталим комадима исте греде, али у обрнутом поретку, баш као што се разликују неколико различитих рукописа и стилова. Један је непрецизнији, помало искидан, чини се или недовршен или се на овом нивоу видљивости не може посве рашчитати, док је други писан боље урезаним стилизованим словима који омогућују читање, али не и потпуно разумијевање. На десној страни греде, дијагонално је уклесан добро читљив запис са бројним иницијалима и истакнутом годином настанка. И он је компонован у два реда, у првом се виде лијепо обликована слова Б.В. Т.В. К. 1785, а испод је Н. Д. К. Засада је незахвално одгонетати да ли је у питању скраћеница писана тајном буквицом или су то, могуће, иницијали манастирске братије. Тешко је очекивати да би се нешто друго могло појавити на овом мјесту то тим више што се, мање замјетљиво у лијевом углу греде појављује запис исклесан другом руком: ГДННЪ ННКАНОРЪ БОГУНОВЕНЪ.

Архимандрит Никанор Богуновић био је изузетно значајна фигура у животу манастира Крке посљедње четвртине XVIII вијека, али и уопште православне цркве у Далмације гдје је више од деценије био викар Фила-

- 17 А. М. С. (Спиридон Милорадовић Алексијевић), Житіе блаженочившегъ Никанора Богуновића Скочића, Архімандрита монастыра Крке, храма Св. Архістратига Міхаила и прочихъ безплотныхъ силъ, у Далмаціи; у кратко списано одъ любителя истине, и свога рода, СДМ 5, Задар 1840, 148-171.
- 18 Србски биографски речник 5, Нови Сад 2011, 261-262.
- 19 Исто, 157-158; Марко Синобад, Манастир Крка у дјелима протосињела Спиридона Алексијевића, у Спиридон Алексијевић Дела, Београд-Шибеник 2019, 284-288.
- 20 Чоловић, Манастир Крка, 57-58, сл. на стр 76.

делфијског архиепископа. Дакле, особа са значајним прерогативима у црквеној заједници и својеврсним полугама друштвене моћи.¹⁷ Уједно је био и штедри ктитор, а осим бројних градњи у манастиру насталих од 1782–1790, заслужан је за настанак трpezарије, простора намијењеног библиотеци, као и великог звоника за којег је највећи трошак поднио Макарије Крнета¹⁸ сабрат манастира Крке, скрадински капелан, *ошшши духовник у Далмацији*,¹⁹ подизао је објекте и на парохиским црквама. На цркви Св. Илије у Марковцу, здању које је припадало крчком метоху Косову, дао је подићи звоник, на којем је, такођер, на прочељу остао његов ктиторски натпис. Сва је прилика да тек од њега почиње пракса истицања ктиторских прегнућа путем великих и уочљивих натписа који су притом бивали испуњени бојом, најчешће црном. Такви су, поред поменутих, били и важни натписи у олтарском дијелу настали у његово доба,²⁰ формално уклесани на камени квадар, да би се нешто касније, средином и крајем XIX вијека увела пракса постављања плоча са једнако уочљивим словима натписа.

Испод овог плитко урезаног записа са архимандритовим именом којег карактерише рукописни, посве заобљен дуктус слова стоји помало груб натпис са великим, углато завршеним словима који се, барем на први поглед, доима старијим. Његова дужина је 52 цм, а величина слова је неуједначена од 3–5 цм. Њега на основу засад препознатих слова, али у сасвим фрагментарном виду читамо као: ..СНІТХ ОЕ ГРАДН СЕ СНА СТЯ ЦРКВА ХРАМА..., испод којих је, у доњем реду, у стијену урезано неколико бијелих слова чији пуни смисао у овом трену нити не назиремо... НАХО АІЗН ПРНДЕ МНХАЛНА... Н АХОА (1671), а између је остао један испрекидани редак који је дијелом отукла алатка за скидање малтера па су остала појединачна слова и препознатљив почетак СНА СТОН... Није искључено да је ријечца на почетку реда истовјетна са завршном годином, дакле због тога и поновљена, уколико је уопште ријеч о добро растумаченом дијелу натписа. Одлика овог рукописа јесте наоко дрхтав потез, нелинеаран поредак, атипични облици слова, као што је О у горњем дијелу углато умјесто заобљено, повремена бијела боја утора, и чини се недовршеност. Чак и преко тога, на слободној површини, посијана су слова и засад нерастумачене ријечи налик писму из савремене рукописне праксе XVII–XVIII вијека. Такође, одлике основног и по свему се чини најважнијег натписа на овој стијени има дио који се налази изнад имена Никанора Богуновића, а од релативно плитких и подоста оштећених уреза препознаје се почетак ријечи ..ТОЕ као и три слова $\bar{\Gamma}$ \bar{H} \bar{K} са уочљивим лигатурама.

Јасне разлике у дуктусу слова ова два понајважнија натписа могле би бити посљедица чињенице да је по овом другоспоменутом камену писано тек када је био уграђен у оконицу зида, отуд искривљења појединих слова,

неуједначени облици истих графема, исклизућа и својеврсна нечиткост. Све га то разликује од првог за кога смо сигурни да је на њега, односно на њему, дјеловано по хоризонтали. Иако облици слова више потјечу из рукописне традиције мора се истаћи да су сва слова уједначено клесана, без видљивијих грешки у поштовању величине и поретка због чега и помишљамо да су била постављена на важном мјесту храма.

Натписи који наглашавају чињенице изградње не морају обавезно бити из времена на које се реферирају него их понекад ваља разумјети као забилежено сјећање. Два натписа која су се донедавно налазила на попречном зиду олтару, а садржајно се односе на оснутац и обнову цркве такођер настају много времена након догађаја који биљеже.²¹ Калуђери свакодневно молитвено комеморирају библијску и новозавјетну историју, а по том истом принципу и сјећање на своје претходнике. Вербално се тако претвара у трајнији медиј натписа, чак уколико овај нема посебно значајно мјесто нити величину. Доказ томе је много пута разматрани и критички опсервиран натпис на улазу у манастир. Он је, сасвим сигурно, мијењао свој положај у манастиру, чак је био и хотимично мијењан не би ли се постигли ефекти који нису били сагласни са првобитним исказом.²² Покушај да се 1402. накнадно уклесана година на крају тог натписа разумије као 1702. не чини се поузданом, у првом реду зато што се не помиње обласни архијереј, што би онда овај натпис датирало иза 1707. године.

Вријеме око 1700-те било је пријеломно важно у историји манастира Крке. У првом реду зато што су се окончањем задњег великог млетачко-турског рата, Морејског рата 1699. консолидирале друштвене прилике и установиле нове политичке границе, а сасвим извјесно да је вишегодишња, можда и деценијска занемареност манастира и цркве захтијевала нужне поправке, засигурно и додатно опремање. Само у том свјетлу се може гледати на пут који је 1703. тадашњи игуман Герасим подузео у Русију, како би набавио књиге, иконе и црквене утвари.²³ Увјерени смо да је један од већих резултата тога похода набавка иконостаса.²⁴ На овом мјесту вриједи се присјетити дијела садржаја подугачке и понизне молбе коју су цару Петру Алексијевићу упутили Крчани у којој се изричито говори о стању манастирских добара као основном мотиву за прошњу и Османлијама као непосредним кривцима за такво стање:

НЖЕ ВЪ СТРАНАХ ДАЛМАТИНСКИ, БЛНЗ ГРАДА ЗАДРА, НДѢЪ ТѢЛО СТОГО
СВМЕОМА БОГОПРЕМЦА, МОНАСТНР ЕСТ СТИ АРХИСТРАТИГЪ МНХАНА И
ГАВРИЛА, ПРИ РѢЦѢ БЛНЗ КРЪЦИ. ТОСЕ ВШЕРЕЧЕНОМ СТОИ ОБИТѢЛН
КОПАЧНОЕ ЗАПШЕЕННЕ И РАЗРУХЕННЕ БЫ ѿ ХРСТОПЕНАВНОСТИХ АГАРЕНСКИХ
ЧЕДЪ И НАМ ЦРКОВНЮ УТВАРЪ ВЪСЕ РАЗГРЯВШЕ И СЩИНЕ РИЗН И СЛУЖЪ
АВНЫЕ КНИГН БЖЪЕНСТВЕННЕ ИКОНЫ ПОПАЛНШЕ..²⁵

21 Чоловић, Манастир Крка, 57-58.

22 Milenko Pekić, *Dva kamena natpisa manastira Krke*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 18, Zagreb 1985, 57-67.

23 Стево Димитријевић, Грађа за српску историју, 176.

24 Чоловић, Манастир Крка, 106. На икони Нерукотвореног образа Христовог потписан је сликар Теофан с годином 1704.

25 Исто, 177.

- 26 Герасим Петрановић, Царске двери у цркви Апостола Петра и Павла парохије Петроцркванске у Буковици, СДМ, Задар 1863, 169. На дверима је испод композиције Благовјести на два одвојена поља преостао значајан запис који осим непосредних протагониста епохе попут патријарха Арсенија, Никодима Бусовића, за обојицу се користи придев бивши, спомиње херцеговачког владика Саватија (Љубибратића), архијакона Стефана, ктитора игумана Мојсеја и посебно велику сеобу Срба.
- 27 Чоловић, Манастир Крка, 58. Овај натпис је тако постављен да се неизоставно примијети приликом самог уласка у цркву.

Приликом реинвентаризације књишког блага поријеклом из библиотеке манастира Крке уочили смо да је најчесталија година исписана по маргинама најстаријих рукописних и штампаних књига управо 1702–а. Врхунски изведене, дуборезом украшене а потом и позлаћене царске двери које је Мојсеј Даниловић за манастир донио из Херцеговине потјечу из 1703/4. године.²⁶ Мојсејев посљедњи забиљежени, али доиста ванредни ктиторски подухват јесу *шријем и сѿолѿи* које је 1721. подигао уз манастирску цркву.²⁷ Све актере с краја XVII и почетка XVIII вијека везује личност епископа Никодима Бусовића, али очито се ради о двије генерације, од којих се она којој је припадао игуман Јосиф чини старијом. Ако бисмо трагом политичких околности, а особито оних на уже вјерском плану, покушали датирати први натпис, под условом да је био исказ савременика, онда би то свакако биле године од 1696–1702-е. Послије те године, Никодим, тада већ у немилости новог генералног провидура Јустина Риве и сталног притиска латинских бискупа, бива приморан напустити Далмацију и отићи на подуже путовање по светим мјестима, посебно на Свету Гору. Наравно, није искључено да се он, без обзира на одсуство и став политичких власти према њему, формално тако титулира све до своје смрти, 1707. године. У самом манастиру управу преузима игуман Мојсеј.

За разлику од првог записа–натписа који на себи носи само један, али важан натпис, друга греда је заправо скупина расутих графита. Судећи по облику писма и начину дјеловања на подлогу они потјечу из различитих временских одсјечака, сасвим сигурно и од различитих аутора. Стога нам се чини логично претпоставити да је клесање првог натписа било у домени управитеља манастира, чији је настанак вјероватно он наложио и потом му одредио садржај. Није за очекивати да је неки калуђер кришом клесао и урезивао натпис овог значаја, поготово ако се има у виду изглед и квалитет рада за којег је, уосталом, требало и времена и вјештине. Друга камена греда, састављена од мноштва различитих записа, претпоставља мање значајне и евидентно недовршене исказе.

Поред ових наведених, највећих и по свему важнијих натписа, на пар каменова јужног зида се такође називају фрагменти записа које засад није могуће разумијети и јасно контекстуализирати.*

Покушаје идентификације тек пронађених натписа треба схватити као израз потребе да се и поред тога што нису потпуно прочитани, а питање је да ли ће то икада у потпуности бити, о њима исказе став и изведе плаузибилно датирање. На овај начин смо их представили стручној јавности која ће, извјесно, уочити реално постојеће погрешке у читању, можда изнаћи нове могућности тумачења, а томе овакви радови првенствено и служе. Користећи се досадашњим познавањем колико црквенославенског језика

и писма, базирани на искуству читања сличних записа, толико и личности препознатих на натписима, надамо се да смо отворили још једну драгоцену страницу манастирске повјеснице.

* Са већином ових натписа онако како су налажени упознавао нас Михајло Крагуљ, водич у Националном парку Крка, на чему му најсрдачније захваљујемо.

Марко Миљановић

Православно петрињско гробље

01 Ivica Golec, Povijest grada
Petrinje 1240-1592-2014,
Petrinja 2014, 86.

У склопу истраживања цркве Св. Николе на православном петрињском гробљу вршили смо истраживања и старе језгре гробља. Истраживања су обухватила више од двјеста гробних мјеста, а дио истраживања саопштавамо у овом прилогу, у којег садржајно укључујемо и дио који се односи на проблематику подизања цркве и питање ктиторства. Надамо се да ће овај прилог, исјечак из прошлости цркве Св. Николе и православног гробља, као својеврсни меморијал историјских времена, хронике о људима и судбинама, трајном почивалишту знаних и незнаних, помоћи да се подсјетимо на важне људе и догађаје, како бисмо и даље могли његовати културу сјећања.

Данас у Петрињи постоје четири гробља, три католичка и једно православно, али их је у прошлости било и више. Прво гробље послје ослобођења Петриње од Турака 1595. године налазило се уз лијеву обалу Петрињчице близу ушћа у Купу.⁰¹ Будући да је то подручје било често плављено сахрањивања се премјештају на обод града, на сјевероисточне и југоисточне висове, а позицију гробља одредиле су и позиције тадашњих петрињских улица, Каниже, Дуге улице и Мајданаца. Досељеници из Мајдана у Босни, по којима је градска улица и прозвана, формирали су своје гробље поред капеле Св. Катарине, али су сахрањивања обустављена из санитарних разлога и настављена на већ постојећем гробљу Св. Рок. О петрињским гробљима нема довољно писаних извора па историографија користи убицајени метод одређивања старости гробља на основу времена настанка гробљанских капела, што са научног становишта представља недовољно

Споменик првог петрињског пароха Николе Владислављевића

- 02 Ivan Rizmaul, *Obnova sakralnih objekata župe svetog Lovre u Petrinji 1995-2015*, Petrinja 2015, 79.
- 03 Љетопис православне црквене општине Св. Спиридона.
- 04 Ivica Golec, *Povijest školstva u Petrinji (1700-2000)*, Petrinja 2000, 17.

поуздан метод. Капела на гробљу Св. Рок помиње се 1699., на гробљу Св. Тројство 1700., а на гробљу Св. Бенедикт 1745. године.⁰² Капела на гробљу Св. Николе саграђена је највјероватније 1783., а гробље је формирано 1714. године.⁰³

Већ почетком 17. вијека православне породице насељавају Петрињу и Храстовицу⁰⁴, а већа досељавања на простор Банске крајине падају у вријеме послје ослобађања Костајнице од Турака (1688.). Православно петрињско гробље формирано је на ободу Котар шуме која се рубно додиривала са Мрзлим пољем, на којем су се настањивале досељене породице из Босне. Данашње гробље Св. Николе чини заједно са католичким гробљем Св. Бенедикт комплекс Централног градског гробља.

На гробљу Св. Никола сахрањивани су житељи Петриње, Војног Сиска, Будичине, Храстовице и осталих мјеста. Најстарија сахрањивања вршена су на улазу у гробље, у зони око цркве. Највећи број споменика, посебно оних најстаријих, уређен је у облику крста, са или без хоризонталне надгробне плоче. Један дио споменика је у облику пирамидалног обелиска, док су новији споменици у облику хоризонталних или вертикалних плоча. Споменици су клесани од гранита и мермера, а у новије вријеме грађени су од бетона. Само су споменици у облику крста малољетних синова петрињског трговца Јована Маргетића изграђени од кованог жељеза, и представљају једне од најљепших споменичких обиљежја на овом гробљу.

Поред јужног зида цркве Св. Николе сахрањени су Јелисавета Тодоровић, Амвросије Кунић, Илија Берић и Михаило Липовљанин. Јелисавета је била супруга петрињског трговца Атанасије Тодоровића и упокојила се 27. јула 1786. године, Кунић је преминуо 6. децембра исте године, Липовљанин 29. децембра 1788., а Илија Берић 26. јануара 1789. године. Берић је био петрињски постолар, а Липовљанин трговац “родом из Каравлахије”, како пише на његовом споменику. Под утицајем угледних дионичара Темшварске трговачке компаније послје 1753. године у Петрињу се све више досељава православних трговаца, а један од њих је и Михаило Липовљанин.

Први петрињски парох Никола Владислављевић, који је умро 15. јула 1798. године, сахрањен је у средишњој оси спољашњег апсидалног зида. Споменик проти Владисављевићу клесан је од камена у облику крста, са уклесаним путиром у горњем краку усправне дужи, која је при дну обликована у форми срца. На зиду апсиде постављене су мермерне плоче са именима петрињских свештеника Рафаила Кукића и Бранка Јакшића, који је сахрањен у новом дијелу гробља, у заједничкој гробници са супругом Маријом и синовима Смилком и Родољубом.

У наосу цркве, испред олтарске преграде, сахрањен је петрињски трговац Јован Полимац, ктитор цркве, који се упокојио 27. марта 1789. године. На овом гробљу сахрањен је и Атанасије Полимац,⁰⁵ вјероучитељ и помоћник проте Владисављевића, па се може претпоставити да је био у сродству са Јованом Полимцем, чијим је добротворним прилогом саграђена црква Св. Николе.

Недалеко од сјеверног зида цркве, поред којег није било сахрањивања, налази се монументална гробница породице Пушкар, једне од најстаријих петрињских православних породица цинцарског поријекла. Родоначелник породице Пушкар био је трговац Атанасије, који се трговином у Петрињи бавио већ 1767. године.⁰⁶ Његови синови Јован и Јефта такође су се бавили трговачким пословима, али и кројачким занатом. Јефтини синови Јован и Пајо определијели су се за кројачке послове, а син Васо за војничку каријеру. Васо је био почасни грађанин Петриње и носилац угарског племства, са придјевом “Петрињски”, а умро је као пуковник аустријске војске. Поред поменутих чланова породице Пушкар у заједничкој гробници сахрањени су Јефтина супруга Ана, Васина супруга Анастасија, рођена Девић, њихов малолетни син Милош, Пајина супруга Христина и њихов син Васо. Споменици породице Пушкар клесани су од најквалитетнијег црног и бијелог мрамора, у чувеној загребачкој клесарској радионици “L. Pierotti nasljednici”. Као и највећи број споменика у старој језгри православног петрињског гробља, и ови породице Пушкар су девастирани 1944. године од стране Черкеза и њихових домаћих помагача.

Почасни грађанин Петриње и носилац племићке титуле био је и Арсеније Бугарин, “од Соколплатине”, официр крајишке војске, витез реда Фрање Јосипа првог реда и посједник медаље за храброст. Бугарин је био петрињски градоначелник, а на тој функцији ће га замијенити натпоручник Адам Боројевић, први градоначелник из војних редова. Обојица су сахрањени на овом гробљу, али су и њихове гробнице девастиране, а споменици преломљени на пола. Адама је на функцији градоначелника наслиједио трговац Симеон Кавић, 1802. године. Боројевић је био отац Светозара Боројевића, најчувенијег аустријског генерала из редова српског народа. Светозар је имао угарско племство са придјевом “од Бојне”, са правом да буде произведен у барона.

Трговац Симеон Кавић сахрањен је заједно са сином Василијем у гробници недалеко од сјеверног зида цркве. Погледајмо какав углед и поштовање је имао овај смјерни петрињски грађанин. Када је 1801. године Дворско ратно вијеће донијело одлуку да укине костајнички и петрињски војни комунитет, Кавић се као градски вијећник томе жестоко супротставио и својим настојањима успио издејствовати поништавање одлуке. Борба за

05 Милан Радека, Горња Крајина – Карловачко владичанство, Загреб 1975, 247.

06 Ivica Golec, Petrinjski biografski leksikon, Petrinja 1999, 263.

07 Славко Гавриловић, Грађа за историју Војне границе у XVIII веку, Банска крајина 1688-1783, књига I, Београд 1989, 612-615.

очување политичког статуса Петриње донијела му је друштвено признање и градоначелничку функцију. Кавић је уживао неподијељено поштовање и високи углед у друштву, о чему свједочи и одлука градских власти да он буде, заједно са трговцима Јованом Кунићем и Јованом Полимцем, овлаштени заштитник наслеђа малољетне Ане Месаревић, кћерке најбогатијег петрињског трговца Андрије Месаревића, послје његове смрти. Иако је Анина хранитељица и даље била мајка Марија, петрињски магистрат својим декретом од 9. јуна 1806. године одређује као њене старатеље помуну тројицу угледних трговаца.

Недалеко од гроба Симеона Кавића налази се гроб потпуковника Јована Симића. Гроб му је обиљежен спомеником у облику крста средње величине, израђен од жутонаранцастог мермера какав је карактеристичан за клесарске радионице у Мађарској. Једино је Симићу текст на крсту исписан на њемачком језику и у себи носи племениту поруку, па га дајемо у преводу: “Овдје почива у миру Господњем Јован Симић, пензионисани царско-краљевски натпоручник, преминуо 1. маја 1859. у 69. години живота, ожаљен од својих захвалних ратних другова који га виде у Божјим рукама и Богу га повјеравају”.

Сјеверно од цркве су и гробови двојице успјешних петрињских трговца, Николе Јелића и Амброзија Петровића. И док је Јелићев споменик очуван онај Амброзија Петровића и његове супруге Ане су потпуно девестирани и изломљени на неколико дијелова. Петровић и Јелић су били уважени чланови српске православне црквене општине и снабдјевачи црквених потреба, а припадали су трговачкој елити у Петрињи у другој половини 19. вијека. Петровић је заједно са трговцем Јованом Маргетићем и епископом горњокарловачким Михаилом Грујићем утемељио Друштво за потпору сиромашним учитељским приправницима. Његова супруга Ана, исто тако успјешна трговкиња, била је прва предсједница Добротворног друштва Српкиња Петриње.

Од најмногољудније петрињске породице трговца Мишка Костића, која је бројала 15 чланова,⁰⁷ једино смо успјели пронаћи гроб његове бивше супруге Марије, рођене Шушњар, која је умрла у 19. години 22. марта 1834. године.

Међу најспособније и најбогатије породице сврстали су се Михаило и Катарина Поповић, кћерка петрињског котлара Боже Бреберина, који је са супругом Маријом и кћерком Софијом сахрањен на гробљу, недалеко од породичне гробнице кћерке Катарине. Послије супругове смрти Катарина је значајно увећала стечени капитал и постала најбогатија петрињска Српкиња и велики добротвор. Посједовала је четири закладна фонда из којих су новац посуђивали многи петрињски грађани свих сталежа. У архиву

православне црквене општине Св. Спиридона сачувани су тестаменти (завичајни листови) проте Рафаила Кукића, Николе Јелића, Катарине Поповић, Марије пл. Милетић, карловачког трговца Михаила Паића, родом из Храстовице, и петрињског трговца Саве Кнежевића. Сава је умро у 65. години и сахрањен је на овом гробљу 1806. године. Исте године је умро и трговац Андрија Месаревић, али његов гроб нисмо успјели пронаћи. Породична гробница Михаила и Катарине Поповић је девастирана, а састоји се од четири гробна мјеста. У средишту су гробови Михаила и Катарине, о чему свједоче очувани крстови, а бочно су неидентификовани гробови. Гроб до Михаилова има надгробну плочу са исписаним текстом, који због оштећења нисмо успјели прочитати, а гроб поред Катарине не посједује никакве споменичке остатке. Да је гробница Поповића била репрезентативна свједоче очувани крстови, клесани од мермера изузетно профињене текстуре и урађени као монументалне и елегантне форме наглашене виткости.

Међу знаменитим петрињским грађанима на овом гробљу били су и чланови породица Шупљикац и Милетић, али њихове гробове нисмо успјели пронаћи. У тестаменту Марије пл. Милетић, кћерке загребачког трговца Михаила Поповића, оснивача прве штедионице у Хрватској, стоји да десетина њеног иметка припада православној црквеној општини у Петрињи, уз дужност да ова уздржава надгробне споменике породице Шупљикац и Милетић. Црквени одбор петрињске парохије одредио је да их у проведби оставинске расправе по смрти Марије пл. Милетић заступају Мојсије Балтић, управни официр Друге банске пуковније и Александар Трбуховић, капетан. Марија се упокојила 29. јуна 1874. године и иза себе оставила супруга Стјепана и малољетног сина истог имена, којем је припао највећи дио њене оставштине. Избор Балтића и Трбуховића за заступнике православне црквене општине био је логичан чин јер су обојица представљали угледне личности и баштиници напредних идеја препородног илирског покрета. Имали су активну кореспонденцију са Људевитом Гајем, који им је одао признање за допринос који су дали у језичким реформама. Балтићу је одао посебно признање јер му је помогао да штокавско нарјечје прихвати као лингвистички стандард.

У гробници породице Трбуховић сахрањени су Александрова супруга Екатарина, рођена Бараћ, Александров брат Јосиф, капетан аустријске војске, Јосифов малољетни син Драгољуб и учитељ Љубомир Трбуховић. Претпостављамо да је овдје сахрањен и Александар поред супруге Катарине, и да је Љубомир у блиском сродству са њима.

Највећи број сахрањених особа на православном петрињском гробљу били су трговци и војна лица, јер је таква била друштвена структура Пе-

триње. Велики број сахрањених су занатлије, учитељи, професори, свештена лица, адвокати и лица других занимања, попут пилота Паје Малоче.

На петрињском гробљу сахрањена су двојица успјешних сисачких трговаца, Павао Котур и Константин Вучковић. Котур је сахрањен на самом улазу у гробље са западне стране, поред гроба Јована Воркапића, свештеника, професора и вјероучитеља у петрињским школама. Котурови претци су у Банску крајину дошли из Лике, а Павао се родио у Живаји. Био је ожењен Аном Пајановић, кћерком богатог властелина Ђуре Пајановића из Тополовца. Имао је синове Васу и Душана, који је веома млад умро. Душан је завршио право, а бавио се књижевним и преводилачким радом, док се Васо определио за трговину и породичну традицију. Павао је умро 1871. године и Васо му подиже велелепни споменик, најљепши и најмонументалнији на овом гробљу, који представља ремек-дјело сепулкралне архитектуре и скулптуре. На жалост, и ова гробница је потпуно девестирана, очувао се само основни кубус споменика са металном плочом на којој је изливен пратећи текст, и једна од три рељефне плоче, са приказом Свете обитељи.

Споменици Константина Вучковића и његових синова Јована и Павла потпуно су очувани и спадају у ред најмонументалнијих. Споменике је подигла Константинова супруга Ана са синовима Александром, Петром, Милутином и Емануелом и кћеркама Јованом Поповић из Темишвара и Јеленом Живковић из Шимановаца у Срему. Ана је била у сродству са трговцем Јованом Тодоровићем, сином Димитрија Тодоровића, и можда је њено завичајно поријекло утицало на Константинову одлуку да се са породицом пресели из Панчева у Војни Сисак.

У петрињску трговачку елиту друге половине 19. вијека спадали су, између осталих, и Гајо Диздар, Гаврил Вишошевић, Јован Маргетић и Тошо Томић. Гајо Диздар, његов син Пајо и Олга Кочовић, рођена Славнић сахрањени су у заједничкој гробници, на тридесетак метара јужно од цркве Св. Николе, недалеко од породичне гробнице Јована Маргетића.

Гајо Диздар је посебно занимљива личност. Припадао је трговачкој породици, започео је школовање у Војној школи у Петрињи, али је због прелома руке био присиљен да се окрене изучавању трговине, коју је изучавао код неколико загребачких трговаца. Повратком у Петрињу започео је успјешну пословну каријеру. Уживао је велики углед, а посебно пријатељство имао је са Стјепаном Пејаковићем, будућим градоначелником Петриње. Диздар је био дуго година градски заступник, а посебно се ангажовао 1861. године у изради крајишких реформи као члан Комисије у Загребу, а 1865. године биран је за заступника војног комунитета Петриња у хрватском Сабору. За петрињског градоначелника изабран је 1871. године

и био је први цивилни градоначелник, који се својски трудио да унапреди економски и културни живот, не само Петриње, него и шире друштвене заједнице. Био је страствени и успјешни произвођач вина, те заједно са Флоријаном Мачечевићем и Томом Бошковићем излаже своја квалитетна вина 1866. године у Бечу на Међународној изложби пољопривредних производа.

За разлику од Гаје Диздара, Јован Маргетић се определио за производњу сода-воде и у том послу био је веома успјешан. Када је 1890. године за градоначелника изабран Мирослав Ебнер за његовог замјеника изабран је Гајо Диздар. Диздар је био активан у јавном, политичком и друштвеном животу Петриње. Био је ожењен Јулијаном Вујатовић, кћерком трговца Ђуре Вујатовића, са којом је стекао синове Мишу, Ђуру, Стеву, Михаила (Васу) и Николу. У породичној гробници сахрањени су Јован, Јулијана, Мишо, Ђуро и Стево, док је Никола сахрањен у гробници таста Алојзија Серде, а Михаило у Америци, у коју је одселио из Петриње. Михаило, или Васо, како су га звали, и како га биљеже историјски извори, био је чувени фотограф и спортиста, а Никола се определио за војнички позив.

Гаврил Вишошевић је рођен у Жумберку, трговину започиње у Костајници, из које се сели у Петрињу 1838. године, жени се са Маријом Кнежевић, кћерком петрињског трговца Васе Кнежевића, чија је супруга Ангелина била из чувене костајничке породице Радаковић. Као успјешан и цијењен трговац био је члан црквеног одбора црквене општине Св. Спиридона, којој је опоручно оставио 1.000 форинти, колико је оставио и црквеној општини у Жумберку. Сахрањен је заједно са супругом Маријом, гробница им је девастирана, а споменици поломљени.

Поред гроба Гаврила и Марије Вишошевић налази се велика породична гробница трговца Тоше Томића и адвоката др Симеона Крунића. Тошо Томић је рођен 1845. године у Рајићу, у свештеничкој породици. Отац Ђорђе га шаље у Петрињу да код трговца Ђуре Вујатовића учи трговачки занат. Већ 1870. године оснива самосталну трговачку радњу и успијева да се наметне као водећи трговац у Петрињи, чије ће послове наставити син Никола. Тошо се оженио Милком Трифић из Костајнице и са њом стекао синове Ђуру, Николу и Мишу, и кћерке Ану, Олгу и Драгу. Олга се удала за петрињског адвоката др Симеона Крунића, са којим је стекла сина Душана, који је као студент права у Загребу погинуо у авионској несрећи код Нове Горице. Олга је недуго послје породе преминула па се Симеон жени њеном сестром Драгом, и са њом стиче кћерку Олгицу, која умире као двогодишње дијете. Тошин син Никола оженио се Вером Радановић из Осијека, а Ђуро са Јулијаном Серда, која је у првом браку била са потпуковником Николом Маргетићем. У заједничкој породичној гробници сахрањени

- 08 Đurđica Cvitanović,
Sakralna arhitektura
baroknog razdoblja, Zagreb
1985, 188.
- 09 Spisi Banske
generalkomande, 1783-21-
46; 1783-21-81, Državni
arhiv Zagreb.
- 10 Boris Vrga, Stoljeća
petrinjske likovnosti,
Petrinja 2002, 13.
- 11 Marko Miljanović, Crkva Sv.
Spiridona u Petrinji, ZLU
20, Novi Sad 1984, 243.
- 12 Đ. Cvitanović, nav. djelo,
201.

су Симеон, Душан, Олга, Драга и Олгица Крунић, те Тошо, Милка, Ана, Ђуро, Јулијана, Мишо, Никола и Вера Томић.

Судбину да му дјеца умиру веома рано имао је и Јован Чучковић, управник петрињске Шумарије. Јован је са супругом Мартом стекао Еву, Михаила, Константина, Александра и Љубомира. Ева је умрла у петој, Михаило у трећој, Константин у шестој, Александар у првој, и Љубомир у двадесет и првој години, као свршени студент права. Споменик породице Чучковић је очуван, клесан је од камена у облику пирамиде, са мањим крстом на врху. Гробница је ограђена оградом од кованог жељеза и спада у ред најљепших на овом гробљу.

Прилог о православном петрињском гробљу завршавамо кратким освртом на цркву Св. Николе и неке моменте из њене прошлости.

Први покушај да се подигне православна црква у Петрињи везан је за молбу крајишких официра из 1769. године, којом траже да се дозволи подизање православних цркава у Петрињи и Храстовици.⁰⁸ Седам година касније подноси се нова молба, али и поред стечених услова за добијање дозволе она није дошла у руке православних породица. Трећу молбу подносе у Бечу 23. маја 1783. године петрињски трговци Јанко Сигур, Димитрије Тодоровић, Никола и Станко Кунић. У поменутој молби наводи се да ће изградња цркве Св. Николе на гробљу бити у приоритету у односу на парохијску цркву Св. Спиридона. О томе свједоче и списи Банске генералкоманде у Државном архиву у Загребу,⁰⁹ на основу којих је вјероватно и Борис Врга закључио да је црква Св. Николе саграђена 1783. године.¹⁰ Вргино мишљење прихватамо као оправдано, уз напомену да је црква Св. Николе грађена истовремено кад и црква Св. Спиридона, која је завршена и освећена октобра 1785. године.¹¹

Шематизми Епархије горњокарловачке и неки други писани извори наводе податак да је цркву Св. Николе подигао Никола Дугобрадовић и да је црква подигнута 1800. године, што је нетачно, а што су потврдила и наша истраживања. Сумњу у вјеродостојност наведених података изразила је и Ђурђица Цвитановић у капиталном дјелу о сакралној архитектури барокног раздобља, издатом 1985. године. Ђурђица Цвитановић је позната хрватска историчарка умјетности која је у поменутом дјелу обрадила све православне цркве на Банији и Кордуну. Погледајмо шта пише о цркви Св. Николе: “Капела св. Николе на гробљу наводно је грађена 1800, уз помоћ петрињског грађанина Николе Дугобрадовића. Судећи по дозволи за градњу капеле, која је издана истовремено кад и дозвола за парохијску цркву, а такође и по надгробној плочи с кротограмом на ћирилици Јована Полимца, који је покопан 27. ожујка 1789. године, вјеројатније је да је до тада капела већ била подигнута”.¹²

У најновијем шематизму Епархије горњокарловачке из 2017. године о цркви Св. Николе наводе се, између осталог, и ови подаци: “Овај храм 1800. године гради Никола Дугобрадовић “воспаљен огњем благочестија”, међутим Шематизми из 19. вијека за годину његове изградње наводе 1798. годину. Надгробна плоча Јована Полимаца налази се испред иконостаса са датумом 27.3.1789. године, па је могуће да је храм већ тада био довршен.¹³

На тешко оштећеној надгробној плочи Николе Дугобрадовића, сахрањеног десетак метара од југозападног угла цркве, прочитали смо следећи текст: “... Николају Дугобрадовичу грађанину петринском... иже... им... тија огњем восп... а бжи церков благоу красити за обрезеи в ревновании и тују љубља паче себе самог общества возљубљен бив престевишемусја в љето 79 жизни својеа крестеческеи. Монумент в вјечное воспоминание водрузисја 1830.” Као што видимо из навода “церков благоу красити” Никола Дугобрадовић је једино могао учествовати у изради иконостаса и зидних слика, а никако у подизању цркве. Да је црква саграђена његовим новчаним средствима он би био сахрањен у цркви, а не Јован Полимац. У цркви се сахрањују заслужне особе, најчешће њени ктитори или црквени великодостојници, а такав је случај и са црквом Св. Николе, у којој је почивалиште нашао њен ктитор Јован Полимац. Текст надгробне плоче Николе Дугобрадовића одлично описује његов психолошки профил па га ваља протумачити, јер ће нам помоћи да одговоримо на питање зашто се он сматра градитељем и зашто се изградња цркве помјера у 1800. годину.

Да бисмо разумјели проблематику подизања цркве Св. Николе неопходно се вратити у прошлост. У вријеме пописа православних петрињских породица 1777. године¹⁴ Никола Дугобрадовић је имао 16 година и живио је у кућној заједници са трговцем Димитријем Тодоровићем, код којег је изучавао трговину. У вријеме подизања цркве Св. Николе могао је имати највише 23 године, што је недовољно за стицање капитала којим би се могао подићи један православни храм какав је црква Св. Николе. Ако би његов пословни однос са Димитријем Тодоровићем могао да нас наведе на закључак да га је он финансијски помогао, историјске чињенице говоре другачије. Димитрије Тодоровић је био у тешком конфликту са петрињским парохом Николом Владислављевићем и црквеном општином. О Тодоровићу као личности исцрпно је писао Манојло Грбић у Карловачком владичанству, на основу чега се може закључити да је Тодоровић био осيون, склон аферама и неморалу, финансијским злоупотребама, а имао је арогантан однос према црквеним властима јер није поштивао духовна начела и вјерске обичаје, што значи да је био непоћудан и самовољан. Тодоровић је оваквим својим карактером показао да има нарцистички поремећај личности, да злоупотребљава слободну вољу, да не поштује и не воли, да је

13 Pravoslavna eparhija gornjokarlovacka, Šematizam, Beograd – Karlovac 2017, 326.

14 Види напомену 7.

- 15 Манојло Грбић,
Карловачко владичанство,
књ. III, Карловац 1893,
221-222.

отпадник и далеко удаљен од Бога. Сличан карактер је имао и Дугобрадовић који под маском родољубља и ревности заправо открива своју нарцистичку личност, која је свој карактер добила у атмосфери Тодоровићевог дома, у вријеме адолесцентске кризе кроз коју је Дугобрадовић прошао у вријеме учења трговине, а то је било вријеме када се најлакше прихвата туђи утицај. Димитрије Тодоровић је дошао у сукоб са црквеним властима због браколомства и лажирања исправе помоћу које се вјенчао у цркви Св. Илије у Блињи. Поменута исправа носила је лажни потпис петрињског пароха Николе Владислављевића као доказ сагласности за вјенчање у Блињи, па је поступак Тодоровића довео до афере и тешких посљедица унутар Цркве и локалне православне заједнице. Тодоровићев случај доспио је до свих структура власти, од Генералкоманде и Ратног савјета у Бечу, до епископа горњокарловачког Генадија Димовића и митрополита Путника у Сремским Карловцима. Афера је окончана тако што је Тодоровић кажњен, а парох Владислављевић га законски вјенчава у Петрињи 15. септембра 1789. године.¹⁵

У вријеме подизања цркве Св. Спиридона и Св. Николе у петрињском магистрату владала је потпуна политичка анархија са пуно неправилности и непримјерених поступака, посебно када је ријеч о пословима градског тужитеља. Када је за петрињског градоначелника изабран 1788. године Димитрије Тодоровић ситуација је постала још гора, па је Дворско ратно вијеће предложило да се у свим војним комунитетима намјесте царски суци, који би својим ауторитетом приносили да се сви комунитетски послови воде на добробит грађана. У оваквој атмосфери и друштвеним односима своју духовну и пословну каријеру градио је и Никола Дугобрадовић, уз несебичну помоћ нарцисоидног Димитрија Тодоровића. Друштво којем су они припадали је оно друштво које је подигло споменик Николи Дугобрадовићу, и које није било обожено као што су то били пријатељи потпуковника Јована Симића, који су га видјели “у Божјим рукама”. Друштво којем су припадали Тодоровић и Дугобрадовић баштинило је нарцистичку културу па им није било тешко лажирати податке о цркви Св. Николе и њеном ктитору.

Да црква Св. Николе није подигнута 1800., нити 1798. године, већ да је то било знатно раније, свједоче и гробови поред јужног зида цркве. Јелисавета Тодоровић, која је умрла 27. јула 1786. године, је прва особа сахрањена поред зида цркве. Њен споменик, у облику крста, био је прије наших истраживања утонуо у земљу и није се могла ишчитати година смрти, па смо приступили чишћењу терена. У подножју вертикалног крака крста забиљежена је управо поменута, 1786. година, што је небориви доказ да је црква Св. Николе подигнута коју годину раније. И на овај начин доказана је

сумња Ђурђице Цвитановић, њене претпоставке, наше, и мишљење Бориса Врге по питању времена у којем је подигнута црква Св. Николе. Другачије интерпретације одвеле би нас на терен импровизације какве су већ до сада виђене, и дезавуирања историјске науке и историјских чињеница.

Надамо се да ће овај исјечак из прошлости цркве Св. Николе и православног петрињског гробља бити од користи и да ће потаћи нова истраживања и описивања, како би у култури сјећања било много више драгоцених података о људима и догађајима прије нас.

Душко Певуља

Књиџа као интешерални чинилац српској духовној јединству

Од свих средстава која воде к духовном уједињењу, књижевност је средство најмоћније и најсилније. Кад књижевности и народни књижевни језик са свима знамењима уједињене народности српске једанити онако прожму духове и онако дођу до сваке куће као што је то учинила хришћанска вера, моћи ћемо рећи да смо задатак постигли и онда ће народности српска моћи помислити да је јача од свих преграда политичких што је целају и расправљају и да она за њих мало мари.
Стојан Новаковић

Већ као двадесетпетогодишњак Стојан Новаковић је објавио једно од својих најзначајнијих дјела: *Историју српске књижевности: преглед за школску употребу: с додатком од примера из старе словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности с таблицом латинских слова* (1867). Пет година раније у часопису *Лицејка* изашао је његов текст под насловом “Лак поглед на развитак српске књижевности”, као доказ преокупација које ће бити крунисане наведеном синтезом. Године 1871. штампана је *Историја српске књижевности: преглед улаћан за школску употребу* и то, како стоји у напомени, “друго са свим прерађено издање”. Новаковић је овим дјелима заузео посебно мјесто у историји књижевноисторијског представљања националне литературе: први је домаћи аутор који је написао историју српске књижевности на српском језику. Већ у раним радовима књижевноисторијског карактера,

МЕЛОДІА
КЪ
ПРОЛЕЖЬЮ
КОЮ

3а 1765.

ЛѢТО

СОЧИНИВШИ

ПРИ ЖЕЛАНІЮ МНОГОЛѢТСТВА

ВСѢМЪ

ПРЕДСТАВЛЯЕТЪ

З. О.

ВЪ НОВОМЪ СЛДѢ

Милославский

- 01 Александар Белић: О великим ствараоцима, Београд 1998. године, стр. 458.
- 02 Драган Бараћ: “Предговор”, у: Стојан Новаковић: Српска библиографија, Београд 2001. године, стр. 731.
- 03 Александар Белић: О великим ствараоцима, стр. 447.

као и у првом издању *Историје српске књижевности*, Новаковић исказује интересовање и за важна питања из историје српског језика.

Млади научник био је под снажним утицајем Ђуре Даничића, свога професора српске књижевности на Великој школи. У *Речнику из књижевних сџарина* (1863) знаменити српски филолог помиње Новаковића као свога помоћника. Под тим импулсом, а марљив и посвећен, Новаковић ће у наредним деценијама постати “несумњиво један од највреднијих издавача наших старих рукописа”⁰¹, што је још једно од важних подручја његове дјелатности.

Између поменута два издања своје књижевноисторијске синтезе, Новаковић штампа још једно капитално дјело: *Српску библиографију за новију књижевност: 1741–1867* (1869). У неколико наредних година Новаковић је у *Гласнику Српског ученог друштва* објавио више појединачних прилога у којима је свесрдно наставио започету библиографску евиденцију. Он ће овим корисним подухватима омеђити важно поље свога рада, тијесно везано са књижевном и језичком историјом. Још је значајније што Новаковић утемељује нову дисциплину у српској филологији: “Новаковићево библиографско дело утемељује код Срба теорију библиографије као драгоцене помоћне научне субдисциплине и као производ који садржи све методе прикупљања, класификовања и описивања сваке појединачне библиографске јединице”⁰². Ако је Лукијан Мушицки заснивач библиографије код Срба, Стојан Новаковић је њен утемељивач и све до данас једно од њених најкрупнијих имена.

Исте године када и друго, прерађено издање *Историје српске књижевности*, Новаковић издаје још једно зачетничко дјело, које и овога пута по значају превазилази оквире његовог стваралачког опуса. Ријеч је о *Кашапољу Српске Народне Библиотеке у Београду* (1871), првом дијелу који обухвата попис *сџаринске књижевности* у овој националној установи, у којој је кратак период Новаковић радио као библиотекар. Помоћник му је у овоме замашном послу – књига има 631 страницу – био библиотекар Народне библиотеке Јосиф Мајснер. Тако су назначене магистралне путање Новаковићевих истраживања које ће, када им се придружи историографски рад, оцртати разуђени комплекс занимања овога полихистора.

Новаковић је код свога учитеља Ђуре Даничића посебно истицао *многострукосћ*, која је иманентна и његовом научном лику. Тај лик пресудно одређује још једно важно својство, на које је пишући о Новаковићу указао Александар Белић, а то је *асимилаџорска моћ*. Кад се посматрају Новаковићеве бројни радови онда се њихов испитивач непрестано налази пред изазовима пријатних недоумица: “Код њега је каткада тешко одредити где престаје језичар, где почиње историк књижевни, а где је опет историк народа”⁰³.

Неуморно радећи на истраживању и објављивању старих српских писаних споменика, библиографским пописима и историјату књиге, Новаковић је схватио да без ових увида (он би рекао *извиђаја*) није могуће писати књижевну и културну историју. Као државник и политичар, министар просвете у неколико наврата, затим писац уџбеника и креатор више закона из области културе и просвете, Новаковић није губио из вида практичну страну духовних кретања. Једновремено са свим наведеним, он је веома рано развио осјећај за национално јединство српског народа. Као још млад човек, 1872. године, Новаковић постаје и члан Одбора за учитеље у Старој Србији, Мађедонији и Босни и Херцеговини, чиме је “наговестио својом делатношћу да ће по свему постати синоним изузетног борца на националним задацима Србије и српског народа”⁰⁴.

Стојан Новаковић је публиковао 208 засебних издања. Како је то, уз све друге многобројне замашне послове, постигао? Тако што је припадао оној групи националних посвећеника, у коју је сврстао Доситеја Обрадовића и Вука Карацића, који се, према његовим ријечима, *заљубљују у своју дужност*. Какав су однос према дужностима имали утемељивачи нове српске књижевности: “посвећују јој свој век и своје старање; полагају, много пута гладни и жедни, много пута без саучешћа и без дозива, свој живот за оно што им је судбинско провиђење одредило; они сеју зато што су уверени да тако радити треба, остављајући земљи и времену у које је њихов усев пао, да раде даље до жетве”⁰⁵.

Изузетно мјесто у Новаковићевом волуминозном опусу припада дјелу *Српска књија, њени продавци и читаоци у XIX веку*, објављеном у издању Српске књижевне задруге 1900. године. Према Петру Милосављевићу Новаковићева књига је у читавој нашој науци о књижевности *јединствена*: “Ово је јединствена књига ове врсте у српској литератури по томе што је њен аутор, подстакнут практичним разлозима, снагом свога надахнућа и темељитошћу аналитичког поступка, успео да се вине до дубље теоријске спознаје проблема”⁰⁶. За Мила Ломпара *Српска књија* представља Новаковићев најзначајнији домет “када је реч о његовим списима посвећеним књижевности”⁰⁷. То што Новаковић у овој књизи, која превасходно припада књижевној социологији (Птар Милосављевић је упоређује са *Социологијом књижевности* Роберта Ескарпита), ставља акценат на *уџилићарни значај књижевности* још увијек не значи да он губи из видног поља њен аутономни и естетски аспект⁰⁸. *Српска књија*, како увиђа Ломпар, темељи се на платформи Новаковићеве књижевне историје⁰⁹: “Стојан Новаковић је оцртао обресе једног разумевања књижевности које се налазило у битним везама са језичким, историјским и политичким контекстом. Тако се показује да је у *Српској књизи* наш полихистор био подударан и са својом уну-

04 Михаило Војводић: “Стојан Новаковић: биографија”, Стојан Новаковић: живот, дело, време, Београд 2017. године, стр. 22.

05 Стојан Новаковић: Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку, фототипско издање, Београд 1982. године, стр. 2.

06 Петар Милосављевић: Систем српске књижевности, Приштина 1996. године, стр. 101.

07 Рајна Драгичевић и Мило Ломпар: “Стојан Новаковић о језику и књижевности”, Стојан Новаковић: живот, дело, време, Београд 2017. године, стр. 100. Иако је ријеч о коауторском прилогу, дијелове о Новаковићевом проучавању српске књижевности написао је Мило Ломпар, па његово име и наводимо поводом ове књиге у нашем основном тексту.

08 Исте године када је објављена, Новаковићеву књигу приказао је Слободан Јовановић. У приказу Јовановић, према своме обичају, већ на почетку сажето формулише њен закључак, који је, према његовом мишљењу, у овоме: књигу није довољно написати, треба се постарати да она буде и прочитана; књижари, као посредници између писца и читалаца, треба да се постарају да оно што је написано буде и растушено. Оно што повезује српски народ јесте језик, а његово духовно јединство морало би бити постигнуто и стварањем јединствене књижевности; Јовановић

увиђа да Новаковић инсистира на реформи књижевства, које је такво да не омогућава духовни саобраћај међу српским народом; Слободан Јовановић: Огледи, приредио Душко Певуља, Бањалука 2019. године, стр. 89.

- 09 Закључни суд Мила Ломпара о Новаковићевој Српској књизи изразито је афирмативан: “Вредност Новаковићеве расправе Српска књига свакако је вишеструка: замишљена као историјски поглед, она се рачва у различитим правцима, описујући језичке, књижевне, историјске, културне, друштвене аспекте кретања српске књиге у XIX веку. Она описује мане јавног укуса и општег мишљења, као што назначује практичне и системске одговоре на изазове које поставља положај српске књиге у XIX веку. У њој постоји снажан актуелизујући потенцијал: у јавној сфери, она се може препознати у промењивом положају књиге у XX веку; у националној сфери, она се очитује кроз судбину идеја националног јединства (и српско-хрватских односа) у XX веку, за које је наш полихистор пледирао не само у овој расправи; у културној сфери, он се препознаје кроз просветитељски набој који одсликава доминантно идеолошко кретање (модернизацијско и комунистичко) у XX веку у нас. Што се тиче процена Стојана Новаковића, потврђене су његове процијелне сумње а не позитивни апели; као да је он више желео да види него

трашњом вокацијом и са једним историјско-социолошким сагледавањем положаја који је књижевни феномен имао у нас у XIX веку”¹⁰. Наведени став подложен је провјерама јер се чини да довољно не уважава различите аспекте Новаковићевог књижевноисторијског приступа. Тим поводом треба нагласити: естетичко посматрање и књижевно вредновање и нису у језгру књижевноисторијског проучавања, што не значи да су изван оптике књижевног историчара.

Као и Доситеј Обрадовић и Вук Караџић, на које се позива на почетку *Српске књије*, и Стојан Новаковић сматра да је српски језик главно обиљежје српског националног идентитета. Уједињење Срба, остваривање њиховог националног јединства, за Новаковића је двоструко: “Једно је политичко а друго духовно”¹¹. Сваком политичком уједињењу, према искуствима других народа на која се позива Новаковић, претходило је духовно јединство. За духовно уједињење, на којем треба непрестано, промишљено и плански радити “књижевност је средство најмоћније и најсилније”. Духовно јединство помоћу књижевности може се остварити преко српске књиге, а да би се оно постигло “једино је средство добро организована књажарска трговина”¹². У моменту када формулише ове ставове иза Новаковића је скоро четрдесетогодишње искуство проучавања националне духовне прошлости, али и бројне драгоцјене спознаје из практичне политике, државничких и дипломатских послова, најзад, и искуство рада у Одбору за српске школе у Старој Србији, Мађедонији и Босни и Херцеговини. Наглашавајући улогу књижевности као чиниоца националног духовног јединства, Новаковић, истину, истиче њен утилитарни карактер, али не пренебрегава ни чисто умјетничка својства. То се види на бројним страницама *Српске књије*, када се дјела наших издавача и трговаца оштро критикују са строгог естетичког становишта.

Остваривање завјетне мисли о уједињењу српског народа, како луцидно увиђа Новаковић, предмет је честих политичких злоупотреба, бесмислених политикантских тирада које је крајем деветнаестог вијека у својим сатирама до ругла исмијавао Радоје Домановић. Као процијеливи критички дух, он примјећује: “Не само у патриотским здравицама, поздравима и другим свечаним приликама, него и у озбиљним случајима, у знатнијим декларацијама, у свим политичким програмима (чак и оних који у ствари и у истини насупрот раде) фигурише данас већ као политички догмат српско национално јединство”¹³.

Новаковићеве увиди и њихова систематизација представљају “подлогу за обликовање интегралистичке културне стратегије”¹⁴. Извјесну забуну када је ријеч о Новаковићевом разумијевању те стратегије, код данашњег читаоца његове *Српске књије* може да изазове његов однос према југословен-

ској идеји, односно српскохрватском заједништву. Новаковић Србе и Хрвате сматра једним народом са два племена, који он назива српским именом. Њихово јединство није постигнуто, осим на плану језика, пошто су Хрвати у вријеме Илирског покрета Људевита Гаја вуковски српски језик преузели за свој књижевни језик. Ево како он критички сагледава хрватски поглед на то јединство: “Изгледа да Хрвати мисле да из јединства у начелу створеног али незавршеног могу сасвим истиснути српско име, ограничивши га, може бити, једино на Краљевину Србију.”¹⁵ Новаковићево југословенство не треба поистовјеђивати са овом политичком доктрином која ће тријумфовати у двадесетом вијеку и на којој ће бити изграђене обје југословенске државе. То је било хрватско југословенство које је почивало на сербокроатистичкој филолошкој концепцији, која је по свим важним својствима супротна србистици¹⁶. Према томе, Новаковићево залагање за југословенску идеју, није његово “приањање уз идеје Вука и Даничића”¹⁷, будући да су се њихове филолошке концепције радикално разликовале. Иако Даничићев ђак и доживотни поштовалац, Новаковић је по филолошкој платформи коју је заступао био сљедбеник идеја Вука Карацића, које су уграђене у његове главне списе посвећене проучавању српске књижевности, па и у *Српску књију*, једно од последњих својих значајнијих дјела из тог корпуса. У својој *Историји српске књижевности* Новаковић, на крају сваке од неколико великих цјелина, на свега 2-3 странице, доноси и приказ хрватске књижевности. Хрватску књижевност он је представио као дио контекста српске литературе, што значи да је своју књижевноисторијску синтезу врло прецизно насловио. Најзад, у низу аргумената којима би се ова тврдња о Новаковићевој србистичкој платформи и концепцији југословенства – за коју се неупитно залагао – наводимо само још један: као и Вук Карацић, и Стојан Новаковић је српски језик увијек именован његовим националним именом, што се за његовог професора Ђуру Даничића не може тврдити. Новаковић у *Српској књизи* на једном мјесту, скоро узгредно помиње Вуков *знаменити чланак* “Срби сви и свуда” истичућа да је ријеч о тексту који је писан са филолошких позиција без икакве *политичке намере*.

Према Новаковићевом схватању “књижевност је главни орган просвете и духовног живота, покретна сила, нарочито код оних народа који су растурили и малени”, штавише, писана ријеч је у првим деценијама деветнаестог вијека била “тумач и путоказ великим политичким радницима”¹⁸. Политичка раздијељеност српског народа, који у вријеме настанка *Српске књије* живи у седам различитих политичких управа, не смије бити препрека његовом духовном јединству. Књижевност је снажан чинилац за остваривање тог националног идеала. Присуство српске књиге у свим српским

што је могао да утврди. Тако актуелност његових препорука и актуелност његових сумњи, противречно се допуњују, показују дубинску луцидност његове полихисторске свести”; Рајна Драгичевић и Мило Ломпар: “Стојан Новаковић о језику и књижевности”, стр. 107.

10 Исто, стр. 100.

11 Стојан Новаковић: Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку, стр. 89.

12 Исто, стр. 90.

13 Исто, стр. 88.

14 Исто, стр. 101.

15 Исто, стр. 93.

16 Петар Милосављевић разликује двије опонентне идеје југословенства, хрватску и српску. Ову другу овако укратко представља: “Српска идеја југословенства, старија је од хрватске, а за разлику од хрватске идеје, није била унитаристичка и није подразумевала стварање југословенске државе. Она се залагала за неговање општесловенске а самим тим и јужнословенске узајамности уз очување јужнословенских народа. Њој је одговарала парадигма славистике и србистике која није подразумевала језичко заједништво Срба и Хрвата, већ неговање језичке посебности, као и код других међусобно блиских словенских језика”; Петар Милосављевић: Идеје југословенства и српска

мисао, Бањалука 2007. године, стр. 7.

17 Исто, стр. 107.

18 Исто, стр. 1.

19 Исто, стр. 7.

20 Поред свих разлика између старе и нове књижевности на које указује Новаковић, једна је нарочито изразита: стара књижевност је по карактеру феудална, нова демократска.

подручјима има, сматра Новаковић, два главна задатка. Први, “да народ потпунце научи осећању националнога јединства свога и да га свикне да то осећање није супротно грађанским дужностима” и други, “оснажење саме књижевности која има тај посао да изврши”¹⁹.

Књига којом започиње Новаковићева *Српска библиографија* је *Схема-биографија* Христифора Жефаровића, штампана у Бечу 1741. године. За што аутор *Српске књије* не обухвата и другу половину осамнаестог вијека? Разумије се да Новаковић није остао дужан одговор на ово питање! Иако се прве српске књиге са муком почињу штампати у осамнаестом вијеку, почетак “књижевног кретања у пракци” неопходно је везати за почетак наредног столећа. Позивајући се на податке из своје *Библиографије*, Новаковић овај став поткрепљује следећим бројкама: од 1741. до 1800. године штампано је укупно 226 књига, од тога 112 од 1792. године, када Курибекову штампарију купује Стефан Новаковић. Новаковић ће већ 1796. године своју штампарију уступити Универзитетској штампарији у Будиму. Истраживач позитивистичке оријентације, са повјерењем у чињенице, Новаковић, примјера ради, наводи да су у првих двадесет година деветнаестог вијека штампане 374 књиге. То што је у осамнаестом вијеку и у првим годинама деветнаестог вијека мали број књига објављен, превасходне разлоге треба тражити у непостојању штампарија; ситуација се мијења послје 1830. године, када Србија добија утврђена државна права, а међу њима и оно на штампање књига.

Историчар српске књижевности и заслужни издавач старих писаних споменика, Новаковић констатује да је статус књижевности и књижевника у старој и новој књижевности битно другачији; манастире као књижевна средишта и црквене људе као писце и преписиваче, смијенили су грађански центри, динамични трговачки живот те писци свјетовњаци. Када је ријеч о паралели стара – нова књижевност мијена је очигледна и у погледу статуса и судбине књиге. Из манастирских и дворских библиотека и скриптаријума, књига изалзи на трг и у књијарски саобраћај. Истраживачки опрезан, а свјестан значаја ситних детаља који утичу на историјска кретања, Новаковић напомиње да промјена коју је донијела нова књижевност, иако изразита, није дошла напречац, уосталом, они који су највише учинили за заснивање нове књижевности, Доситеј и Вук, имају чврсте везе са свештеницима и црквеним свијетом²⁰.

Расправа о српској књизи, њеним издавачима, књијарима, *расшурачима* и читаоцима подразумијева однос међузависности и међуусловљености. Ни једну од ових категорија није могућно посматрати засебно, одвојену од осталих. Помоћ да би књига изашла, у вријеме када је она представљала ријетку драгоценост, сматрала се чином националне одговорно-

сти и потврдом патриотске дужности. На почетку нове српске књижевности *пренумерација* или *прешилаша* била је практично једини начин да се штампа књига²¹; други облик било је *меценатство*, када неки трговац или имућни грађанин плати штампање књиге. Колики је био значај меценатства и пренумерације види се и из ових Новаковићевих ријечи: “Ово је главни начин који је подигао нову српску књижевност”²². На одлуку пренумераната да се претплате на књигу, која тек треба да изађе, утицало је и то што су њихова имена, понекад и са много других личних података, штампана на њеним завршним страницама: “Родољубља је било, али је с њим било и жеље да родољубиви прилог не остане невиђен и непознат”²³.

Спискови пренумераната пружају могућност различитих анализа, па и ону како се српска читалачка публика разгранавала бројчано, социјално и географски. Развијањем државе и усложњавањем друштва све више се напуштао модел пренумерације: “Нова времена, све већи напредак просвете и потреба све већег ширења књига указали су на потребу организације, која би се повела не с основице родољубља и одушевљења, већ би јој се у основицу положио хладан и смишљен рачун, који би слабостима људским још унапред позатварао сва врата”²⁴.

Читалачку публику с почетка деветнаестог вијека чинили су свештеници, чиновници, војници, адвокати, професори и учитељи, виђенији трговци и имућније занатлије. У географском смислу, читалачка публика је у првим деценијама деветнаестог вијека готово искључиво у Аустро-Угарској, док ће од четврте деценије овога вијека ње све више бити у Србији (на шта ће велики утицај имати отварање школа). Како је књига дубље продирала у друштво, захватајући све више његових слојева, читаоци су били бројнији, посљедично, и разноврснији.

У *Српској књизи* Новаковић разматра заснивање и развитак издавачке и књижарске дјелатности у периоду који је истраживачки захватио. Доноси сажете портрете главних издавача-књижара и наводи њихова најважнија и најкарактеристичнија издања. Највише пажње посвећује Дамјану Каулицији, Гаврилу Ковачевићу, Јовану Јанковићу и Глигорију Возаровићу. За њихов какав-такав успјех и одржавање радње било је неопходно да осјете укус *просјонарској рафа*, вели Новаковић. Међу читаоцима на које су могли рачунати поменути књижари највише се тражила књига средњевјековно-религиозног и забавно-народног садржаја. Купци ових књига су се по своме укусу и читалачким склоностима од својих сународника разликовали само толико што су знали читати. Књижевна вриједност њихове лектире била је незнатна, а уколико би књижари и издавачи више водили рачуна о естетичкој страни својих издања, знали су да на успјех не смију рачунати. Изврстан познавалац различитих аспеката овога питања, Новако-

21 Историја разних словенских народова најпаче Болгар, Хорватова и Србов Јована Рајића штампана је на овај начин. О томе Јован Деретић пише: “То је био први случај у историји српске књиге да се у издавању примени тај облик колективног меценатства који ће у наредном столећу постати најзначајнији материјални чинилац у развоју нове српске књижевности”; Јован Деретић: *Историја српске књижевности*, Зрењанин 2007. године, стр. 447.

22 Стојан Новаковић: *Српска књига, њени продавци и читаоци*, стр. 15.

23 Исто, стр. 16.

24 Исто, стр. 24.

- 25 Исто, стр. 48.
- 26 Студију о Возаровићу, његовим пионерским подухватима на пољу издаваштва и књижевства у Србији, написао је Јован Пејчић под насловом Заснови Глигорија Возаровића, Београд 2009. године. Подухват издавања сабраних дјела неког класика замашан је издавачки посао у сваком времену. Своју намјеру о штампању Доситејевих дјела Глигорије Возаровић је образложио следећим ријечима: “Књиге ове нису такве, да их се човек наситити може док их један пут прочитамо, ако ћеш их и по сто пута читати опет жељу и нагон неки у читаољу остављају почесто их предузимати и сад ово сад оно красно и поучително у њима место или сам за себе или за другог ког на ново прочитавати и поновати. Оне су право благо и адићар Србљину сваком, или као богати, магацин неки из ког се у сваки доби и у сваком случају лепо што, нежно и полезно, за ум и срце човечије извадити може. Но књиге су ове тако ретке да се мало у кога налазе; сваки их Србљин цени и уважава, сваки их читати ил’ чути жели, сваки их тражи, а тешко их – због реткости и претеране цене – добити може. Ово ме је возбуди до их овде [...] наново све редом, и то путем пренумерације печатати дадем”, Јован Пејчић: Заснови Глигорија Возаровића, стр. 49. Овај вјешто састављени напис садржи у себи тачну оцјену природе и вриједности Доситејевог дјела, његову практичну корист и шири

вић износи и следеће запажање: “Простонародна књижевна и књижевна радња као да је осећала да јој нешто недостаје и да има нешто боље од онога што она ради, па као да се стидела и крила, или је, знајући да врховни књижевни кругови тај рад не одобравају, радила свој посао не тражећи везе с врховном књижевношћу, на своју руку”²⁵. Први издавач-књижевник у Србији био је Глигорије Возаровић, другачији од других по томе што је као образован човјек, поред *простонародне књижевности*, имао осјећај и за вриједна књижевна дјела. У историји српског издаваштва он заузима истакнуто мјесто и због тога што је штампао цјелокупна дјела Доситеја Обрадовића (1833–1845), први сабрани опус једног нашег писца²⁶.

Читаво једно поглавље своје студије о српској књизи у деветнаестом вијеку Новаковић посвећује *торбарима* и *ходаоцима*, специфичним трговцима-књижевцима, *расшурчима* “простонародне књижевности” незнатне књижевне вриједности. Међу њима се издвајају Јеремија Обрадовић Карацић, Хаџи-Алекса О. Поповић и Велимир Валожич. Поводом њихове трудељубиве дјелатности, коју је пратила скромна зарада, Новаковић критички строго закључује да су књиге које су торбари и ходаоци разносили, стварању читалачке публике и развитку истинске књижевности штетиле колико и користиле.

Последње деценије деветнаестог вијека наговјестиле су одређене промјене, донијеле друкчија рјешења, али је интензитет књижевног саобраћаја практично остао исти. Структура читалачке публике се корјенило измијенила, међутим, они који су је сачињавали (свештеници, учитељи, професори) били су у таквом материјалном положају да су из скромних примања ријетко издвајали за куповину књига. Ни оглашавање у новинама о новоизашлим књигама није битније утицало на њихову продају. Најзад, примјећује то и Новаковић, ако се књижевна трговина подигла на виши ниво, то није имало утицаја на вриједност публикованих дјела (начин приређивања, квалитет штампе, итд.). У књижевности као и у свакој другој трговини, продавци су заради претпостављали све друго.

Када је ријеч о претпостављеним задацима и улози књиге, које Новаковић истиче на почетку *Српске књиге*, онда је неопходно уочити да његови закључци нису оптимистични. Дистрибуција српске књиге скоро да је идентична на крају као и на почетку деветнаестог вијека. Књиге штампане у Србији не само да не продиру у подручја на којима живи српски народ, него често ни оквире средина у којима су штампане. Аутор с жаљењем констатује да књижевност не врши функцију духовног обједињавања политички разједињеног српског народа и да је понекад лакше доћи до књиге из иностранства него из неких српских средина изван Србије. Новаковић указује и на објективне околности које ометају тај духовни саобраћај, при-

знајући и методолошки процјеп између главних категорија његове на почетку истакнуте поставке, чија противрјечност се огледа у следећем: за стварање читалачке публике неопходна је добро организована књижарска трговина, а за какву-такву књижарску дистрибутивну мрежу, неопходни су читаоци. Из ове парадоксалне ситуације Новаковић, човјек са искуством полихистора али и државника и политичара, налази излаз: а он је у државној бризи за ове проблеме, знатнијем залагању Српског ученог друштва те у оснивању удружења као што је Српска књижевна задруга, која је одмах по отпочињању рада започела са пажљивијим приређивањем старијих српских писаца, затим са преводима свјетских класика те са професионалнијим односом према припреми књига (лектури, коректури и редактури) и квалитету њиховог штампања. Све је то раније, код књижара-торбара и књижарских трговаца (по нужди и невољи и издавача), било препуштено дилетантском немару и незнању.

У прилогу на крају књиге, након изнесених *разних ојазака*, Новаковић доноси спискове претплатника за двадесет и двије књиге објављене између 1814. и 1881. године. Иако тврди да биљешке о пренумерантима нису узете по каквом нарочитом плану, у приложеним списковима могу се наћи потврде за већину Новаковићевих закључака. На примјер, тек после тридесетих година деветнаестог вијека у списковима су заступљенији пренумеранти из Србије; Вукова *Даница* за 1826. годину, илустрације ради, нема ни једног претплатника из Србије. На *Малу српску трамајику* Ђуре Даничића из Новог Сада је било заинтересовано само седам пренумераната, што Новаковић објашњава *књижевно-партијским* разлозима. *Законик Шеф. Душана, цара српског*, који је приредио и објавио Новаковић 1870. године, јавила су се 763 претплатника. Међу њима је и шест из малог села Мојсиње из Рудничког округа; Новаковић ову необичност објашњава тиме што је непосредно прије објављивања овог српског писаног споменика као ревизор походио школу у поменутом селу. Најзад, између осталих интересантних података које нам нуде спискови пренумераната које прилаже Новаковић, наводимо и примјер Вукове књиге *Правиљелъствую ий совѣтъ* објављене у Бечу 1860. године. Ово дјело Вука Карацића имало је 2987 пренумераната, од којих је из Србије било 2357. Откуд међу читаоцима оволико интересовање за ову књигу? Новаковић налази неколике разлоге: у вријеме појаве књиге Обреновићи су се поново вратили на власт у Србију, а одобрење за штампање дао је кнез Милош; Вук се у овом периоду био наставио у Београду; интересовање се може схватити и као “знатна овација за заслужног књижевника, којој се он изненадио”²⁷.

У Србији је крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека дјеловао знатан број књижевних тумача и историчара књижевности, једни су били

недоступност, али, једно-времено, поред свега тога, и скоро показни примјер онога што бисмо данас назвали књижевним маркетингом.

- 27 Стојан Новаковић: Српска књига, стр. 116. Шта се све може ишчитати из спискова пренумераната за поједине књиге, свједоче и следеће Новаковићеве ријечи: “Списак претплатника на ту Вукову књигу данас има, заиста, историјску вредност за оне који хоће да изучавају састав образоване српске публике и распоред њен по народу. Само не треба мислити да су у томе списку све читаоци, мада је Вук тако мислио. Исто, иста страна.

већ формиран и са значајним дјелом, други у пуном напону интелектуалног стасавања. Међутим, само је један човјек по својој спреми, разноврсним увидима, преокупацијама и искуствима могао да напише дјело као што је *Српска књиџа*. То је управо био њен аутор – Стојан Новаковић. У ову студију он је уплео своја многобројна знања: књижевноисторијска, културноисторијска, библиографска, књижевносоциолошка, као и знатна практична искуства: библиотечка, предавачка, организациона, просвјетитељска, напосљетку, и политичка. Плујећи више нових бразди у књижевној и културној историји свога народа, Стојан Новаковић је наликовао на какв “културни центар”, савременим језиком речено, институт, он који је сматрао да националне послове треба да обављају организоване националне институције.

N/189

Ж И Т І Ї

с и р ѣ ч ь

РОЖДЕНІЕ, ВОСПИТАНІЕ, СТРАНСТВО-
ВАНІЯ, и РАЗЛИЧНА ПО СВѢТУ и
У ОТЕЧЕСТВУ ПРИКЛЮЧЕНІЯ
и СТРАДАНІЯ.

Г Е Р А С І М А З Е Л И Ъ А

АРХИМАНДРИТА СВЕТО-УСПЕНСКЕ ОБИТЕЛЯ КРУ-
ПЕ У ДАМАЦИ, БЫВШЕГА КОЕ У ИСТОЙ
ДЕРЖАВЫ, КОЕ У БОККИ КОТОРСКОЙ,
ОДЪ Л. 1796 ДО КОНЦА Л. 1811. НАДЪ
ПРАВΟΣЛАВНЫМИ ВОСТОЧНОГА
ИСПОВѢДАНІЯ ЦЕРКВАМИ

ГЕНЕРАЛЪ- и ВЕЛИКОГА - ВІКАРІА;

Нимъ самымъ

Себи и своимъ за споменъ списано; и дру-
гима за любопытство, гдѣшню зарь
и за поученіе, на свѣтъ издано.

ВЪ БУДИМЪ

Писмени Краа. Університета Унгарскаго.

1 8 2 3.

Горан М. Максимовић

Живот и прича епископа Никодима Милаша

У огледу је анализирана *Аутобиографија* далматинског епископа Никодима Милаша (1845-1915), која је писана од априла 1905. до краја 1914. године, можда и непосредно до његове смрти почетком априла 1915. године, а објављена 1983. и 2005. године из његове обимне и богате рукописне заоставштине похрањене на чување у Архиву САНУ. Указано је на три доминантна аспекта умјетничког казивања у овоме дјелу: аутобиографски, мемоарски и научни. Најизразитији је био мемоарски аспект казивања, тако да му је посвећена и најизразитија пажња у овој интерпретацији, а посматран је из три перспективе: кроз расвјетљавање сложеног српско-хрватског односа у Далмацији у другој половини 19. и на почетку 20. вијека, кроз детаљне извјештаје о Милашевом успјешном вођењу и новом уређењу Далматинске епархије Српске православне цркве, као и кроз приказивање значајних јавних личности тога времена са којима је Милаш сарађивао дуже или краће вријеме. Направљен је осврт и на бројне Милашеве “епископске посланице” које представљају прворазредни извор за разумијевање његовог руковођења епархијом (1890-1911). На крају огледа изведен је закључак о прворазредном значају овога дјела не само за разумијевање личности и дјелатности епископа Милаша, него и за схватање веома сложене судбине далматинских Срба и Српске православне цркве у приморским областима.

Кључне ријечи: аутобиографија, мемоари, научна расправа, Далмација, Срби, Хрвати, Српска православна црква, католичанство

1.0. Међу многобројним животописима које су оставили српски православни свештеници и монаси 19. и почетка 20. вијека, аутобиографија епископа далматинског Никодима Милаша (1845-1915), заузима по важности свједочења и сазнања бројних историјских догађаја важних за судбину српског народа у приморју, једно од водећих мјеста у цјелокупној српској документарно-умјетничкој прози. Овај угледни епископ и изразити интелектуалац свога времена, налазио се на челу Православне далматинско-истријске епархије од 1890. до 1911. године. Рукопис аутобиографије почео је да исписује од 4/17. априла 1905. године, када је напунио 60 година живота. Касније га је у више наврата допуњавао, а посљедње сегменте Милаш је исписивао у другој половини 1914. године. Убрзо иза тога се упокојио, 20. марта/2. априла 1915. године, у Дубровнику, гдје је био стално настањен од давања оставке на мјесто епископа и напуштања Задра као епископског сједишта.

Цјелокупно аутобиографско-мемоарско казивање епископа Никодима Милаша обухвата раздобље од његовог рођења 4/16. априла 1845. године, када је крштен под свјетовним именом Никола, па све до краја 1914. године, а једним дијелом се кроз излагање породичне хронике Милашевих враћа и у прошлост, све до друге половине 17. вијека када се ова угледна српска породица доселила из дувањског краја у горњу Далмацију. Након Милашеве смрти рукопис је извјесно вријеме чуван у кругу његове уже породице, а затим је похрањен у Архив САНУ у Београду, гдје се и данас налази. Према нашим сазнањима, прво издање овога дјела, под насловом *Аутобиографија Никодима Милаша*, објављено је у редакцији Марка Јачова у “мешовитој грађи” *Miscellanea*, 12(1983), стр. 7-130, Историјског института у Београду. Друго издање, на основу кога смо ми и засновали нашу интерпретацију, објављено је 2005. године, у оквиру објављивања *Дела Никодима Милаша*, заслугом тадашњег епископа далматинског Фотија, који је рукопис приредио за штампу, са преузетим предговором Марка Јачова из издања из 1983. године.⁰¹ “Желећи да му аутобиографија буде што потпунија, Милаш је стално допуњавао, тако да она на моменте добија и мемоарски карактер”.⁰² Захваљујући томе, можемо констатовати на почетку ове наше интерпретације, да се на креативан начин допуњава са претходним аутобиографско-мемоарским свједочењима и записима далматинских свештеника и монаха, попут Кирила Цвјетковића, Герасима Зелића, Спиридона Алексијевића, који су живјели на крају 18. и у првој половини 19. стољећа. Управо зато, у тим књигама био је из прве руке и на аутентичан начин описан сложени живот православних Срба, а затим и дјелатност ове епархије током прве половине 19. стољећа, као и непрестана борба српског народа у приморју за очување православне вјере и националног идентитета.

01 *Аутобиографија Никодима Милаша, Аутобиографија, сџудује, чланци, Дела Никодима Милаша, књига VII, прир. Епископ далматински Фотије, Истина – Издавачка установа Епархије далматинске, Београд-Шибеник, 2005, стр. 13-142.*

02 Марко Јачов, “Предговор”, *Аутобиографија Никодима Милаша*, нав. дјело, стр. 11.

03 Никодим Милаш, нав. дјело, стр. 13.

04 Исто, стр. 13.

1.1. Уводне странице Милашеве аутобиографије веома су важне за разумијевање цјелокупног текста, зато што су у њима исказани аутопоетички ставови о разлозима због којих је приступио стварању овога рукописа, као и веома добре и искрене аутокарактеролошке ознаке психологије своје личности, која му је донијела доста доброг, али и много тога лошег у животу. Милаш наглашава да аутобиографију започиње на шездесети рођендан, зато што је осјећао да је тијелом био све слабији и да му не преостаје још дуг живот. Са нескривеном горчином наглашава да је у животу доживио свашта, “мало пријатнога, а непријатнога и премнога”.⁰³ Сматра да је томе била крива његова осјетљива нарав и чињеница да се за свашто и за најситнију ствар одмах узнемиравао и љутио, а да је ту љутњу често прикривао у себи, што му је нарушавало здравље и “трошило живот”. Вјерује да му је највише те љутње проузроковала “људска завист”, која га је пратила од ђачког времена па све до времена када је писао аутобиографију. Иако је покушавао на све начине да “задобри своје зависнике” и да им покаже да све што је радио у јавности чинио је то са жељом да помогне своје народу и цркви, Милаш вјерује да је тиме “још већу завист према себи изазивао”. Због свега тога му се чинило да ће га људска завист “пратити и послјије смрти”, тако да је крајње песимистички и резигнирано слутио да ће његови зависници гледати да му и “успомену сатру”. Управо зато да би то предупредио, одлучио је да напише аутобиографију и да на “овим листовима забиљежи” све оно главније из свога живота. Жеља му је послјије смрти да га управо по овим биљешкама “прикажу потомству” и да се јасно види како није био онакав каквим су га његови некадашњи и садашњи зависници приказивали свијету.⁰⁴

1.2. Разноврсност казивања и настојање да свједочи не само о свом животу и раду, као и поријеклу своје породице, него о животу и непрестаној борби за опстанак цјелокупног српског народа и Српске православне цркве у приморју и на простору Аустро-Угарске Монархије у другој половини 19. и на почетку 20. вијека, учинили су да стваралачки аспекти Милашевог рукописа буду веома сложени и да у њима дође до креативног прожимања аутобиографског, мемоарског и научног дискурса. Аутобиографски аспекти казивања предочавају породично поријекло и приватни живот Никодима Милаша. Мемоарски аспекти казивања разоткривају политичке и друштвене околности тога времена, као и људе са којима је сарађивао или са којима се сукобљавао Никодим Милаш, а који су били готово пресудни за опстанак православне вјере и српског народа на простору Далмације. Научни аспекти казивања приближавају овај рукопис форми научне расправе и разоткривају разнолика истраживачка интересовања, објављене књиге и

радове Никодима Милаша, а највише из области црквеног права, те историје српске цркве и српског народа у приморју.

05 Исто, стр. 14.

06 Исто, стр. 16.

2.0. Аутобиографски аспекти казивања у којима Милашев рукопис подсјећа на развојни или васпитни тип романа написани су у изразито субјективном тону. У овом сегменту аутобиографског текста долази до изражаја казивање о породичној историји, дједу Стојану, родитељима Трифуну и Марији, срећном и испуњеном дјетињству, раном школовању и одрастању у Шибенику, даљем школовању у Задру, на богословији у Сремским Карловцима, па све до окончања Кијевске духовне академије 1871. године и повратка у Задар гдје је био постављен за суплента/професора тамошњег Православног богословског завода, покренутог као што је познато школске 1869/70. године.

Милаш са пуно пажње интерпретира породичну хронику. Наглашава да је слиједећи казивања свога дједа по оцу Стојана, дошао до извора и докумената који су потврдили да се његова породица доселила у Врлику, недалеко од врела ријеке Цетине, још прије двјесто година из околине Дувна у Босни. Исправе о Милашима пронашао је у старом архиву Намјесништва далматинског у Задру из посљедњих година 17. вијека и из 18. вијека, а најстарији документ носио је датум 3. октобар 1693. године из кога се види да су “арамбаши” Николи Милашу биле уступљене неке земље у селима Букала и Ковачевци, при врелу Цетине, да их “може населити са породицама свога племена”.⁰⁵ Потомак тога досељеника био је Милашев дјед Стојан, “отац његовог оца Трифуна”. Милашев отац се родио 1816. године, а као дванаестогодишњи дјечак преселио се у Шибеник да живи у кући своје тетке Јелене, која је била удата за трговца Николу Парашћеву, поријеклом са Крфа. У Шибенику се образовао на италијанском језику, јер тада у Далмацији није било словенских школа, а у каснијем животу истакао се као ревносни бранилац православне вјере од римокатолика који су нападали 1854. и 1868. године на православне Шибенчане искључиво, како наглашава Милаш, из “фанатичних вјерских разлога”. Оженио се римокатоличком дјевојком Маријом, која је била поријеклом Италијанка. Милаш о својој мајци оставља упечатљив запис: “Прешавши у строго православној кући, моја матер наскоро постане таква православна, да је боља била од многих, које су се у тој вјери родиле, и таква је остала увијек до саме смрти своје у 84. години живота.”⁰⁶

Милаш истиче да су му родитељи били скромни људи, да су живјели сиромашно, те да се отац бавио ситном трговином у једном дућанчићу, а касније се бавио кожарским занатом, док је мајка била кројачица женског одијела. Првих шест година живота, након што се родио на дан Св Јосифа

07 Исто, стр. 23.

08 Исто, стр. 22.

09 Исто, стр. 24.

пјесмописца, поменутог 4/16. априла 1845. године, провео је у кући полу-дједа Парашћевића и полубабе Јелене, гдје су становали његови родитељи, а памтио је да су га баба и дјед пазили ванредно и његовали тако да се сјећао тога и у дубоким годинама и исказивао им је немјерљиву захвалност. Био је слабог физичког састава и често је поболијевао тако да је остао у животу само захваљујући великој бризи баке Јелене. Четвороразредну елементарну школу учио је у Шибенику у францишканском манастиру на италијанском језику (1851/52-1856), а потом је учио приватну гимназију на италијанском језику у доминиканском манастиру у Шибенику (1856-1860). Положио је иза тога испит у државној језуитској нижој гимназији у Дубровнику, што му је отворило простор за даље школовање у државним гимназијама. Захваљујући томе што је увијек био “први ђак”, добио је стипендију из “Зелићеве закладе” на препоруку тадашњег архимандрита, а каснијег епископа бококоторског, Герасима Петрановића, за наставак школовања у задарској гимназији на италијанском језику. Пошто му је та стипендија била недовољна, добио је и стипендију владике далматинског Стефана Кнежевића и захваљујући томе завршио је ту школу крајем школске 1862/63. године. Иза тога је на препоруку епископа Кнежевића отишао у Карловачку богословију, гдје је провео три наредне године и вратио се у Далмацију у августу 1866. године.

Милаш са доста критичких запажања говори о квалитету свога школовања у Сремским Карловцима. Признаје да тада није желио да се образује за свештеника: “Ступио сам у Карловачку богословију од пуне невоље, јер нијесам имао куда друго”.⁰⁷ Наглашава да “тај оглашени српски Сион” није био ни приближно ономе што је очекивао. Није било ни говора о озбиљном учењу богословских наука, а “пијанчење и ноћно лумповање, то је било главно занимање карловачких богослова”.⁰⁸ Милаш наглашава да је имао веома озбиљне професоре, али да су били потпуно немотивисани и незаинтересовани за извођење наставе. Рецимо, управитељ богословије био је тадашњи патријарх Самуило Маширевић, а професори били су све потоњи епископи: Георгије Војновић, епископ темишварски, Теофан Живковић, епископ горњокарловачки, Герман Анђелић, потоњи патријарх српски, Иларион Руварац, тадашњи патријаршијски архиђакон и каснији чувени историчар и сл. Милаш опором закључује: “У Карловцима сам три године само вегетирао, и никада прежалити нећу што сам ту провео три лијепе године живота мога”.⁰⁹

По повратку у Шибеник, није имао жељу да се посвети свештеничком позиву, тако да је уз подршку своје више пута у најљепшем свјетлу помињане бабе Јелене, која му је дала дио новца за школовање, као и уз позајмицу од 200 форинти коју је добио од српског књижевника, др Божидара Петра-

новића, отишао у јесен 1866. године да студира на Филозофском факултету Бечког универзитета. Међутим, послје само једне године слушања свјетовних наука, судбина је хтјела да добије стипендију и оде на школовање у Кијевску духовну академију, заједно са Љубомиром Вујновићем, те да се по повратку обојица запосле као професори у новооснованом Богословском заводу у Задру. У августу 1867. године запутили су се у Кијев, преко Беча и Лавова, а наредне године проведене на школовању у овом граду запамтио је као нешто најљепше што је могао да доживи у своме животу. Професори су са великом озбиљношћу држали предавања, тако да је тада по први пут схватио “богословску науку” и посебно “црквено право и црквену историју”.¹⁰

Милаш наглашава да му је толико било лијепо у Кијеву да је помишљао да одмах по завршетку академије, а имао је тада 26 година, изабере бољи живот и постане професор у Русији. Вјероватно би се то и десило да му није стигла вијест из Шибеника о изненадној очевој смрти, као и сазнању да му је мајка постала удовица са двије кћери, од којих је млађа имала свега шест година, а у сиромаштву и без средстава за живот. Због тога се у лето 1871. године преко Черновица, Лавова и Беча запутио у Далмацију. У Бечу је посјетио новоименованог владика бококторског, Герасима Петрановића, а затим се упутио у Шибеник. Већ од првих дана августа био је Задру, а од почетка октобра почео је заједно са Љубомиром Вујновићем да предаје као суплент у Задарској богословији. Од наредне 1872. године и један и други били су именовани за професоре те школе. Могло би се казати да се са овим исказима практично и окончава аутобиографско казивање Никодима Милаша. Још ће у неколико наврата износити појединости из приватног живота, углавном везане за неуспјешне покушаје женидбе дјевојком Софијом, кћерком богатог дрнишког посредника Петра (Цице) Миловића, а све друго се односило на његов јавни живот и дјелатност за добробит српског народа и православне вјере и цркве у Далмацији, као и за аспекте његовог научног и истраживачког рада. Милаш наглашава да је Софију упознао након повратка из Кијева. Живјела је у Шибенику код свог ујака, богатог православног Шибенчана, Андрије Јовића. “Упознам се са овом дјевојком и заволимо се”.¹¹ Није хтио да потпуније казује о томе зашто није дошло до остварења тог брака, послје кога би постао свјетовни свештеник, осим што је нагласио да су препреке биле неки неразјашњени односи у дјевојчиној породици. У сваком случају, након што је био одбијен, Милаш је дефинитивно пресјекао ту везу и прихватио понуду епископа Кнежевића да се замонаши на Никољдан 1873. године, када је свјетовно име Никола преименовао у монашко Никодим.

10 Исто, стр. 30.

11 Исто, стр. 34-35.

12 Исто, стр. 20.

13 Исто, стр. 38.

3.0. Најдоминантније мјесто у рукопису аутобиографије заузимају мемоарски аспекти казивања у којима Милаш говори о свом јавном дјеловању и раду, дубоко прожетом са проблемима српског народа у друштвеном, политичком и вјерском животу Далмације у другој половини 19. и на почетку 20. вијека. Комплементарно са тим указано је и на сложене политичке односе у Аустријско-Угарској Монархији, али и у тадашњој Краљевини Србији. Казивање је засновано на укрштању субјективног и објективног приступа. Још док је казивао о школовању у Задру, Милаш је наговјестио и мемоарске аспекте свога казивања тако што је нагласио да је то било у вријеме кад се “увађао државни устав и кад се први пут отворио далматински земаљски сабор”.¹² Тада се почела будити у Далмацији словенска народносна свијест, а у сабору су дјеловале двије непомирљиве странке: “славенска” и “италијанска”. Прва странка је била “анексионистичка” и заговарала је спајање Далмације са Хрватском, а друга странка је заговарала “аутономију” и самосталност Далмације. У каснијим годинама та “славенска странка” поцијепале се на српску и хрватску струју, а хрватска струја ће под клерикалним дјеловањем католичке цркве почети негирање српске народности у Далмацији и постојање православне вјере. У томе су били коријени практично непомирљивог политичког и вјерског живота у Далмацији чији ће актер постати и Никодим Милаш, за свих 18 година професорског рада у Задарској богословији, одређено вријеме је био и ректор православног сјеменишта, а поготово касније док је дуже од двије деценије обављао, како сам каже, “претешки позив” епископа Далматинске православне епархије.

Можемо констатовати да се мемоарски аспект Милашевог казивања исказује на три начина: кроз расвјетљавање сложеног српско-хрватског односа у Далмацији у 19. и на почетку 20. вијека, кроз детаљне извјештаје о Милашевом успјешном вођењу и новом уређењу Далматинске православне епархије, као и кроз приказивање значајних јавних личности тога времена са којима је Милаш сарађивао, или се сукобљавао, дуже или краће вријеме.

3.1. Мемоарски аспекти казивања највише су посвећени управо том расвјетљавању сложених српско-хрватских односа у Далмацији. Милаш наглашава да је “први пут ступио на поље јавнога рада” у другој години своје професорске службе у Задру. Десило се то почетком 1873. године када је од њега епископ Кнежевић затражио да напише “протест” поводом намјере аустријских власти да “одцијепе” Далматинску епархију од Карловачке митрополије и да је “потчине новоустановљеној тада Буковинској митрополији”.¹³ Епископ Кнежевић није био о томе обавијештен и сматрао

је да мора хитно реаговати и упутити допис бечким властима. Милаш је радо примио ту поруку и прионуо је одмах на посао, тако да је за неколико недеља, већ почетком марта, епископ Кнежевић имао на своме столу тај текст. Повољно је оцијенио овај Милашев рад и одмах га је превео и послао у Беч, а српски препис текста је послао и у Сремске Карловце, пакрачком епископу Никанору Грујићу, тадашњем администратору Патријаршије. Одмах се сазнало у српској јавности, која је веома повољно примила овај текст протеста, да је стварни аутор Никодим Милаш и подстакли су га да расправу прошири и допуни, а онда и да је обајави као књигу. Захваљујући томе, Милаш је убрзо објавио у Задру књижицу *Историјско-канонички поглед на усјановљење нове српско-румунске митрополије* (1873).

Након те 1873. године, за коју Милаш каже да је била “знаменита” у његовом животу, јер је поред тог првог научног рада, те године и замонашен у манастиру Драговић, долази до читавог низа Милашевих активности на пољу црквеног и јавног дјеловања. Нарочито се истицао у готовости да брани православну вјеру пред римокатоличким свештенством које је све снажније показивало нетолеранцију према православљу. Наредне 1875. године, приликом посјете аустријског цара Франца Јосифа Далмацији, указала му се прилика да буде у аудијенцији са још двојицом професора из Задра како би затражили повишицу професорских плата. У августу исте године учествовао је у Бону на конференцији која се бавила питањима сједињења хришћанских цркава. Задатак конференције био је да покуша приближити православну цркву са старокатолицима и англиканцима, а евентуално и протестантима, како би се тиме стало на пут агресивног католичког прозелитизма. Тада је на пропутовању у Бечу сусрео и упознао др Владана Ђорђевића, уредника новопокренутог часописа *Ошацибина*, који је веома брзо стекао велику популарност и углед и међу приморским Србима. У наредним годинама Милаш је углавном радио на огледима који су се бавили тумачењима канона православне цркве захваљујући којима је добио од Черновицког универзитета титулу почасног доктора наука.

За годину 1879. Милаш наглашава да је била “изразито бурна”. Радило се о продубљивању непријатељства Хрвата према Србима у приморју. Иако су Срби претходно помогли Хрватима да оснују Народну странку, убрзо је дошло до преокрета у тим односима и Хрвати су почели да отворено негирају далматинским Србима њихову националну индивидуалност. Под тим притиском, тада Срби доносе одлуку, предвођени професорима Љубомиром Вујновићем и Никодимом Милашем, као и бокељским народним прваком, др Лазаром Томановићем, да оснују самосталну политичку странку. Милаш се активно укључио у тај политички покрет, због чега је био изложен оштрим нападима у задарском *Народном листу*. Посебно на-

14 Исто, стр. 52.

глашава да је тада уз Хрвате из потпуно несхватљивих разлога стао српски протојереј и пјесник, Јован Сундечић, оптужујући двојицу професора православне богословије из Задра (Милаша и Вујновића) да раде на оснивању “црквено-српске странке”. Због тога су Милаша напали не само далматински Хрвати, него и многи далматински Срби, оптужујући га како тобоже “подрива српско-хрватску слогу”. Одбрану својих идеја Милаш је тада изложио у више чланака и расправа које је објавио у новосадској *Засџави* и на Цетињу у *Гласу Црногорца*. Одмах послѣ овога догађаја, далматински Срби, а међу њима и Никодим Милаш, као један од главних креатора, покренули су идеју о оснивању у Задру *Српској листи*, као органа приморских Срба, а за првог уредника именован је Сава Бјелановић, негдашњи Милашев задарски ученик.

Милаш наглашава да је исте године велике потресе изазвало и присилно пензионисање српског патријарха у Сремским Карловцима, Прокопија Ивачковића, због чега је на позив листа *Засџава* написао расправу из перспективе канонског права, која је имала велики одјек у јавности јер је показао незаконитост одлуке о пензионисању овог највећег тадашњег српског великодостојника. Исте године поводом једног сукоба око расподјеле новчане повишице на примања тадашња два редовна предсједника Задарске конзисторије, игумана Лукијана Кундајице и протојереја Ђорђа Николајевића, Милаш је написао расправу *Достојансџава у православној цркви*. Иначе, за двојицу сукобљених свештеника, Милаш наглашава да су били такве “циције” да сличне у животу није имао прилике да сусретне. Поготово је имао неповољно мишљење о Николајевићу јер је у Далмацији био “велики поп и мрзац калуђера”, а одмах иза тога је отишао у Сарајево, на позив новоустановљеног митрополита Саве Косановића 1881. године, да би тамо примио монашки чин и под именом Георгије постао архимандрит.

Поводом постављања митрополита Косановића на трон Дабробосанске (Сарајевске) православне епархије, Милаш је написао расправу *Канонско начело православне цркве при разрешивању црквених обласџи. К џишњању о јерархијском положају Сарајевске митрополије*, посвећену проблему зависности ове митрополије од Фанара и заговарао је тезу да се “јерархија босанско-херцеговачка сједини са српском православном јерархијом у нашој монархији”.¹⁴ То је изазвало бројне негативне реакције политичких гласила, највише *Српској листи* из Задра, а под његовим утицајем и новосадске *Засџаве*. Милаш наглашава да су га на најружнији начин напали и у двије брошуре које су изашле у Панчеву и Новом Саду, а које су биле потписане псеудонимима “босански попо” (иза кога се скривао Сава Бјелановић) и “Стари Саборлија” (иза кога се скривао Димитрије Руварац), проглашавајући га за “шарлатана”, “швиндлера”, као и за “аустријског човека”.

Понекад је те бројне догађаје и закулисне игре, у које су га увлачили и против његове воље, Милаш називао и “комендијама”. Тако је нагласио да је 1885. године био уплетен у “двје комендије”. Прва се односила на једну вијест у петроградским новинама да руски синод намјерава да њега предложи за митрополита на Цетињу, што је била неистина јер је тада Митрофан Бан изабран на то мјесто. Друга “комендија” односила се на насљедника митрополита Саве Косановића у Сарајеву, јер је претходно под притиском аустријских власти био поднио оставку. Милаш наглашава да је тада на Косановићево мјесто именован Георгије Николајавић, иначе човјек о коме није имао добро мишљење још из задарских времена, а који је највише подстицао Косановића да не повуче своју оставку и да истраје у томе, очигледно са циљем да би заузео његово мјесто. Тада је поново Сава Бјелановић на најружнији начин био главни коловођа новинарских интрига против Никодима Милаша. Указује Милаш и на бројне друге свакодневне интриге, а највише на хајку коју је против њега 1886. године водио игуман Доситеј Јовић, јер га је видио као конкурента у претензијама да насљеди епископа Стефана Кнежевића на трону Далматинске православне епархије и сл.

15 Исто, стр. 66.

16 Исто, стр. 65.

3.1.1. Посебан сегмент мемоарског казивања представља приказ школске 1886/87. године коју је Милаш на позив министра просвјете Краљевине Србије, иначе тадашњег угледног професора и популарног пјесника, Милана Кујунџића Абердара, провео у Београду на мјесту ректора Богословије. Са пуно прецизности и нескривене горчине описао је страшне партијске сукобе у Београду између “напредњака” и “либерала”, тако да се потпуно неприпремљен нашао у “једном правом лавиринту” закулисних игара и интрига, а између свега осталог сустигла га је и потпуно бесмислена оптужба да га је Аустрија послала да “поунијати Србију”. Милаш наглашава да је у те лажи чак повјеровала и краљица Наталија и да га је приликом једне кратке аудијенције 18. децембра 1886. године опоменула на то да је Србија “строго православна земља” и да у њој нема мјеста ни за “унију”, ни за “агенте римске пропаганде”. Милаш је тада био запањен оним што је чуо из уста српске краљице. Међутим, у рукопису аутобиографије додао је сљедећи коментар: “И таквом се бранитељком православља тада истакла преда мном она иста краљица Наталија, која ће неколико година послјеје сама апостазирати од православља, полатинити се, и, како кажу, постати римокатоличком монахињом”.¹⁵ Искрено признаје да се осјећао тако лоше у Београду и да му није било тадашњег министра Драгутина Франасовића, иначе земљака из приморја, књижевника Чедомиља Мијатовића и Милана Ђ. Милићевића, те Матије Бана, који су га храбрили да истраје, “био бих се одмах повратио у Далмацију”.¹⁶

17 Исто, стр. 67.

18 Исто, стр. 105.

У Београду је и поводом Светосавске бесједе у којој је говорио “о потреби класичног образовања за кандидате богословије”, одмах био нападнут како хоће да уведе латински језик у богословију и тако утре пут “унији са Римом”. Тада је схватио да мора што хитније “да се ослободи оног осинака” у који је био упао и да се врати у Далмацију, која му је упркос свим размирицама изгледала безазлено и наивно. “Чим се свршила школска година, одмах оставим Биоград, завјетовавши се да никада нећу прећи границу Србије и ступити ногом у ону краљевину. Бог јој дао сваку срећу, али далеко од мене!”¹⁷

3.1.2. Након тога се вратио у Задар на старо професорско мјесто у богословији, а негативно и ружно искуство које је тада стекао у Београду, било је разлог што је у септембру 1888. године одбио понуду Владана Ђорђевића, тадашњег министра просвете и црквених послова у Србији, да дође у Београд и установи катедру “канонског права” на Великој школи. Из сличних разлога одбио је крајем 1888. године понуду темишварског епископа, Георгија Бранковића, да дође у Сремске Карловце за ректора богословије. Детаљно је описао и шта се дешавало у Задру након смрти владике Стефана Кнежевића почетком јануара 1890. године, те како је упркос бројним интригама из редова игумана Доситеја Јовића, као и негативним новинским написима Саве Бјелановића, изабран за епископа далматинског 10. јула 1890. године. Нагласио је тадашњу неизмјерну подршку епископа бокоторског Герасима Петрановића, као и предсједника Далматинског сабора, кнеза Ђорђа Војновића.

Међу свакако важне мемоарске погледе Никодима Милаша спада и његов крајње негативан став о дјеловању католичких Срба у Дубровнику. Изречен је поводом агресивног и крајње непријатељског писања листа *Дубровник* против Милаша као епископа од 1897. године и смрти Саве Бјелановића. До тада су се уздржавали да шире своју пропаганду против православаља, јер је Бјелановић као уредник *Српског листа/Српског гласа*, био нека врста ауторитета који су поштовали. Милаш са много горчине назива дубровачке католичке Србе “такозваним”, а затим наглашава да су већ као и сви Дубровчани презирали и мрзили “влашку вјеру”, како су погрдно називали православље. “Католичко Српство састављају десетак ако не и мање, амбициозних писмених Дубровчана, који су уза се имали можда још стотинак неписмених или полуписмених Дубровчана, које су они овако или онако новчано помагали, а за које амбициозне писмене Дубровчане *католичко Српство* није друго било, као што није ни данас, него пушта реклама”.¹⁸

3.2. Други аспект мемоарског казивања посвећен је детаљним извјештајима о Милашевом вођењу Далматинске православне епархије. Приказ епископских година Никодима Милаша био је прожет бројним крупним и ситним догађајима који су важни за разумијевање тадашњег политичког и друштвеног живота у Далмацији и читавом Аустро-Угарском Царству. Милаш наглашава да на његово епископско именовање није дошао тадашњи управитељ далматинског намјесништва, Алфонз Павић, што је био јасан знак да је заузео крајње непријатељски став према новом епископу, баш онако како је непрестано такав непријатељски став показивао и према целокупном српском народу у Далмацији. Срећна околност за епископа Милаша била је у томе што је два мјесеца касније на Павићево мјесто за далматинског намјесника био именован Емил Давид, који је био ожењен православком Маријом, иначе унуком српског патријарха Самуила Маширевића, те који је не само показивао високи степен толеранције према православној вјери, него је био и крајње поштен и одговоран човјек.

Милаш износи запажања шта је све представљало проблеме у раду сваког далматинског епископа прије њега, а то исто је сачекало и његов епископски рад. Мисли на Рајачића, Станковића, Мутибарића, који су морали да бјеже из Далмације у друге епархије. Први проблем представљала је “такозвана православна интелигенција”, коју су чинили необразовани или полуобразовани, а морално искварени људи: “Ови људи у далматинској епархији ведре и облаче, и све мора да буде у епархији онако, како их њихов ограничени ум учи”.¹⁹ Други и најтежи проблем представљао је однос са намјесништвом у Задру и владом у Бечу, а проистакао је из чињенице да је у Аустрији од 1867/68. године владао закон да православна црква ужива једнака права као и све остале у држави признате конфесије, али у непосредној пракси није било тако и непрестано се фаворизовала католичка вјера, а православље излагало свакој врсти дискриминације. Епископ је имао претежак задатак да се избори за право своје вјере, а да се не замјери фанатичним чиновницима који су били под снажним утицајем католичке пропаганде. У Далмацији је читав проблем био утолико сложенији што је у другој половини 19. вијека, како смо претходно нагласили, у хрватском народу био формиран екстремни политички покрет који је негирао народносно право Срба на постојање у Далмацији, као и право на постојање православне вјере.

Милаш је одмах по устоличењу кренуо у канонску посјету епархији настојећи да у првим корацима покуша да превлада мржњу између свјетовних свештеника и калуђера, која је потицала из привилегованог положаја калуђера и слободе да заузимају најбоља мјеста у епархијској служби. Тада се показао особито благодан према свјетовним свештеницима. Напи-

19 Исто, стр. 74.

20 Драгослав Опсеница, "Епископ Никодим Милаш између Далмације и Србије", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига LXXIX, Београд, 2013, стр. 179-185.

сао је поводом канонског обиласка епархије и "Посланицу пастирску" пуну љубави и братске поуке, која је имала позитиван пријем међу православнома, а неправославни су је осуђивали износећи погрде на епископову личност. На Савиндан је у Задру основао друштво жена Српкиња за прикупљање помоћи у одијелу и књигама сиромашним ђацима. Милаш је на нов начин организовао рад епархије. Увео је парохијске књиге протокола и шематизма. Упућивао је народ у загорским селима о штетности гријеха "криве клетве" због кога су многи невини људи били осуђени на затворске казне. Подстицао је народ на црквена вјенчања и указивао на гријех брачних другова уколико живе у "суложништву". Завео је да свака црква има свој "црквени љетопис" у којем ће бити пописани историјски подаци о ктисторима и градњи. Увео је забрану сахрањивања богатијих људи са вјештачким вијенцима. Покренуо је акцију прављења и пописивања "парохијских библиотека", како би евидентирао и сачувао бројне вриједне црквене књиге. Основао је "Епархијску скупштину" којом је предсједавао епископ. Покренуо је од 1. јануара 1893. године званични лист *Гласник православне далматинско-истријске епархије*. Бринуо се о материјалном стању свештенства, радио је на поправљању свештеничких кућа и станова, а посебно је водио агитацију за попуњавање што већег броја полазника Задарске богословије како би образовао квалитетан кадар и надокнадио велики недостатак свештенства у епархији. Једна од његових великих заслуга била је и оснивање Српске црквене општине у Бечу 1897. године.

Истовремено је био стално изложен унутарцрквеним српским интригама, међу којима је била најнепријатнија она да је тобоже на ускршњем обраћању вјерницима у Задру 1891. године изрекао тврдњу да је српски патријарх Георгије Бранковић био "пријатељ уније". Одмах иза тога у листу *Српски Сион* у Сремским Карловцима појавили су се напади на Никодима Милаша, а писао их је прота Јован Вучковић, који је био професор у Задарском богословском заводу до краја школске 1890/91. године, а након постављања Милаша за епископа из необјашњивих разлога је заузео непријатељски став према њему. Милаш у својим сјећањима није могао да објасни мржњу свога негдашњег задарског пријатеља Јована Вучковића (1855-1931), а да су заиста само неколико година раније били веома блиски свједоче и поједина објављена писма која су размјењивали док је Милаш био у Београду 1886/1887. године.²⁰ Милаш је искрено жалио због тог несхватљивог непријатељства и сјећао се колико му је Вучковић помагао док је радио на приређивању за штампу рукописа *Крмчије Савинске* 1884. године. Касније је Милаш помагао Вучковићу око уређивања новопокренутог богословског часописа *Истина*. "У разним непријатним моментима мога живота, Вучковић је увијек био уза ме и искрено дијелио моје душевне боло-

ве за све вријеме док сам ја био професор у задарској богословији”.²¹ Доживио је и велику непријатност када је на Савиндан 1892. године био оптужен да су у Задру пјеване “омладинске великопатриотске пјесме, а између других и *руска царска химна*”.²² Независно од свега тога, у априлу 1893. године, боравио је у Бечу и посјетио три министарства: за “богоштовје и наставу”, за “финансије” и за “унутрашња дјела”, гдје је покушавао пред царским властима разјаснити све претходне неспоразуме и оптужбе. Тада је у Бечу лично упознао патријарха Георгија Бранковића и у том љубазном сусрету ниједан ни други нису помињали непријатну аферу из 1892. године. Очигледно је било да је Бранковић тада постао свјестан да се радило о подметањима и намјерном покушају изазивања свађе са новим далматинским епископом. О том противурјечном и сложеном односу ове двојице српских великодостојника објављена је касније посебна краћа расправа Димитрија Руварца, који је био добар познавалац ове двојице црквених великодостојника.²³

Милаш посебно наглашава да се тада кроз разговоре са појединим важним државним званичницима у Бечу дефинитивно суочио и са веома непријатним сазнањем да аустријске власти немају исти позитиван став према Српској православној цркви, какав су имале према католичкој и протестантској цркви, тако да нису прихватиле ниједан предлог који су заједно сачинили двојица приморских епископа, Милаш и Петрановић, у циљу консолидовања православне цркве у Монархији. Очигледно је закључио Милаш да они нису ни жељели да имају консолидовану и уређену православну цркву у Монархији.

Приликом обиљежавања 25 година рада Православног богословског завода у Задру (1894), Милаш наглашава да је основао једну “малу закладу” која је имала за циљ да новчано награди оног слушаоца богословије који би израдио најбољи писани састав из богословских наука. Том приликом подсјетио се и на вриједни рад свога пријатеља, професора Љубомира Вујновића, који је још 1882. године, последице једанаест година предавачког рада у Задарској богословији, био принудно пензионисан, због политичких разлога, а годину дана касније је и преминуо и сл. Једна корисна расправа Предрага Пузовића о раду тог завода и обиљежавању поменутог јубилеја, при чему је пресудну улогу, између осталих, имао и епископ Никодим Милаш, написана је у најновије вријеме.²⁴

Милаш се осврће и на проблеме које је имао у епархији у другој половини 1895. године, усљед дјеловања унијатског бискупа Драгобецког из Крижеваца, у три српска села: Врлици, Баљцима и Кричкама, у којима су још четрдесетих година 19. вијека биле подигнуте унијатске катедрале, али су успјели да окупе занемарљив број вјерника. Милаш се својим послани-

21 Никодим Милаш, нав. дјело, стр. 57.

22 Исто, стр. 87.

23 Димитрије Руварац, “Патријарх Георгије Бранковић и владика Милаш”, *Гласник историјског друштва у Новом Сагу*, 8/1931, стр. 146-149.

24 Предраг Пузовић, “Задарска богословија”, *Српска историја у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, зборник радова са научног скупа, књига 10(2011), Београд, 2011, стр. 279-298.

25 Никодим Милаш, нав. дјело, стр. 95.

26 Исто, стр. 97.

27 Исто, стр. 97.

цама оштро успротивио томе и опоменуо православне вјернике да буду опрезни пред том врстом пропаганде. Тек знатно касније сазнао је да су га због тога били пријавили властима у Бечу за увреде изречене тобоже против католичке цркве са захтјевом да га “уклоне са мјеста православног епископа у Задру и поставе другог поћуднијег римокатолицима човјека”.²⁵ Тада му је значајно помогао позитиван став далматинског намјесника, Емила Давида. Приликом посвећења новог буковинско-далматинског митрополита, Аркадија Чеперковића, Милаш је боравио у Бечу у прољеће 1896. године. Тада је у више наврата био у аудијенцији код цара Франца Јосифа, најприје са Чеперковићем и Петрановићем, а послје и сам када је затражио од цара да у Задру дозволи оснивање гимназије на народном језику, поред оне која је постојала на италијанском језику. Милаш признаје да је цар усвојио тадашњи његов предлог, али да се “горко покајао” што је подстакао оснивање такве гимназије, јер је веома брзо примила “правац великохрватски са мржњом према српској народности и према православној вјери, тако да су не само професори те гимназије него и сами хрватски католички ђаци проникли са духом несношљивости према српским православним ђацима и у питању вјере и у питању народности.”²⁶ Милаш закључује да је Србе опет снашло зло као и прије, само у другом облику: “Да сам данас код Цара на аудијенцији, не би сигурно говорио му оно, што сам 1896. говорио му о потреби нове гимназије у Задру”.²⁷

Милаш је хронолошким редом, из године у годину, практично приказивао најразличитије проблеме које је доживљавао као епископ од прокатолички и прохрватски настројених чиновника Монархије. Сваки пут када би се огласио у јавности, поводом било ког православног празника или било ког јавног датума, када би негдје отпутовао и узео учешће у канонским пословима, увијек су га пратиле денунцијације и оптужбе да је прекорачио овлашћења и да је радио на нарушавању угледа католичке цркве. Све то је било праћено и читавим низом других политичких квалификација, а на велику Милашеву жалост често су у томе узимали учешћа сервилни или несавјесни, а завишћу оптерећени далматински Срби, из редова оне полуинтелигенције о којој је на почетку аутобиографије говорио крајње неповољно. Издвајамо сличан примјер оптужби поводом Милашевог учешћа на народном сабору на Видовдан 1896. године у Далматинском Косову, када је на храмовској слави светог Лазара држао архијерејску службу. Тада је одржао и запажену бесједу у којој је позвао народ да љуби “своју православну вјеру и своју српску народност”. Пошто је на том народном сабору, као и свих ранијих година, а та народна свечаност се до тада одржавала пуну 91 годину, било присутно много Срба из босанске пограничне области, против Милаша је написао пријаву бечким властима, министар за аустријску

управу у Босни и Херцеговини, Венијамин Калај, иначе познати католички клерикалац и агресивни противник православне вјере и српске народности. Оптужио је тада епископа Милаша за ширење “противудржавних идеја” и сл.

28 Исто, стр. 115.

29 Исто, стр. 115.

Пратила су га и бесмислена пропагандна подметања да је увлачио Српску православну цркву у унијатство, као што се десило када је 1899. године боравио у Черновицама, поводом посвећења епископа Владимира Репте и сл. Милаш казује и о свим препрекама на које је наилазио само да би га онемогућили да подигне православни храм у Сплиту. На сличан начин је доживио подметања и приликом боравка у Новом Саду 1904. године, гдје је био гост бачког епископа Митрофана Шевића, као и старог архимандрита манастира Гргетег, Илариона Руварца. Тада је заједно са својим домаћинима отишао у посјету патријарху Бранковићу у Сремске Карловце и на ручку одговорио на пригодну здравицу патријархову тако што је указао на “некадашњу благотворну везу далматинске епархије са Карловцима, и пожалио што се та веза усљед дуализма прекинула”.²⁸ Тада је Милаш исказао наду да ће та веза изнова бити успостављена, позивајући се на једну царску одлуку, по којој све православне епархије у монархији морају признавати карловачког митрополита-патријарха. Одмах иза тога услједили су бројни напади у српским политичким листовима, а највише у *Засјави*, тако што су Милаша оптужили да је “послан из Беча у Карловце да ради на сједињењу са Карловачком митрополијом не само далматинских српских епархија, него и оних у Босни и Херцеговини, како би се тиме утро пут политичкој анексији Аустро-Угарској ових провинција”.²⁹

Милаш признаје да се тада био “озловољио на све” и да је помишљао да напусти своју епископску столицу, али да га је у томе одвратио епископ Петрановић, који је и сам у Боки Которској био изложен још жешћим нападима и подметањима. Милаш напомиње и да је средином 1905. године био добио понуду од тадашњег министра просвјете Краљевине Србије, Андре Николића, да прихвати мјесто београдског митрополита, али да је то уз најљепшу захвалност одбио. Убрзо иза тога, 1906. године, преминуо је Герасим Петрановић, а критичка оштрица свих напада била је сад усмјерена само на епископа Милаша. Тако је дошло и до стварања велике афере поводом разоткривања проневјере коју је као руководилац финансија Далматинске епархије био починио новоименовани бококоторски епископ Доситеј Јовић. Афера је разоткривена убрзо након његове хиротоније 1908. године када је требало да преда црквене финансије у Задру и пређе у Котор. Под притиском истраге, несрећни Јовић је извршио самоубиство у Котору, у октобру 1910. године. Убрзо је, како наглашава Милаш, уочио да је агитација поводом те афере преусмјерена против њега, иако су сви зна-

30 Др Симеон Станковић, “Др Никодим Милаш, епископ Далматинско-истријски”, год. V, свеска 4, Београд, 1930, стр. 264.

ли да није имао с тим практично никакве везе. Милаш прецизно образлаже три разлога за ту врсту подметања. Први је био у томе да је бечка влада тиме жељела да се ослободи своје одговорности што није годинама водила обавезни надзор над новчаним књигама које је водио Доситеј Јовић. Други разлог је био у томе што је у аферу био умијешан велики број државних чиновника који су узимали велике своте новца од Јовића и никада му их нису враћали. Трећи разлог био је у томе што им се појавила згодна прилика да се Далмација ослободи “фанатичног православног епископа”. Имајући све то у виду, Милаш је неопозиво поднио оставку крајем 1911. године, а по одобрењу пензије преселио се да живи у Дубровник.

Милаш показује и какве реакције су уследили након тог његовог одступања са епископског трона. Вијест о оставци “узрујала је сав православни свијет, а особито Русију”, тако да се тада појављује читав низ афирмативних текстова о његовом епископском и научном раду у листовима из бројних градова: Петроград, Београд, Нови Сад, Цетиње и сл. Руси су му одали посебно признање, тако што га је Кијевска духовна академија именovala својим почасним чланом, као и Словенско добротворно друштво из Петрограда. Милаш се осврће и на наставак негативних написа о њему у сплитском хрватском листу *Наше јединство*. Непријатно га је изненадила и прва пастирска посланица његовог наследника на владичанском трону у Далмацији, епископа Димитрија Бранковића, у којој је епископа Милаша индиректно оптужио за онај мањак у епархијској каси који је направио несрећни Доситеј Јовић. Можда је најбољу накнадну констатацију о Милашевом присилном пензионисању оставио др Симеон Станковић, пишући у *Богословљу* текст поводом петнаест година од епископовог упокојења: “Због тога, што је блаженопочивши епископ Никодим Милаш био кроз дуги низ година, како се каже, трн у оку римској курији, а и због његовог са наше српске сгране похвално цењеног националног рада, аустријска власт је једва чекала згodu да га пензионише”.³⁰

Могло би се казати да је упркос свему томе, неколико наредних година, умировљени епископ Милаш живио мирно и повучено, потпуно посвећен књижевном и научном раду. Ипак нас негдје на завршним страницама аутобиографије извјештава о великој непријатности коју је доживио у јулу 1914. године. Иако је тада био у лечилишту у Штајерској, аустријске власти су му направиле преметачину у стану и заплијениле драгоцену преписку, бројне рукописе и документацију, која му није била касније повраћена. Међу њима се налазио и готов рукопис књиге за штампу *Црква и држава у Аустроугарској*. Иако то није сам напоменуо, очигледно је да се то десило након Видовданског атентата у Сарајеву, када је започела велика хајка аустријских власти против бројних српских интелектуалаца, а непосредно пред објаву рата Србији.

3.2.1. Наглашавамо овом приликом да је сачуван велики број драгоцених епископских “окружница” и “пастирских посланица”, из којих се јасно види колико је Милаш за тих двадесетак година био способан и уредан руководилац епархије, колико се старао о материјалном положају свештенства и вјерног народа, а поготово колико се бринуо за очување православне вјере и српске народносне свијести, а данас представљају рјечите документе не само за опис овога сегмента његовог важног рада, него и за историју читаве Далматинске православне епархије. У истој равни налазе се и сачувани записници са одржаних “пастирских зборована”. Издвајамо неке од карактеристичних наслова: “Окружница о начину обраћања свештеника вишој црквеној власти”, “Окружница о оцењивању свештеника”, “Окружница о прикупљању личних података свештеника”, “Окружница о вођењу евиденције прихода и расхода”, “Окружница о забрани свештеницима да дају новац под интерес”, “Окружница о похађању иноверних богомоља”, “Окружница о суложништву”, “Окружница о уређењу сеоских гробаља”, “Окружница о чувању парохијске документације”, “Окружница о катихизирању дјеце”, “Окружница о уређивању парохијских канцеларија”, “Окружница о покретању *Гласника Православне далматинско-истријске епархије*”, “Окружница о мјешовитим браковима” и сл.

Овом приликом, између бројних, посебно указујемо на двије окружнице. Прва се односила на унијатско свештенство, а написана је у Задру, на Илијиндан, 1901. године. Друга се бавила коришћењем ћирилице у општењу с властима, а датирана је у Задру, 31. децембра 1901. године. Познато је колико је Милаш био жестоки противник унијатског дјеловања у Далмацији, тако да је тим поводом написао више радова о проблему “унијатске јереси”, који су на крају финализовани и у бројним књигама. Овом приликом указујемо на студију *Пройаџанда, њезин њосџанак и данашња уредба* (која је прво издање имала на српском језику, у Београду 1889. године, одмах и на руском језику исте године, а потом и на бугарском језику, 1901. године). У наведеној “Окружници о унијатском свештенству”, Милаш непосредно показује како се међу народом морало супротстављати овом вјерском злу. У тексту окружнице обавјештавао је “сво пречасно свештенство Далматинске епархије” о томе како се ових дана у Задру појавио један унијатски свештеник, настојатељ Завода за сједињење цркава у Риму, те како путује кроз Далмацију и скупља прилоге за тај свој завод. Милаш наглашава да је тај унијатски свештеник “заодјенут манторосом, да носи на глави камилавку са панакамилавком”, да му о врату “виси крст”, те да тако замаскиран подсећа на православног свештеника. При томе, по римокатоличким црквама служи по источном обреду и послвије службе раздаје народу у цркви “антидор”. На крају упозорава и најстрожије за-

брањујемо свакоме православном вјернику да не учествују у тој служби, нити да долази у било какав додир са тим унијатским свештеником. Милашева окружница завршава се строгим наредбом да сваки парохијски свештеник обзнани о томе гдје је био и шта је све радио у извјесним мјестима поменути унијатски свештеник, особито ако је покушавао, на било који начин, да иједног од православних вјерника заведе и добије какав прилог. У другој издвојеној “Окружници о коришћењу ћирилице у општењу с властима”, Милаш показује пуну свијест о томе колико је употреба ћириличног писма била у дубокој вези са очувањем српске националне свијести. Због тога наређује подручном свештенству, црквеним туторима и школским одборима, а позивајући се још једном на стару бечку министарску одлуку од 17. јула 1861. године, да са даном 1. јануаром 1902. године почну “водити сву званичну преписку са свима ц. к. властима само и једино нашом ћирилицом”.

Важне документе за разумијевање Милашеве епископске дјелатности, представљају и сачувани “записници” са бројних “Пастирских зборована”, из којих се види са колико посвећености су разматрани најразличитији аспекти вјерског и народног живота. Као карактеристичан примјер, наводимо овдје дио једног записника са “Пастирског збора” одржаног 18. јануара 1897. године, а у којем се уређује начин обиљежавања “крсних слава”. Наглашено је да са крсним именом улази у наше куће “читање свечарске славе”, док у цркве улази “свештено кољиво”. “Прво за здравље цијеле куће и породице наше, а ово друго, кољиво, за освећење свих свечара љубављу и благочашћем слављенога свеца”. Истакнуто је да се слављењем крсне славе српски народ у црквеном свом животу “одликује од свих других православних народа, који не познавају славе такве”. Зато се свештенству упућује наредба да нипошто не укидају обичај полагања домова парохијана “зарад читања крсне славе”. Наглашава се да је тај обичај одвојен од обичаја “доношења свечарског кољива у цркву” што је, такође, обавезно спроводити у циљу уздизања вјернога народа у духу хришћанско-народне побожности. Зато су “пастири црквени” дужни да тај обичај подржавају и учвршћују, поучавајући паству своју у сазнању његове велике важности. На крају записника наглашено је да не постоји строга једноличност у самом начину вршења обреда “крсне славе”, зато Конзисторија свом парохијском свештенству даје упутства о поштовању сљедећег молитвеног реда: “узглас, трисвето, тропар и кондак светитељу, ектенија за живе, молитва Господња и благослов трпезе” и сл.

3.3. Трећи аспект мемоарског казивања, као што смо то једним дијелом и представили у претходним поглављима, био је посвећен приказивању поје-

диних значајних српских првака тога времена. Милаш посебно издваја епископа далматинског, Стефана Кнежевића, епископа бококоторског, Герасима Петрановића, митрополите Саву Косановића и Георгија Николајевића, епископа бачког, Митрофана Шевића, епископа Доситеја Јовића, архимандрита крчког Јеротеја Ковачевића, архимандрита Илариона Руварца, протојереја Димитрија Руварца. Помиње значајне српске политичаре из Београда, Андру Николића, Владана Ђорђевића, Милана Кујунџића, као и бројне друге познате или данас заборављене и непознате личности. Говорио је критички о бројним црквеним великодостојницима, а међу њима и о патријарсима из Сремских Карловаца, прије свих о Георгију Бранковићу. Из реда српских политичара у приморју са посебним пијететом говори о личности кнеза Ђорђа Војновића, као и свог школског друга из Русије и каснијег колеге, професора Љубомира Вујновића, те вриједног и часног, изразито образованог, бокелског народног првака, др Лазара Томановића.

Милаш посебно искрено и са љубављу говори о епископу бококоторском, Герасиму Петрановићу, са којим је био у “најбољим и чисто братским односима”³¹, имао је огромно повјерење у његов рад, а као старијег посматрао га је и као свог свагда оданог и искреног пријатеља и савјетника. Признаје да му је Петрановићева смрт 1906. године тешко пала и да је тада почео озбиљно да помишља да се повуче са своје епископске епархије у Задру. Приказао је и сложени однос са далматинским владиком Стефаном Кнежевићем, који му је помогао у годинама школовања око обезбјеђивања стипендија, а затим га је након повратка из Кијева примио за суплента/професора у Задарској богословији. Све до 1886. године њихова сарадња је била узорна и епископ Кнежевић је у многим случајевима ангажовао Милаша да му помогне у неким најсложенијим канонским питањима и одбранама од честих напада. Послије 1886. године, када је Кнежевић већ био у дубокој старости, њихов однос је значајно захладио, што је Милаш објашњавао чињеницом да су га најближи епископови сарадници, а посебно тадашњи игуман Доситеј Јовић, представљали у најгорем свјетлу јер су у Милашу видјели конкурента за позицију далматинског епископа након Кнежевићевог упокојења. Милаш напомиње да је у таквој мјери био пао у немилост епископа Кнежевића у тим годинама да му је на наговор појединих недобронамјерних савјетника из реда “туторства задарске цркве”, епископ потписао забрану проповиједања у цркви са образложењем да је био “прави одметник од цркве православне и српске народности”.³² Упркос свим потоњим неспоразумима и извјесној неправди коју је доживио од њега, Милаш је непоколебљив у оцјени да је Кнежевић био више него значајна личност за далматинске Србе: “У питањима вјере био је Кнежевић не

31 Никодим Милаш, нав. дјело, стр. 85.

32 Исто, стр. 61.

33 Исто, стр. 51.

само чврст као литица, него могао би рећи и чак фанатичан, особито кад би му се споменула унија”.³³ Са доста лијепих ријечи писао је о митрополиту сарајевском Сави Косановићу, али је у негативном свјетлу представио каснијег његовог наслједника Георгија Николајевића.

Милаш доста пажње посвећује и опису личности Саве Бјелановића, као једног од најзначајнијих српских политичких првака у читавом приморју. Приказује њихов противурјечан и веома сложен однос. Познато је да га је Бјелановић често нападао у *Српском листу*, иако је Милаш био његов задарски професор у богословији, касније и један од покретача *Српског листа* и људи који су се заузели за Бјелановићево именовање за уредника овога листа. Преокрет у Бјелановићевом односу према Милашу наступио је у прољеће 1891. године, онда када је дошао код епископа, као да се ништа међу њима није дешавало, са молбом да га вјенча са дјевојком Даницом Баљак. Милаш је то прихватио без ријечи тако да се након тога њихов узајамни однос значајно поправио и Бјелановић касније није дозвољавао да се негативно пише против епископа у *Српском листу*/*Српском гласу*, све док није преминуо 1897. године.

Може се казати да је посебно сложен био и пријатељски однос Никодима Милаша са браћом Руварац. Иларион је био његов карловачки професор и каснији историографски узор, тако да је то био однос заснован на поштовању и корисним менторским савјетима. Међутим, однос са млађим од двојице браће Руварац, Димитријем, био је веома противурјечан. Милаш у својим сјећањима наглашава да је Димитрија Руварца посматрао као искреног пријатеља, са којим је као ђак много друговао у Карловцима, али је неколико пута био суочен са његовим клеветничким текстовима у којима га је што јавно, што анонимно, оптуживао за “унијатство” и читав низ других антисрпских и антиправославних радњи, што је наравно било потпуно неосновано и нетачно, али је представљало дио тадашњих ружних и закулисних обрачуна унутар Карловачке патријаршије. Милаша је нарочито непријатно изненадила појава једне клеветничке брошуре због његове расправе о каноничкој јурисдикцији Сарајевске митрополије. Претходно смо је помињали у овој нашој расправи. Објављена је под називом *Доле образину і. гр. Никодиме Милашу* 1884. године, а била је потписана псеудонимом “Стари Саборлија” иза кога се скривао нико други него Димитрије Руварац. Док је Милаш живио у Београду школске 1886/87. године, Руварац је поново успоставио блиске односе са својим негдашњим пријатељем из ђачких карловачких година. Милаш наглашава да га је Руварац тада више пута посјећивао у Београду, а да је и он једном отишао код њега у Земун, те да је тада упознао и његову супругу, као да међу њима није било никада никаквог неспоразума. Кад је Милаш 1904. године био у Сремским

Карловцима, Новом Саду и Гргетегу, овај се протојереј тако држао да су “сви били увјерени”, како наглашава Милаш, “да је то мој најприснији пријатељ”.³⁴ О компликованој природи тог односа недавно је написана једна озбиљна историографска расправа.³⁵

Милаш веома негативно пише, како смо претходно истакли, о Београду и атмосфери у политичким и интелектуалним круговима српске престонице, тако да је ту једну школску годину (1886/1887), колико је био управитељ Богословије, доживио као најружнији кошмар. Атмосфера у том граду била је затрована нетрпељивим политичким односима “напредњака” и “либерала”, а афере и најружнија политичка подметања и оптужбе биле су свакодневна појава. Несвјестан гдје је дошао, а исувише осјетљив за такву врсту искварених међуљудских односа, не познајући опште политичке прилике и размјере тог болесног странчарења, потпуно против своје воље Милаш је постао мета за бројна политичка поткусуривања, па чак и ружне оптужбе да је дошао у Београд да “полатини Србе”. Милаш са много невјерице и једа говори да му је ту оптужбу изговорила чак и тадашња српска краљица Наталија, приликом једне кратке аудијенције коју је имао у двору. Посебно је био огорчен што му је ту оптужбу изговорила особа која се неколико година касније, након развода са краљем Миланом, вјерски преобратила и отишла у католички самостан.

Милаш разоткрива и бројне аустријске званичнике и чиновнике у Задру и Бечу, који су водили крајње лицемјерну политику према Србима и православној цркви, а при томе нису поштовали законе које су доносили, што је јасно говорило о томе да је Монархија имала једну “јавну политику” за све вјере и народе, а другу тајну и негативну политику која је важила само за Србе и српску цркву. Као једину свијетлу личност међу тим бројним чиновницима, издвојио је Емила Давида, дугогодишњег далматинског намјесника у Задру. Међу хрватским званичницима, Милаш је још од седамдесетих година 19. вијека у бројним расправама, као и у самом тексту аутобиографије, у посебно негативном свјетлу представио бискупа Јосипа Јураја Штросмајера (1815-1905). Видио га је као особу која је била директно одговорна за непоправљиви хрватско-српски сукоб, кроз екстремно прохрватско дјеловање Народне странке у Далмацији, још док је на њеном челу био Штросмајер (1860-1873), а још више послје тог периода кад је дјеловао као “сива еминенција” великохрватске политике. Огледало се то кроз спровођење наказне хрватске политике негирања српске индивидуалности у читавом приморју, као и негативног односа према Српској православној цркви и кроз спровођење унијатске јереси. Посебно се то односило на догађај из 1881. године када је Штросмајер спроводио католички прозелитски програм, након што је Папа Лав XIII “прогласио” словенске апостоле

34 Исто, стр. 56.

35 Миленко Пекић, “Никодим Милаш и браћа Иларнон и Димитрије Руварац”, *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, зборник радова, Огранак САНУ у Новом Саду-Музеј Војводине, Нови Сад, 1997, стр. 193-212.

Кирила и Методија “римокатоличким свецима”. Милаш се тим поводом оглашавао више пута у јавности, а овдје посебно указујемо на његову књигу *Кирил и Методиј и римски папе* (Задар, 1881).

4.0. Научни аспекти казивања у којима Милашев текст аутобиографије поприма обиљежја стручних расправа важних за научна и полемичка питања саопштена у бројним књигама и огледима овога плодног аутора, битни су за разумијевање контекста његових научних истраживања из области црквеног права, канонских студија, односа православља и католичанства, али и црквене историографије, те историје српског народа у Далмацији и његовог актуелног политичког живота на крају 19. и на почетку 20. вијека.

У претходним дијеловима нашег интерпретирања текста аутобиографије, нагласили смо да је Милаш негативно писао о организацији наставе у Карловачкој богословији и да практично ништа од богословских учења није баштинио из тог периода школовања. Упркос томе што му је један од тамошњих наставника био архимандрит Иларион Руварац, каснији пријатељ и узор у области историографских истраживања, захваљујући коме је Милаш поставио чврсте научне темеље српске црквене историографије. Међутим, његов одлазак на Духовну академију у Кијев означио је потпуну прекретницу, а Милаш са много захвалности наглашава да је ту посредством бројних спремних и посвећених професора ушао у потпуни свијет богословских истраживања и науке. На четвртој години академије у Кијеву, 1871. године, написао је за потребе завршног испита први свој стручни рад *Номоканон патријарха Фотија*, који је био оцијењен одличном оцјеном, а академијски савјет на основу тог стручног рада признао да је “достојан степена магистра богословије”. Практично је тада и усмјерио своја интересовања у правцу канонског права и црквене историје, а у складу с тим посебно се бавио питањима односа православне и римокатоличке цркве, као и историјом православне цркве и српског народа у Далмацији. Из Кијева је понио и велику љубав према књигама и практично је до краја живота набављао значајна нова издања из области богословије и историографије, као што је изградио и свијест о праћењу научних публикација и часописа. Милаш наглашава да је због тог истрајног набављања руских књига касније често изазивао подозрење сумњичавих аустријских власти. По доласку у Задар и са почетком професорског рада у богословском заводу, а на молбу епископа Стефана Кнежевића, написао је, као што смо то претходно истакли, рад из области канонског права који се бавио тада актуелним проблемом отцјепљења Далматинске епархије од Карловачке митрополије и његог прикључења новооснованој Буковинској митрополији.

У тексту аутобиографије, први потпунији научни аспект казивања Милаш исказује поводом одласка у Бон, у августу 1875. године, на конференцију која је била посвећена приближавању ставова старокатоличке и англиканске са протестантском и православном црквом, а у циљу одбране од константног католичког прозелитизма. Конференција је постигла одређене заједничке ставове, али у стварности из различитих разлога никада нису заживјеле понуђене идеје. Независно од тога, Милаш је тада успоставио контакте са бројним истакнутим професорима са којима је одржавао каснију дугогодишњу кореспонденцију. Издвајамо имена двојице професора црквеног права, др Josefa Zhismana из Беча и др Луке Марјановића из Загреба. Приликом приређивања за штампу рукописа *Крмчије Савинске* 1884. године, Милаш је био успоставио изврсну и корисну сарадњу са професором московског универзитета, Александром Павловим и сл.

Милаш указује и на бројне политичке чланке које је написао и објавио 1879. године, углавном у *Засјави* и *Гласу Црнојорца*, а били су посвећени оснивању политичке српске странке у Далмацији и покретању *Српској листи*, поводом непријатељског става који је тада прохрватски настројена *Народна странка* почела да исказује према Србима негирајући њихову народност у Далмацији и право на православну вјеру. Непосредан подстицај за настанак ових полемичких расправа Никодима Милаша био је чланак српског протојереја и pjesника Јована Сундечића који се из само њему познатих убјеђења определио за хрватску страну и напао је Милаша и Вујновића, као професоре Задарске богословије, да тобоже стварају “црквено-српску странку у Далмацији”.

Између бројних канонских расправа издвајамо ону која је написана поводом енциклике “Grande Munus” из 1880. године, папе Лава XIII, коју су Хрвати на челу са Штросмајером, како истиче Милаш, били прогласили за тобожње католичко признање за свеце словенских апостола Кирила и Методија, а тим поводом били су организовали и такозвано “Славенско ходочашће у Рим” да би због тога исказали “захвалност папи.” Посебно важно мјесто припада и претходно помињаној расправи *Канонско начело православно цркве при разрешивању црквених обласати. К њишању о јерархијском положају Сарајевске митрополије*, коју је Милаш објавио 1884. године, а односила се на актуелно питање статуса тадашњег сарајевског митрополита, Саве Косановића и његове Дабробосанске митрополије.

Познато је и то да је Милаш након повратка из Београда у Задар у лето 1887. године интензивно радио на монографији *Православно црквено право* која је објављена 1890. године, друго поправљено издање изашло је 1902. године, а преведена је на више језика и донијела му је углед “највећег српског канонисте у 19. вијеку”.³⁶ Међутим, можемо констатовати да је

36 Горан Васин, “Милаш, Никодим”, *Српски биографски речник*, књига 6, Матица српска, Нови Сад, 2014, стр. 461.

37 Марко Јачов, нав. дјело, стр. 9.

Милаш највише пажње у тексту аутобиографије посветио писању његове, како је наглашавао “миле и најмилије”, књиге *Православна Далмација*, која је започета 1897. а објављена 1901. године. Настала је као директан научни одговор на поменуте бројне хрватске нападе на постојање српског народносног идентитета у Далмацији, као и негирање права на православну цркву. Као сљедбеник школе критичке историографије Илариона Руварца, Милаш је истраживањем архивске грађе документовао историју православне вјере и цркве у Далмацији од најстаријих времена, тако да практично до данас није урађена потпунија студија о том питању на пољу историографске науке. То је разлог због кога можемо потврдити закључак да је Милаш био међу првим историчарима српским који је “прихватио строге Руварчеве методе критике извора и историјских чињеница”.³⁷

5.0. На основу читања текста *Аутобиографије* епископа Никодима Милаша можемо извести сљедећи закључак. Ради се о аутору изразитог књижевног и научног талента, тако да је његово излагање прецизно и јасно, а умјетнички до те мјере изазовно да га можемо читати готово у једном даху, као неки узбудљиви аутобиографски роман. Прожимањем садржајног живота и вјешто вођене приче добили смо рукопис у којем се укрштају аутобиографско и мемоарско казивање са акрибичним стилем научних расправа. Сазнања која нам нуди Милашев текст су бројна и по много чему незамјењива. Породична хроника, дјетињство и школовање исписани су у духу васпитних романа тога времена, а мемоарски аспекти казивања дају нам ново свјетло, колико год оно било субјективно, можда понекад и пристрасно, на важне догађаје из историје далматинских Срба и Српске православне цркве у приморју у другој половини 19. и на почетку 20. вијека. Мемоарски аспект казивања приказује у једном новом свјетлу бројне знамените личности из српске историје тога времена, разоткривајући често веома сложене њихове односе, а увијек приказујући њихове узајамне врлине и често сасвим несхватљиве мане. Научни аспект казивања разоткрива не само научна интересовања и резултате Никодима Милаша на пољу црквеног права и историографије, већ и његове научне ставове и принципе који су били дубоко утемељени и чврсти, а од којих никада није одступао вјерујући у универзалност принципа научне етике и научне истине.

Када је започео писање текста аутобиографије, Милаш се руководио чињеницом да има право и обавезу да остави потомцима о своме животу и раду сопствени поглед и истину. Управо зато што је био свједок и активни учесник једног драматичног времена, тај поглед је довољно изазован и драгоцјен да може и данас изазвати полемичке реакције, баш онако како је Никодим Милаш за живота својим чињењем и објављеним дјелима изази-

вао потпуну пажњу, супротстављене ставове или сагласна размишљања. Једно је извјесно, епископ Никодим Милаш никога није остављао равнодушним ни за свога живота, а тако је и данас више од стотину година од његовог упокојења. Својим посвећеним и непоткупљивим националним и вјерским радом, као и запаженим научним дјелом, оставио је неизбрисиве трагове у животу српског народа и православне цркве у Далмацији, као и непорецива свједочења о њиховој свагда тешкој и неизвјесној историјској судбини.

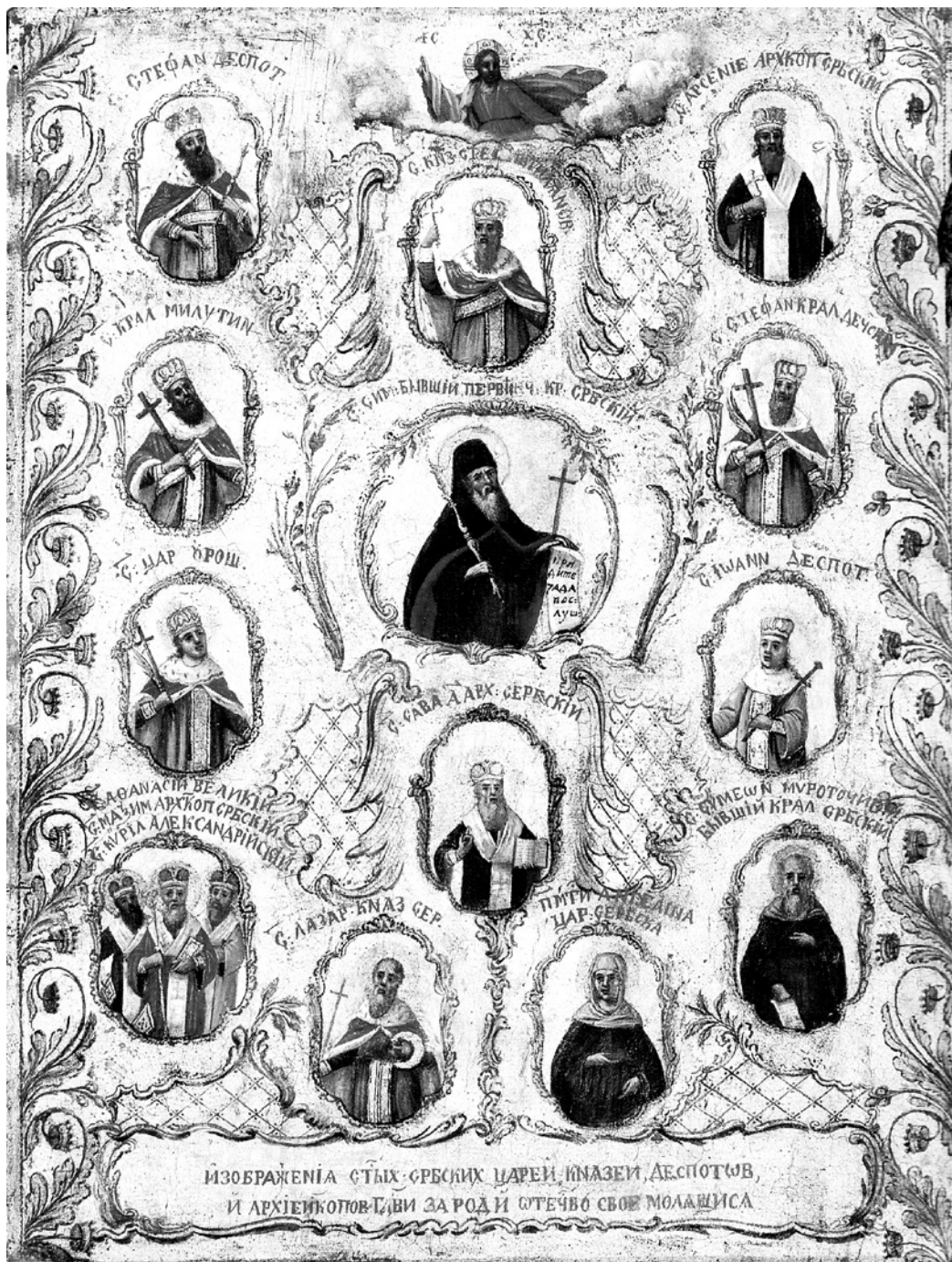
Goran M. Maksimović

LIFE AND STORY BY BISHOP NIKODIM MILAŠ

Summary

The autobiography of the Dalmatian bishop Nikodim Milaš was analyzed in the review (1845-1915), which was published in 1983 and 2005 from his extensive and rich archival legacies stored in the SANU Archives. There are three dominant aspects of artistic narration pointed out in this work: autobiographical, memoir and scientific. The most expressive was the memoir aspect of narration, so that it is dedicated with most expressive attention in this interpretation. This was viewed from three perspectives: through elucidating the complex Serbo-Croatian relationship in Dalmatia in the second mid-19th and early 20th century, through detailed reports of Milaš's successful leadership and new organization of the Dalmatian Diocese of Serbian Orthodox Church, as well as through the portrayal of important public figures of that time with which Milaš collaborated for a longer or shorter time. At the end of the essay, a conclusion was drawn about the first-class significance of this work not only for understanding the personality and activities of Bishop Milaš, but also to understand the very complex fate of Dalmatian Serbs and Serbs orthodox churches in coastal areas.

Keywords: autobiography, memoirs, scientific discussion, Dalmatia, Serbs, Croats, Serbian Orthodox Church, Catholicism

Боривој Чалић

Бакрорези Захарије Орфелина као иконографски узори

01 Георгије Михаиловић, Српска библиографија XVIII века, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1964, 78-79 (бр. 73).

02 Исто, 55-57 (бр. 43).

03 Илустрација која се налази насупрот насловној страници књиге.

04 Динко Давидов, Српска графика XVIII века, Матица српска, Нови Сад, 1978, 318-319.

05 *False date : repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo del edizione (1740-1797)*, a cura di Patrizia Bravetti, Orfea Granzotto (ур.), Firenze University Press, Firenze, 2008, 201-202.

Бакрорези Захарије Орфелина (1726–1785), јединог домаћег графичког уметника свог доба, најзначајнија су граверска дела српске уметности 18. столећа, а све до данас убрајају се у највеће домете српске графике. Није због тога необично да су привукли и пажњу иконописаца те послужили као предлошци за сликане иконе. Према досадашњим налазима, реч је о три таква Орфелинова бакрореза.

У штампарији Димитрија Теодосија у Венецији, у којој је радио као редактор и коректор, Орфелин је 1765. припремио и објавио ново издање књиге *Правила молебнаја свјатих сербских црковних свјетилеј*.⁰¹ Прво издање ове књиге приредио је и штампао 1761. арадски епископ Синесије Живановић, у епископској штампарији у Римнику, у Румунији.⁰² Популарно названа *Србљак*, књига представља допунски минеј у којем су сабране службе српским светитељима, а осим богослужбене, имала је и снажну национално-патриотску мисију усмерену на чување и развијање историјског сећања и осећања националне посебности српског народа у Хабсбуршкој монархији. На трагу таквих идеја, али и *Схематикографије* Христофора Џефаровића (1741), Захарија Орфелин је за своје издање начинио бакрорезни фронтиспис⁰³ на којем је приказао српске светитеље чије су службе биле објављене у књизи.⁰⁴ Бакрорез није сигниран, а испод доњег руба оквира видљиви су трагови који указују на уклањање потписа аутора. Будући да на књизи, по одлуци млетачког цензора Ђорђа Константина, стоји да излази у Москви,⁰⁵ могло би се претпоставити да је ова интервенција изведена с на-

мером да се сакрије издавач који за објављивање није имао дозволу московског Синода, а која је иначе била обавезна за богослужбене књиге по слову одлука московског црквеног сабора из 1654. године.

Орфелинов “национални светитељски пантеон”⁰⁶ приложен *Србљаку* (сл. 1) визуелно је на најбољи начин одразио идеје верско-политичког програма Карловачке митрополије. Књига је вероватно била широко распрострањена те није необично да су иконописци у Орфелиновом бакрорезу пронашли привлачан и ефектан иконографски узор. Познате су две иконе настале по њему. Обе су сликане традиционалном техником темпере на дрвету. Прва од њих временски је смештена на крај 18. и почетак 19. века. Димензија је 38,6 x 30,4 cm и налазила се у Цркви Светог Спиридона у Трсту, а данас је у колекцији тршћанске Српске православне црквене општине (сл. 2).⁰⁷ Друга, датирана у прву половину 19. века, димензија је 40,5 x 31 cm и налази се у збирци Музеја Српске православне цркве у Београду (сл. 3).⁰⁸ Обе иконе верно следе Орфелиново ликовно решење. Светитељи су приказани у медаљонима изнад којих је Христос који благосиља. Централно место заузима Свети Симон (краљ Стефан Првовенчани), приказан као монах. У централној оси изнад њега је Свети Стефан Штиљановић, а испод су Свети Сава, Свети кнез Лазар и Света деспотица Ангелина. У левом ступцу су медаљони с ликовима Светог деспота Стефана Бранковића, Светог краља Милутина, Светог цара Уроша и медаљон на којем су заједно приказани Свети Атанасије Велики, Свети Максим архиепископ и Свети Кирил Александријски. Десни ступац доноси ликове Светог Арсенија архиепископа, Светог краља Стефана Дечанског, Светог деспота Јована Бранковића и Светог Симеона Мироточивог. Уз ликове су дана и њихова имена, а испод је текст који говори да су то ликови српских царева, кнежева, деспота и архиепископа који моле за свој род и отаџбину. Оваква ликовна представа у потпуној је сагласности са садржином књиге и додатно наглашава везу деспотске куће сремских Бранковића с династијом Немањића, одражавајући не само национални, већ и знатан политички набој у времену у којем су решавана крупна питања важна за историјску судбину српског народа у иноверном окружењу и на територији туђе државе.⁰⁹

Међу најзначајнија Орфелинова граверска остварења убраја се самостални бакрорезни лист *Свети кнез Лазар* из 1773. године (сл. 4),¹⁰ који је аутор сигнирао пуним именом и презименом те титулом члана бечке уметничке академије на коју је, несумњиво, био нарочито поносан. Запис испод слике казује да је дело начињено према гравири коју је 1746, по благослову архиепископа и митрополита Арсенија IV Јовановића Шакабенте, издао Јован Георгијевић, архимандрит манастира Дечани, потом вршачки епископ, затим архиепископ и митрополит. Тај, данас непознат бакрорез, ве-

06 Владимир Симић, *За љубав отаџбине: патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века* у *Хабсбуршкој монархији, Галерија Матице српске*, Нови Сад, 2012, 70.

07 *Култура Срба у Трсту 1751–1914*, приредили Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Архив Србије, Српска православна црквена општина, Београд–Трст, 2016, 134; Репродукција и у: *Историја српског народа, Српска књижевна задруга*, Београд, 1994, књ. 4/2, сл. 60.

08 МСПЦ 9484/97. В. Србија: културна спона Истока и Запада, главни и одговорни уредник Чедомир Попов, Матица српска, Нови Сад, 2010, 206; В. Симић, Исто, 69.

09 В. и Лаза Чурчић, *Србљаци у 18. веку*, у ауторовој књизи *Српске књиге и српски писци 18. века*, Културна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1988, 32-62.

10 Д. Давидов, Исто, 303. Димензије плоче су 33 x 45,7 cm.

- 11 Л. Чурчић, Последње две године живота Захарије Орфелина, у ауторовој књизи Књига о Захарији Орфелину, СКД Просвета, Загреб, 2002, 343-371.
- 12 Сачувана бакрорезна плоча власништво је Музеја Српске православне цркве у Београду (МСПЦ, 3608). В. Радмила Петронијевић, Каталог дрвореза и бакрореза Музеја Српске православне цркве у Београду, (у) Сретен Петковић, Радмила Петронијевић, Дрворези и бакрорези Музеја Српске православне цркве у Београду, Музеј Српске православне цркве, Београд, 2006, 94-95.
- 13 Лепосава Шелмић, Бакрорез "Кнез Лазар" Захарије Орфелина, (у) Зборник за ликовне уметности, Матица српска, Нови Сад, 1973, 9, 291.
- 14 Л. Шелмић, Исто, 293.
- 15 В. Симић, Исто, 73-74.
- 16 Владимир Ђоровић, Мостар и његова православна општина, Издање Српске православне општине мостарске, Београд, 1933, 49.
- 17 Исто, [50].
- 18 В. С., Стара мостарска црква на Суходолини, (у) Политика, Београд, бр. 11104 (30. април), 1939, 18.

роватно је био дело Христофора Џефаровића. Ктитор Орфелиновог бакрореза био је Георгијевићев архиђакон Јосиф Јовановић Шакабента, синовац Арсенија IV, а касније пакрачки, бачки те напослетку вршачки епископ, човек под чијим ће окриљем Орфелин провести последње године свог живота.¹¹ Бакрорезни отисци, вероватно и плоча, даровани су манастиру Врдник у Фрушкој гори, с намером да се њиховом продајом потпомогну приходи овог манастира у којем су се налазиле мошти кнеза Лазара и који је због тога називан и сремска Раваница.¹²

Као добар познавалац иконографских и теоретских поставки западно-европског портретног сликарства,¹³ свој приказ кнеза Лазара Орфелин је остварио у маниру парадног портрета детаљно разрађене сценске симболике. Готово потпуно су нестали светитељски атрибути (на светитеља указује само ореол с натписом око кнежеве главе), док су у првом плану они световни, иконографски веома прецизно дефинисани, који указују на кнеза Лазара као моћног владара.¹⁴ На тај начин је Орфелин, могућно и у складу са жељом поручилаца, изразио политичке идеје врха српске црквене хијерархије која је настојала да пред државним властима ојача своју предводничку улогу у српском народу и укаже на свој правни и политички континуитет, градећи истовремено и један од најснажнијих култова у Карловачкој митрополији подједнако усмерен на заштиту српских привилегија, развијања осећања родољубља те очување историјског сећања.¹⁵

Управо у таквом приказу кнеза Лазара нашао је непознати иконописац инспиративан узор за своје дело. Та се икона (сл. 5) чувала у старој мостарској цркви Покрова Пресвете Богородице, која је касније, након обнове 1833–34, посвећена Рођењу Пресвете Богородице. Икону, која је била на иконостасу, први је у литератури поменуо Владимир Ђоровић: "С нарочитим поштовањем чувала се ту икона српског кнеза Лазара, коју је дао израдити Јосиф Јовановић Шакабента 1773. год. за манастир Врдник, а која је, не знамо којим случајем доспела у Мостар".¹⁶ Ђоровић је донео и њену репродукцију.¹⁷ Будући да је сликана икона испод композиције понављала и ктиторски запис с бакрореза, Ђоровић, изгледа не знајући за бакрорез, није пронашао ништа необично. Понављајући у основи Ђоровићево саопштење, чланак у Политици 1939. додаје: "Ова икона на иконостасу старе мостарске цркве имала је још од давнина почасно место. Налази се до самих врата олтара и урамљена је у скупочени рам."¹⁸ Аутор је додао и да није познато да ли је икона доспела у стару мостарску цркву пре или после њене обнове.

Икона је први пут детаљније и према виђењу, описана у каталогу *Иконе из Херцеговине* и тада се налазила у Саборној цркви Пресветог Тројства у Мостару. Сликана такође техником темпере на дасци, димензија 83 x 53

1. Иоан. гл. 1. ст. 1, 2.

Оче! ꙗко хоцѣю, да сѣи, ѡже въ мѣ истинно вѣ-
рѣютъ, и на мѣ все конѣчно уповаютъ, бѣдѣтъ
за кровь и смерть мою спасены.

Ходатайство Снабжеия ѡ кающихся Срѣбш мѣ
З. О.

- 19 Радомир Станић, Иконе из Херцеговине, Експозитура Умјетничке галерије БиХ, Мостар, 1982, 34 и репродукција на табли XV.
- 20 Светлана Ракић, Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек), Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1998, 172.
- 21 Икона се помиње и у документу из 2004. којим се место и остаци Саборне цркве у Мостару проглашавају националним спомеником Босне и Херцеговине (Службени гласник БиХ 44/04). В. на интернетској адреси http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1932 (31.08.2020).
- 22 Д. Давидов, Исто, 307-307. Дим. плоче су 11,1 x 18,6 cm, а композиције 9,4 x 16,5 cm.
- 23 Захарија Орфелин, приредио Боривој Чалић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2011, 334.

ст, приписана је непознатом војвођанском сликару и датирана, у складу са записом, у 1773. годину. Ни овде није примећено да је реч о делу насталом према Орфелиновом бакрорезу. Опис у каталогу је драгоцено сведочанство пре свега о њеном колориту, јер не постоје квалитетни снимци и репродукције ове иконе: “Приказан је кнез Лазар у парадном стојећем ставу, у типичном класицистичком амбијенту крај стуба који наткрива богато издрапирана тамно-црвена тканина са златним ресама. У десној руци држи палицу, а левом се подбочио. Одевен је у дугу црвену тунику украшену сребрним флоралним орнаментима преко којег је широки златни дивитсион са урезаним орнаментима. Одозго је дуги окер огртач који пада по земљи. По ивицама је опточен златном траком и постављен смеђе-црвеном тканином. Лево је сталак са ногарима украшеним зооморфним и антропоморфним представама, на коме су насликана царска знамења. Инкарнат је обрађен окером са сенкама и осветљењем у одговарајућим нијансама исте боје. Позадина и ореоли златни, са приметним каснијим ретушима. На дну слике на златној позадини, црним словима у шест редова исписан је дуги запис [...]”.¹⁹ На Орфелинову графику као узор прва је упозорила Светлана Ракић наводећи да је непознати иконописац поновио “сликарски коректно Орфелиново рјешење, вјероватно недуго након настанка графике”.²⁰ За детаљно проучавање било је већ прекасно. Икона је, највероватније неповратно, нестала током рата 1992. године када је мостарска Саборна црква спаљена, а потом и срушена.²¹

Док су претходно поменуте иконе имале снажно изражено не само верско већ и национално-политичко усмерење, трећа уочена икона доноси дубоко религиозан и готово интиман призор. Настала је према Орфелиновом бакрорезу *Христос пред Бојом Оцем моли за сјас његовог сина односно Ходатајство Сина Божија*.²² Ова гравира малог формата (сл. 6) заузима посебно место у графичком опусу Захарије Орфелина и по свему судећи његово је последње граверско дело. Настала је током његовог боравка и рада у Бечу 1783. на месту коректора штампарије Јозефа Курцбека, привилегованог дворског издавача књига на источним језицима. Тај свој рад поменуо је Орфелин у писму писаном у Новом Саду 20. јуна / 1. јула 1784, упућеном Петру Марковићу, јеромонаху фрушкогорског манастира Велика Ремета: “Дао сам јеште о Воскресенију мојему Јакову неколико штампаних икониц’ Ходатајства сина Божија од нас, онакова иконица како што је она велика, да вам дадет ради Вас и оца Игумена и свакому брату по једну. Не знам је ли дао, ако није то иштите и свакому брату подајте, јер лепшега из Беча дара ради њих нисам имати могао.”²³ У писму је поменуо и велику икону коју је, са својим другим стварима, оставио у Ремети у пролеће 1783. пре свог одласка у Беч. Њу је поменуо на првом месту у попису ствари које је тада оставио у манастиру: “једна икона молована велика Ходатајство Исус Хри-

- 24 Ђорђе Рајковић,
Факсимиле од рукописа
знаменити Срба, Беч,
1871, 3.
- 25 Бодин Вуксан, Покајање и
исповед код Срба у
религиозној литератури и
графици XVIII века, у
Споменица Бранка Гавеле,
Зборник Филозофског
факултета, Серија А,
Историјске науке, књ. 17,
Београд, 1991, 269. В. и Л.
Чурчић, Последње две
године живота Захарије
Орфелина, 366.
- 26 Г. Михаиловић, Исто, 163-
166 (бр. 168 и 169).
- 27 Л. Чурчић, Последње две
године живота Захарије
Орфелина, 366. В. и Бори-
вој Чалић, О Орфелиновој
Молитви пред смрт и
њеном графичком
двојнику, у Љетопис двије
хиљаде друге, СКД Про-
свјета, Загреб, 2002,
91-104.
- 28 Дејан Медаковић,
Манастир Савина – велика
црква, ризница, рукописи,
Филозофски факултет, Бе-
оград, 1978, сл. 62. Дим.
иконе су 18 x 23,5 см.

ство за кајушчијасја грешници”,²⁴ и она му је очигледно била узор за малу бакрорезну икону. О пореклу велике сликане иконе истог иконографског мотива може се само нагађати.

Бакрорез *Ходатајство Сина Божија* доноси представу Свете Тројице. У средини композиције, испред Божијег престола, стоји васкрсли Христос указујући на грешника који клечи у ставу покајања, руку испружених у молитви. Сцена наглашава Христову посредничку улогу у сједињењу двеју крајњих тачака, човека и Бога, и његову заступничку улогу у људском спасењу што је и главни циљ његовог деловања кад је човек у питању. Такав приказ наглашен је и записом испод композиције: “Оче! Ја хоћу да ови, који у мене заиста верују, и у мене се бесконачно уздају, буду за крв и смрт моју спасени.” Пажњу привлаче и два анђела. Један на грешникову главу спушта лаворов венац, а други му додаје палмину грану. И лавор и палма симболи су бесмртности и указују на грешничково веровање у опроштење, васкрсење и вечни живот. Лавор је од давнина и амблем славе. Могућно је зато претпоставити да лик грешника представља самог Орфелина, односно његов “духовни аутопортрет”.²⁵ Врло прецизна и разрађена религиозна симболика ове композиције сведочи о знатним Орфелиновим теолошким знањима и указује на његову упућеност у поставке барокне иконографије која тежи да слика буде нема проповед (“*ut pictura sermones*”) тј. да има јасну реторичку и дидактичку функцију.

Орфелинов последњи бакрорез указао је и на особен случај синкретизма у његовом опусу. На крају свог последњег објављеног дела, *Вечној календара*,²⁶ штампао је *Молићву њред смрти*, поетски текст којим је завршио и свој кижевни опус. Тешко болестан, у стрепњи од предсмртне агоније, обраћајући се нераздељивој Тројици хришћанске теологије непосредно, интимно и с поуздањем, наш стваралац моли за “блажено скончање”, да не допусте да, на крају овоземаљског пута, падне у безверје и грехе који ће му онемогућити вечни живот. Да му смрт не дође “безобзирно и изненада”, да га Света Тројица не оставе у последњим часовима. Да просвештен у истинској вери, у љубави према Богу и ближњима, услишен у молитви да “одавде тамо” оде “у миру и радости”. Чини се као да му речи нису биле довољне па је своју молитву, ликовним изражајним средствима, преточио у бакрорез *Ходатајство Сина Божија* и од њега начинио “графичког двојника” *Молитве њред смрти*.²⁷ У таквом делу нашао је непознати иконописац узор за своју икону, датирану у 18/19. век (сл. 7), која се данас налази у манастиру Савини код Херцег Новог.²⁸

Ваља се надати да ће бити нађено још икона за које су као узори послужили бакрорези Захарије Орфелина. Ове, до сада пронађене, указују да је његово ликовно дело било примећено давно и да је оставило траг међу његовим савременицима.

Портрет сестре, пастел на папиру, 35 x 25 цм, око 1935.

Борис Врга

Сликарица Софија (Соња) Тајчевић-Ковачић

Мада је више пута уврштavana у респектабилне изложбене прегледе хрватске и југославенске умјетности, примјерице Трећа деценија – конструктивно сликарство (Београд, 1967.), Кубизам и хрватско сликарство (Загреб, 1981.), Реализми двадесетих година и хрватско сликарство (Загреб, 1994.), Авангардне тенденције у хрватској умјетности (Загреб, 2007.), Сто врхунских дјела хрватских умјетника из збирки Народног музеја у Београду (Загреб, 2007.), Иконографија града у хрватском сликарству 20. стољећа (Загреб, 2010.), Загреб, град умјетница: Дјела хрватских умјетница од краја 19. до 21. стољећа (2019.) и др., сликарски, по много чему интригантан опус Софије (Соње) Тајчевић-Ковачић још је увијек недовољно истражен и предочен хрватској јавности.

Рођена је 7. XI 1894. у Бошњацима покрај Жупање од оца Антонија Тајчевића, доктора права који потјече из врло старе породице, поријеклом из Македоније, која се некада звала Таис или Таић. “Преци су јој били имућни осјечки Цинцари, интелектуалци – правници. Аустријско племство с придјевком ‘балкански’ добио је сликаричин дјед Марко Тајчевић (Осијек, 1822. – Загреб, 1876.), председник Краљевског жупанијског судбеног стола у Осијеку, за заслуге што је – након укидања Војне границе – уредио судство у Славонији, 20. XII 1873. Марко Тајчевић проглашен је витезом реда жељезне круне трећег реда с орденом жељезног крижа с грбом. Жена му је Луиса Јоханидес–Јоановић (Осијек, 1835. – Загреб, 1921.). Марков и Луисин син Антоније (Осијек, 1852. – Загреб, 1908.), судачица стола

седморице и Марија Раногајец (Бошњаци, 1874. – Осијек, 1943.) родитељи су сликарнице Соње пл. Тајчевић, њезине сестре Десанке (Бошњаци, 1897. – Врапче, 1944.) те сестре Касандре (Загреб, 1904. – 1990.). Четврто дијете Соњиних родитеља је познати композитор Марко пл. Тајчевић (Осијек, 1900. – Београд, 1984.).⁰¹

Основну школу завршила је у Осијеку, но након што јој је отац био именован вијећником Банског стола 1903., обитељ се преселила у Загреб. Ту је полазила женски лицеј (касније реална гимназија) и Вишу школу за умјетност и обрт (касније Академију ликовних умјетности, 1912. – 1917.). Прву годину студија полазила је у класи проф. Роберта Ауера који јој је предавао орнаменту, а свој педагошки рад базирао на копирању мотива с народног везива, “нелогично примјењујући текстилно орнаментирање на метал, земљу, дрво и друго”, ради чега су се студенти побунили. Усред школске године 1912./13. демонстративно су напустили његову школу сви студенти, међу којима је била и Соња Тајчевић.⁰² Студиј је наставила код проф. В. Šikos–Sessie, М. Кл. Црнчића и Љубе Бабића завршивши га 1917. године.

Непосредно након завршетка студија радила је код проф. Вале Воука плоче за предавања из ботанике и код проф. Јарослава Сакара зидне слике из анатомије животиња на Ветеринарском факултету. Од 1918. до 1926. радила је на Медицинском факултету и Анатомском институту код проф. Драге Перовића и то, према препаратима с лешева, велике слике за предавања и слике малих костију за анатомски музеј, поставши тиме наш први анатомски сликар.

Године 1919. удала се за књижевника и новинара Крешимира Ковачића⁰³, сина хрватског књижевника Анте Ковачића, а већ 1920. изабрана је за сталног члана “Salon de l’art francais independant” у Паризу на чијим је изложбама, према правилима, могло излагати само пет посто страних умјетника. У жељи за даљњим усавршавањем, са супругом, који је постао паришки дописник загребачких “Новости”, одлази 1926. у Париз с намјером да се усавршава у ателијеру Andr ea Lhotea. Сликара Сава Шумановић, који је и сам студирао код њега, одговарао ју је од тога с образложењем да кубизам није за жене и препоручавао јој школу Otona Friesza. Не послушавши га, усавршавала се је три мјесеца у Lhoteovu ателијеру, након чега се упутила у Београд гдје је неколико мјесеци довршавала слике које је крајем 1926. изложила у дворани Кола српских сестара. Изложба је прихваћена с великим одобравањем, тако да је свих четрдесетак експоната распродано. Четири слике купио је директор “Политике” Владислав Рибникар, једну архитект Драгиша Брашован, а све остале Нијемац Gaddo Glas.

01 Ружица Коларевић-Ковачић: Соња Ковачић – пл. Тајчевић, у каталогу: Хрватске сликарнице племикиње, из Збирке др. Јосипа Ковачића, Крижевци – Озаль – Сисак – Тракошћан – Чаковец – Загреб – Горња Стубица, 2002. – 2003., стр. 84.

02 Опширније у: Антонија Ткалчић Кошчевић: Сјећања на прве генерације Умјетничке академије у Загребу, Загреб, ХАЗУ – Архив за ликовне умјетности, 2007., стр. 46.

03 Ковачић, Крешимир, новинар и књижевник (Глина, 12. XII. 1889. – Загреб, 30. VI. 1960). Син књижевника Анте Ковачића и учитељице Милке Хајдин. Право и филозофију студирао у Загребу, Прагу и Београду. Био је уредник у Обзору и Јутарњем листу те уредник и дописник Новости из Париза, предсједник Југославенскога новинарскога удружења између 1923. и 1928. Након II. свјетског рата био је уредник Гласа Славоније до умировљења 1947. Писао је хумореске (Пар нас с Парнаса, 1922; Бургије и турпије, 1923; Смијех наш свагдашњи, 1936; Клошмерл у Загребу, посмртно 1963. и др.); преводио с францускога и њемачкога, био писац сценарија за прве стрипове А. Мауровића (Вјереница мача, Подземна царница и др.); објавио документарну грађу Записи и биљешке о Анти Ковачићу (1955). Роман Анте Ковачића У регистратурни (Загреб, 1942.) илустрирала је Соња Ковачић-Тајчевић.

Почетком 1928. одржала је самосталну изложбу у Умјетничком павиљону у Загребу на којој је изложила шездесетак слика које нису оставиле видљивијег трага на публику и критику. Жеља за даљњим усавршавањем, непосредно након ове изложбе одвела ју је у Париз гдје је сликала у Lhoteovom ателијеру све до 1934., излажући два пута у Salon d'art francais independant (1929. и 1930.), једанпут на великој Југославенској изложби у Паризу одржаној у галерији 'Georges Petit' (1932.) и Изложби југославенског кипарства и сликарства у Лондону (1930.).

У Загреб, гдје јој живи мајка, сестре и брат Марко Тајчевић, један од оснивача музичке школе "В. Лисински" и успјешни зборовођа Српског пјевачког друштва "Балкан", дефинитивно се је вратила 1934. и већ 1937. приредила у Умјетничком павиљону самосталну, у формалном смислу разноврсну изложбу на којој је било и неколико дјела конципираних у стилу Lhoteovog геометризма (Мајка, Купач, Акт). Прогоњена од усташких власти, са супругом 1942. одлази у Осијек гдје живи до 1947. и гдје је 1946. приредила самосталну изложбу састављену претежно од портрета. Како након повратка у Загреб 1947., није имала властита стана, њу и супруга удомила је сликарица и баруница Вера Николић – Подринска у вили – љетниковцу на Пантовчаку. Када је 1964. државни врх наредио исељавање стана и рушење ове виле да би се изградила Титова резиденција, "Вила Загорје" (данашњи "Бански двори"), Соња је добила станчић у Видрићевој улици на Боронгају. Но, у споменути стан уселила се још једна обитељ, а када га је 1968. хтјела замијенити за стан у Опатији, преварена је на начин да јој је припала тек једна сустанарска соба. Разочарана, доживјела је мождани удар од којег је и преминула у Ријеци 3. XII 1968. године.

О својим данима и годинама проведеним у Паризу, гдје се је упутила након што је позлило од формалина из анатомске просектуре, ради чега је морала прекинути цртачко–сликарски посао на Анатомском институту, опширно је и детаљно писала (највјеројатније почетком 1967.) у својој Аутобиографији чији је оригинал похрањен у документацији Музеја савремене уметности у Београду. Како у овом документу препознајемо најнепосреднији и најособнији културно–повијесни извор, који на бази објективних чињеница и дојмова презентира важне биографске и повијесно–умјетничке чињенице из њезиног живота, цитират ћемо га готово у потпуности:

"Позлило ми је од формалина са љешина и затражила сам да кренем у Париз 1926. год. То ми је успјело, те сам тамо стигла уочи 1. маја увече. Имала сам адресу у неком дјевојачком пансионату у којем је била равнатељица мајка познатог пјесника André Ćamsona. Она ме је примила 1. маја – премда сам била удата за књижевника и новинара Крешимира Ко-

вачића још од 1919. год. Рекла је само да се представљам као дјевојка у њеном Заводу, јер није смјела примати удате жене. Након тога (на Ускрсни понедељак) отишла сам у посјет к Сави Шумановићу да га питам за адресу Académie André Lhotea. Колега Шумановић одвраћао ме је од тога, јер да кубистички правац у сликарству није за жене, – напротив препоручио ми је да одем у школу којег романтичара. Али ја сам остала одлучна – и на крају дао ми је адресу: Rue d' Odessa 10, Montparnasse.

Када сам се уписала и почела цртати, дошао је проф. Lhote на коректуру, па је мислио да сам тамо већ неколико недјеља (седмица), а не први дан. Радила сам прије и после три мјесеца, а онда су ме звали кући. Пошто сам спремала изложбу, доселила сам у Београд, довршавала до јесени своје слике и затражила дворану у Колу српских сестара. Добила сам је, али смо морали направити параване, да не оштетимо зидове. И тако је Пјер Крижанић с Васом Срзентићем и другима пошао на Дунав по летве.⁰⁴ Док су они радили, дошли су новинари да виде слике и ту је Влада Рибникар из “Политике” одмах купио композицију Пастири и пастел Глава дјевојке коју је објавио у “Политици” с рецензијом после два дана.⁰⁵ На изложби сам све продала (око 40 комада), остало је само десетак цртежа, већином женских актова. Критике су писали главни листови. Остала сам још неколико дана у Београду да видим индијског пјесника Rabindranath Tagore–а који је држао предавање на бенгалском језику уз преводиоца.

Те зиме сам била са супругом у Липику да лијечим *ulcus scuris*,⁰⁶ своју стару болест, која долази од мога звања. На прољеће смо путовали заједно у Париз, гдје сам наставила рад и по једном мушком моделу насликала Купача којег сам изложила на својој загребачкој изложби, а после рата ми га УЛУХ није примио на излагање. После неколико година дошли су к мени млади хисторичари умјетности и критичари Мића Башићевић и Радослав Путар. Башићевић је узео за студиј Саву Шумановића, а Путар мене. Питао ме је, хоћу ли да изложим Купача, а ја сам рекла да га УЛУХ неће да прими. То њега није сметало, него је узео слику за изложбу на Ријети “Салон 54”. После изложбе добила сам слику натраг, а прије двије године откупила ју је загребачка Градска галерија с још четири мртве природе. Исте године смо љетовали у Прчњу (Бока Которска). Тамо сам видјела свићарицу, тј. како рибари лове срдјеле на свијећу те их спремају. Одмах сам по ноћи нацртала и у Загребу догодила велику уљену слику. Та је слика била три пута изложена у Паризу, а сада се налази у Градској галерији. Исте године 1927., по зими, била је на мојој изложби у загребачком Умјетничком павиљону.

Године 1928. кренули смо опет у Париз па сам у прољеће наставила рад у Akademiji Lhotea. А пошто је мој супруг уредио свој посао тако да не мо-

04 Будући да је изложбени простор био на брзину импровизиран, не треба чудити да му је критика замјерила “слабо свјетло и лош интериер који никако не даје релјефа.” Унаточ томе, изложба је наишла на велики интерес публике и критике. Опширније: Милутин Нехајев: Изложба хрватских сликара Осим уљене слике Пастир (“дјевојка с крачком сједи, до њених ногу одјевена мушка фигура са штапом у дијагонали”) и пастела Глава дјевојке, Рибникар је купио и два женска акта. Његов текст у “Политици” објављен је 27. XI. 1926. с репродукцијама Рускиње и Женског портрета. у Београду. Соња Ковачић – Томислав Крижан, “Обзор” 22. XI. 1926., стр. 2.

05 Осим уљене слике Пастир (“дјевојка с крачком сједи, до њених ногу одјевена мушка фигура са штапом у дијагонали”) и пастела Глава дјевојке, Рибникар је купио и два женска акта. Његов текст у “Политици” објављен је 27. X. 1926. с репродукцијама Рускиње и Женског портрета.

06 *Ulcus scuris* је кронична рана локализирана најчешће на кожи доњег дијела поткољенице. У највећем броју случајева настаје као резултат кроничне венске слабости. Развоју болести посебно погодују насљедни фактори те продужено стајање.

- 07 Хрватски: “Млада мајка”
- 08 Хрватски: “Наша госпа убогих”
- 09 Ekshibition of Yugoslav Sculpture and Painting, London, National Gallery, Millbank – Catalogue – April 10th to May 31st, 1930. На овој изложби Тајчевићка је била представљена с два експоната: Beggar (Просјак) и Negro (Црнац).
- 10 Ова изложба одржана је 1930. У аутобиографском тексту није наведена самостална изложба коју је одржала 1931. у Галерији Léopold van Oijen, Rue Bonaparte, Paris.
- 11 Милка Ковачић, дјевојачки Хајдин, мајка Крешимира, рођеног два дана након смрти оца Анте. Рођена 1858. у Малој Горици крај Петриње, похађала је петрињску Учитељску школу коју је због удаје 1878. прекинула. Након изненадне смрти супруга у Глини 1889., уписала се је на Српску учитељску школу у Карловцу гдје је матурирала 1890., али у том граду није успјела добити учитељско мјесто јер је одбила захтјев жупника Хегедушића да пријеђе на римокатоличку вјеру. Године 1891. постала је учитељицом глинске пучке школе, гдје је била на служби све до 1909. За вријеме тзв. Веленздајничког процеса у Загребу, премјештена је у Сатницу крај Ђакова, а потом и у Јаково поред Земуна. Умировљена је прије времена из политичких разлога те је наставила живјети у Глини све до смрти 1931. Од насљедни-

рамо одлазити, мени је сликар Лучев уступио свој ателиер у Rue de la Sorbonne 18, Hotel Rollin. Ту смо остали све до 1934. Преко пута нам је била зграда Sorbonne, улица мирна, собе из дворишта са стакленим кровом и спавало се као на селу. Имали смо три просторије од којих ми је средња била ателијер. Ту сам радила највише у своме животу. Нешто сам и зарађивала. Жена индустријалца Rupalaua наручила је портрете с малом кћерком у природној величини. Из Загреба је допутовала Анка Гвоздановић и позирала ми два пута за стојећи портраит док сам слику њеног покојног супруга радила по једној малој фотографији. Гвоздановићку сам познавала још док је била дјевојка и давала сатове из клавира. Онда сам јој радила први портраит. Као удовица иза Гвоздановића наслиједила је доста вриједну збирку слика, већином аустријских сликара 19. стољећа. У великој дворани која је била празна, смјестила је моје слике. Док сам их радила долазио је к мени сликар Паја Јовановић који ми је давао добре техничке савјете. Макар да је био прави академски сликар старога правца, који је по цијелој Европи радио портрете владара и високог друштва, он је имао смисла за добро и ново, па је много испитивао и проматрао што радим. Желио је да ми заједно сликамо. То би се и остварило да није морао оставити Париз јер је имао радионице у разним мјестима у Француској. Остао нам је само његов брат Светислав, знаменити сликар минијатура, а који је био и председник Југославенске колоније у Паризу. Од њега имам златан стилски оквир у којем су били три пута излагани моји Рибари. Два пута сам излагала у “Salon d’ art francais independant” и један пут у великој Југославенској изложби у Паризу у Galerie Georges Petit. Од госпође Ruppallsu сам направила композицију *Jeune mere*,⁰⁷ како доји дијете, и та је слика била излагана и репродуцирана у листу “Comedia” као и Мадона којој сам дала име *Notre Dame des pauvres*⁰⁸ јер је приказана као сирота. Чула сам да су је Нијемци репродуцирали и донијели у једном свом листу.

Једнога дана писао ми је Мештровић писмо ради лондонске изложбе, те ме је овластио да сакупим слике наших умјетника и пошаљем их у Лондон. Имам још листове о томе и од Ђурђина, као и каталог наше изложбе у Лондону.⁰⁹ Излагала сам још у Trouvilleu с другима као “Galerie 30”, али датума се не сјећам.¹⁰ С André Lhoteom сам била у врло добрим односима, па ми је за неке књиге и часописе код својих чланака написао лијепе посвете и поклатио ми један цртеж с тушем од којег се уљени оригинал налази у Лондону и још двије литографије. Имао је грамофон и док је радио, слушао је плоче према расположењу. Познавао је и нашу музику. Кад сам се вратила у Југославију ради болести моје свекрве, удовице књижевника Анте Ковачића,¹¹ питала сам га, што да му донесем на повратку. Он је зажелио плочу *Zone, mori, Zone*. Али мој брат није могао да је нађе, па је

узео неки хор са отока Крка, мелодију На Струга дућан да имам са школованим пјевачем и друге. Госпођа Lhote се престашила када је чула збор с отока Крка. Рекла је да то није музика, него земљотрес. А професор није волио македонске пјесме обрађене од школованих пјевача. Био је врло осјетљив на оригинални фолклор. За нашу земљу је говорио да је сретна што је дјевичанска и не терети је традиција као Француску. Примао је посјете сваког четвртка. Кад сам му дошла с плочама из Југославије, било је много ученика код њега. Обрадовао се даровима, представио ме друштву и рекао: “Види се, ко мене воли.” Кад смо се боље упознали, почео се интересирати за моје тоалете. Говорио је како је данашње сликарство под женским утицајем, јер жена своју спољашност компонује у боји. Оно што ми је поклатио од својих радова, било је узвраћање за моје дарове. Једанпут сам била с њиме сама у ателијеру. Показивао ми је разне слике и питао за мишљење. Била сам искрена па сам га упозорила на један врат и раме. Он је то према мојој критици поправио. Било је више таквих ствари. Мој супруг му је узео интервју и чланак је с његовом фотографијом штампан у Загребу. Био је велики теоретичар и предавач. Ишла сам у редакцију “Nouvelle Revue Française” да ми продаду неколико старих бројева ради чланака, а они су ми послали кући велик пакет на поклон. Када сам дошла к њему да се опростим пред путовање за Југославију, био је тамо неки стари професор, а он ме је представио: “Mon ancienne élève et martyr.”¹² Одавде сам послала писмо на француском, али сам ускоро читала велики чланак о његовој смрти. Он је желио да останем у Паризу, па је имао план, како ће ме тамо лансирати. Становао је у Rue Boulard, а мало даље у тој улици налази се Impasse у лијепим павиљонима на обје стране цесте. Госпођа Lhote водила ме је тамо и показала ми онај павиљон на десној страни камо сам се требала доселити са супругом. Али пошто није имала кључ, показала ми је изнутра други исто такав, који је припадао њезиној обитељи. То је било лијепо на два спрата. У једном од тих павиљона живио је критичар који би ме изнио у штампи – па бих данас била барем оно што је њихова Maria Blančard. Lhotovi су ме и посјетили у ателијеру ради тога, али нисам могла уселити тамо јер је наш несуђени сустанар отпутовао из Париза, а нама је то било превелико и скупо.

Многе детаље и датуме не знам напамет, пак ћу их накнадно послати. André Lhote је пратио и водио моје радове кроз неколико година. Кад смо му доносили композиције на коректуру и предавање, то се знало, па је долазило много људи извана да чују. Lhote је знао говорити духовито и с много хумора. Нацртала сам дјевојку која сједи наслоњена на велики врч, а њој до ногу другу фигуру с великим штапом који служи као дијагонала. Зато сам назвала слику Пастири. Београђани су о њој читали у “Политици” па су

ка познате глинске породице Пелеш откупила је клавир на којем је наводно први пут одсвирана хрватска химна, а који је њена кћерка Олга 1950. поклатила Музеју Срба у Хрватској. Опширније у: Игор Мркаљ: Њих је Глина свијету дала, “Новости” 17. IV. 2019.

- 12 Хрватски: “Мој бивши студент и мученик”

13 Хрватски: “То је идила”

14 Хрватски: “Али то је ремек-дјело”

15 Хрватски: “Са својим кристалима већи сте ројалист од самог краља!”

је на изложби свуда тражили, очекујући стадо оваца и запад сунца. Били су врло разочарани сликом. Lhote ју је неко вријеме тихо проматрао, па је онда рекао “C’est une idylle”¹³ и присутни су се почели смијукати, очекујући неке вицеце Али он је наставио: “Mais c’est un chef-d’oeuvre Mais c’est un chef-d’oeuvre”¹⁴ и наставио да тумачи зашто је тако. Зато сам ја одмах до краја упознала Владу Рибникара, када ју је открио. А исти дан поподне радила сам мртву природу, цвијеће, па ме је професор страховито изгрдио. Ипак сам касније направила цртеж и двије мртве природе у уљу с јабукама и неким папирима, које су успјеле толико, да их је откупила загребачка Галерија. Прије него сам радила Купача, дошло ми је да компоујем без икаквог барока са кривуљама, па сам полагала само праве линије и направила главу Грузијанке која је 1926. становала самном у дјевојачком пензионату “D’entre nous.” Након тога радила сам апстрактну композицију из које се реализирао Купач, а Lhote се некако забринуо па је рекао “Et vous avec vos cristeaus, vous etez plus reyaliste que le roi.”¹⁵ Ја сам радила мирно даље, а кад је требало метнути у позадину пејсаж, он ми је рекао да је то изузетно тешко, али ће ми од куће донијети нешто готово. Међутим, то није никад донио. Овај Купач изгледа из велике даљине необично пластично и за велике дворане треба тако компоновати људске фигуре да дођу до изражаја. Женски модел ми је послужио за Пастира, толико је дјеловао на мене да сам онај пастел Глава дјевојке радила у великом заносу. Сви су ме проматрали. Иза леђа ми је стајао Lhote с много својих ученика. На крају сам му рекла да је то анђео, а он ми је одговорио да није, него демон. Још сам радила голу жену у природи међу дрвећем у бојама и под инспирацијом Fragonarda. Налази се код мене. У Академију нам је дошла једна Индијка као модел, јер је требала зараде као политичка емигранткиња, па смо је радили у њеном прекрасном народном одијелу. Одмах сам примијетила да се то не може радити на европски начин, па сам покушала приближити га оријенталном. Много сам се мучила, особито око главе. Lhote ми је савјетовао нека идем у Guimet Museum гдје има перзијских и индијских минијатура. То сам учинила неколико пута и на крају завршила слику коју сам излагала у Паризу и Загребу 1937. г. Сви су мимо ње пролазили, само једна колегица из загребачке Академије није могла да се од ње одвоји. Стајала је пред сликом преко једног сата. А Путар је с Башићевићем признао да је не разумије. Све ове слике које сам споменула, изложила сам у Загребу 1927. и 1937. у Умјетничком павиљону на самосталним изложбама. Само сам 1937. одступила лијево крило колегици Duni Pauet, која је послје одселила сестри у Америку. Дакле, имала сам три самосталне изложбе између два рата и више пута заједно с другим излагачима. А кад сам се вратила из Осијека у Загреб 1947. год., уписао ме је Мездјић у УЛУХ и тамо сам више

пута излагала.¹⁶ Најприје су ме стално и најближи одбијали, јер немам реалистичких радова, па сам слала најстарије ствари и то је неки пут било примљено. Откада сам болесна и не могу долазити к њима, више не судјелујем на изложбама, али ми готово сваки дан шаљу позиве.”

2.

Доступан ликовни опус Соње Ковачић–Тајчевић није велик, тим више што је знатан дио њезиних радова продан иноземним приватним власницима и што је неутврђени број слика нестао с тавана у Дежмановом пролазу на којем је, због недостатка адекватног стамбеног простора, био похрањен шездесетих година прошлог стољећа. Унаточ томе, њезино име сачувало се је од заборава захваљујући постхумним изложбама одржаним у Осијеку (1970.) и Загребу (2002., 2009.) те њеном заступљеношћу на појединим важним скупним изложбама као што су Andre Lot и његови југославенски ученици (Београд, 1974.), Кубизам и хрватско сликарство (Загреб, 1981.), Реализми двадесетих година (Загреб, 1997.), Авангардне тенденције у хрватској умјетности (Загреб, 2007.) и друге.

Као наш најдоследнији лотист, сликарица која је уз Саву Шумановића, најдуже боравила у Лотовом ателијеру,¹⁷ Соња Тајчевић–Ковачић је у потпуности усвојила његову сликарску доктрину сведену понајприје на геометризирану транскрипцију простора и природних облика (пејсажа, актова, портрета). Истичући њезину трокутасту конструкцију и оштра свјетлосна пресецања форми, критика је писала о “систему кристала” (Владимир Малекковић) и “пуристичкој одмјерености прожетој женском осјећајношћу” (Иванка Реберски) у чему је могуће назријети њезину слободну и особну поетску иначецу неокубистичког стила.

Споменуто тврдњу посвједочују дјела која је и сама умјетница преферирала и као прототипна их апострофирала у тексту Аутобиографије. Из ње разабиремо да је сликарица у раздобљу од 1926. до 1935. у ателијеру Andrea Lhotea боравила и дјеловала у три наврата. Прва два усавршавања била су тромјесечна (V. – VII. мј. 1926. и IV. – VI. мј. 1927.) , а трећи, седмогодишњи, трајао је од 1928. до 1934. године.

Поводом њезине београдске изложбе, одржане под покровитељством удружења Цвијета Зузорић, на којој је изложила уљене слике, пастеле и цртеже, огласили су се критичар Милан Кашанин и Милутин Нехајев. И један и други истакли су кубистички карактер њезиних радова, у чему је препознат снажан утјецај Лхотеа. Нехајев је изразио бојазан “да ли ће њеном натуреллу одговарати дуго премущки и претврди догматизам

16 Ријеч је о III. изложби УЛУХ-а (Загреб, XII. 1947. – I. 1948.) на којој је изложила уљене слике Далматински избјеглица и Воће, те VIII. изложби (Загреб, 1952.) на којој је изложила уљену слику Пејсаж.

17 Осим ње и Саве Шумановића, у Lhoteovoj академији у њено су вријеме боравили Сергеје Глумац, Иван Лучев и Стојан Аралица. Осим њих, кроз Rue d' Odessa 10, прошли су Вера Николић – Подринска, Отон Постружник, Милан Коњовић, Зора Петровић, Миленко Шербан, Милица Чађевић, Анте Каштеланчић и Момчило Стевановић.

- 18 Види биљешку бр. 4.
- 19 Милан Кашанин: Три сликарске изложбе (Соња Ковачић, Нико Миљан, Томислав Кризман), “Српски књижевни гласник” 1926., књига XIX, стр. 546. – 547.
- 20 Види биљешку бр. 4.
- 21 Види биљешку бр. 19.
- 22 Андрија Милчиновић: Двије умјетничке изложбе (О изложбама Соње Ковачић Тајчевић и Анке Кризманић), “Слободна трибуна” 11. II. 1928., бр. 751., стр. 4.

учитељев” као и жељу да сликарица “не прихвати на силу одвише од те снажне индивидуалности”, већ напротив, “тражећи свој пут, и можда још више, удаљујући се од принципа линије и једнобојности, постигне ослобођење своје палете и потпуни полет својега талента.”¹⁸ Препознавши у њезиним експонатима “новину за наше сликарство” и хвалећи њезину “довитљивост и окретност да брзо прима и даје утиске”, критичар Кашанин сматрао је да је њезин талент “више савитљив, него снажан и више пријемчив него креативан”. Држећи како се је “не само кубизам, специјално, него уопште модерно сликарско схватање дотакли ње само површно”, он констатира како су њене “линије меке, боје слатке и нејаке, тела лака, као да су од паучине.”¹⁹

Мада је темељна валоризација ауторичиних експоната у оба ова осврта у мањој или већој мјери позитивна и подржавајућа, у њиховим подтекстовима могу се разабрати становите резерве са циљем да се умјетницу покуша обесхрабрити у даљем слијеђењу Lhotoviћ стваралачких поступака. И док Нехајев то чини с патријархалног становишта, позивајући се на бинарну опозицију мушко – женско, истичући притом како се њезин таленат “неће испољити у овој премешкој снази, која је код Lhota суверена” већ “негујући дубље ону своју психичкију и сањивију страну”,²⁰ то исто чини и Кашанин закључујући како ће тек “будућност показати да ли је Соња Ковачић способнија да залази у туђу душу или да понире у своју”,²¹ што би, да како, требало резултирати радовима на којима би до већег изражаја дошле стереотипне женске карактеристике и специфична женска обиљежја. Но, ни један ни други осврт, нису умјетницу обрадили у њеним стваралачким наканама. Управо супротно, она се брзо након одржане изложбе враћа у Париз и наставља своје усавршавање у Lhoteovom ателијеру.

На самосталној изложби, одржаној током првог мјесеца 1928., у загребачком Умјетничком павиљону, а након другог боравка у Паризу и непосредно прије свога одласка на трећи, изложила је 63 дјела из претпаришке и паришке фазе дјеловања, као и слике које су настајале у љето 1927. за вријеме љетовања у Прчњу (Бока Которска). Као један од извјештача с ове изложбе, критичар Андрија Милчиновић закључио је како се је сликарица овом изложбом “репрезентовала као нека поводљива умјетничка душа, која у тражењу својега умјетничкога изражавања није нервозна и коју у њеном раду води јаче и више срце и инстинкт, него жеља да експериментира и изненађује.”²²

Како је сликарица 1927. постала чланица новооснованог Клуба ликовних умјетница у Загребу, то је учествовала на његовој Првој изложби, изложивши три акта и једну мртву природу. Тајница Клуба Наста Ројц, била је врло задовољна “што је гђа Тајчевић, као једина заступница модерне па-

ришке школе у Клубу, послала четири слике.²³ Коментирајући њезине излошке критичар Љубомир Мараквић истакао је да она “ради под дојмом најмодернијег Париза”,²⁴ а Фрањо Деак да она “у својим сликама остаје и надаље вјерна посткубистичким утјецајима.”²⁵ Једина негативна оцјена проистекла је из пера Јеролима Мишеа, који је ову изложбу “успоредио с излогом цвјећарне односно воћарне.”²⁶

Његову просудбу: “Актови Тајчевићке–Ковачићке јесу једна досадна манира. Ученица Lhote-а, механички копира свога учитеља. Она куражно носи маску која привидно скрива површност и одсутност најелементарнијих услова за један створени посао”, данашња повијесно-умјетничка струка третира као мизогину и антифеминистичку, мотивирану да се у страху за властите привилегије на подручју ликовних умјетности, елиминира конкуренција. Притом није занемарива чињеница да је он, примарно ликовни умјетник и да је стога при изрицању критичких мишљења о другим умјетницима у отвореном ‘сукобу интереса’.²⁷ Пуно толерантнија и аналитичнија оцјена Тајчевићкиног стваралаштва, публицирана је поводом њезина наступа на Другој изложби Клуба ликовних умјетница, одржаној у Загребу 1930. Увидом у каталог изложбе, сазнајемо да је умјетница изложила три уљене слике (Индијка, Сиротињска мадона и Радник), поводом којих је критичар Славко Батушић констатирао следеће: “Под дојмом и сугестијом сувремене паришке школе, гђа Тајчевић труди се, а донекле и успијева, да у топлим рембрандтовским тоновима ублажи кубистичке трагове и подражаје у цртежима својих иначе снажних слика. Њене често хипердимензионалне контуре, као и начин како су употријебљене, одају јачу умјетничку индивидуалност која се иживљава у снажној концепцији. Нарочито је Мадона (бр. 61), доказ њеног можда понешто спорог, ну зато евидентног умјетничког прогреса.”²⁸

Опширан осврт на њезину самосталну изложбу одржану 1937. у загребачком Умјетничком павиљону, објавио је критичар Иво Шрепел. Према његовим наводима ова изложба, састављена од 61 дјела, доказује “да је у свладавању сликарске технике постигла замјерну зрелост, да је отвореним очима не само пролазила кроз велике свјетске музеје, него и студирала теоретску страну ликовног стварања ... али се увијек опет враћала исходишту: утјецајној сфери Andrea Lhotea” чији је јаки утјецај овај критичар препознао у сликама (Мајка, Купач, Акт)²⁹. Успостављајући компаративне аналогиије њезиних радова с француским сликарима (Gauguinom, Fragonardom, Враскеом, Dufyom), као “безувјетно један од најбољих радова изложбе” он је апострофирао слику Pont Neuf (заправо Pont St. Michel), а замјерне сликарске квалитете препознао и на сликама Portrait мајке и Оријенталиста. Изражавајући жаљење што није изложила више

23 Изложба ликовних умјетница, “Женски лист” 1928., бр. 11., стр. 22. – 23.

24 “Хрватска просвјета” 1928., бр. 10., стр. 223.– 224.

25 “Народни вал” 16. XI. 1928.

26 Прва изложба “Клуба ликовних умјетница”, “Књижевник” 1928., бр. 8., стр. 304. – 307.

27 Опширније у тексту Ане Шепаровић: Феминистички искази у критичкој рецепцији скупних изложби хрватских умјетница, “Ars Adriatica” 2018., 8, стр. 195. – 210. Грго Гамулин мисли како је “загребачка сликарска топографија (врло ауторитативна у то вријеме и силовита) напросто загушила њену лирску жицу и уједно смјелост експериментирања” тим више што је своју самосталну изложбу у Загребу, који је 1928. био “окупиран чврсто формираним умјетничким групама и смјеровима (и клановима) приредила без заштитног знака или клана.

28 Друга изложба ликовних умјетница, “Хрватска просвјета” 1931., бр. 1., стр. 20. – 21.

29 Иво Шрепел: Изложба Соње Ковачић-Тајчевић у Умјетничком павиљону, “Јутарњи лист” 24. IX. 1937., бр. 9218., стр. 7.

30 Вјешто кориштење пастелне технике истакао је и Сретен Стојановић наглашавајући како она “у пастелу даје лепих детаља, постаје виртуоз у моментима, ослобађа се свега туђег и постаје више спонтана, више своја.” У приказу изложбе, он се такођер осврће на “скромне и на брзу руку скрпљене параване и још скромније рамове и за њих окривљује “председништво Удружења уметника које није хтело да даде гђи Ковачић на послугу ни параване које једу мишеви на таванима.” Опширније: Сретен Стојановић: Изложба гђе Соње Ковачић, “Мисао” 1926. књига XII., св. 3 – 4, стр. 250.

31 Миодраг Б. Протић: Соња Ковачић Тајчевић, у каталогу изложбе Трећа деценија – конструктивно сликарство, Београд, Музеј савремене уметности, XII 1967., стр. 25. и 108.

32 Владимир Малековић: Предговор у каталогу изложбе Кубизам и хрватско сликарство, Загреб, Умјетнички павиљон, 1981., стр. 18.

33 Иванка Реберски: Реализми двадесетих година, Загреб, Институт за повијест умјетност, АгТресор студио, 1997., стр. 47., 230. и 231.

34 Тодор Манојловић: Слике гђе Соње Ковачић, “Савремени преглед” 1926., бр. 2.

пастела,³⁰ свој осврт завршио је опаском како би у своме умјетничком дјеловању “требала да остане на бази импресионизма и непосредне емоције, а не апстрактне конструктивности формула Andrea Lhote-а које најсретније примјењује у добро тонски усклађеним мртвим природама.”

Након ове изложбе о умјетници се мало говорило, све до изложбе Трећа деценија – конструктивно сликарство одржане крајем 1967. у београдском Музеју савремене уметности. Том пригодном, уз једну мртву природу, изложен је њезин Купач, за којег је критичар М. Б. Протић написао да је “можда њено најбоље и најизразитије дело: једна скоро емпиријска визија, тродимензионална, са геометризованим преламањем светлости и облика.”³¹

Њена самостална изложба одржана у Осијеку 1946. (гдје је живјела од 1942. до 1947.) промакла је чак и таквом кроничару осјечких ликовних збивања какав је био Ото Швајцер, а меморијална осјечка изложба из 1970., састављена искључиво од портрета и праћена деплијаном умјесто каталога, занимљива је тек као покушај упозорења хрватске културне јавности на њезино дјеловање. Афирмацији њезина стваралаштва знатно је допринијела изложба Кубизам и хрватско сликарство одржана у Загребу 1981., на којој је представљена чак с 15 радова. Приређивач ове изложбе и аутор каталожског текста Владимир Малековић писао је о њој као о нашем најдоследнијем лотисти који “и предмет и свјетлост на својом сликама преображава у систем кристала. Да би досегла виши поредак композиције, она уводи уравнотежене композиције од одвојених сегмената на принципу контраста, а предмет, углавном људску фигуру, подвргава геометријској транскрипцији.”³² Као једној од Lhoteовић најдоследнијих сљедбеница, пише о њој Иванка Реберски наглашавајући како је она остварила “недоследнији и најзаокруженији опус посткубистичког грађења форме”, а “посткубистичку маниру и пуристичку одмјереност, која јој је јамачно урођена, прожела женском осјећајношћу.”³³ Практички исто, но пуно раније, запазио је и Тодор Манојловић, када је нагласио како је “она примила Lhotov геометризам, његово зналачко конструисање у троуглима, његов култ преломљених укрштених линија” с напоменом да “она спроводи те ствари на један мање шутири и радикалан начин, с извесном посредујућом, ублажавајућом дискретношћу која је, свакако, условљена и њеном женском осећајношћу.”³⁴

Најопсежнији текст објављен досада о овој умјетници публицирао је Грго Гамулин који се је с правом питао, зашто њезина у Загребу 1928. одржана “у том тренутку заиста авангардна изложба, није оставила видљивије трагове у хрватском сликарству”, наглашавајући како смо “баш оно што нам је највише требало: нову сликарску поетичност у склопу једног модер-

ног експерименталног стила, управо у тренутку када је до те појаве дошло, пустили да утоне у небризи и нестане у забораву.”³⁵

У новије вријеме, реафирмацијом њезина опуса и његовим репозиционирањем с маргина хрватског сликарства између два рата, бави се повјесничар умјетности Жељко Марциуш. У ту сврху, он је организовао двије изложбе, од којих је прва, приређена у загребачкој Галерији Улрич 2002. била састављена од 59 слика и цртежа, а друга, одржана у Студију Модерне галерије “Јосип Рачић” у Загребу 2009., представила је 39 њезиних слика и цртежа. Била је то добра пригода да јавност упозна поједине њезине кључне слике, како оне блиске магичнијим, (нео)класичнијим и реалистичким, тако и кубистичким тенденцијама као што су Купач (1927.), Рибари / Свићарица (1927.), Бока на мјесечини (1927.), Наша госпа убогих (1928.), Индијка (1928.), Црнац с ружичастим шеширом (око 1930.), Мртва природа (1932.), Актови жена (1928. – 1934.) и друге, настале на бази Лхотеова обликовног концепта. Проглашавајући је “можда најавангарднијом хрватском ликовном умјетницом”, Марциуш је њезино стваралаштво дефинирао синтагмом “академски кубизам”, држећи како је иста “прецизнија од лотххеизма, посткубизма или неокубизма”.³⁶

Не треба стога одиста сумњати, како је у свом најдинамичнијем и најкреативнијем раздобљу, између 1926. и 1935., у којем је педантним рационалним приступом заснованом на благој обликовној кубизацији и суптилној тонској моделацији створила низ прототипних и незаобилазних дјела у распону од неокласичног и магично реалистичког до цезаннеовског и кубистичког приступа карактеризираног геометризираним облицима и свјетлосно-колористичким исцјепљивањима сличнима рефлектирању кристала, Соња Ковачић Тајчевић одиста представљала нашу (на)авангарднију умјетницу која је својом креативном, поглавито кубистичком парадигмом, итекако утјецала на хрватско и југославенско модерно сликарство. Тим више, што је у својој геометријској транскрипцији портрета, пејсажа, мртвих природа и фигуралних композиција “ишла тако далеко да је надмашила значај Лхотеове особне сликарске методе”³⁷ и креирала специфичну и особну интерпретацију кубистичког стила. Стога одиста не треба чудити да јој је сам њезин паришки ментор, професор и учитељ Andre Lhote једног дана, не без разлога, признао: *Et vous avec vos cristeaus vous etez plus royaliste que le roi.* (У својим кристалима већи сте ројалист од самога краља).

35 Грго Гамулин: Соња Ковачић-Тајчевић, у: “Хрватско сликарство XX. стољећа” Загреб, “Напријед” 1987., св. I., стр. 361. – 365.

36 Жељко Марциуш: Фрагменти за ретроспективу, у каталогу изложбе Соња Ковачић Тајчевић, Загреб, Студио Модерне галерије “Јосип Рачић” 2009., стр. 5 – 14.

37 Види биљешку бр. 32.

Ранко Поповић*

У славу носџалџије

О емиџранџским џоемама Милоша Црњанскоџ

* Универзитет у Бањоџ Луци
Филолошки факултет

У књижевности није риједак случај да су поједини велики писци препознатљиви већ по својим опсесивним тематским преокупацијама. Као што Достојевски непрестано сагледава и истражује несагледиву људску душу или Пруст упорно трага за изгубљеним временом, тако је Милош Црњански опсесивно заокупљен темама сеоба и странствовања. Њима је, готово судбински, обиљежен и његов живот и његова литература, а он лично као да је био предодређен да читавог свог вијека буде странац у градовима у којима је краће или дуже вријеме живио. Рођен 1893, у мађарском Чонграду, већ са три године преведен је у Темишвар, гдје су у то доба поред Румуна живјели и Мађари и Срби и Јевреји и Нијемци, тако да му дјетињство и рана младост протичу у једној вавилонски измијешаној средини. Основну школу учи код српског учитеља Душана Берића, а гимназију похађа код католичких фратара пијариста, који су обиљежавали мађарске народне празнике и издавали два литерарна часописа, на мађарском и латинском. Од 1912. студира у Риједи и Бечу, а одмах по избијању Првог свјетског рата као већ пунољетан и регрутован, са навршеном двадесет и једном годином, бјежи у Нови Сад, а бива ухапшен у Сегедину и послџе краћег боравка у Бечкереку (данашњи Зрењанин) послат на руски фронт у Галицији. (Мало прије тога његова 29. регимента била је упућена на Србију, али је у Шиду избила епидемија колере и пјесник је пребачен у болницу у Вуковару.) Послџе рањавања у Галицији, код Поткамијена, лијечиће се у Кракову а онда је, поткрај 1915, прекомандован у Беч. До краја рата боравиће још у Сегедину, Коморану, Острогону, у ита-

лијанској варошици Сан Вито, крај ријеке Таљаменто, па у Опатији и, најзад, у Загребу.

Послије рата Црњански ће се настанити у Београду, довршити студије и запослити, прво као професор, кратко, а онда нешто дуже као новинар у Политици и Времену. За то вријеме пропутоваће још многе градове, Париз, Атину, Крф, Мадрид, Фиренцу, између осталих. Вријеме које је провео у дипломатији Краљевине Југославије, од 1929. па до почетка Другог свјетског рата, углавном као аташе за штампу при разним амбасадама, обиљежиће Берлин, Лисабон и Рим. (То вријеме он ће касније описати у својој вишетомној мемоарској прози названој Ембахаде, док су његове римске дипломатске године послужиле као материјал за књигу Код Хиперборејца.) По избијању рата одлази у Лондон и остаје у том граду све до 1965, када се коначно, стицајем околности, враћа у Београд, гдје ће и умријети 30. новембра 1977. године. (Црњански задуго није смио да се врати у земљу јер се бојао репресалија послеријатне југословенске власти, будући да је између два рата био јавно декларисан као противник комунистичке идеологије.) Мада је најдужи период свога живота проживио у Лондону, пријестоница Енглеске му свакако није била завичај. И да ли је уопште имао завичај тај човјек који је за свога дугог вијека живио у толиким земљама и градовима? И шта је заправо завичај, што је веома важно питање за схватање поеме Ламент над Београдом и Романа о Лондону? “Завичај подразумева не само место рођења и одрастања, породичну, ужу и ширу друштвену околину, него и наслеђе предака, историјска збивања и њихове локалне одјеке, обичаје и природни амбијент, специфичности локалног језика, хумора, облика комуникације, па и неписане, каткад и немусте, претпоставке о одговарајућем понашању и темељним вредностима живота, укратко – корене појединца унутар одређене људске заједнице. Као што је корен биљке невидљив извор живота, који се узима здраво за готово док не пресахне, тако је и завичај нешто што се само по себи подразумева док је на дохвату. Међутим, кад га човек изгуби или се на овај или онај начин од њега удаљи, завичај постаје драматичан животни и књижев-

ни изазов. Преплитање завичајних завештања са свим оним што туђине намећу или нуде заправо је древно обележје историје, људских судбина и њиховог маштовитог одзвањања у уметностима свих врста, подразумевајући често и дубоко прожимање прошлости и садашњости." (Кољевић 2015: 31). Тек када се у пуном смислу, свеобухватно, схвати значење појма завичај, могуће је схватити и на прави начин читалачки прихватити умјетничка дјела чија је централна тема безавичајност, искоријењеност људске јединке у страном свијету и све оне трауме принудног странствовања које на крају учине да човјек постаје странац и самоме себи. Појам носталгија, истакнут у наслову овога текста, веома је широк и растегљив, али овдје се најнепосредније означава као чежња за завичајем, односно чежња за родним језиком у којој је похрањен читав један живот.

I

Горчину емиграције Црњански је осјетио и спознао управо у Лондону, а она је најдиректније подстакла настанак Ламента над Београдом, написаног 1956. (а објављеног 1962), у вријеме када је већ зашао у старост и био увјерен да никада више неће видјети Србију. И претходне пјесникове поеме, Стражилово и Србија, подстакнуте су странствовањем и писане с мишљу на завичај, прва 1921. у Италији (Фиезоле), друга 1925. на Крфу. Ма колико и оне, поготово Србија, носиле тамних тонова, њима је много више посвједочена доситејевска жудња за путовањем као чином културе и, посебно, чежња за даљинама као просторима слободе. Оне су суматраистички кликтаји и етеристичке визије младости, док Ламент плете глас стишане и болне зрелости. Ова позна поема постављена је као двопев и већ у тој основној поставци неизбјежно се препознаје у њој тешка сјенка Јакшићеве пјесме На Липару, коју је овај велики несмирник, и он Банаћанин, писао кад му је било тридесет и пет, а био је старији и скрхранији него Црњански са шездесет три. Ова два лутајућа земљака нашла су се присно и потресно у текстовима својих лабудових пјесама отровани јадима и прогоњени светом, срца разбијених леденом људском злобом, да са тешком раном и тешким уздисајем, након свега, у двопеву тужном отпевају сет. Јакшић се исповиједа романтичарски непосредно, Црњански елегише тек на моменте неоромантичарски и згушњава, знатно више, сопствени живот експресионистички.

Дванаест строфа Ламента, свих дванаест децима досљедно и чисто изведених у чудесној метричко-ритмички правилној неправилности, групишу се у по шест истовјетних непарних и парних цјелина, што је и графички јас-

но предочено – непарне су штампане обичним, нормалним слогом, док су парне донесене италиком, односно курзивом.⁰¹ Графичка самосвојност одређује строфама и ону смисаону: у непарним се као на филмској врпци, ритмички истрзано и при великом убрзању, одмотава, сликовно и звуковно, прошли пјесников живот, а у парним се пјева химна Београду, стишаном и као Дунав разливеном мелодијом. Какофонија егзистенције постављена је, као у контрапункту, наспрам хармоније носталгично призваног идеала за вичаја, града-наде и града-утјехе. Елегична мелодичност парних строфа постигнута је дијелом метричком уједначеношћу стихова (12, 13, 12, 14, 11, 11, 15, 12, 14, 12) и, још више, учинком блиских, правилно распоређених женских и мушких рима (абавгвгдд). Важан елемент те јединствене мелодије представља лексичко-музички лајтмотив на почетку сваке парне строфе (ти, међутим), који се у структури поеме препознаје као својеврсни амблем и крајње онеобичен вербални супститут Београда. Непарне строфе су метрички знатно неуједначеније (6, 14, 15, 13, 15, 14, 14, 11, 9, 5) и са много другачијим звуковним учинком најчешће веома удаљених рима (абавгбгддв), што за посљедицу има истрзану мелодиозност.⁰² Оно што у први мах у поеми изгледа као да је нагонски и без икакве задршке изгрцано, заправо је веома пажљиво осмишљено и умјетнички уређено до у најситније појединости. “Јер све што је форма и спољње у овој његовој лабудовој песми – како је сам назва – доиста представља музички строг и танан израз самог тока Црњанскове осећајности. У младости се овај песник залагао за такозвани ‘слободни стих’. Али такав који ће бити ‘сеизмографски тачан ритам душевних потреса’. А у старости је, у Ламенту, управо то најпотпуније постигао. У том смислу ова поема највише приближава Црњанскову поезију музици тако што у самом језику проналази оне елементе и њихове комбинације који постају музички симболи душевних потреса. У том погледу, ‘двогласно певање’ доноси и две основне мелодијске линије у музички раскошној партитури Ламента.” (Кољевић 2012: 220).

Појмовник непарних строфа Ламента једним дијелом представља сентиментални инвентар пјесниковог живота у коме посебно мјесто имају имена пропутованих мјеста на земљином шару и блиски људи, углавном мртви пријатељи. Тако су калеидоскопски претопљени и зближени Јан Мајен, мој Срем, Парис, Еспања, наш Хвар, Венеција, Лижбуа и Финистер, али и Добровић мртви, Сибе полудели, зинуо као пеш; њен стас, њен корак и њен глас насмејан. Цјелине строфа допуњавају елементи пјесникових суматраистичко-етеричких визија, од трешања у Кини, шејка што се у Сахари бели, преко кула у ваздуху до лептира, булке, галеба и месеца на пучини; и њима супротстављених затамњених, злосутних слика чудовишта, полипа, чимпанзи, авети и корморана црних крила, озвучених урлицима,

01 “Да се сетио, Црњански је у Ламенту комотно могао да употреби наша оба писма. Чарнојевићевски луталачке и разбољене, космополитски интониране строфе могао је да штампа латиничким, а строфе упућене Београду ћириличким писмом. Имао би, наиме, и за такав графички симболичан контраст пуно песничко покриће.” (Кољевић 2012: 220).

“Београд из Ламента је град-фантом, град-оаза, град-звезда, у ствари, једно од уобичајених срећних пространстава Црњанског, чију светлу површину пресецају сенке са главним стегоношом – Хроносом. Разазнајемо два различита гласа који наизменично усмеравају песму. Разликујући се суштинном, ти гласови су подвојени и технички: врстом слога (према свим досад објављеним издањима). То чак није било ни неопходно: граница између два става, два поретка, два света више је него уочљива. (...) Тај први глас – што припада субјекту који пева, посвећен је сопственом ништављу, визији пропадања и слутњи смрти. Речи растакања и таме обележавају тај глас. Други глас је химна узнесеном простору, светлећој равни чистоте и вечности. (...) Простор среће, тај квази-Београд, симболисан светлошћу и сунчевом птицом, лабудом, чији се симболизам везује и за хиперборејског Аполона, води своју страсну и муклу полемичку са деструктивним временом,

које сатире субјекат што стари и што је на прагу смрти." (Цаић 1995: 130-131, 132).

- 02 "У оваквој мелодијској линији првог гласа Ламента, римвање је наглашено неправилно. У једном случају (клада – нада) римване речи се траже преко провалије од чак пет стихова. А таква неправилност се правилно понавља у свакој строфи коју носи први, тужбалички глас. И управо таквом неправилношћу дочарава се оно лелујаво, блудеће стање туге, као и нагли грчеви бола, у којима се мисли тек понегде а некад и тако тешко `вежу` једна за другу." (Кољевић 2012: 221).

врисцима, мрмљањем и пријетећим шапатам. (Утиску једног великог комешаја, костићевски речено, у Ламенту посебно доприноси вавилонско шаренило језика: поред основног српског текста, ту се појављују ријечи на руском, шпанском, њемачком, француском, па чак и кинеском у европској транскрипцији.) Појмовник парних строфа чине, углавном, свјетлосни симболи какви су зорњача јасна, лабуд вечни раширених крила, муње, Сунце са својим златним зрацима. Први је утисак да се ради о два оштро раздвојена и сучељена свијета, два сасвим опречна садржаја и двије веома удаљене емоције. "Међутим, за психолошку убедљивост и смисао Ламента над Београдом од пресудног значаја је то што се ова два различита духовна света окупљају око једне средишње заједничке теме и што, заправо, симболични свет 'надличног духа' природно израста из реалистичког света 'личне стварности'. (...) Најзад, значајна паралела је и то што се све строфе и првог и другог гласа у песми завршавају мишљу о смрти као неизбежном крају свега: и личног живота и надличне лепоте рођене визије. Само што је у духовном свету првог гласа та помисао нихилистички разарајућа, док у оквиру визије Београда као симбола животне лепоте постаје чудесно прихватљива." (Кољевић 2012: 224, 225).

У програмском тексту Општи подаци и живот песника из 1924. године Растко Петровић, пишући о поезији као начину субјективизације свијета, каже да пјеснику није могуће да цео спољни свет преради у свој унутрашњи живот и да он мора да врши један спонтани избор дата које му свет може пружити, и које му могу одговорати. "Целог живота песник без престанка врши тај избор, под контролом своје осећајности, узбуђујући се пред једним датама и одбацујући друге, као незанимљиве, од себе. Отуда она велика и нагла песничка открића при животним променама самога песника, која су, у ствари, дубоке и праве песничке инспирације; јер инспирација није ништа друго до потреба да се једно ново сазнање материјализује и стави у ред проверених искустава, тј. да се уметнички оствари." (Петровић 1975: 217). Догађаји, чији смисао постоји тек у унутарњем песничком сну, у накнадном обасјању, у једном живом каледоскопу привидно толико различитих слика, вежу се ипак необично типично. То карактеристично осјећање типично повезаних слика, у смјени брзих и јаким унутрашњим обасјања, тај егзалтирани доживљај епохе, у основи је конструктивни принцип пјесме. Један модернистички принцип који је српска поезија освојила након великог рата, најприје латентно, као ново још магловито осјећање свијета, времена и у њима заковитланог човјека. Накнадно ће га Црњански, нимало случајно баш он, моћно поетски посвојити у Ламенту над Београдом; основни тон ту ће бити остварен управо дејством разбијених фрагмената.

Експресиониста по поетичком убјеђењу од самих литерарних почетака, Црњански ће тек у Ламенту суштински постићи ону, готово идеалну, експресионистичку густину и динамику текста које уистину пробијају његов вербални оквир и теже да се оваплоте у звучном и сликовном обличју. Једна потпуно функционална изведба ове поеме подразумијевала би тродимензионалну поставку, при чему би рецитатив био синхроно праћен богатом звучном подлогом и још богатијом сликовницом најразличитијих кадрова у покрету. У случају непарних строфа то мултимедијално садејство требало би да донесе утисак мјесечарски кошмарног доживљаја епохе и личне егзистенције док би се, као неопходна противтежа, у парним строфама умјетнички сугерисала једна етерична визија свеопштег склада и утјешне помирености свих болних контрадикторности у човјеку и свијету. Оштри и нагли резони између основних строфних цјелина предвајали би бројне међунијансе унутар самих строфа и тек би се у таквој поставци могла до краја испољити раскошна ритмика поеме. Кад би се одјенула у рухо једног динамичног видео спота синула би пуним сјајем њена висока модерност и бјелодано би се открила чињеница да је ријеч о најфилмичнијој нашој пјесничкој творевини.

II

Као што су историјске сеобе српског националног идентитета у осамнаестом вијеку предмет романа Сеобе и Друга књига сеоба, тако је емигрантски живот под неиздрживим притиском завичајне носталгије предмет Романа о Лондону. Ти су романи сродни колико им је и тематика сродна, а колективно луталаштво по правилу подразумијева и обухвата и странствовање појединца. Роман о Лондону штампан је готово читаву деценију након поеме, тек након пишевог повратка у отаџбину; прво издање појавило се у два тома 1971. године у београдском Нолиту, а то значи да је од тренутка кад је започет рад на њему до тренутка објављивања прошло читавих двадесет и пет година. Наиме, Црњански је започео с писањем романа 1946, у лондонском предграђу Финчли гдје је тад становао са супругом, и то на енглеском језику, под радним насловом *The Shoemakers of London* (Лондонски обућари). Услови под којима је тад живио у Лондону за њега лично били су тежи него они ратни, под њемачким авионским бомбама, јер је у рату бар био материјално обезбијеђен као нижи чиновник југословенске краљевске владе у избјеглиштву. Одлуком да започне писање романа на енглеском, у ситуацији кад је због немогућности запослења, према властитим ријечима, био врло близу самоубиства, он је заправо “покушавао нешто и парадок-

сално и немогуће. Парадоксално стога што је ту књигу, као што сам каже, писао његов сопствени живот, и то – ваљда из очајничких комерцијалних разлога – на енглеском језику, и то у нади да ће тако наћи повратак на своје место у српској књижевности. Немогуће – стога што његово владање енглеским језиком није било ни издалека дорасло том задатку: без обзира на његове позно стечене дипломе у хотелијерству и међународним односима, енглеска верзија Романа о Лондону трагични је споменик једном очајништву и заблуди, јер због ортографских и језичких грешака тај текст никада није, нити би могао бити, објављен у Енглеској у оном облику у којем је написан”. (Кољевић 2006: 521-522). Иако је сразмјерно брзо одустао од почетне замисли и прихватио се писања на свом матерњем, српском језику, језички проблеми тиме нису били у потпуности отклоњени, о чему убједљиво свједочи рукопис романа, похрањен након пишчеве смрти у Народној библиотеци Србије. Он је препун не само правописних погрешака, него и многих других језичких огрешења, поготово кад су у питању они фрагменти текста писани на енглеском, француском и руском језику. За прво издање требало је уложити велики лекторски напор (при чему је консултован и аутор) да би се дошло до коректне верзије, па ипак је и у том облику текста остало још много сумњивих мјеста. Упркос свим очигледним слабостима те врсте у том замешатељству језика, ријеч је о истински великом роману, једном од највећих које српска књижевност има.

Бар у најопштијим цртама, фабуларна окосница романа је веома једноставна: у њему се прати емигрантски живот руског племића, кнеза Николаја Родионовича Рјепнина и његове жене Нађе, такође племкиње, у Лондону, највећим дијелом током друге послеријатне године. Основни временски оријентири радње назначени су прилично прецизно: поткрај 1946, када почиње активна радња романа, главни јунак је узео педесет трећу, а сирота Нађа четрдесет трећу. Рачунајући од тренутка кад је, заједно са изгнанством, почело и њихово познанство у азовској луци Керч, одакле се након побједи совјетске револуције евакуисао један дио народа и Врангелове бијеле армије, лако је закључити да је почетком романа њихов емигрантски живот већ дубоко зашао у трећу деценију. Прије доласка у Лондон, а то је било у августу 1941, њих двоје су се вјенчали у Атини 1920, а онда наредних двадесетак избјегличких година провели у Прагу, Паризу и Лисабону. Зашто је Црњански за тему свог романа узео живот руских емиграната, кад је већ много боље, и то преко сопственог случаја, познавао прилике у српској емиграцији након Другог свјетског рата? Одговор подразумева двојаку мотивацију. С једне стране, писци веома често темељно трансформишу грађу узету из сопственог живота стварајући умјетничку фикцију, па је тако учинио и Црњански у овом роману. (Примјера ради, ни

Селимовић није могао умјетнички да артикулише смрт рођеног брата све док тај основни мотивациони импулс није, у роману Дервиш и смрт, маскирао смјештањем радње у Босну осамнаестог вијека.) С друге стране, писац је веома добро познавао живот руске емиграције у међуратној Југославији, посебно Србији, и као новинар писао на ту тему, високо цијенећи допринос избјегле руске интелигенције нашој међуратној култури и укупном јавном животу. (Руски емигранти су у Краљевини Југославији били најслободнији и најсрдачније примљени, што је добрим дијелом и лична заслуга краља Александра Карађорђевића. Он је, наиме, добро знао и памтио шта је све за Србију почетком и током Великог рата учинио цар Николај II Романов, стављајући због Срба на коцку и сопствени живот и царство.) Романом о Лондону је тако, између свега осталог, умјетнички враћен и дотад невраћени, велики српски дуг најтрагичнијим историјским губитницима у двадесетом вијеку. Црњански је као писац остварио у великој мјери поистовјећење са својим јунаком, уткивајући у његов лик не само околности сопственог живота у лондонској емиграцији већ и сопствене идеолошке, философске и политичке начине.

Роман је временски остварен на два основна плана: времену активне радње у сразмјерно кратком, једногодишњем периоду и времену ретроспективно представљене радње, углавном у дијалогским сегментима Николајевих и Нађиних разговора или, претежније, у сјећањима главног јунака на предратни, односно претходни емигрантски живот. Приповиједање је дато у трећем лицу, али са веома упечатљивим и необичним помјерањима која као да се на моменте стапају с првим лицем и свијешћу јунака, и уз карактеристично назначење наратора као присутног лица које познаје особе о којима приповиједа. То учачава одмах на самом почетку романа: “Сви се писци романа слажу, углавном, када је реч о свету у коме живимо. То је, кажу, нека врста велике, чудновате, позорнице, на којој сваки, неко време, игра своју улогу. А затим силази са сцене, да се на њој више не појави. Никада, – њикагда. Нити зна зашто је у том театру играо, нити зашто је баш ту улогу имао, нити ко му је ту улогу доделио, а ни гледаоци не знају, после, куда је из тог театра отишао. (Ујехал – виче неко у једном вагону подземне железнице у Лондону.) Писци кажу и то, да смо, само при том силаску са позорнице, сви, једнаки. И краљеви, и просјаци. *Egalite. Fraternite* – чујем како неко виче, немо, у једном вагону подземне железнице, у Лондону. То што виче, читалац ће упознати у идућем поглављу. То је неки човек, у војничком изношеном шињелу, каквих је у Лондону, кад ова прича почиње, било, много.”⁰³ Кад се овом наводу дода још и наредна реченица која говори о томе да се свијет у цјелини да сагледати још само у неком старом планетаријуму, добићемо као неку микрослику читавог романа. Заиста, гото-

⁰³ Сви наводи из романа дати су према критичком издању које је приредио Светозар Кољевић, а подаци о издању дати су у Литератури. Овај навод је са почетне, седме странице.

04 Према Цацићевом суду, то је она специфичност која Роман о Лондону одваја од свих других романа Милоша Црњанског који носе ваздушни, свјетлосни елемент и имају усходећу вертикалу. "Шта се збило с ваздушним Одисејем из прозе Црњанског. Најпре је њега и његове другове Кирка претворила у свиње (то се често догађа ратницима када уплове у мирнодопске воде). Када Рјепнин, неколико пута, излазећи или улазећи у велики казан лондонске подземне железнице, спонтано и очајнички, мрмља себи у браду "Кирка, Кирка", он доиста не мисли на познату лепоту чаробнице, већ на црну магију њене моћи којом је рашчинила људе. Али још један преображај – у овој књизи у којој је метаморфоза једна од кључних речи – погодно је ове путнике и њиховог гордог вођу. Они више нису витезови без-конечног путовања, протагонисти величанственог путописа у коме ће метаморфозирати дематеријализујући се. Они су Одисеј и његови сапутници из XXVI певања Дантеовог Пакла: све је завршено, заставе су скинуте с јарбола пијаног брода што светом лута, сваки је награђен према коду унапред прописаном." (Цацић 1995а: 168-169).

во све је ту: и почетна фигура као карактеристичан лајтмотив, и специфични начин и ритам приповиједања, и упечатљив поглед на свијет. Роман о Лондону је, како запажа Петар Цацић књига о Паду,⁰⁴ књига без простора среће, чак ни оног жуђеног, осовљена на двије опсесивне слике: "једна је осујећеног лабуда, лабуда који не лети, понекад мртвог лабуда, скрханих крила; друга већ много учесталија и с јасним симболичним значењима – јесте слика подземља, адског простора, у ствари, подземне железнице која симболише отуђени живот велеграда и једне високоразвијене урбане средине". (Цацић 1995а: 168).

Лајтмотиви су често и омиљено средство у приповиједању Црњанског, они су код њега повлаштени елеменат у структури романа. Највећим дијелом управо преко њих се креирају ликови са својим погледима на свијет, специфичним унутрашњим животима и карактеристичним осјећањима. Један од таквих лајтмотива, можда и најважнији у роману, јесте Рјепнинова мисао о самоубиству, која се јавља одмах у почетку, упорно периодично обнавља и на крају се досљедно постварује као чин. Понеки од ликова у роману, исто тако, представљају лајтмотиве, односно функционишу по принципу лајтмотива. Типичан такав лик је Барлов, Рјепнинов друг из њихове петроградске младости, частан и храбар војник као и он. Барлов је у стварном поретку романа већ одавно мртав, али је непрестано жив у мислима главног јунака кад год је у прилици да доноси неку одлуку. Функција тог лајтмотивског лика-сјенке веома је важна, преко њега се активира иронијска нота Рјепнинове свијести, као битан чинилац унутрашње равнотеже лика. Од посебне је важности свеприсутни лајтмотив који се тиче главног града Енглеске, он је тај који у пуној мјери оправдава и наслов романа. У књизи он постоји готово искључиво у облику визије главног јунака, човјека тешко угрожене егзистенције и још теже подривеног идентитета, па онда није ни чудно што се тај град најчешће приказује као нека грдна препотопска неман која изјутра прождире људе и трпа их у огромну утробу подземне жељезнице, а предвече их избације из те утробе и расипа којекуда. "Четири милиона душа станује у Лондону, а осам у ширем Лондону, али, у ствари, четрнаест милиона душа ухваћено је у мрежу Лондона. Живи око Лондона, долази у Лондон, пролази, ради, нестаје у Лондону, а нико никог не зна у том астрономском конгломерату." (11) Град је у роману као неки паралелни главни лик преко кога онај прави јунак сагледава сопствени положај у животу и с којим не престаје да се спори. Црњански је, у ствари, први српски писац који је успио да оствари богату романескну слику једног модерног мегалополиса са свим оним што му као нарочит облик модерног живота припада, а каквог никада није било на његовом Балкану и који је једна врста метонимијског приказа укупне западне цивилизације.

Страност је најкраћа и најтачнија ријеч којом би се могао представити Рјепнинов емигрантски живот у Лондону; њему је у том граду и тој земљи све, без изузетка, туђе и неприступачно, као што је и он, са свим што носи у души и свијести, стран и несхватљив свима око себе. То осјећање отуђености, егзистенцијалне мучнине, језе и страха бивао је чест предмет умјетничког интереса и других значајних европских писаца који стварају кад и Црњански. “Питање облика и смисла живота, људске среће и несреће, не поставља се унутар одређене средине у којој јунак живи – него управо оне средине у којој човек ништа не налази, нема шта да тражи, у којој не може и неће да живи. Полазна тачка смисла – какве су могућности живота унутар средине с којом човек нема ничег заједничког – радикална је и грозоморна; као код Кафке, донекле код Форстера, делимично код Камија. Јер Рјепнин није само, као г. К., заокружен апсурдом властите земље и рођењег језика; он није само, као неки Форстерови јунаци (Филдинг, на пример, или гђа Мор), у процепу између своје и туђе цивилизације, у процепу њихових међусобних неспоразума. Код њега чак нема ни оних тананих нити језика, асоцијација, које спајају Мерсоа с апсурдом који га окружује: Рјепнин је тотално осамљен у амбијенту с којим га ни језик не спаја.” (Кољевић 1989: 400). Егзистенцијални простор у коме јунак романа живи своје посљење дане, прије неголи се запути у изабрану смрт, а након што је и вољену жену послао тетку у Америку да би је поштедио тешко подношљивих понижења, представља простор чисте самоће и радикално искуство прекида свих веза са свијетом који га окружује.⁰⁵ Он чак неће сазнати ни то да Нађа носи њихово заједничко дијете, што је могла бити његова посљедња копча са стварношћу и разлог да се настави живот.

Иако је ријеч о јунаку модерног романа, у Рјепнину постоји нешто старинско што је у модерном свијету углавном изгубљено, једна жива и дјелатна енергија унутрашњег бића која га утврђује у увјерењу да живот без идеала, живот сведен на голе прагматичне чињенице није живот достојан човјека и да га тако обездуховљеног не треба живјети по сваку цијену. Отуда, парадоксално, својим завршним чином без опозива Рјепнин осваја простор неприкосновене и безграничне слободе. “А кад се, ујутру, разведрило, нико није питао: како се један од чунова, крај једног купалишта, одрешо, и, зашто су га нашли на неколико стотина јарди, од обале, запљускиваног од таласа којих је, то јутро, већ било. Нити су новине, чак ни у Фоукстону, чуле, о неком пуцњу, после поноћи, у мраку, мада ветар, и вода, преносе звукове, и надалеко. Нити је то море избацило неки леш, идућих дана, ту, под високом, белом стеном кречњака, иако је, после, целе зиме, ту, земљу, таласима, као грмљавином, тукло. Само је са светионика, на висини те велике стене, којом се парк завршавао, треперила једна светлост,

05 “Зашто тако пропада човек који је чинио услуге Енглежима за време рата, гасећи пожаре од непријатељских бомбардовања, који је, уз то, припадник једне емиграције која, уме да се самоорганизује а и да потпоможе своје припаднике. Одговор ваља потражити у Рјепниновом карактеру, али и у његовом концепту живота. Рјепниново пропадање не би било тако потпуно када би се он понашао као већина његових сународника у емиграцији. Он није спреман да буде *useful* (користан). То, практично, значи, да ради за Енглеску, али против своје земље. То је оно што чини моралну драму овог романа. Одбијајући да буде *useful*, Рјепнин пада све ниже, материјално. Осећање части надвладао је чак и љубав према Нађи, којој, овакав какав је, не може помоћи и од које се, коначно, раздваја.” (Цаић 1995а: 176).

целе ноћи, трепетом, као да, ту, земља показује неку звезду." (516) Тако завршава живот јунак који је изгубио све, а сачувао само своју руску душу. Тако, у дубокој и ледној води океана, са тешким цаком, излетничким, на рамену, скончава човјек који више није могао да поднесе притисак завичајне носталгије. Овај роман, као нека дуга и веома болна поема о муци странствовања, исписан је – како и наслов овога текста каже – у славу те дивне и страшне носталгије, осјећања које је Милош Црњански као дугогишњи емигрант тако добро познавао. Оно је и њега каткад тјерало на мисао о смрти али, срећом, код великог писца, за разлику од његовог јунака, то није била трајна и кобна мисао већ тренутна и пролазна примисао.

ЛИТЕРАТУРА

Кољевић 1989: Светозар Кољевић, Руски Лондон Милоша Црњанског. Поговор у: М. Црњански, Роман о Лондону (Друга књига); Свјетлост, Сарајево.

Кољевић 2006: Светозар Кољевић, Проблеми и начела припреме критичког издања *“Романа о Лондону”*; у: М. Црњански, Роман о Лондону (Дела Милоша Црњанског. Том дванаести); Задужбина Милоша Црњанског, Београд.

Кољевић 2015: Светозар Кољевић, Између завичаја и туђине. Сусрети различитих култура у српској књижевности; Академска књига, Нови Сад.

Кољевић 2012: Никола Кољевић, Београд као Итака и Суматра. У: Класици српског песништва. Дела Николе Кољевића. Том IV; АНУРС – ЈП Службени гласник, Бања Лука – Београд.

Петровић 1975: Растко Петровић, Општи подаци и живот песника. У: Рађање модерне књижевности. ПОЕЗИЈА. Приредили Сретен Марић и Ђорђије Вуковић; Нолит, Београд.

Цацић 1995а: Петар Цацић, Роман о Лондону или књига о Паду. У: Повлашћени простори Милоша Црњанског. Сабрана дела Петра Цацића. Четврти том; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Цацић 1995: Петар Цацић, Град сунца или Ламент над Београдом. У: Повлашћени простори Милоша Црњанског. Сабрана дела Петра Цацића. Четврти том; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Александар Поповић

О српској ћирици на ѿошћанским машеријалима Утарске

Гледајући из перспективе године у којој овај текст настаје и у којој ће бити објављен, неком млађем читаоцу је тешко да замисли да се, пре времена компјутера, паметних телефона и електронске поште, комуникација између удаљених људи и места одвијала класичним телефоном, а пре његове широке употребе, само поштом. Данас је и у туристичким местима тешко пронаћи разгледницу, а када се и ако у некој забаченој радњи и пронађу, ретко имају релативно прихватљиву, модерну слику, а да нису пожутеле од сунца и извитоперене од вишегодишње адсорбоване влаге. Ако стрпљиви трагач разгледницу и пронађе, готово је извесно да ван поште неће моћи да нађе поштанску марку неопходну да разгледницу отправи на пут.

Прошлост је, а ње се сећају и старији од аутора ових редова, била другачија. Као што је са растом употребе мобилних, па паметних телефона и електронске поште, опадао значај класичних телефонских линија, тако је много раније, у временима када је телефонски апарат био новитет и ексклузива, исписани папир, у коверти или не, био уобичајени начин да се вест, службена или приватна, пошаље. Могуће да не би било погрешно закључити, а истинитост закључка би неко ко се бави поштанском историјом могао да потврди, да је поштански саобраћај, и у смислу броја пошилака и развијености поштанске мреже, крајем деветнаестог и почетком двадесетог века био интензивнији него што је у земљама у окружењу данас. Путовања, приватна или чешће службена, официра, чиновника, учитеља, њихова приспећа, макар и краткотрајна, у одређена места, су довела до то-

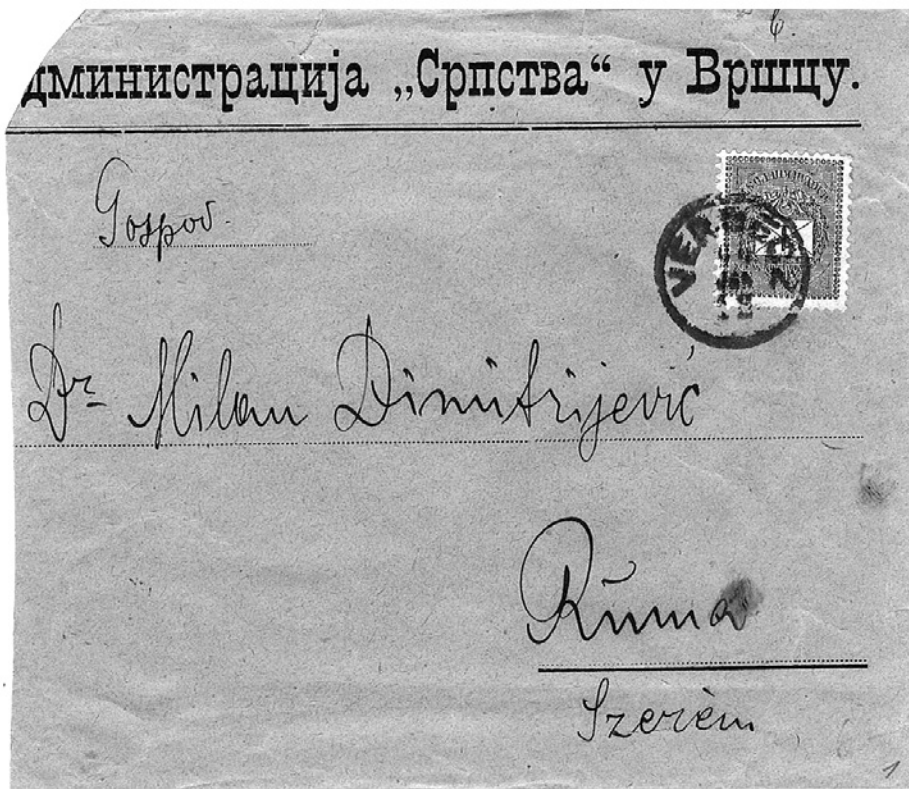
Hérnem szeretem lenne szives
 tudósítani hogy lehetne-e Kapri
 Onoknál az "exercises szimmi nap-
 tart", magyar szöveggel vasárnapi-
 tesben is milyen arban de csak
 is magyar szöveggel tisztelttel
 Hérnem lenne szimmi tudósítás
 hogy Kapri Onoknál is
 magyar ország.

Honais György szives
 Csavaiak János. Csavaiak m.

га да и већа села имају своје разгледнице, које су најчешће, али не увек, правили локални фотографи. Дописнице су, мимо разгледница, биле други уобичајени начин да се пошаље нека једноставна или компликована вест, комуницира понекад и о сасвим баналним темама. Крајем претпрошлог, и у добром делу прве половине прошлог века су дописнице и разгледнице биле најсигурнији начин да се некоме нешто јави, честита рођендан, извести о доласку у неко место, имале су отворени садржај, који је морао због расположивог, ограниченог простора, да буде кратак. Писма су била скупља за слање, али је коверта штитила њихов садржај који је могао да буде знатно дужи од онога које су разгледнице и дописнице могле да подрже.

Нисам историчар, и због тога ће овај текст вероватно пратити оне бољке које су присутне онда када о прошлости пишу они који је воле, али нису њену методологију истраживања школски завршили. Филателиста сам. Често сам, гледајући материјале на аукцијама, а и оне су сада, у складу са временима, углавном онлајн, наилазио на оне који нису везани за поштанске марке и периоде њиховог саобраћаја који ме интересују, али су значајни и овако или онако су везани за бивствовање и историју српског народа и простора на којима је живео. Први је такав случај била коверта адресирана на Вилхелмину Вукомановић Карацић, ћерку Вука Карацића. Сама по себи неугледна, са франкатуром која није ретка, њена је вредност била само у имену примаоца. А то је име, од оних који су на аукцији у иностранству учествовали, једино мени било важно, или сам само ја учинио напор да истражим имена на ковертама, у мору материјала који је на аукцији представљен. Купио сам је.

Тако је почело стварање једне мале колекције, потколекције, филателистичких материјала који су везани за живот нашег народа у Угарској. То ми није био колекционарски приоритет на почетку, више збирка куриозитета, куповао сам их када су класични филателистички експонати који су ме интересовали били прескупи, када нисам имао новца, када нисам успео ништа из своје колекције да продам, а разгледнице, дописнице и коверте, попут оне са Мином Карацић често значајне само мени, су биле подношљивих цена. Наставио сам пре свега да сакупљам разгледнице са православним црквама у тадашњој Угарској, али и друге материјале који би се појавили и били приступачни. Временом се искристалисао део колекције који заправо говори о употреби ћирилице у поштанском саобраћају и на јавним местима у деловима Монархије, поглавито у Угарској, у којима су живели Срби. Опис једног сегмента тог дела колекције је тема овог текста. Формално, то је збир експоната, писама, дописница и разгледница на којима је ћирилица. Суштински, она говори о животу нашег народа у деловима

Ovdaz i smatam se miy opatze — sirotki naravnari.
 Tami su vece blesny Meham — Davidj varokij, i
 itamo se rojmo Sreben oko 1894-5 rojme. Pogubese
 su veoma sirotki, ve tamo u smatam gofo gero
 ako naravné deso atro. Ne moze zvarivno
 pravati, to kar di mi zvarivno usdam osavalo
 di mi verito a potzetno mi je daju tova mi to mi je
 stalo na jednom mestu, vero kao siroka meva se to
 ovirine. Ne znam da mi di petas dines. Ovo mi je
 potzetno daju bi i smatka. Neznam ovprav Jffvez

ЦЕНТРАЛНИ КРЕДИТНИ ЗАВОД ДЕОНИЧАРСКО ДРУШТВО
У НОВОМ САДУ.

Гледам

Dr. Jovan Derits

Ruma
Suznica

(Y) 110-DM

АДВОКАТ
Др. ЂОРЂЕ КРАСОЈЕВИЋ
КАРЛОВИЦИ.

ADVOCAT
Dr. Gjorgje Krasojević
KARLOVITZ

Б. и. у. р. о. ф. т.

Dr. Milan Dimitrijević
Kod Luke Georgijevića

Ruma

Аустро-Угарске, појављују се кроз њу, као пошиљаоци или примаоци, велики и помало заборављени сународници наши.

Први су део тог материјала фирмиране коверте, коверте на којима је већ био унесен назив привредног друштва или личности која је пошиљалац. До скора је била прилично уобичајена појава, није сасвим замрла ни данас, да у реткој комуникацији поштом, субјекти шаљу коверте које су унифициране и на којима је већ унесен назив фирме и њена адреса. У тексту ћу, пишући о ковертама и фирмама, наводити њихова имена онако како су оне правописно веровале да их треба написати. Највећи део ових коверата које сам сретао, а биле су ћириличне, су из Срема. Такве су коверте “Српског есконтног деоничарског друштва у Митровици”, “Митровачке Штедионице”, “Земунске Штедионице акцијског друштва” (са грешком и удвојеним “р” у речи “друштво”), “Првог Голубиначког парног млина”, “Првог Паромлинског Деоничарског Друштва у Старој Пазови”. Готово је извесно да су у њима били искључиво послом инспирисани папири, сви су слани на једну исту адресу, Јовану Шевићу, краљевској јавном биљежнику, понегде означеном и као “високочасном господину”, у Руму. Интересантна је, поготово, једна од коверата “Српског есконтног деоничарског друштва” у Митровици, на којој се види и где је штампана. Ћирилицом је, у дну, јасним словима означена штампарија Ђорђа Ивковића у Новом Саду. Сам је Јован Шевић, прималац ове силне кореспонденције, био веома интересантан човек, стални учесник политичких борби у Срему, вишеструки посланик Народне странке (1887. у срезу Добринци, 1897. и 1901. у срезу Хртковци, 1892. је одустао од кандидатуре због другог кандидата своје странке). Осим што је био нотар, био је и адвокат, а политички га је одредило припадништво Народној странци. Био је као преписан политичар ових простора из наших дана. Када је 1906. Народна странка угашена, задржао је мандат, а у архивским материјалима и новинама из времена изборних кампања је често везиван за подмићивање бирача на начин на који је тада то чињено, печењем и алкохолним напитцима различите јачине.

Наилазио сам на ову врсту коверата са ћириличним натписима које су слале и фирме ван Срема, у Бачкој (“Централни кредитни завод деоничарско друштво Нови Сад”, “Меленачка Штедионица Удеоничарско друштво”), Банату (“Администрација “Српства” у Вршцу) или Хрватској (“Српска Банка деоничарско друштво” Загреб).

Сличне су коверте, са ћириличним натписима, користили и људи који су били, данашњим језиком речено, предузимачи или се бавили јавним послом. Адвокати др Петар Марковић из Земуна, др Ђорђе Красојевић из Сремских Карловаца, др Васа Милошевић из Старе Пазове, апотекар Г. Петровић из Митровице, и господин који на својој коверти не наводи зани-

Др. Петар Марковић
адвокат, Земун.

1898 12
Dr. Petar Marković
odvjetnik, Zemun.

Величаном господину
Др. Јовану Левићу
Кр. јаном вилејничу

Ruma

2 Sprachl. ZEMUN Jug/ung.

G. PETROVIĆ,
APOTHEKER IN MITROVITZ.

Г. ПЕТРОВИЋ,
АПТЕКАР У МИТРОВИЦИ.

Volgebovan

Корн Др. Ј. Левићу
Кр. нотару

Ruma

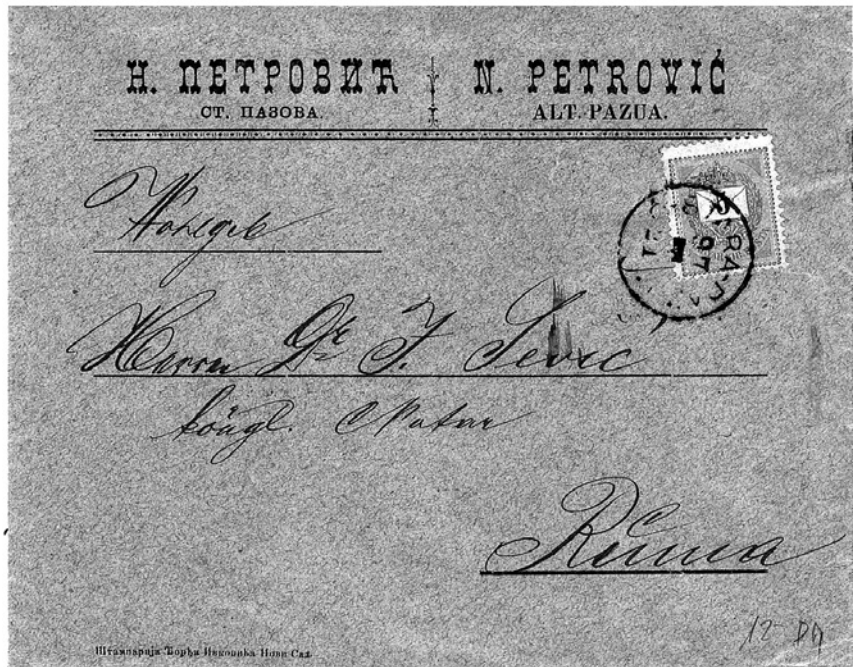
Из историје и културе

мање, Н. Петровић, опет из Старе Пазове. Интересантно је да су сви они на ковертама имали двојезичне натписе, да су углавном бирали немачки као други језик, вероватно због великог удела немачког становништва у мести-ма у којима су живели, али да је један од њих, земунски адвокат Марковић, одабрао да се на другој половини заглавља коверте представи као “odvjetnik” из “Zemun”-а. Нису се, у погледу другог језика, претерано разликовала привредна друштва. Бирали су углавном немачки, осим описаних Вршчана и Новосађана којима је српски назив, сматрали су, био довољан. Назив Старе Пазове се, видимо по ковертама Пазовчана Милошевића и Петровића, мењао, овај други 1897. године на коверти наводи место као Ст. Пазова и Alt Pazua, а 1904. године Васа Милошевић већ сматра да су Стара Пазуа и Stara Pazua довољно добри називи, док је поштански жиг и налепница препоручене поште и даље носио мађарски назив овог места, Ópazua.

Све су наведене коверте са изузетком меленачке, слате, судећи по поштанским маркама и жиговима одлазних пошта, у последњој деценији деветнаестог века. Меленачка је интересантна не само зато што је други језик на њој мађарски, већ и зато што је послата непосредно након окончања Првог светског рата у Загреб, па у себи садржи типичну постратну мешавину различитих пошта и поштанских надлежности: поштанска је марка она коју је издавала краткотрајна српска администрација у Темишвару након окончања рата између новембра 1918. и јула 1919., а служила је за плаћање поштарине диљем јужног дела Угарске, ознака препоручене поште из Меленаца је заостала из угарских времена, а нечитак је ћирилични печат цензуре Српске војске из Великог Бечкерека. Ова је коверта, без обзира на хаотично време у коме је послата, је вероватни доказ да су овакве, ћириличне, коверте постојале и биле у оптицају све до распада двојне монархије. Већ је речено, Меленчани су поштовали своје мађарске комшије, ова коверта је једина у мојој збирци у којој је други језик на фирмираној коверти мађарски.

Пажљиви ће посматрач приметити да су све ове поштанске коверте са ћириличним натписима биле послате адресантима чија су имена и адресе биле неведене на латиници. Постоји у мојој колекцији један број оних коверата, нефирмираних, које су биле адресиране на ћирилицу, и путовале из неког од места у Аустро-Угарској до места у истој државној творевини, што је значило то да су они које би пошиљке испоручивали примаоцу, овако или онако знали да читају ћирилично писмо. Другачије би, реално, тешко било очекивати да писма нађу примаоца. Слато је тако већ споменутом Јовану Шевићу, све уредно са “Високородном господину”, писмо где је ипак Рума исписана латиницом.

Прво
Паромлинско Деоничарско Друштво
у Ст. Пазови.

Erste
Dampfmühl-Actien-Gesellschaft
in Alt-Pazua.

Jun

Dr Jovan Sevic

Ruma.

СРПСКА БАНКА
ДЕОНИЧАРСКО ДРУШТВО
ЗАГРЕБ.

SERBISCHE BANK
ACTIENGESELLSCHAFT
AGRAM.

1899

Gospod.

Gra Jovan Sevic

Ruma

Ген.

Zagreb (1) 14-11

Употреба ћирилице приликом адресирања писама није била ограничена на приватну пошту. Службена пошта, пошиљке од институције ка институцији, су такође биле адресиране овим писмом. Тако 12. јула 1862. године Срески суд у Товарнику шаље писмо, све ћирилицом адресовано “Славном Краљевском Градоначалству у Земуну”. 1864. исто тако славно, али овај пут “царско-краљевско војнодопулнително заповједништво” у Новом Саду добија писмо које му шаље “велики Суд Среза Румског”. Садржај је сачуван, писмо је, вероватно због службених потреба, писано на немачком. 1863. године “Славни Краљевски Жупански Судбени Стол” у Вуковару из Вршца добија писмо које је адресирано ћирилицом, франкирано, има поштанске марке, и сасвим је јасно прошло све фазе поштанског саобраћаја.

Није неочекивано да је ћирилица коришћена приликом адресирања поштанских пошиљака које су упућиване свештеницима и великодостојницима Српске православне цркве. Године 1862, оне исте у којој је товарнички суд отпратио писмо у Земун, Земаљски школски савет у Темишвару именује за привременог управитеља Српске учитељске школе у Сомбору Ђорђа Бранковића. Њему десет година касније, 1872. године, парохија у Станишићу шаље писмо, адресирано на ћирилицу. Он је у том тренутку протопрезвитер, тако је и насловљен, и један је од, након што га је владика бачки Платон Атанацковић за сомборског свештеника поставио, најзначајнијих људи ове вароши. Био је посланик из Сомбора на свим српским народно-црквеним саборима од 1861. до 1882. године, и, на почетку, велики присталица Светозара Милетића и Српске народне слободоумне странке, а тек касније, због јаког антиклерикалног става Милетића, улази у сукоб са њим. Вељко Петровић је сведочио да су му отац и деда говорили да је цар Фрањо Јосиф вазда инсистирао да му, када би год долазио у Сомбор и западну Бачку, прота Бранковић прави друштво. Био је, након сомборске епизоде, од 1882. до 1890. године темишварски владика, а потом архиепископ карловачки и патријарх српски од 1890. до 1907. године.

И другим су будућим карловачким архиепископима писана и ћирилицом адресирана писма. 1865. је ћирилицом, и то на старословенском, препорученом поштом, уредно франкирано, из Чакова, родног места Доситеја Обрадовића, упућено у Арад писмо Прокопију Ивачковићу. Човек који је дванаест година пре тога са места крушедолског архимандрита хиротонисан за арадског епископа је рођен у Делиблату, као Петар Ивачковић, у свештеничкој породици. У компликована времена раздвајања црквене организације Срба и Румуна и одвајања румунских православца од карловачке митрополије, бива прво под ингеренцијом румунске митрополије, а доцније и архиепископ сибињски. 1874. бива биран за митрополита карло-

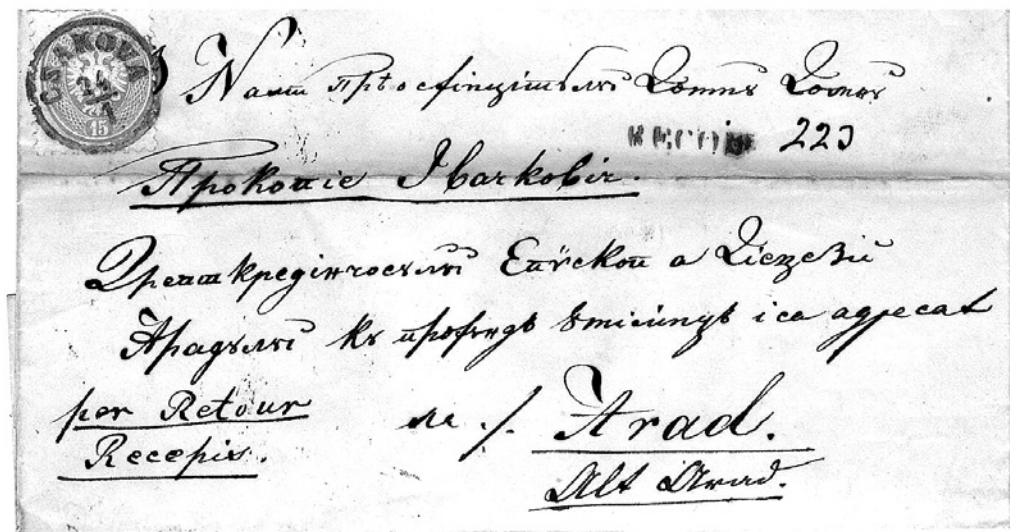
вачког, а након повлачења живи и на патријаршијском имању у Даљу. Сахрањен је, као и Георгије Бранковић, у Сремским Карловцима.

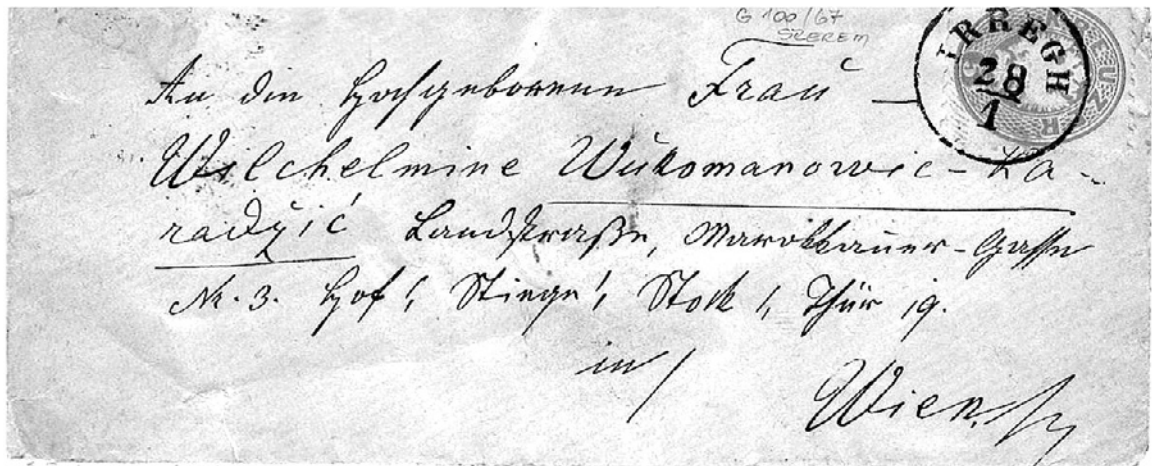
Прота Василије Живковић, који је и право уз богословију завршио, је остао у народном сећању можда више упамћен као песник него као свештеник панчевачки. Написао је “Радо иде Србин у војнике”, али и песму посвећену Светозару Милетићу “Орао кликће са висине”, која је касније прерађена у верзију која слави Карађорђа Петровића. Од 1845. је био парох панчевачког Успенског храма, омиљени свештеник Панчеваца, национални радник, човек широких знања и интересовања. Умро је 1891., а ковински су му Срби ћирилицом адресирали писмо као “Консистиријума вршачког Приседнику” 1872. године.

Када су Срби Темишварског Баната бирали своје посланике за Велику народну скупштину у Новом Саду у новембру 1918. године, међу 72 посланика из 36 општина, изабрали су и Слободана Костића, протојереја-ставрофора, једну од најмаркантнијих личности српског свештенства у Румунији 20. века. Био је парох у Мехали, служио је у једној од три српске цркве у Темишвару. Током Великог рата је провео две године као војни свештеник у Ваљевском округу и оставио две књиге као сведочанство о ратним страдањима Србије. Практично је од смрти владике Георгија Летића 1935. године био први човек СПЦ у Румунији. У тешким околностима после Другог светског рата, успео је, све до пензионисања да, онолико колико је то било могуће, сачува српску цркву. Аутор је неколико драгоцених шематизама онога што је мање или више била Темишварска епархија Српске православне цркве. Њему је послата, латинично адресирана и хунгаризована, са Kosztity Szlobodan у адреси, ћириличним писмом исписана дописница из Сараволе, поморишког села близу Великог Семиклуша у коме и данас живи српска мањина. Моле одатле проту да изда, ако може бесплатно, зарад војничења, крштеницу младићу рођеном у Мехали, а чији су родитељи јако сиромашни (“сирови” на више места у тексту).

Можда није сасвим у складу са насловом, Угарском и адресом или текстом на ћирилици, али јесте са темом, навођење на овом месту два примера, једног тршћанског, неугарског и ћириличног, и једног великокањижког, угарског и латиничног.

Крајем се осамнаестог и у првој половини деветнаестог века у Ђузепинској и Франческанској четврти Трста насељавају Срби. Многи од њих дижу палате које по њима и данас носе имена, када већ потомака људи који су их градили на тршћанским улицама нема. Један од њих, важних тршћанских Срба који се међу првима 1821. населио у Трсту, је Александар Ковачевић. Трговац, родом из Мостара, умро је 1874. године, био је у неколико наврата председник Црквене општине, велики приложник цркве Светог Спири-

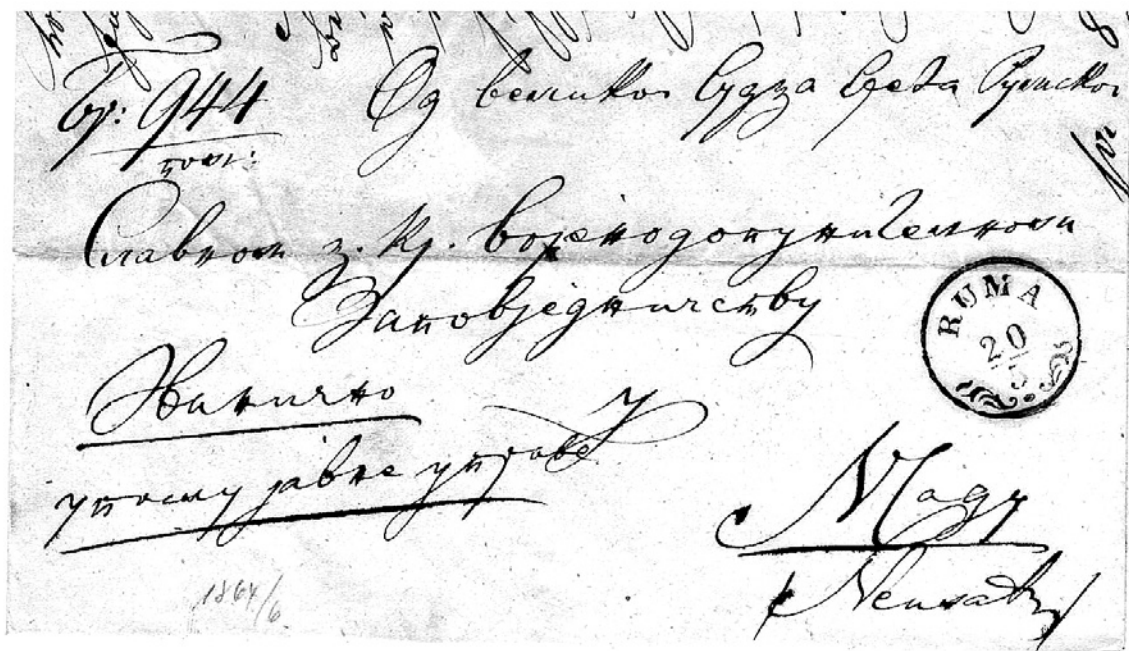
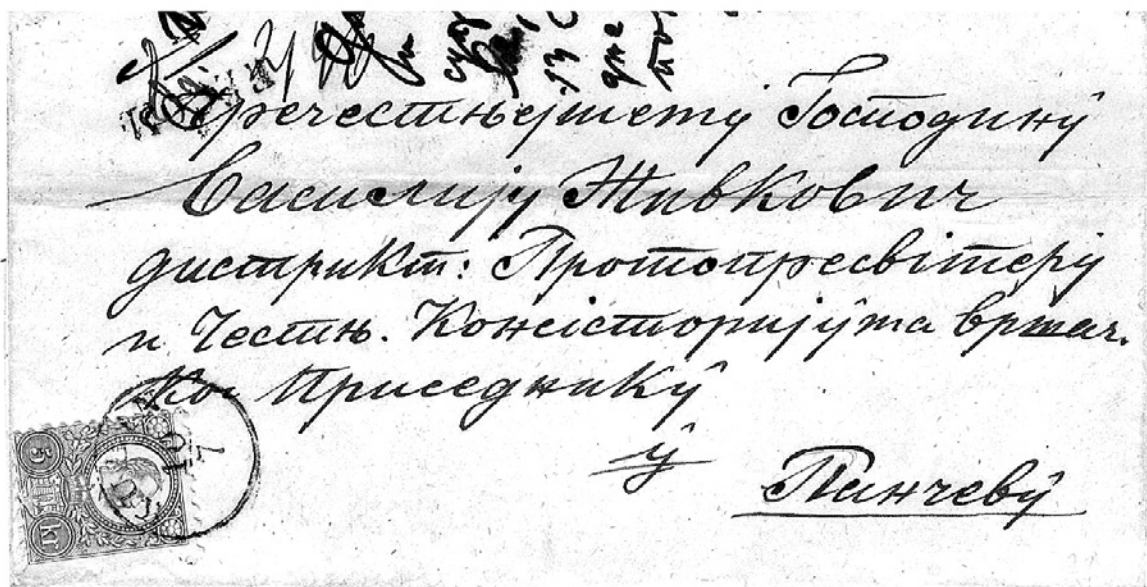
дона, најзападније европске српске православне цркве грађене пре двадесетог века. Овој цркви поклонио је престону икону Богородице, због чега је забележен у књигама као “добротвор” Српске православне црквене општине. Као трговац и бродовласник, имао је широку кореспонденцију, па су честа писма и дописнице адресиране на њега. Ретке су, међутим, коверте исписане ћирилицом, попут оне (“Господару Александру Ковачевићу у Тријест”) која му је послата из Дубице.

Миљивој Јосифовић, један од од последњих преосталих Срба у Великој Кањижи, председник Црквене општине, човек заслужан за изградњу неколико фабрика у овом граду, аутор плана о развоју пет трамвајских линија које би олакшале превоз у тадашњем центру мађарске пивске индустрије, био је инжењер, и попут Ковачевића, имао разгранату пословну кореспонденцију. Вероватно је имао проблем са пошљаоцима који су се мучили са исписивањем његовог презимена, те је штампао дописнице са сопственом адресом. Дописница није била ћирилична, направио је ту Јосифовић компромис, штампао их је латинично, али без мађарске транскрипције, користио је уместо тога латинично “ћ”.

Пуно је интересантних и куриозитетних ситуација када се посматра једна скромна колекција материјала угарских пошта. Јожеф Ковач из Чанадпалоте, места у данашњој Мађарској близу тремеђе са Румунијом и Србијом, насеља у коме није било присуства српског живља, али у близини Надлака, Чанада и Батоње, места са српском мањином, на мађарском пише писмо “Српској књижарији и штампарији Браће М. Поповића у Новом Саду”. Мађар пише Србину на мађарском, али је адреса ћирилична, дописница је послата 1900. године, додато је латинично име града одредишта, али је на крају и натпис *Szerbia*. Као да Јожеф Ковач није сасвим добро знао где је Нови Сад у том трену. Дописница је, судећи по долазном новоградском жигу, стигла на одредиште. Нико није преправио ништа на адреси. Ни име државе.

Из Панчева у Коложвар стиже писмо, адресирано на мађарском, Милану Лазаревићу. Моји покушаји да истражим ко је био господин Лазаревић и шта је радио након студија права у Клужу (у адреси је наведено на мађарском да се ради о “господину студенту права”) није дао резултат. Он се ћирилицом, на писму које му је из Панчева упућено за Клуж, потписује, и читко пише “Примљено у Клужу 18.12.1905 ујутро у 8.00”.

На разгледницама у Угарској је било потпуно уобичајено коришћење ћириличног писма у штампаном тексту, уз слике храмовних објеката. Разгледнице са призорима цркава у Чакову, Будиму и Српском Сенмартону то доказују. На оној из Српског Сенмартон се види, уз нову цркву и зид старе, поред гроба мајке Доситеја Обрадовића. Обе цркве постоје и данас, као

№ 14. Срб Народно: Банѣ Савинишкој

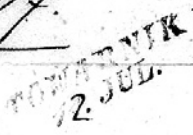

Пречестљивењу Сомогур
Серѣио Франковур, Шваб:
превртлеу Сомогур Савоко:
порвластоу.

2* Off.

J. Lombor
Lombor

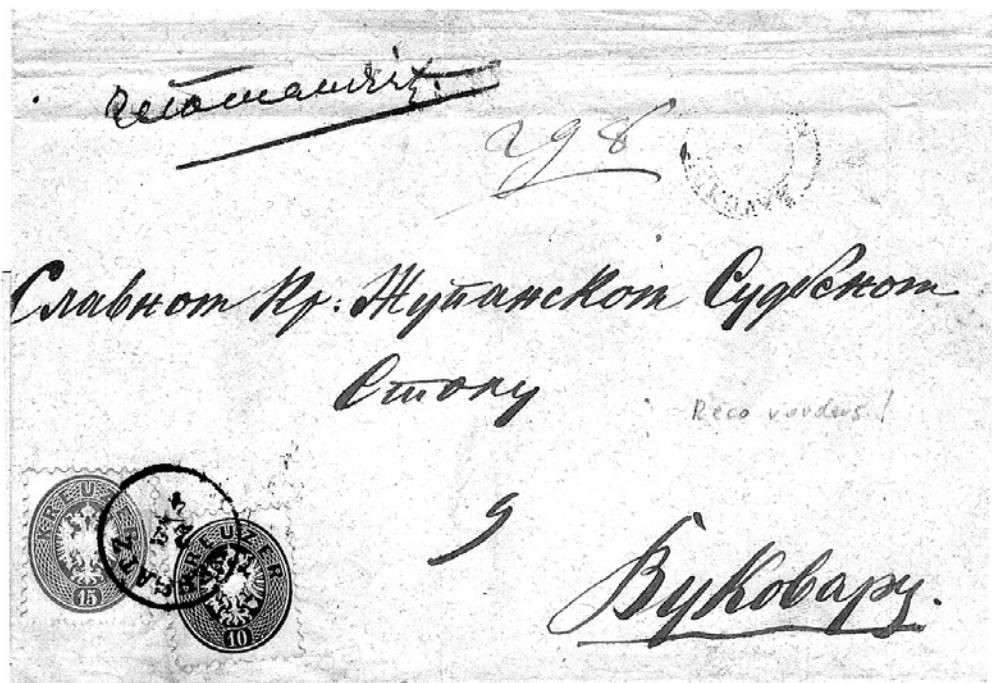
№ 787. Срб Народно: Банѣ Савинишкој

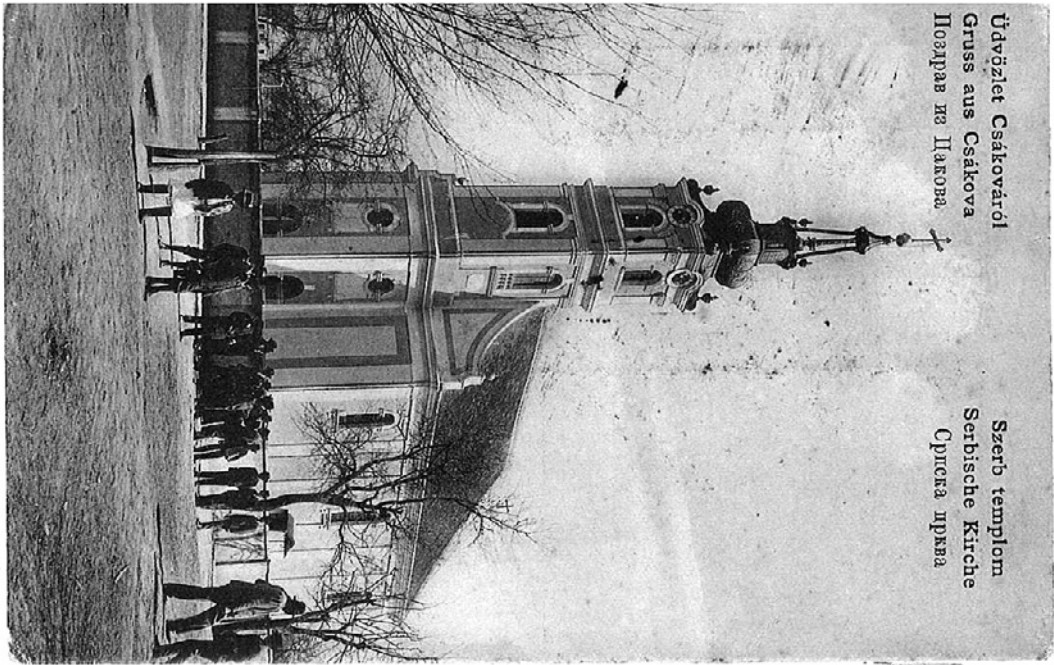

Савком Ср: Трагомагалмисеу

Миливо.

Семур
Semlin

и она у Чакову, која је изграђена на земљи која је Обрадовићима припадала. Сенмартонска је иначе упућена, исписана ћирилицом, госпођи Јулкици Михајловић у Вршац, додуше, како би се спречиле било какве суспекције, преко њеног оца Николе. Будимске цркве са разгледнице више нема. Тешко је оштећена у бомбардовању Будимпеште од стране Англоамериканаца током рата, а онда је 1948. године, на Стаљинов рођендан, потпуно срушена. Србима је у граду, на пештанској страни остала мања црква. Остао је и назив Епархије. На месту на коме је будимска црква била, данас је крст. И остала је разгледница, као траг постојања. Са ћириличним натписом.

Озбиљнији би истраживач поштанског саобраћаја, поготово ако је и историчар, свакако могао да пружи више података и дубље се посвети истраживању ћирилице и њене употребе у поштанском саобраћају Аустро-Угарске. Овај је текст само скица настала на основу материјала које је аутор текста сакупио у својој колекцији. Оно што је сасвим извесно је да је ћирилица била коришћена на територији Угарске, у њеним деловима где су Срби живели, да су на овом писму биле штампане коверте, адресиране коверте и дописнице, и попуњаване дописнице и разгледнице. Јасно је такође, да она ни на који начин није била дискриминисана у поштанском саобраћају, нити су поштански радници на било који начин вршили исправке ћирилично означених, адресираних, или исписаних пошиљака. Пошиљке су, без примедби, испоручиване адресантима, попут оних исписиваних латиницом. Свако од читалаца овог текста има право да у себи повуче паралелу и да себи одговор на питање како би на територији доброг дела бивше државе, оне настале 1918. године, ове и овакве поштанске пошиљке, адресиране или исписане ћириличним писмом, прошле. Где би и да ли би стигле? Каква је судбина ћирилице у некадашњим угарским и аустријским земљама где Срби живе данас?

Игор Мркаљ

Српско пјевачко друштво “Обилић”

(Глина, 1944. – Загреб, 1949.)

01 Игор Мркаљ, “Глина - партизанска пријестолница”, *Новости : самостални српски тједник*, Загреб, бр. 769, петак, 12. рујан 2014., прилог Кроника, стр. 4.

02 Симо Тесла, ““Обилић” је пјесмом јуначно борце и подизао борбени дух народа”, *Просвјета*, Загреб, год. XVIII, бр. 485, априла 1961., стр. 12–13.

Зaista је тешко побројати све што је значајно за повијест Хрватске везано за Глину у Другом свјетском рату, а данас готово потпуно скрајнуто и заборављено. Међу многим таквим збивањима из 1944. године, када је Глина ослобођена и заједно са сусједним Топуском била партизанска пријестолница антифашистичке Хрватске⁰¹, посебно се издваја оснивање Српског пјевачког друштва “Обилић”, што је био још један вид рада на еманципацији Срба у Хрватској. Овогодишња 75-та годишњица настанка друштва повод је да се подсетимо како је дошло до његовог оснивања, тко су били његови најистакнутији чланови и каква је била његова даљња судбина.

Иницијатива да се оснује пјевачко друштво поникнула је у Српском клубу вијећника ЗАВНОХ-а, једнако као и читав низ других српских националних институција створених унутар партизанског покрета. Задатак да окупи око 40 бораца од којих је требало да се оснује Српско пјевачко друштво “Обилић” добио је војно-политички руководилац Симо Тесла.⁰² За диригента будућег пјевачког друштва изабран је Јаков Мицулинић, некадашњи први челист оркестра Краљевске гарде и предратни управитељ Музичке школе у Београду, који је био капелник партизанског духачког оркестра.

Како би успјешно окупили људе, Симо Тесла и Јаков Мицулинић добили су од тајника ЗАВНОХ-а др. Павла Грегорића писмо препоруке насловљено свим органима власти да се овој двојници помогне у избору људи за будући хор. Исто тако, Главни штаб Народноослободилачке војске и пар-

Барјак СПД "Обилић" у Глини, 22. листопада 1944.
(извор: Архив Срба у Хрватској, кутија 32, инв. бр. 730)

Обред и посвета барјака на рушевинама глинске православне цркве, 22. листопада 1944.
(извор: Градски музеј Сисак, Фототека, инв. бр. 1195)

Обред на рушевинама глинске православне цркве, 22. листопада 1944.
(извор: Архив Срба у Хрватској, кутија 32, инв. бр. 731)

Посвета барјака у Глини,
22. листопада 1944.
(извор: Градски музеј
Сисак, Фототека, инв. бр.
1200)

Обред на рушевинама
глинске православне цркве,
22. листопада 1944.
(извор: Драган Чубрић,
Момчило Крковић,
Страдање Срба у
Православној цркви у
Глини и рушење споменика,
Београд 2005., стр. 22;
аутори погрешно датирају
фотографију на 30. септембра
1944.)

тизанских одреда Хрватске упознао је војне јединице са овим задатком и наговјестио долазак Тесле и Мицулинића. И заиста, овај необични двојац ускоро креће у обилазак банијских, кордунашких и личких бригада, као и једне приморско-горанске, и започиње потрагу за музички образованим људима којих је било мало или их уопће није било.

Због борби које су те јединице водиле понекад је овај пионирски посао око окупљања људи био знатно отежан. Но, они су често одлазили на прве борбене линије. Било је послје и шала на рачун тога, попут оне Николе Грубора, команданта 35. личке дивизије, који је приликом сваког каснијег сусрета с Теслом и Мицулинићем причао: “Пуца се на све стране, борбе се воде и, док митраљези пјевају тра... тра... тра..., они ми одводе једног по једног борца иза букве и музицирају – ла... ла... ла...”.

Организатори хора настојали су да и састав друштва буде разноврстан, што је такођер представљало тешкоће у окупљању људи. Ипак, у сједиште друштва у Глини пристизали су стално нови чланови из свих крајева Хрватске. Тако је дошла једна група Славонаца те неколико пјевача из Хрватског приморја и Далмације. Када је на крају изабрано четрдесетак чланова друштва, диригент Мицулинић могао је почети с основним увјежбавањима, што је био доста напоран и тежак посао. Но, показало се у већини случајева да се располагало са талентираним, иако музички необразованим појединцима. Упорним радом брзо се прешло на лакше, а затим и на теже хорске композиције. Истовремено, за све чланове друштва организиран је опћеобразовни течај, који се наставио учењем плесних игара и подуком правила лијепог понашања. Кроз све те облике рада и музичко образовање (солфеђо, повијест музике, техника вокалног музичког изражавања, читање нотних знакова, итд.), чланови “Обилића” стјецали су одређена знања и припремали се за јавна наступања.

Први неслужбени наступ, којем су присуствовали само високи руководиоци на челу с политичким комесаром Главног штаба Хрватске др. Владимиром Бакарићем, одржан је у Топуском, поводом прославе дана Велике октобарске револуције. Два тједна касније, 20. листопада 1944., основано је у Глини Српско пјевачко друштво “Обилић”. За првог предсједника изабран је пуковник Станко Ђаница Опачић, за потпредсједника генерал-мајор Павле Јакшић. Друштво је имало и своју заставу – српску тробојку украшену ћириличним називом друштва и црвеном петокраком у средини, гдје су у везу били исцртани пушка и гусле. Застава је била израђена од свиле, за коју сувременици тврде да је у Глину стигла из Загреба!

Свечаном посвећењу заставе на рушевинама глинске православне цркве 22. листопада 1944. присуствовао је партизански војнополитички врх (командант Главног штаба Хрватске генерал-лајтнант Иван Гошњак и по-

Представници партизанског војнополитичког врха заједно с представницима савезничких војних мисија на посвећењу барјака СПД “Обилић”; стоје, с лијева на десно: командант Главног штаба Хрватске генерал-лајтнант Иван Гошњак, совјетски мајор Василиј Петровић Григорјев, политички комесар Главног штаба Раде Жигић и британски капетан Вурд у Глини, 22. листопада 1944. (извор: Наш глас, Загреб, год. III, бр. 1, јануар 1996., стр. 26)

Српско пјевачко друштво “Обилић” са посвећеним барјаком на рушевинама глиנסке православне цркве, 22. листопада 1944. (извор: СКД “Просвјета”, Регистар културне баштине, Фототека)

- 03 Тошо Драгнић, "Велико слање у Глини. Поводом освешања барјака Српског пјевачког друштва "Обилић" литургија, парастос, благодарење и посвета барјака", Српска ријеч : орган Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а, год. II, бр. 25, 1. новембра 1944., стр. 3.
- 04 "Банијски времеплов : ниједи свједоци времена", Наш глас : лист за друштвена питања Срба у Хрватској, Загреб, год. III, бр. 1, јануар 1996., стр. 26–27, гдје се документира њихово присуство у Глини, међутим, уз фотографију нису наведена имена ни савезничких, нити партизанских официра.
- 05 Бранко П. Сучевић, "Успомене на оснивање "Просвјете" и "Обилића"", Српска ријеч, Загреб, год. VII, бр. 284, 18. новембра 1949., стр. 2.
- 06 "Српско културно-просвјетно друштво "Просвјета"", Напријед : орган Комунистичке партије Хрватске, год. II, бр. 80, 21. студени 1944, стр. 4; "Рад Срба у Хрватској на културном уздизању. Основано је Српско културно-просвјетно друштво "Просвјета"", Српска ријеч, год. II, бр. 28, 23. новембра 1944., стр. 3.
- 07 "Стоти јубиларни концерт "Обилића"", Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 64, 31. августа 1945., стр. 6.

литички комесар Главног штаба Хрватске Раде Жигић),⁰³ као и представници савезничких војних мисија (совјетски мајор Василиј Петровић Григорјев и британски капетан Burd).⁰⁴ Том се приликом у Глини окупило неколико хиљада људи, бораца и учесника народноослободилачког покрета. Као упечатљиво свједочанство тог времена, остао је снимак чланова Српског пјевачког друштва "Обилић" приликом посвећења заставе. То посвећење на рушевинама окрвављене Пресвете Богородице, а у партизанским униформама пуно је симболике и темељних протурјечја која ће обиљежити настанак и трајање "Обилића". Навечер је у препуној дворани хотела Касина приређена свечана академија на којој је "Обилић" одржао свој концерт са богатим програмом српских и хрватских борбених пјесама.⁰⁵

Непуних мјесец дана касније, 18. студеног 1944., поновно у Глини, "Обилић" наступа у умјетничком програму поводом оснивања Српског културног друштва "Просвјета".⁰⁶ До краја 1944. "Обилић" је на ослобођеном територију Хрватске, посебно Далмације, приредио преко 50 концерата, од којих је најзначајнији онај од 6. просинца 1944. у Задру. Новински чланци говоре да је тада у просторијама тзв. Турских кућа Српско пјевачко друштво "Обилић" приредило вокални концерт чијој је изведби, у којој је отпјеван низ "партизанских и савезничких пјесама", присуствовало преко 8.000 слушалаца.

Друштво биљежи запажене наступе и почетком наредне 1945. године. Повијесни извори говоре да је 7. сјјечња Српско пјевачко друштво "Обилић" извело врло успјелу приредбу у сплитском казалишту, а да је 21. истог мјесеца судјеловало у Шибенику на свечаној академији поводом 21. годишњице Лењинове смрти. У истом граду, али неколико дана касније, 27. сјјечња, "Обилић" судјелује и на Светосавској бесједи. Након успјешне турнеје по Далмацији друштво је врло активно и наступа у готово свим већим мјестима Хрватске. Послије ослобођења Карловца и Огулина, "Обилић" је гостовао и у овим градовима, а 2. липња 1945. наступио је по први пут у ослобођеном Загребу. Такођер је са великим успјехом обишао Славонију и Војводину, гдје је примљен са живим одушевљењем. По повратку у Загреб, "Обилић" је 25. коловоза 1945. одржао свој стоти концерт.⁰⁷

Иако обиљежени идеологијом, резултати у раду овог друштва били су озбиљни, а његова важна улога на културно-просвјетном пољу настављена је и током наредне 1946. и 1947. године. Међу бројним наступима тог времена издваја се велики концерт "Обилића" у Глазбеном заводу Хрватске у Загребу од 17. свибња 1947., којем су присуствовали бројни представници тадашњег културног и јавног живота.

Srpsko pjevačko društvo "Obilić,"

iz oslobodjene Hrvatske na svome putu po Dalmaciji, priredjuje koncert u _____ dne _____ 1944 god.

U programu su zastupljene srpske, hrvatske, partizanske i ruske pjesme.

Poslije programa narodno veselje.

Плакат са турнеје СПД "Обилић" по Далмацији из просинца 1944.

(извор: фонд Знанствене књижнице Задар, у којем се налази седам примјерака једног те истог плаката "Обилића" димензија сса 48×28 см. У тисканоме тексту плаката остављене су празнине за ручни упис мјеста, дана и мјесеца одржавања концерта с отиснутом 1944. годином.)

- 08 Чедомир Вишњић,
Партизанско љетовање:
Хрватска и Срби 1945-
1950, Загреб 2003.
- 09 Српско певачко друштво у
Загребу: Споменница о
прослави
шездесетгодишњице,
1877-1937.; види претисак
и предговор објављен у:
Љетопис СКД Просвјета,
свезак XIX, Загреб 2014.,
стр. 199–218; Вокални
ансамбл "Ватрослав
Лисински": 100.
годишњица оснутка,
Загреб 2010., стр. 18.
- 10 "Пјевачки збор "Брат-
ство-јединство" на про-
слави "Просвјете""
Српска ријеч, Загреб, год.
VII, бр. 285, 25. новембра
1949., стр. 3.

Ипак, касних 1940-их политичка судбина више није била наклоњена овдашњим Србима, који су се кроз ратне и поратне године пробили до партијског и државног врха тадашње федералне Хрватске.⁰⁸ Она је била још мање наклоњена Српском пјевачком друштву које убрзо потпуно нестаје са јавне сцене. Данас знамо да се после ослобођења Загреба "Обилић" ујединио са старим загребачким "Српским певачким друштвом"⁰⁹ и наступао све до травња 1949. године, када се ујединио са Хрватским пјевачким друштвом "Лисински" у ново друштво имена "Братство-јединство", које је угашено након неколико година.¹⁰

Но кад се с ове данашње дистанце осврнемо на судбину Српског пјевачког друштва, основаног у Глини ратне 1944., не бисмо требали губити из вида једну важну чињеницу: у вријеме утемељења "Обилић" се борио за идеју слободе што је тада значило много више од идеје идентитета.

Библиографска биљешка

“Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске, Одјел информација, дне 7. VIII. 1944. Предсједништву ЗАВНОХ-а” у: ЗАВНОХ. Зборник докумената 1944. (Од 10. свибња до 31. просинца), Загреб 1975., документ бр. 67, стр. 228–231. Извјештај Одјела информација ЗАВНОХ-а Предсједништву ЗАВНОХ-а о раду Одјела у српњу 1944. У опширном извјештају, којег потписује Младен Ивековић, пише како је атеље Културно-умјетничког одсјека израдио нацрт за штампил “Српског клуба”, затим насловну главу за лист “Српска Ријеч”, као и “нацрт за заставу српског пјевачког друштва “Обилић”” (стр. 230).

“Оснива се српско пјевачко друштво “Обилић”“, Српска ријеч: орган Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а, год. II, бр. 20, 1. августа 1944., стр. 3. Кратка, али прва и важна новинска вијест, која гласи: “У свестраном раду, Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а, приступио је оснивању српског пјевачког друштва “Обилић”, које ће својим пјесмама проносити славну прошлост и садашњу борбеност српског народа широм наше отаџбине.“

“Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а, дне 12. VIII. 1944. Другу Чалић Душану, члану Српског клуба” у: ЗАВНОХ. Зборник докумената 1944. (Од 10. свибња до 31. просинца), Загреб 1975., документ бр. 72, стр. 241–243. Писмо упућено Душану Чалићу о задацима Српског клуба: “Истовремено вам јављамо да смо приступили организовању српског пјевачког друштва “Обилић”. То ће бити мушки пјевачки збор од 40 пјевача. Затим српско просвјетно друштво, [које ће сакупљати] приче и чланке, те документа из овога рата. Потребно је да задужите свакога тко умије да пише, да нам опише и пошаље: све бојеве и јуначке подвиге сваког погинулог или живог борца. Затим злочине почињене над Србима од почетка до данас. Ништа се не смије пропустити ни заборавити.” (стр. 242). Писмо потписују Станко Опачић, секретар и Богољуб Рапајић, потпредсједник Српског клуба.

“Свечаност у Глини”, Банијске вијести, Издаје Окружни НОО, бр. 89, понедељак 23. X 1944., стр. 4. У чланку пише: “У јутро 22. X. 1944. г. стизале су у Глину колоне народа окићене националним заставама и транспарентима. Све се то сакупљало око развалина православне цркве гдје се одржао парастос за покој душа невино покланих Срба и гдје се

извршило посвећење прве српске националне заставе у Хрватској, заставе српског пјевачког друштва “Обилић”. Овој великој свечаности присуствовали су и наши највиши руководиоци у Хрватској: Иван Гошњак, командант Главног Штаба Хрватске, Раде Жигић, комесар Главног Штаба, Марко Белинић и Фрањо Гажи, чланови ЈНОФ-е за Хрватску, Богољуб Рапајић, представник Српског клуба, представници савезничких мисија СССР-а и Америке, и представници свих наших организација. Послије свечаних црквених обреда говорио је поп Душан а онда је посвећена застава, која је дана првом српском пјевачком друштву “Обилић”.” Након бројних говорника, “поп Душан је прочитао поздравно писмо Монсињора Svetozara Rittiga. Са свечане академије послани су телеграми маршалу Титу, АВНОЈ-у, Националном комитету, Централном комитету К.П. Хрватске“, стоји у чланку којег потписује Младен [Ивековић].

“Из говора на посвети прве српске заставе”, Банијске вијести, бр. 91, субота 28. X 1944., стр. 3. Чланак доноси изватке из говора Марка Белинића и Фрање Гажија те “попа Душана“, који је изјавио: “Има људи који питају зашто се ово зове Хрватска. Хрватска се зове зато, што се Србија зове Србијом. Нама је равноправан живот овдје потпуно загарантован, јер је ово наша Хрватска домовина.“

“Основано србско пјевачко друштво “Обилић”“, Слободни дом: главно гласило Хрватске сељачке странке, год. II, бр. 16, 29. листопад 1944., стр. 4. “На рушевинама србско-православне цркве у Глини, у којој је године 1941. заклано и поубијано неколико стотина Срба, обављена је, у недјељу, 22. листопада свечаност посвећења заставе Србског пјевачког друштва “Обилић”. Свечаности је присуствовало много народа, Срба и Хрвата. Говорио је православни свештеник Душан Рашковић, а затим је Фрањо Гажи, поздравио оснивање “Обилића” као Хрват и као предсједник Извршног одбора Хрватске сељачке странке. У име Јединствене народно-ослободилачке фронте говорио је друг Марко Белинић. Још су говорили: православни свештеник Илија Ђук и предсједник Окружног НОО-а за Банију Симо Тодоровић. На крају је прочитано писмо жупника цркве св. Марка мсгр. др. Svetozara Rittiga, у ком поздравља оснивање “Обилића””.

Тошо Драгнић, “Велико славље у Глини. Поводом освећења барјака Српског пјевачког друштва “Обилић” литургија, парастос, благодарење и посвета барјака“, Српска ријеч : орган Српског клуба вијећни-

ка ЗАВНОХ-а, год. II, бр. 25, 1. новембра 1944., стр. 3. Најопширнији приказ оснивачке скупштине друштва од 20. листопада 1944. и најопширнији приказ свечаног посвећења заставе на рушевинама глинске православне цркве од 22. листопада 1944. Ријеч је о драгоцјеном и незаобилазном извору, који детаљно приказује збивања у Глини тих дана. Тако се у чланку наводи да је за предсједника Српског пјевачког друштва “Обилић” изабран пуковник Станко-Ћаница Опачић, члан предсједништва ЗАВНОХ-а, за потпредсједника генералмајор Павле Јакшић, начелник Главног штаба Хрватске, за секретара Бранко Сучевић, вијећник ЗАВНОХ-а, за благајника Ђуро Узелац, вијећник ЗАВНОХ-а. Затим су наведена имена чланова предсједништва: др. Дане Медаковић, директор гимназије у Загребу, Душко Бркић, члан Предсједништва ЗАВНОХ-а, Раде Жигић, политкомесар ГШХ, пуковник Богдан Орешчанин, командант 4. корпуса, генерал-мајор Петар Драпшин, замјеник команданта ГШХ, мајор Богољуб Рапајић, потпредсједник Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а и Миле Почуча, члан Предсједништва ЗАВНОХ-а. Такођер су наведени чланови пленума, укупно њих 17, те почасни предсједник “Обилића” др. Раде Прибићевић. “22. октобра о. г. у Глини је на свечан начин прослављено оснивање Српског пјевачког друштва “Обилић” и освећење барјака, кога су извезле марне руке омладинка Глине.” Ток прославе: “Свечаност је отпочела служењем литургије уз чинодејствовање свештеника Душана Рашковића, Илије Ђука, Александра Скочића, Ратка Јелића, Јована Јавора, Герасима Курбалије и јерођакон Рувима Штрбца. На јектеније је одговарало Српско пјевачко друштво “Обилић”. На рушевинама глинске српско-православне цркве ... био је подигнут скроман олтар. Мноштво народа, Срба и Хрвата из Глине и опћина Бојна, Хајтић, Класнић, Глински Тртник, Дреновац, Градац, Бачуга, Шушњар, Станковац и Јукинац присуствовало је литургији и прослави, као и делегације са Кордуна, из Плашког, Слуња, Скрада, Приммишља, Двора и Војнића.” Свечаности су такођер присуствовали “члан Извршног одбора Јединствене народно-ослободилачке фронте Хрватске Марко Белинић, претсједник Извршног одбора ХСС-а Фрањо Гажи, командант Главног штаба НОВ и ПО Хрватске генерал-лајтнант Иван Гошњак, политички комесар Главног штаба Хрватске Раде Жигић, шеф војне мисије СССР-а мајор Василиј Петровић Григорјев, претставник англо-америчке војне мисије капетан Берд, затим чланови Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а мајор Богољуб Рапајић, ...” Вршењу литургије присуствовала је почасна чета војске, “...а после литургије одржан је парастос жртвама покланима у глинској цркви и свим борцима палим у ослободилачкој борби.” Након парасто-

са говор је одржао свештеник Душан Рашковић, који је, између осталог, рекао: “Ми отслужисмо парастос свијетлим душама да би им била лака земља-мати. Овдје, на овом мјесту – у храму Божјем, стрељано је 500 невиних људи, жена и дјеце, заклано преко 1000, а преко 12.000 их је силом покрштено.” У чланку даље пише: “Затим је, као израз захвалности ослободиоцима Београда, послје парастоса отслужено благодарење. ... Након благодарења приступило се старом српском обичају, сјечењу славског колача и освећењу барјака.” Говор је одржао свештеник Илија Ђук, након чега је кум барјака др. Дане Медаковић узео барјак и приступило се освећењу. Након краћег говора др. Медаковића барјак је предан друштву “Обилић”. Затим су говорили домаћин прославе мајор Симо Тодоровић, послје њега Фрањо Гажи и Марко Белинић, да би након тога свештеник Илија Ђук прочитао поздравно писмо монсињора др. Svetozara Rittiga, у којем, између осталог, пише: ““Обилићу” честитам славу од свега срца. Нека му нова освећена застава буде увијек знак и симбол узвишених српских просвјетних и националних идеала.” Овим је пријеподневни дио прославе завршен, након чега је за госте и делегате приређен заједнички ручак у просторијама Омладинског дома и Окружног НОО-а Баније. “Истога дана на вече у дворани “Касина” приређена је свечана академија, којој су присуствовали позвани гости, грађанство Глине и много народа из околине. На академији је први пут јавно наступило Српско пјевачко друштво “Обилић”, пјевајући српске и хрватске народне пјесме, те руску пјесму “У бој за рођину” и “Пољуска” и америчку револуционарну пјесму “Колумбија”. Пјевачи су уложили много труда у свој рад и постигли лијепе резултате. Бурним плеском и одобравањем наградили су присутни младо пјевачко друштво “Обилић”.”

“Посвета заставе Српског пјевачког друштва “Обилић” у Глини”, Напријед: орган Комунистичке партије Хрватске, бр. 77, 31. листопада 1944, стр. 5. “У великим данима нашег скорог ослобођења доживјела је Глина један значајан дан“, стоји у чланку поводом посвећења заставе новооснованог Српског пјевачког друштва. Потом је дан хронолошки приказ цјелокупне свечаности, чији је први дио био “посвећен сјећању на невине жртве усташког крволоштва.” Након што је на рушевинама православне цркве одржан парастос и посвећена застава друштва, у чланку се наводи како је то друштво “основано на побуду Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а с циљем да још више продуби братске везе између наших народа и на културном пољу.” Затим је наглашено како су “највиши представници наше војске и цивилне власти присуствовали овој свечаности“, као и представници савезничких војних мисија.

“III. окружна конференција антифашистичке фронте жена Баније”, Напријед, год. II, бр. 80, 21. студени 1944, стр. 5. “У присуству од преко 400 жена одржана је 11. и 12. о. мј. III. окружна конференције Антифашистичке фронте жена Баније.” На конференцији у Глини такођер су присуствовали представници осталих организација, као и представници војне и цивилне власти. “Након тога извеле су Српкиње и Хрватице котара Глина народно коло “Јединство” уз пјесму о развоју народно-ослободилачке борбе, коју су саме другарице спјевале. Српско пјевачко друштво “Обилић” отпјевало је неколико пјесама, а чланови Централне казалишне дружине извели су умјетнички програм.”

“Српско културно-просвјетно друштво “Просвјета”“, Напријед, год. II, бр. 80, 21. студени 1944, стр. 4. “Дне 18. студеног о. г. одржана је оснивачка скупштина Српско-културно-просвјетног друштва “Просвјета”. Ово друштво основано је на иницијативу Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а, а оснивачку скупштину отворио је Душко Бркић, секретар Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а. У свом говору он је подвукао значај оснивања овог првог културно-просвјетног друштва Срба у Хрватској. ... Увечер истога дана одржана је свечана академија поводом осnutка “Просвјете”. Пригодни програм извели су чланови Централне казалишне дружине, пјевачко друштво “Обилић” и глумба IV. корпусу НОВЈ.”

“Рад Срба у Хрватској на културном уздизању. Основано је Српско културно-просвјетно друштво “Просвјета”“, Српска ријеч, год. II, бр. 28, 23. новембра 1944, стр. 3. Опширан, детаљан и врло важан чланак посвећен оснивачкој скупштини Српског културно-просвјетног друштва “Просвјета”, која је одржана “18. новембра 1944. у Глини”. Истог дана навечер одржана је и свечана академија на којој је председник друштва др. Дане Медаковић одржао реферат. “Послије реферата др. Медаковића, Српско пјевачко друштво “Обилић” отпјевало је неколико српских пјесама и руску пјесму “Пољуска“, а затим је музика 4. корпуса НОВЈ отсвирала двије увертире. Свечана академија је завршена са позоришним приказом од руског писца Никитина “Дошао ђедо“, који су успјешно извели чланови Централне казалишне дружине с познатим забавачким глумцем другом Циличићем у главној улози.”

“Кроз нашу земљу”, Напријед, год. II, бр. 83, 12. просинац 1944, стр. 5. Кратка вијест о томе да је Српско пјевачко друштво отпутовало на турнеју кроз Лику и Далмацију. “Прву приредбу дао је “Обилић” у Слуњу,

гдје је примљен врло срдечно.” Затим се наводи да је “након приредбе у Кореници, гдје је судјеловао на прослави годишњице II. засједања АВ-НОЈ-а”, збор наставио пут за Обровац и даље у Далмацију.

“Поздравни телеграми”, Српска ријеч, год. II, бр. 30, 7. децембар 1944., стр. 4. У рубрици поздравних телеграма, издваја се телеграм Српског пјевачког друштва “Обилић” упућен у ослобођени Београд тамошњем Српском пјевачком друштву “Обилић”. Телеграм гласи: “Приликом обнављања Вашег пјевачког друштва “Обилић” које је под насилничким терором окупатора и домаћих издајника било приморано да престане с родољубивим радом, ми Вам шаљемо наше искрене братске поздраве.” Затим се каже да су у току Народно-ослободилачког рата, Срби у Хрватској пришли дјелу његовања српске народне културе. Вођени истим циљевима “Обилићи” ће у будућности, продубљујући своје узајамне везе, вјерно служити циљевима које су себи поставили – дизати и његовати културу српског народа. Гордим Београдом заориће борбена пјесма новог “Обилића”, пјесма братства и јединства свих народа Југославије.” У потпису: предсједник Друштва пуковник Ђаница Опачић и секретар Бранко Сучевић.

“Културне приредбе у Задру”, Билтен ЈНОФ Хрватске за округ Задар, год. I, бр. 68, 14. просинца 1944, стр. 3. У чланку се наводи како је на својој турнеји по Далмацији Српско пјевачко друштво “Обилић” приредило “6. просинца у просторијама Турских кућа успјели Вокални концерт. У изведби отпјеван је низ партизанских и Савезничких пјесама. Приредби је присуствовало преко 8.000 слушалаца.”

““Обилић” у Далмацији”, Српска ријеч, год. II, бр. 33, 29. децембра 1944., стр. 4. Приказ турнеје по Далмацији, гдје је “Обилић” свуда наишао на “срдачан дочек”. “Међу најуспјелијим приредбама била је она у Задру, том напаћеном нашем граду који је годинама однарођиван и заклањан од свега што је славенско.” Поред Задра, “Обилић” је гостовао у Смилчићу, а “најљепши дочек му је приређен у Новиграду гдје живи само хрватски живаљ”, пише Српска ријеч. “Послије приредбе у Бенковцу одлази у Книнску крајину која је три и по године подносила пашовање Ђујића, а сада слободна радосно дочекује и поздравља “Обилића”.”

“Прослава ослобођења Задра”, Напријед, бр. 83, 12. просинац 1944, стр. 5. “3. XII. прослављено је ослобођење Задра. На великом тргу у Задру

било је окупљено око 8.000 људи из Задра и околице” те народа из Новиграда, Обровца и читаве Буковице. Међу бројним говорницима био је и Богољуб Рапајић, потпредседник Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а. “Након митинга одржана су спортска натјечања и културно-умјетничка приредба, коју је извела казалишна дружина 19. дивизије, српско пјевачко друштво “Обилић” и казалишна дружина Округног НОО-а Задар.”

“Српско пјевачко друштво “Обилић” у Сињу”, Слободна Далмација, Сплит, год. III, бр. 103, недјеља 7. сијечња 1945., стр. 7. “На Силвестрово су стигли у Сињ чланови српскога пјевачког друштва “Обилић”. Народ је браћу Србе срдечно дочекао“, јавља Слободна Далмација. “Већ исте вечери на Силвестарској забави наступио је и збор “Обилића”. На Нову годину чланови “Обилића” посјетили су сједишта Котарскога и Градскога НОО-а, те неколико обитељи палих првобораца.” Такођер су посјетили и село Главице, гдје су у дворани Омладинског дома отпјевали неколико пјесама. Сељаци овог села примили су их братски.” Након срдачног дочека у Главицама, “дне 2. сијечња збор “Обилића” је приредио вокални концерт у дворани Омладинског дома у Сињу“, гдје су на програму биле разне српске и хрватске народне и борбене пјесме.

“Српско пјевачко друштво “Обилић” у Врличкој крајини”, Слободна Далмација, Сплит, год. III, бр. 104, недјеља 9. сијечња 1945., стр. 3. “Послије успјелих приредаба у книнској крајини, српско пјевачко друштво “Обилић” посјетило је Врлику и дало овдје успјелу приредбу“, јавља Слободна Далмација. Исто тако, “Обилић” је дао концерте у селима, гдје живе “Срби и Хрвати врличке крајине”. У пратњи пјевачког друштва био је потпредседник Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а мајор Богољуб Рапајић, који је на овим приредбама говорио о улози Срба у народноослободилачком покрету, као и о положају Срба у Хрватској. У својим говорима “он је истакао да су једино љубав и братска слога основа за сретан живот наших народа у федералној Хрватској и федералној Југославији.”

“Свечана академија пригодном 21. годишњице Лењинове смрти”, Вијести Ј.Н.О. фронта округа Шибеник, Шибеник, год. III, бр. 111, субота 27. I. 1945., стр. 2. “Српско пјевачко друштво “Милош Обилић” наступило је први пут у нашем граду са двије руске и једном славонском народном пјесмом“, пишу шибенске Вијести. “Овај збор састављен претежито од сеоских омладинаца, у непуна три мјесеца рада под дириговањем Јако-

ва Мицулинића показао је добру увјежбаност и располаже с неколико гласова врло добрих квалитета. Пјесма “Славонски смо млади партизани” на захтјев одушевљене публике морала се поновити“, пише у извјештају са свечане академије, која је одржана у шибенском Народном казалишту.

В. Јелић, “С “Обилићем” по Далмацији“, Српска ријеч, год. III, бр. 36, 2. фебруара 1945., стр. 5. “На својој првој турнеји по Далмацији, Српско пјевачко друштво “Обилић”, је наишло на одушевљен дочек“, пише дописник Српске ријечи. “Задар, у којем су фашистички зликовци деценијама гушили и најмање покушаје родољубља, дочекао је своју српску браћу одушевљено. Пријем у Новиграду, Трогиру, Сињу, Сплиту и осталим мјестима Далмације, остаће незаборавна успомена члановима Српског пјевачког друштва”. У опширном извјештају такођер се наводе концерти “Обилића” у Обровцу, Манастиру Крка и селу Кистање. Дописник Српске ријечи даље пише: “Омладински домови и казалишта били су препуни у свим мјестима, гдје је “Обилић” давао приредбе ... Са Српским пјевачким друштвом дошао је у Далмацију мајор Богољуб Рапајић, потпредседник Српског клуба ЗАВНОХ-а, који је у свим мјестима Далмације, гдје је “Обилић” давао приредбе, говорио о улози Срба у НОП-у“, подвлачећи важност просвјеђивања и културног подизања “наших народа”. Уз текст, објављена је и фотографија чланова “Обилића” како ступају под барјаком свог друштва у једном од далматинских градова.

“Српско пјевачко друштво “Обилић” у Водицама”, Слободна Далмација, Сплит, год. III, бр. 123, недјеља 25. вељаче 1945., стр. 4. Кратка цртица, која гласи: “У Водицама је српско пјевачко друштво “Обилић” дало свој концерт. Народ хрватских Водица је одушевљено примио српску браћу и у великоме броју присуствовао концерту.“

“Српско пјевачко друштво “Обилић” завршило је своју турнеју по Далмацији”, Напријед, бр. 97, 13. ожујка 1945., стр. 4. “Ових дана вратило се српско пјевачко друштво “Обилић” са своје турнеје по Далмацији која је трајала 3 мјесеца. “Обилић” је приредио 50 концерата, којима је присуствовало преко 45.000 људи. Свуда су пјевачи “Обилића” наишли на одушевљени дочек. ... Њихов боравак у Сплиту, Трогиру, Шибенику, Сињу, Водицама, Новиграду ... биле су права манифестација братству српског и хрватског народа. Нарочито срдечно примио је пјеваче “Обилића” српски народ Книнске крајине, Буковице, Котара и Врличке до-

лине“, што је дошло “до најјачег изражаја у порушеном Книну, кад је на збор, гдје је наступио “Обилић”, дошло преко 12.000 људи.“

“Српско пјевачко друштво “Обилић” у Дрнишу”, Српска ријеч, год. III, бр. 38-39, 23. фебруара 1945., стр. 6. “Српско пјевачко друштво “Обилић” на својој турнеји по Далмацији гостовало је 11. и 12. о. мј. у Дрнишу“, јавља Српска ријеч. “На првом концерту, који је био приређен за народ околних српских и хрватских села, као и на другом, за грађане Дрниша, одзив је био преко очекивања. У препуној дворани радосно и задовољно је поздрављена наша народна борбена пјесма“, пише Српска ријеч. “Приредбама у Дрнишу присуствовао је претсједник “Обилића” пуковник Ђаница Опачић. Он је својим снажним говором оставио дубок утисак на слушаоце, поткријепио вјеру у побједу, љубав према НОБ и народним властима, а најоштрије осудио рад домаћих издајца и зликоваца и завршио ријечима: “Никада наши народи неће плаћати цех за 20 годишње лумповање разних мешетара и господара”.”

Петар Кљајић, “Приредба “Обилића” у Грачацу“, Српска ријеч, год. III, бр. 42, 18. марта 1945., стр. 6. “Послије повратка из Далмације Српско пјевачко друштво “Обилић” стигло је у Грачац“, јавља дописник Српске ријечи. “Кроз мјесто се брзо пронио глас да долази “Обилић”. Народ му се весели и очекује га. ... Навече у Дому културе, који је баш тога дана добио електрично освјетљење, дана је приредба. ... Друг Симо Тесла говорио је о раду друштва “Обилић”. Послије поздрава “Обилић” је дао програм, који је био одушевљено примљен.“

“Плодан рад “Обилића”“, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 48, 26. април 1945., стр. 2. “На турнеји по Кордуну Српско пјевачко друштво “Обилић” получило је велике успјехе“, јавља Српска ријеч. “Изводећи своје приредбе по разним мјестима и котаревима на Кордуну, “Обилић” је много допринио чвршћем повезивању српског и хрватског народа. То је његова улога у политичком животу народа. Осим тога ово пјевачко друштво са својим програмом привлачи народ и буди код њега интерес за културно-просвјетни рад.” Примјерице, “на успјелој приредби у самом Војнићу било је присутно око 800 људи. Не мањи успјех получио је “Обилић” у Топуском ... Несумњиво је да “Обилић”, пролазећи кроз многе крајеве наше земље, игра видну улогу како у политичком, тако и у културном издизању нашег народа.“

“Успјела приредба српског пјевачког друштва “Обилић” у Карловцу”, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 51, 24. мај 1945., стр. 8. “Колико је одушевљење грађанства за ту приредбу показује посјет, који је изнад очекивања испунио све и најмање просторије Хрватског дома“, стоји у извјештају Српске ријечи. “Приредба је почела са пјевањем “Лијепа наша” кад су сви присутни устали и одали почаст нашој народној химни. Након тога су отпјевали неколико борбених и партизанских пјесама, хрватске народне пјесме, као и по једну словенску, македонску и руску.” Том приликом Симо Тесла говорио је о задацима пјевачког друштва, то јест о његовој улози да шири братство и јединство између Срба и Хрвата: “Ми се поносимо да у нашем друштву има и Хрвата, с тим још више учвршћујемо братство и јединство наших народа“, што је публика примила одушевљено, пише Српска ријеч.

“Српско пјевачко друштво у Осијеку”, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. X, 28. јун 1945., стр. 5. “Српско пјевачко друштво “Обилић” на своме путу кроз Славонију за Војводину и Београд задржао се пар дана у Осијеку, гдје је 14., 16. и 17. јуна одржао вокалне концерте.” У извјештају се каже да је “Обилић” поред концерта за грађанство “пјевао у засебном програму за радништво осјечких фабрика и на омладинском збору града Осијека.” Наступ у Осијеку “ванредно је успио, те су слушаоци бурним одобравањем наградили одличне пјеваче“, пише Глас Славоније, а преноси Српска ријеч.

“Турнеја “Обилића” по Славонији”, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. X, 6. јула 1945., стр. 5. “Од 11. до 29. јуна Српско пјевачко друштво “Обилић” из Хрватске налазило се у Славонији, гдје је одржало више вокалних концерата.” Након првог и веома успјелог концерта у Осијеку, “19. јуна одржан је успјели концерт у Пакрацу, а дан послије тога у Ораховици. Након неколико дана одржан је концерат у Даљу” у великој дворани која може примити до 2.000 лица и која је била “посве пуна“, јавља Српска ријеч. “На 25. јуна “Обилић” је одржао концерат у селу Борову“, гдје су пјесме биле “нарочито одушевљено примљене”. “Концерту у Борову присуствовао је и велик број радника из творнице Бата“, стоји у извјештају. “На Видовдан, “Обилић” отпјевао је неколико пјесма у Пакрацу на великом збору у Пакрацу.” Овим наступом “Обилић” је завршио своју турнеју по Славонији, након чега је отпутовао у Војводину, гдје ће наставити своју турнеју.

“Српско пјевачко друштво “Обилић” из Хрватске у Суботици”, Вјесник јединствене народно ослободилачке фронте Хрватске, Загреб, год. V, бр. 75, понедељак, 16. септембра 1945., стр. 2. “Српско пјевачко друштво “Обилић” из Хрватске приредило је два концерта у Суботици”, пише Вјесник. За пјевачко друштво се наводи да је састављено “већином од чланова бораца, који су учествовали у ослобођењу наше земље.” Концерти су одржани у дворани градског казалишта. У име “Обилића”, Симо Тесла захвалио се на топлом пријему. Све тачке на распореду присутни су топло поздравили.

““Обилић” се вратио са турнеје по Војводини”, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 60, 2. августа 1945., стр. 4. Опширан извјештај о томе како је на турнеји по Војводини “Обилић” “одржао концерте у Сомбору, Суботици, Бачкој Тополи, Новом Саду, Петровграду и Панчеву.” “Нарочито успјели концерт дао је “Обилић” у Суботици и Петровграду“, данашњем Зрењанину. У Новом Саду “Обилић” је одржао два концерта: први, за рањенике Болнице број 1, који је изведен у малој дворани болнице; и други, за грађанство, који је изведен у великој дворани Дома културе. “Концерту је присуствовало око 1.300 људи“, јавља Српска ријеч. Турнеја по Војводини завршена је концертом у Панчеву на Тргу Слободе, којем је “присуствовало око 4.000 људи који су наградили програм “Обилића” аплаудирањем и цвијећем.”

“Упис у С.П.Д. “Обилић”“, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 60, 2. августа 1945., стр. 5. “С.П.Д. “Обилић” основано 22. октобра 1944. на рушевинама српскоправославне цркве у Глини ... позивље све родољубе који се налазе у Загребу, а који желе да помогну рад друштва као извршујући или помагајући чланови да се упишу као чланови друштва. Упис чланова вршиће се у друштвеним просторијама Прерадовићева ул. 21.”

“Слава пјевачког друштва “Обилић”“, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 61, 9. августа 1945., стр. 8. “На Дан Илинског празника 2. августа у просторијама Српског клуба прослављена је на свечан начин слава српског пјевачког друштва “Обилић”.“ У присуству најистакнутијих представника Срба у Хрватској: министра правосуђа Душана Бркића, потпредседника Владе Федералне Хрватске Раде Прибићевића, председника “Обилића” пуковника Ђанице Опачића и потпредседника Српског клуба мајора Богољуба Рапајића, “свештеник Илија Ђук уз славски колач, свијећу и кољиво, отслужио је славски вјерски обред. ... Домаћин славе, министар грађевина, пуковник и друг Ђаница Опачић, у свом говору

освјежио је оне дане, кад су се наши народи, а најпрви српски народ, ненаоружан, дигли у борбу против туђинца-уљеза.” Затим је говорио о културном уздизању српског народа те оснивању и дјеловању “српског пјевачког друштва, које носи име традиционалног српског косовског јунака Обилића. То је уједно и прво пјевачко друштво у Хрватској основано у току Народно-ослободилачке борбе.“

“Стоти јубиларни концерат “Обилића”“, Српска ријеч, Загреб, год. III, бр. 64, 31. августа 1945., стр. 6. “Српско пјевачко друштво “Обилић” одржало је у суботу 25. августа у просторијама “Коло” у Загребу, свој стоти јубиларни концерат“, јавља Српска ријеч. Потом је дан повијесни осврт на оснивање друштва, које је било “састављено већином од старих бораца и инвалида: Личана, Кордунаша и Банијаца. Некадашњи борци и првоборци који су се јуначки борили против њемачких и талијанских окупатора, марљивим радом успјели су да постану одлични пјевачи.” У непуну годину дана “Обилић” је дао свој Стоти јубиларни концерт, који је публика у Загребу “бурно поздравила”.

“Годишња скупштина Српског пјевачког друштва “Обилић”“, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 89, 22. фебруар 1946., стр. 7. Позив Управног одбора на редовну годишњу скупштину, која ће се одржати “у недјељу 3. марта 1946. год. у пол 10 сати ... у дворани Прерадовићева ул. 18”.

Симо Тесла, “Годишња скупштина “Обилића””: Српско пјевачко друштво Обилић треба да постане репрезентативни носилац наше хорске музике“, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 93, 22. март 1946., стр. 7. Опширан извјештај са редовне годишње скупштине Друштва, на којој су претресена сва питања, проблеми и недостаци у раду. Након што је Скупштина одобрила правила друштва, ријеч је узео “друг Душко Бркић, министар правосуђа, један од оснивача “Обилића””. Он се критички осврнуо на рад друштва, које треба више бригае да води о “уписивању нових чланова” и да “збор попуни новим снагама [како] би “Обилић” што прије постао репрезентативни носилац наше хорске музике.” У извјештају даље стоји: “Нови Управни одбор одржао је своју прву сједницу 16. марта 1946., на којој је извршено конституисање. Почасни председник: Др. Раде Прибићевић, претседник Главног одбора Срба; Претседник: мајор Богољуб Рапајић; Потпредседник: потпуковник Вељко Дракулић и Никола Босанац, учитељ; Благајник: Невенка Борђошки, учитељица; Секретари: Душко Војводић, шеф Кабинета Мин. право-

суђа, Симо Тесла, чиновник Мин. просвјете; За чланове Управног одбора: Стево Зечевић, генерал Милан Купрешанин, Никола Секулић, др. Дане Медаковић, пуковник Станко Бјелајац, Раде Вучковић, Мане Трбојевић, Каја Шушковић, Миле Почуча, Раде Каранфиловић, Бранко Сучевић, Аугуст Гостинчар. ... Затим је конституисан Надзорни одбор, којег чине: “Претсједник: Станко Ђаница Опачић, мин. грађевина. Чланови: Бранко Огњеновић, Чедо Борчић, Чедо Рајачић и Ранко Митић.” Затим се прешло на дискусију о недостацима у досадашњем раду и задацима у будуће. Богољуб Рапајић се такођер критички осврнуо на рад друштва, ријечима да ““Обилић” мора квантитативно и квалитативно ојачати. ... Друг Ђаница Опачић опширно је изнио основни недостатак – неповезаност руководства и чланства“, дајући бројне примјере и приједлоге. На крају скупштине Управни одбор је донио закључке и препоруке за даљњи рад друштва.

Симо Тесла, “Ђурђевдански уранак на Петровој гори“, Напријед, Загреб, год IV, бр. 19, 10. свибањ (маја) 1946., стр. 5. “Народ из читавог Кордуна, грађани Карловца, Срби и Хрвати, прославили су на врху Петрове горе Ђурђевдан, као дан свијетле борбене историје српског народа.” У опширном извјештају такођер се наводи како је Ђурђевданском уранку присуствовало “познато и у народу омиљено српско пјевачко друштво “Обилић” из Загреба” те пјевачко друштво “Драгомир Пуба Дракулић” из Карловца. У чланку се спомиње иницијатива да се на врху Петрове горе подигне споменик “палим борцима”. Такођер и костурница као спомен на све оне жртве које су пале у Петровој гори. У склопу пригодног програма, СПД “Обилић” отпјевало је 6 пјесама. Извјештај завршава поздравима, који су упућени “са Ђурђевданског уранка другу Титу, Владимиру Бакарићу и Александру Ранковићу.”

““Просвјетина” приредба у корист ратних инвалида”, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 100, 8. мај 1946., стр. 12. Позив Пододбора СКД “Просвјета” у Загребу, који “приређује у суботу, 11. маја 1946, у Боговићевој улици 7, Јавну приредбу у корист ратних инвалида из народно-ослободилачке борбе. У приредби судјелује и Српско пјевачко друштво “Обилић”. Како је чисти приход намијењен нашим инвалидима, који су своју крв пролијевали за нашу слободу, дужност је свију чланова и пријатеља “Просвјете” да овој приредби присуствују. Улазница је 20 динара. Добровољни прилози примају се са захвалношћу. Почетак у 20 сати“, стоји у позиву.

“Концерт С. П. Д. “Обилића” у Петрињи и Глини”, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 103, 31. мај 1946., стр. 7. “1. јуна 1946. године одржало је Српско пјевачко друштво “Обилић” вокални концерт у Петрињи и дне 2. јуна у Глини”. Концерт у Петрињи био је посјећен у великом броју, а “2. јуна “Обилић” је одржао концерт у Глини, у просторијама гдје је приређен први концерт “Обилића”. Грађани града Глине и сељаци из околних села срдечно су примили програм“, стоји у извјештају Српске ријечи.

“Видовданска турнеја “Обилића”“, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 108, 5. јул 1946., стр. 10. Извјештај са тродневног путовања “Обилића” по Банији. “На сам Видовдан, иза подне, “Обилић” је приспио у Меченчане, гдје се одржавао збор“, пише у извјештају. “Мноштво народа, нарочито омладине, присуствовало је концерту”. Навечер је “Обилић” одржао концерт у Хрватској Костајници пред препуном двораном, којем су такођер присуствовали грађани Босанске Костајнице. “На 29. јуна навече одржан је концерт у Суњи, опет пред пуном двораном”. Потом је “у недјељу, 30. јуна” “Обилић” дошао у Сисак, гдје га је публика “бурно поздравила”. Извјештај завршава констатацијом да је свугдје “нарочито била поздрављена пјесма “Бранково коло” која пјева о братству и јединству народа Југославије. На сваком концерту је “Обилић” ову пјесму морао да понови”.

“Аугуст Цесарец” и “Обилић” кроз борбу”, Српска ријеч, Загреб, год. IV, бр. 111, 26. јули 1946., стр. 13. Афирмативан опис “Обилића” и Казаљичке дружине “Аугуст Цесарец”. Тако у чланку пише да “за уздицање и покретање културно-умјетничког живота код српског народа у Хрватској несумњиво највише има заслуга Српско пјевачко друштво “Обилић”. “Обилић” је основан на иницијативу наших највиших руководиоца Срба у Хрватској, другова Душка Бркића, Ћанице Опачића и других.“

“Обилић” у Славонији: успјело гостовање Српског пјевачког друштва “Обилић”“, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 142, 28. фебруар 1947., стр. 9. “Послије дужег припремања, Српско пјевачко друштво “Обилић” из Загреба, наступило је ових дана у славонским мјестима Пакрацу, Дарувару и Подравској Слатини“, јавља Српска ријеч. “Прво гостовање било је у Пакрацу у петак 21. фебруара. За наступ “Обилића” владало је големо интересовање. Велика дворана Хрватског дома била је испуњена до посљедњег мјеста. Било је присутно преко 1.000 особа”.

Поред грађана Пакраца овој приредби присуствовали су и представници околних села. Сутрадан, у суботу 22. вељаче, одржана је приредба у Дарувару, у тамошњој сали “Чешког дома“, која је била крцата, како јавља Српска ријеч. Такођер су били присутни посјетитељи из оближњих села, који су завршетак концерта поздравили “највећим одушевљењем”. Посљедња приредба одржана је у недјељу 23. вељаче у Подравској Слатини. “За наступ “Обилића” и у Слатини је био ванредно жив интерес. Хотелска сала – највећа у мјесту – била је препуна“, јер су и овдје били присутни посјетитељи из околних села. “Са приредбом у Слатини завршио је “Обилић” ову кратку, али врло успјелу турнеју.“

“Ових дана “Обилић” одлази на турнеју у Источну Славонију”, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 148, 11. априла 1947., стр. 5. “30. марта “Обилић” је приредио концерт у Бјеловару. Посјета је била врло добра”, пише Српска ријеч, која такођер јавља да је ““Обилић” судјеловао у Загребу 2. априла у академији приређеној у спомен Марка Орешковића Крнтије.” У чланку се наводе и бројне пјесме, које се налазе у програму “Обилића”. Чланак завршава ријечима: “То је кратки преглед умјетничког дјеловања СПД “Обилић” које настоји да што чешћим одласком на терен шири пјесму; да његује и шири локалну музику и да неуморно ради на братству и јединству наших народа. Ових дана одлази “Обилић” на турнеју у Осијек и Вуковар.”

“Велики успјех “Обилића” у Осијеку”, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 149, 18. априла 1947., стр. 3. “Истога дана када је одржана Окружна конференција “Просвјете” у Осијеку, увече, у позоришту, одржало је Српско пјевачко друштво “Обилић” свој успјели концерат“, јавља Српска ријеч. “Под равнањем диригента Боже Антонића, који увелике доприноси својим знањем, вољом, преданошћу и искуством “Обилић” се развија у друштво високих квалитета”. У чланку се цитира осјечки Глас Славоније: “Гостовање овог одличног мјешовитог пјевачког збора најуспјелији је вокални концерт у Осијеку послје ослобођења. Збор је показао велику дисциплину и увјежбаност свих гласова, те велику вјештину у наступу. По садржају тачака програма види се да Српско пјевачко друштво “Обилић” гаји упоредо најбоље композиције свих композитора Југославије, а у првом реду народне пјесме свих народа Југославије. Квалитет и величина овог збора осигуравају му једно од првих мјеста међу пјевачким зборовима у НР Хрватској.”

Богољуб Рапајић, “Српско пјевачко друштво “Обилић””, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 150, 25. априла 1947., стр. 4. Пригодни чланак председника друштва Богољуба Рапајића. У чланку је приказан историјат друштва, преглед најважнијих гостовања и преглед најважнијих дјела познатих композитора које друштво изводи. Чланак красе три фотографије: прва, која приказује диригента Божу Антонића; друга, која приказује СПД “Обилић” уочи концертног наступа; и трећа, која приказује чланове “Обилића” на дан посвећења заставе у Глини 1944.

“Концерт “Обилића” у Карловцу”, Наше новине: лист Народног фронта за округ Карловац, Карловац, год. I, бр. 8, петак 16. маја 1947., стр. 4. “Дне 10. маја ове године у Дому културе у Карловцу извео је мјешовити збор Српског пјевачког друштва “Обилић” из Загреба свој вокални концерт.” У опширном чланку подсећа се читатеље да је “задатак “Обилића” био да на ослобођеном територију пјесмом шири братство и јединство. У почетку основан је само бројчано мали мушки збор под водством Мицулинића, који збор смо имали част чути непосредно послје ослобођења у Карловцу. Сада је грађанство Карловца чуло мјешовити збор од 60 чланова. Напредак, који је “Обилић” постигао послје ослобођења, показао је овом својом изведбом“, пише у чланку. Похваљен је диригент “Обилића” Божо Антонић, “који води збор музикално и сигурно лаким и меким покретима руку. Његово схваћање и његова интерпретација је увијек у границама музичког укуса ... Карловац није дужи низ година чуо добар збор, па зато желимо, да нам “Обилић” опет дође с новим програмом.“

“Концерт С.П.Д. “Обилића” у Загребу”, Српска ријеч, год. V, бр. 153, 16. маја 1947, стр. 4. “У суботу 17. маја приређује Српско пјевачко друштво “Обилић” из Загреба вокални концерт у 8 сати увече у дворани Глазбеног завода.” У најави концерта такођер се каже да је “друштво у задње вријеме показало лијеп напредак. То обећаје да ће грађанство имати прилике, да чује лијепе народне и борбене пјесме. Претпродаја карата врши се у књижари “Просвјете” Трг Братства и јединства.“

“Концерт Српског пјевачког друштва “Обилић” у Загребу”, Вјесник, год. VII, бр. 633, 18. свибња 1947., стр. 4. Извјештај о успјешном концерту “Обилића” од 17. свибња 1947. у дворани Глазбеног завода, која је била “препуна слушалаца”. Поред задовољне загребачке публике, концерту су присуствовали многи “представници нашег јавног и културног живота“, међу њима и “потпредседник Владе НР Хрватске Душан Бркић“, стоји у извјештају.

“Успио концерт Српског пјевачког друштва “Обилић” у Загребу”, Српска ријеч, год. V, бр. 154, 23. маја 1947., стр. 6. Извјештај о концерту у Глазбеном заводу којем су присуствовали бројни представници тадашњег јавног и културног живота. Приказан је повијесни развој друштва, након чега извјештај завршава ријечима: “Сваки наступ “Обилића”, па и овај, још је једна манифестација братства Срба и Хрвата. Успјели наступ “Обилића” у Загребу даће новог полета члановима друштва и њиховим руководиоцима, да наставе са марљивим радом.”

“Концерт “Обилића”, под ведрим небом, у првоборачком селу Кутиници”, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 159, 27. јуна 1947., стр. 3. Опширни извјештај са концерта “Обилића” у мославачком селу Кутиници, котар Кутина. “Концерт је приређен у оквиру прославе отворења градње нове школске зграде, за чију је градњу Главни одбор “Просвјете” дао прилог од 50.000 динара.” У извјештају су објављене и три фотографије са “Обилићевог” концерта, који је одржан под ведрим небом, уз велико учешће житеља Кутинице, којима су се том приликом придружили “и браћа Хрвати и Чеси из сусједних села”, како јавља Српска ријеч.

“Српско пјевачко друштво “Обилић”. Гостовање у Новој Градишки и Окучанима”, Српска ријеч, Загреб, год. V, бр. 176, 24. октобра 1947., стр. 3. У првом дијелу дан је повијесни осврт (“Три године рада “Обилића”), уз који је приказана фотографија аутобуса, којим су чланови друштва путовали на своје турнеје. Затим слиједи опширан извјештај о томе како су Пододбори “Просвјете” у Новој Градишки и Окучанима позвали “Обилић” да у тим мјестима одржи концерте. “Први концерт имао је “Обилић” у Новој Градишки 18. о. мј.“, пише Српска ријеч. “На концерту је било око 700 људи.” Сутрадан, “Обилић” је гостовао у Окучанима, у великој дворани Дома културе, гдје је такођер “срдечно дочекал”. Након концерта, “Обилић” је присуствовао пријеносу посмртних остатака 26 жртава фашизма, које су стрељане у вељачи 1942. код Окучана. Над заједничком гробницом говорио је и предсједник друштва, Богољуб Рапајић, након чега је “збор “Обилића” отпјевао “Пјесму мртвих пролетера”.”

“Светосавска бесједа у Загребу”, Српска ријеч, Загреб, год. VI, бр. 190, 30. јануара 1948., стр. 3. Након пригодног предавања др. Дане Медаковића о Растку Немањићу, потоњем св. Сави великом просвјетитељу, “Обилић” је извео више народних пјесама и композиција. Уз текст, објављена је фотографија наступа “Обилића” на Светосавској бесједи, која је одржана у Глазбеном заводу 27. сижечња 1948.

Стево Остојић, “Гостовање Српског пјевачког друштва. “Обилић” у Винковцима и Славонском Броду“, Српска ријеч, Загреб, год. VI, бр. 192, 13. фебруара 1948., стр. 3. Опширан извјештај почиње приказом гостовања “Обилића” у Винковцима: “Овдашњи пододбор “Просвјете” позвао је 7. о. мј. Српско пјевачко друштво “Обилић” да одржи концерт. ... Мало по мало и велика биоскопска дворана, на чијим вратима стоји упадљиво бијели плакат “Концерт “Обилића””, испуни се свијетом“, пише дописник Српске ријечи. Уочи концерта, предсједник друштва Богољуб Рапајић осврнуо се на “штетне појаве шовинизма у мјесту и околини” те нагласио важност братства и јединства. Концерт у Винковцима је успио, а “сутрадан 8. о. мј. “Обилић” је на позив Мјесног одбора Народног фронта гостовао у Славонском Броду. ... Пјесме Бранка Радичевића “Дјевојка на студенцу” и “Бранково коло” морале су се у његовом родном мјесту поновити. ... Дворана Дома културе била је дупком пуна“, стоји у опширном извјештају Српске ријечи.

Светозар Зец, “Гостовање Српског пјевачког друштва “Обилић” у Новој Градишки“, Српска ријеч, Загреб, год. VII, бр. 251, 1. априла 1949., стр. 3. “Српско пјевачко друштво “Обилић”, на позив Пододбора “Просвјете”, приређује свој други концерт у Новој Градишки“, јавља дописник Српске ријечи. Затим се каже да је концерт одржан у Дому културе, пред “шест стотина слушалаца. Испуњено је и последње мјесто, а многи и стоје. ... Дуги и непрекидни аплаузи значили су признање пјевачима “Обилића””, пише дописник, који истиче да је концерт “несумњиво успио и потврдио високу вриједност Српског пјевачког друштва”. Уз чланак, објављена је фотографија чланова “Обилића” на гостовању у Новој Градишки.

Бранко П. Сучевић, “Успомене на оснивање “Просвјете” и “Обилића””, Српска ријеч, Загреб, год. VII, бр. 284, 18. новембра 1949., стр. 2. Мемоарски запис једног од оснивача “Обилића”. Ријеч је о драгоценим сјећањима, која представљају незаобилазан извор за писање повијести Српског пјевачког друштва. Сучевић пише: “Некако у исто вријеме набачена је идеја да се оснује српско пјевачко друштво, које ће обилазити српске крајеве, соколити их, разбијати четнички шовинизам и припремати народ за коначно ослобођење. Ваљало је обилазити војне јединице по Лици, Кордуну, Банији, Славонији, сабрати пјеваче и приступити солидном систематском раду. Послан је један друг да тај посао обави. Долазиле су обавијести о пријављеним друговима. Међу њима је било Срба, Хрвата и Муслимана. Понеко је сумњао у успјех, не вјерујући да

би Лика, Кордун и Банија могле дати добре хорске пјеваче. Кад је скупљена група пјевача, организована је као војна јединица, са својим диригентом, политичким руководиоцем и економом. У Глини је добила зграду и приступила увјежбавању. Радило се озбиљно, дисциплиновано. ... Репертоар је увјежбаван. Грађани Глине, и Хрвати и Срби, са пажњом су пратили напредак. Омладина Глине већ је припремала заставу. Наћи свиљу за заставу био је један проблем, наћи свиљу за вез био је други проблем. ... 22. октобра 1944. свечано је освећена застава Српског пјевачког друштва које је добило име "Обилић". На рушевинама глинске цркве ... служене су свечане задушнице, на којима је "Обилић" пјевао. Мноштво народа, српског и хрватског, из Глине и околних села, присуствујући овој свечаности гушило се у плачу помишљавајући на невине жртве и мијешајући плач с поносом да је све прошло благодарећи упорној борби, братству и јединству створеном у борби, имајући непрекидно на устима и у срцу име Партије и Тита. ... Навече је одржана академија, послије академије приређен је банкет у Хрватском дому. Био је обилан јер су Хрватице сељанке из околине Глине донијеле мноштво јестива и колача, осим што су Срби и Хрвати, грађани и сељаци, уложили све снаге да се одуже овој великој свечаности. Иза тога "Обилић" је кренуо на дужност. Обилазио је војне јединице и села. Својим пјевањем вршио је политичку и патриотску функцију."

"Пјевачки збор "Братство-јединство" на прослави "Просвјете"" , Српска ријеч, Загреб, год. VII, бр. 285, 25. новембра 1949., стр. 3. Важан чланак који у духу времена објашњава разлоге гашења "Обилића" и стварања новог Пјевачког друштва под именом "Братство-јединство". "Развој културно-умјетничких друштава утјецао је на то, да се многа друштва која су стварана прије, а којима је требало пружити нове могућности за њихов даљњи рад вежу уз масовне организације и да им се да потребна помоћ да под новим увјетима крену што боље напријед. Тако је од двају друштава, и то Српског пјевачког друштва "Обилић" и хрватског пјевачког друштва "Лисински" створено на иницијативу Градског савеза културно-просвјетних друштава у Загребу ново друштво под именом "Братство-јединство". Стварање овог новог друштва чланство је прихватило са одушевљењем, а друштво је под своје окриље узео Градски одбор НФ-е. Велики је значај стварања овог друштва био и због тога, што су се под именом братства и јединства сјединила два друштва једно српско и једно хрватско. То је било у априлу о. г."

“Скупштина пјевачког друштва “Братство-јединство” у Загребу”, Српска ријеч, Загреб, год. VIII, бр. 298, 24. фебруара 1950, стр. 6. “Спајањем пјевачких друштава “Обилића” и “Лисинског”, основано је 13. априла 1949. године ново пјевачко друштво “Братство-јединство”. У чланку се наводи да је 16. вељаче 1950. друштво одржало своју прву годишњу скупштину. Том приликом поднесен је детаљан извјештај о минулом раду те изабрана нова управа друштва. “Са скупштине су упућени поздравни телеграми другу Титу, другу Бакарићу, Савезу културно-просвјетних друштава и Градском одбору Народног фронта.”

“Десетгодишњица “Просвјете”, 1944.–1954.”, Српска ријеч, Загреб, год. XII, бр. 410, децембра 1954., стр. 1 и 4. Чланак посвећен свечаној академији, која је одржана 18. студеног 1954. у Глазбеном заводу Хрватске. “Пред пуном двораном изведен је богат програм у ком су учествовали познати загребачки умјетници и мјешовити хор Пјевачког друштва “Братство-јединство”. Нема за сада података када је угашено ово Пјевачко друштво.

Симо Тесла, “Обилић” је пјесмом јуначио борце и подизао борбени дух народа“, Просвјета, Загреб, год. XVIII, бр. 485, априла 1961., стр. 12–13. Мемоарски запис Симе Тесле, једног од оснивача Српског пјевачког друштва. Премда није опширан, његов запис пун је драгоцјених детаља о оснивању и раду “Обилића”. Представља незаобилазан извор за истраживање повијести друштва, посебно у његовој првој години постојања. У чланку је објављена фотографија чланова “Обилића” на рушевинама глинске православне цркве на дан свечаног посвећења заставе друштва, 22. листопада 1944.

“Српско пјевачко друштво “Обилић”” у: Вјетром вијани. Споменица Српског културног друштва “Просвјета”, Загреб 1971, стр. 38–40. Повијесни приказ рађен према чланку Симе Тесле, војно-политичког руководиоца и касније секретара СПД “Обилић”, објављеном у априлском броју часописа Просвјета за 1961. годину.

Симо Т. Тесла, “Пјесма и пјевање у НОБ-у” у: Култура и умјетност у НОБ-у и социјалистичкој револуцији: зборник, Институт за историју радничког покрета и Издавачко подuzeће Аугуст Цесарец, Загреб 1975., стр. 217–226. Важан прилог једног од најистакнутијих чланова Српског пјевачког друштва “Обилић”. У њему је дан осврт на многе детаље у вези оснивања друштва у Глини 1944., када се “окупило 46

бораца из свих крајева наше домовине – Хрватске.” Тесла пише да “је на рушевинама глинене цркве у којој су усташе 1941. године на звјерски начин убили на стотине Срба посвећена застава на којој су поред петокраке звијезде у везу били исцртани пушка и гусле” (стр. 224). “Активност “Обилића” приказао је фрагментарно на свој начин наш ликовни умјетник Златко Прица фрескама у дворани гдје је одржано Треће засједање ЗАВНОХ-а”, пише Тесла. “У току ратних дана “Обилић” је приредио 100 концерата ... Пјеване су пјесме свих наших народа, па и иноземне: “Пољушка“, “Чапајевка“, “Колумбија” итд. У оквиру “Обилића” наступили су и рецитатори, као и гуслар Драгослав Огњановић из личног села Јошани. Диригент “Обилића” био је Сушачанин Јаков Мицулинић, а након рата Божо Антонић из Загреба.” Ипак, свој прилог Тесла закључује ријечима: “Можда је пропуштено да се јубилеј “Обилића” адекватно обиљежи и да се истакне као примјер учвршћивања братства и јединства наших народа” (стр. 225).

Јаков Мицулинић у: Музика и музичари у НОБ: зборник сећања, Београд: Савез организација композитора Југославије, 1982., стр. 243–244. Сјећања једног од најистакнутијих чланова Српског пјевачког друштва “Обилић”, диригента Јакова Мицулинића из Ријеке. Он пише да је почетком окупације био у њемачком заробљеништву (од 17. травња до 28. септембра 1941.), да би након повратка у Загреб ступио у домобранску гларбу у Оточцу и Сењу као диригент те остао на тој дужности све до капитулације Италије, 11. маја 1943. Тада је као капелник домобранске гларбе и са цијелим гларбеним саставом прешао добровољно у Оточац гдје је одмах почео дјеловати при ЗАВНОХ-у, као гларба ЗАВНОХ-а, а он сам и даље остао на дужности диригента. У пролеће 1943. одређен је у Културно-просвјетни одјел, а дужност му је била аранжирање борбених пјесама за збор и лимени оркестар. Након непријатељске офензиве, у пролеће 1944. долази у Топуско и Глину, гдје наставља са радом. “Почетком маја 1944. Душко Бркић и Јаков Блажевић поставили су ме за диригента Српског пјевачког друштва “Обилић” при Српском клубу ЗАВНОХ-а, које је требало оформити од бораца”, пише Мицулинић. “Морао сам што прије основати збор и увјежбати програм, како би се чим прије кренуло с приредбама по ослобођеном територију. Одмах сам, заједно с комесаром Симом Теслом, отишао у јединице (бригаде и батаљоне који су се налазили на Кордуну и у Лици) и одабирао боље гласове за збор. У Глини смо добили просторије и почео сам радити са 40 пјевача. Радиле смо и прије и послериједне од 1. маја 1944, а у десетом мјесецу, на рушевинама православне цркве, званично је офор-

мљено Пјевачко друштво “Обилић””, пише Мицулинић. “Прво наступање збора било је у Глини, у просинцу 1944, а затим смо кренули у Далмацију на ослобођени териториј. Одржали смо концерт у сплитском Казалишту, у Шибенику, Задру, Книну, Врлици и Сињу и у многим мањим мјестима. По ослобођењу Огулина кренули смо према том граду, а затим смо продужили у Карловац и, коначно, у Загреб”, присјећа се Мицулинић, и додаје: “Након ослобођења земље пошли смо на двомјесечну турнеју по Југославији. Концерте смо приредили у свим већим мјестима Војводине и Славоније. Гостовање је завршено са великим успјехом, па сматрам да је наше пјевачко друштво дало велики допринос, у вријеме борбе и после ослобођења, јачању братства и јединства и популаризацији борбених пјесама. Концем колхоза 1945. вратили смо се у Загреб и приредили стоти концерт у Хрватском народном казалишту. Успјех је био изванредан, што је мени чинило посебно задовољство, с обзиром на мој мукотрпан рад с пјевачким друштвом.” Мицулинић пише да се након тог стотог наступања збор фузионирао са (старим) Српским пјевачким друштвом у Загребу.

Станко Опачић Ђаница, Србин у Хрватској. Казивања кордунашког сељака, ратника, министра, осуђеника... Београд 1989. Мемоари једног од најистакнутијих представника српске партизанске елите у Хрватској. Био је организатор устанка на Кордуну и у руководству свих српских националних институција створених унутар партизанског покрета. Након 1945. министар грађевина, па министар дрвне индустрије и шумарства у Влади НР Хрватске. Од 1948. члан Централног комитета КП Хрватске. Политички ликвидан 1950. године, у групи с Радом Жигићем, Душком Бркићем и Богољубом Рапајићем. У мемоарима Ђаница говори о збивањима након Трећег засједања ЗАВНОХ-а у Топуском: “Послије сам постао потпредседник Српског просвјетног друштва “Просвјета”, председник Српског пјевачког друштва “Обилић”. Оба су та друштва основана у Глини, и једино су у њима моје чланство и титуле биле репрезентативне” (стр. 62–63). Затим даје луцидан увид у повијесна збивања: “За вријеме Аустроугарске Срби су имали 60 својих листова, што недјељних, што мјесечних. То смо имали када смо били неравноправни – у тој “тамници народа”. Сад, кад смо равноправни, немамо ни једнога. За вријеме рата кад нас је требало, Бакарић је (наћи ћеш то у књизи Ђуре Затезала Народна власт на Кордуну, ту имаш Бакарићев говор на конференцији НОО пред 500 делегата у Војнићу 1944. год.) као нико до тад одржао такве хвалоспјеве како Срби требају своју културу његовати, своје обичаје, ћирилично писмо и остало. Тада

је основано Српско просвјетно друштво “Просвјета”, тада је основан “Обилић”, тада је издана “Српска ријеч”. Тада су српске институције почеле пуном паром радити. “Српска ријеч” је дочекана тако од српског народа да су људи вадиле разне слике из рамова, па “Српску ријеч” стављали у те исте рамове. И тај исти Бакарић, који је све то омогућио, који нас је у звијезде ковао док је требало ратовати и гинути, кад је рат завршен, тај исти Бакарић удавио је једну по једну све те установе. Данас не постоји нити једна. Најприје Обилић, па онда Српску ријеч, па Просвјету, па Музеј Срба у Хрватској... Ми смо били похапшени да би се то могло урадити, јер смо били угледни у народу и имали највише утјецаја међу Србима у Хрватској. Нас су склонили да би на наша мјеста довели послушне људе.” (стр. 168).

Паулина Арбутина

Досје Западна Славонија 1991 – 1995.

– Нова Варош послије акције изгледа као минијатурна верзија њуја за Басру послије савезничког напада на ирачку армију. Мноштво олутина налази се дуж њуја. То је врло шужно мјесто. Видни су праћови њаничног ѡкушаја људи да ѡбјећу. Нема, међу њим, ѡузданих доказа о броју убијених – високи официр UN генерал Реј Краб.

– Међу циљима срушене зграде, ѡримијетио сам дјечју ноћу како вири из циљала и прашине. У први мах сам ѡмислио да је дјечја лутка, ѡришао сам, ѡићну ноћу и ѡримијетио да се ради о дјетету. Разгледу смо циљале и видео сам да се међу њима налази леш женског дјетета старог око 5 година, чије је тијело било без главе. – свједок Ненад Гламочанин.

– Бљесак је моја симфонија, јер сам сваки дејал ѡредвидио и ѡшво се све одвијало како сам мислио – хрватски генерал Јанко Бобетко.

Прва писана наредба државног органа о хуманом пресељењу, односно о етничком чишћењу у Европи послије Другог свјетског рата и прва избјегличка колона несретних људи на тракторима и запрежним колима, на просторима бивше Југославије из рата деведесетих, потјече са простора Западне Славоније, са простора одакле су 1941. кретали пуни вагони људи за усташки комплекс логора Јадовно, али то је и простор гдје је смјештен Јасеновац – злослутно име једног од најмонструознијих концентрацијских логора Другог свјетског рата. Но, није то био и задњи логор на том тлу. Деведесетих година прошлог

вијека, страх и смрт, под окриљем државне политике тог времена, сијао је логор Пакрачка пољана и Марино Село... Рекло би се, страдањем и ратом трусно подручје.

То је простор Мале Влашке за који је аустријски цар Ferdinand II 1630. издао "Statuta Vallachorum", Влашки закон којим су Срби због својих војничких врлина на граници према Османском царству, добили народно-црквену самоуправу под непосредним царским жезлом. Докази живота, идентитета и историјског постојања Срба на том простору су славонске светиње. У самом срцу Папука манастир Ораховица, Владичански двор у Пакрацу са епископском библиотеком, чувари су богате културе, опстанка и традиције Срба на том тлу. Али исто тако данас запуштени манастири Марча и Пакра огледало су пропадања и самог народа кроз времена која им нису била наклоњена.

Локалитети споменика масовних смакнућа, покоља, најзлогласнијих логора, како оних срушених и избрисаних са карти културног блага, тако и оних који још увијек усправно стоје и нијемо свједоче о људском злу, као и зидине запуштених, али и оживљених српских манастира и комплекса са традицијом дугом четири вијека, чине историјски простор који је у двадесетом вијеку доживио демографски суноврат. Вријеме страдања Другог свјетског рата поновило се и пола вијека касније.

Опасно ратно уигравање

Друштвена и политичка кретања деведесетих година враћала су на велика врата за Западну Славонију незаборављену црну, усташку иконографију. Са вишестраначјем у Хрватској се врши прегруписавање у странке са јаким националним предзнаком, поготово већинског хрватског народа. Резултирало је то побједом Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) на првим вишестраначким изборима. Међутим, Срби у Хрватској, суочени са вишестраначјем и оснивањем националних странака међу њима и СДС, Српске демократске странке, и даље остају вјерни Савезу комуниста Хрватске који на изборима односе побједу у срединама са знатнијим српским постотком. Српска демократска странка побјеђује само у три тадашње опћине: Книну, Грачацу и Доњем Лапцу, што говори и о истинском расположењу Срба у вријеме промјена деведесетих година. А промјене деведесетих за њих су заиста биле опасне. Губитак статуса равноправног народа по Божићном Уставу '90., поздрави "За дом спремни", све чешће постројавање "црнокошуљаша", усташке пјесме које позивају на покољ у комбинацији са урученим отказима, неразјашњеним нестанцима Срба, све чешћим мистериоз-

ним минирањима њихових кућа, пробудило је истински страх за голи живот. Повјерење и сигурност нису имали ни у милицију. МУП Хрватске почео је у станице милиције, у мјестима са српском већином, масовно запошљавати и доводити Хрвате из других крајева драстично нарушавајући етничку структуру запослених. Окриље СКХ-СДП српском становништву, није пружало довољну сигурност.

Знајући још увијек свјеже јасеновачко искуство и масовне ликвидације по српским селима у Другом свјетском рату, српско становништво је између интереса великих сила, политичке трговине Хрватске и Србије, стало у одбрану свог опстанка на том простору. Ратне деведесете, Срби Западне Славоније, чинили су незанемарљив удио у укупном становништву. Највећа концентрација српског становништва била је у Пакрацу (46, 4%), затим Слатини (35, 9%) Дарувару (33, 4%), Грубишном Пољу (31, 9%). Са мањим удјелом слиједили су у Новој Градишци (20, 69%), Новској (21, 8%), Вировитици (15, 58%), Славонској Пожеги (13, 60%)... По српским селима дижу се барикаде, дешавају се зборови грађана пред опћинским средиштима, политички оснивају се “српске опћине” на темељу референдума проведених у оквиру појединих опћина. У Западној Славонији центар тих дешавања био је Пакрац. 22. фебруара 1991. пакрачка опћинска скупштина доноси Одлуку о приступању опћине Пакрац САО Крајини, а станица милиције издвојена је из МУП-а и постала опћински секретаријат унутрашњих послова под контролом опћинских власти.

Преузимање полицијске станице у Пакрацу, 1. марта резултирало је првим међунационалним сукобом који се у неким хрватским хронологијама узима као дан почетка рата деведесетих, или Домовинског рата. У Пакрац су из Загреба послане специјалне јединице полиције. У град су стигле и снаге Југославенске народне армије. Дошло је и до прве размјене ватре између припадника хрватске полиције и ЈНА. Српско становништво повукло се у брда Папука и Псуња. Ситуација се смирила договореним повлачењем хрватских специјалних снага. У Пакрацу су 3. марта одржани преговори између представника Предсједништва СФРЈ Ненада Буђина и Богића Богићевића, са предсједником Владе Стјепаном Месићем, потпредсједником Миланом Рамљаком и министром унутарњих послова Јосипом Бољковцем. Договорено је да се врате сви полицајци српске националности који су напустили службу и да се из Пакраца повуку сви који нису припадници пакрачке полицијске станице, као и припадници ЈНА.

Варљиво лјето '91. у Западној Славонији, протекло је у спорадичним провокацијама који су понегдје прерасла у убојства, као у Слатини гдје је јуна '91. убијен први Србин, угледни газда из Чачинаца. Било је то и вријеме уигравања са оружјем, тајног наоружавања с обје стране, политичких

пропаганди из Загреба и Београда, групирање Збора народне гарде, сијање страха по српским селима, ноћне страже... Док је у добро оркестрираној психози страха велика већина одговоре тражила на релацији Фрањо Туђман – Слободан Милошевић, мањина је покушавала пронаћи мирни пут. У Липику је 13. јула '91. одржан састанак Срба из Хрватске који су се залагали за рјешавање хрватско-српског питања мирним и демократским путем у преговорима с хрватским властима. Скуп је организирила мања група интелектуалаца Срба из Хрватске, на челу са предсједником Лиге социјалних демократа Милорадом Пуповцем а присуствовао је велик број виђенијих Срба из Хрватске, међу којима и Јован Рашковић. Но, ставови из Липика, нису наишли на одобравање међу свим представницима Срба у Хрватској, прије свега оних из Книна. Да политичко руководство западнославонских Срба настоји водити самосталнију политику, дистанциранију од Книна, наговјештавало је и 12. августа '91. проглашење Српске аутономне области Западна Славонија као интегралног дијела Крајине, по узору на већ формирану САО Славонију, Барању и Западни Срем. Устројена је и Влада САО Западне Славоније а њезиним предсједником именован је Вељко Цакула. Западна Славонија требала је обухваћати подручје Окучана, Новске, Јасновца, Пакраца, Славонске Пожеге, Дарувара, Грубишног Поља, Вировитице, Бјеловара, Ораховице, Нашица и Ђакова.

Но, ратна јесен већ је била на самом прагу. Вријеме међусобног убијања, прије свега оних најслабијих – цивила, могло је да почне. Кршење правила рата, убијање цивила и ратних заробљеника, категорија које су у оружаним сукобима заштићене Женевским конвенцијама, била је за починиоце тих ратних злочина посебна сласт у овом ратном пиру.

Становништво с обје стране напуштало је своје домове кад би наишла она “непријатељска војска”. 19. августа, одиграла се битка за Пакрац послје које је овај град подијељен на два дијела и као такав остао све до Бљеска, '95. године. Августа '91. Срби оснивају логор Бучје и почињу исписивати црне странице своје историје у Западној Славонији. Кроз Бучје је до његовог затварања јануара '92. прошло око 300 хрватских заточеника, војника, али и цивила, међу њима жена и дјеце. Најмлађи заточеник имао је тек четири године. Међу заточеницима Бучја били су и цивили српске националности који су одбили прикључити се српским јединицама. Заточеници су држани у нехуманим условима, а многи од њих су били изложени систематском психичком и тјелесном мучењу. Августовских дана у логор Бучје одведен је и др Иван Шретер, равнатељ липичке болнице, предсједник пакрачког ХДЗ-а и предсједник Кризног штаба западне Славоније, чији посмртни остаци до данас нису пронађени. Званичних података колико је убијено у Бучју нема, а дио заточеника размијењен је у два наврата, у

августу и октобру. Осим Бучја формиран је и затвор Стара Градишка у којем су затвореници држани до јула '93. И док је за злочине у Бучју право-моћно осуђено шестеро припадника српских јединица, за злочине у Пакрачким виноградима гдје је нестало троје, а убијено 17 цивила међу којима и двоје дјеце, није осуђен нитко. У Кусоњима су Срби 8. септембра 1991. мучили, а затим убили 20 заробљених припадника ХВ и полиције, а 21. септембра су у Ивановом Селу убили седам цивила. Покољи су се десили и у Миклеушу и Четековцима...

По страдању, мучењу, ликвидацијама из рата деведесетих са простора Западне Славоније, најпознатији је ипак, онај комплекс логора у Пакрачкој Пољани и Марину Селу, којег су почетком 1991. основала причувна јединица МУП-а којом је заповиједао Томислав Мерчеп, тадашњи саветник министра унутарњих послова Ивана Векића. Најгори су били логори “Рибарска колиба” у Марину Селу и “Стара циглана” у Пакрачкој Пољани у које су довођени цивили из западнославонских села, највише из села Кип. Али Пакрачка Пољана била је и последња станица живота за многе Србе и из Загреба и околице. Приведени цивили, након завршене тзв. обраде, ликвидирани су на најокрутније начине, а лешеве су бацани у оближњи рибњак. Бројке убијених варирају, од 12 колико их је '92. године предсједнику Туђману писао Helsinki Watch, затим 19 колико их је '93. ексхумирала стручна комисија UN-а, па до бројке од чак 280 убијених по Информационо-документационом центру Веритас из Београда.

Хрватске војне операције смрти

У јесен '91. по западнославонским селима страдали су махом српски старци који испред хрватске војске нису жељели напуштати своја вјековна огњишта. Набројат ћемо само неке. У Гређанима код Нове Градишке 5. септембра убијено је 11 стараца. Сву свирепост рата и страха од најгоре смрти – мучења, доживјела је Зјалић Љубица (1930.) која је умрла од страха и глади 19. септембра. Сакривала се од хрватских војника са још неколико Срба из села, ништа нису јели, у зору су кроз маглу пробијали се до бунара по мало воде или су је пили из труле брезе. Село је поновно прешло под српску контролу 18. септембра, али ова група стараца није изашла из склоништа јер то нису знали. 8. септембра хицима из аутоматских пушака пред кућним прагом страдало је осмеро стараца у Човцу, најстарији је имао 84 године. У Шуметлици Церничкој убијено је девет, у Новој Градишци осам цивила. У опћини Клиси Пакрачкој само крајем новембра и почетком децембра убијено је 14 цивила у логору у Марином Селу. 14 цивили-

ла убијено је у Кусоњама, у Батињанима Пакрачким у више наврата убијено је укупно 18 цивила. Црној хроници ратних злочина забиљежено је смакнуће пет српских цивила у Кричкама крајем новембра, у Новској припадници Збора народне гарде у више наврата убили су и заклали 17 српских цивила, у Пакленици октобра мјесеца, шест цивила убијено је и заклано...

Брутално смакнуће догодило се и у Горњим Граховљанима 29. децембра када су “Зенге” ушле у село и скупили преосталих 18 старца у селу и уз псовке и кундачење спровели до шуме недалеко од села гдје су их разапели и закивали ексерима кроз руке и ноге по стаблима. На крају су их ликвидирали из ватреног оружја. Тај злочин проматрао је 13-годишњи Слободан Видић кога су Зенге заробиле и одвеле у пожешку касарну одакле га је послје неколико мјесеци спасао један хрватски полицајац и одвео у своје родно село. Како су му комшије пријетиле да ће му бацити бомбу у кућу због тога што чува “четничко дериште”, Слободана су након пола године поново вратили у касарну гдје га је у току 1993. пронашао припадник цивилне полиције UNPROFOR-а, Канађанин Д. Б. Николсон и превео га на српску страну гдје је Слободан и испричао како су ликвидирани његови мјештани. Николсон је интензивно трагао за посмртним остацима граховљанских Срба. Један траг је водио у шуму у којој су ликвидирани, а други ка рибњацама у Марином Селу. Због опструкција и пријетњи са хрватске стране, мјесто гдје су закопани граховљански Срби није пронашао. Њихови земни остаци до данас нису пронађени, а Слободан је погинуо у ратним збивањима у Босни, и тако је нестао једини свједок злочина у Горњим Граховљанима.

19. децембра, припадници 108. и 121. бригаде Збора народне гарде (ЗНГ) и специјалци из групе “Свилени”, укупно 363 војника, извршили су пјешадијски напад на српско село Машићку Шаговину код Новске, смјештено на јужним обронцима Псуња, којег је бранило укупно стотињак Срба, припадника територијалне одбране и добровољаца из Србије. Акција “зенги” изненадила је браниоце и мјештане села који су славили Св. Николу, крсну славу већине породица овог западнославонског села. У акцији је убијено најмање 55, међу којима 31 цивил и припадник ТО из овог села. Иако су у “проклету утврду” како су називали село, “зенге” продрле, захваљујући неопрезу самих бранилаца села и мјештана, ова акција котира се као “једна од првих херојских битака Домовинског рата, у којој су четници претрпјели велике губитке – око стотину мртвих”.

Сигурно није било ни малобројном српском становништву који су остали у мјестима под хрватском контролом. Интензивне провјере и контроле, вјечите сумње да нису “лојални” хрватском режиму, да скривају оружје и помажу непријатељу, били су честа свакодневница. Једна од таквих хајки

хрватских власти организирана је у селу Имсовац, недалеко од Дарувара. Током те акције село је било потпуно блокирано и опкољено, а у том препаду били су ангажирани и тенкови. Ухићени Срби одведени су на тада уобичајене “информативне разговоре” у даруварски затвор, а касније су пребачени у истражни затвор у Бјеловару. Међу ухапшеним Србима највише је било младића од 16 до 25 година старости којима је у међувремену указана лијечничка помоћ. Како би се појачао страх код сељана до њих су стизале информације да се за младе затворенике припрема суђење “по кратком поступку” и да их чека робија од 10 до 15 година.

Само неколико дана послије догађаја у Имсовцу, вечерњи сати 25-ог фебруара 1992. године били су смртоносни за комплетну, четворчлану обитељ Радосављевић из Дарувара. Супруг Раде (1956), Јованка (1960), те њихови малољетни синови Дејан (1978) и Ненад (1982) били су на окупу. Вечерње обитељско дружење и смијех дјече прекинуло је куцање тада двадесетједногодишњег младића, Жојице Мудрог, обученог у маскирану униформу, бијели опасач, и са пиштољем “ТТ” на десном боку. Како је касније на суђењу сам Жојица Мудри признао, ликвидација је била планирана тог истог дана у кавани “Лотос”, а наредбу, као и упуте саопћио му је за једним столом сам заповједник полиције Груберовић, док је истовремено за шанком сједила сама мета њиховог плана – Раде Радосављевић, не слутећи какви се планови кују непосредно у његовој близини. По Груберовићевој упуту да не жели више видјети “тог смрада и како он има сасвим одријешене руке”, Жојица Мудри из своје куће узео је пластични експлозив, каписулу и споро горући штапин и то све ставио у џеп. Тако опремљен појавио се пред вратима Раде Радосављевића који га је чак и позвао да уђе у кућу. У комплетним ликвидацијама, убојство остаје без свједока, једино ако о самом чину злочина неће проговорити сам убојица. Каква је атмосфера те посљедње вечери владала у кући Радосављевића, само пет дана након хладне ликвидације пред истражним суцем проговорио је Жојица Мудри (1971). И то детаљно. У записнику стоји следеће:

– У тој просторији била су и дјеца и то млади и старији син. Млади син је стално ходао по терезарији, а старији син је сједио у фошељи дневној боравка... Почео је разговор између њега и Раде и ишли су ракију. Поишли су доста ракије, а његова сујруга је скухала и каву, и пошом сама сјела за сто, шочно преко пуша њега. Како је Жојица Мудри говорио пред истражним судом, под дејством ракије почели су причу о полицији, због чега је он изубио живце, и већ припремљен да изврши макнуће, завршио је задатак.

– Десном руком ошкочио је фуџролу њишћоља и извадио њишћољ и уиерио у Раду који је и даље сједио. Не зна колико је мешака исјалио у њета, а након што је пуцао у његову суирују и не сјећа се колико пуша. Након што је пуцао у њавицу млађеј дјететиа, а заштим у њавицу сшаријеј који је још увијек сједио у фошели. Након што је њривукао шцијела једно до друтој и када је довукао шцијело сшаријеј дјететиа ѡримијетиио је да је он још жив, ња је ошшиао у кухињу и из једне ладице извадио кухињски нож и с шим ножем је неколико пуша убо у ѡредјелу ѡрса шо сшарије дијетие које ѡа је хвашало за руку у којој је држао нож.

Како би прикрио трагове злочина извадио је из џепа раније припремљени пластични експлозив и шибицом запалио споро горући штапин. Послије злочина, Јожица Мудри се у том тренутку сјетио чак и видеорекардера којег је обећао дјевојци, те га узео из дневног боравка. По балистичком налазу на мјесту догађаја пронађено је 11 чахура и 4 зрна, док налази обдукције говоре да је у Радосављевић Раду пуцано три пута, у Јованку два пута, у Ненада два пута, док је у Дејана три пута пуцано у главу, те да је задобио осам убодних рана на грудном кошу и горњем трбуху.

На главној расправи Јожица Мудри није се више сјећао нити да ли је пуцао, нити како је активирао експлозив, нити да је узео видео-рекардер али се зато сјећао да је прегледавао ладице и да је из разговора са Радосављевићима закључио да је цијела обитељ уплетена у све што се догађало у Републици Хрватској током рата. У првостепеном поступку суд је Јожици Мудром за сваког убијеног члана утврдио казну затвора од 10 година да би га осудио на јединствену казну затвора од само 13 година затвора јер како се каже у пресуди, “из ниских побуда друге лишио живота и експлозијом изазвао опасност за имовину већег опсега, услијед чега је наступила имовинска штета великих размјера”. Током даљњег судског поступка Јожица Мудри је ослобођен.

По писаној Наредби

Да је ритам и динамика ратних страдања деведесетих планирана и са којим циљем, јасно је показао и један од најкомпромитиранијих хрватских докумената, једноставно назван “Наредба” на основу које је први пут у рату деведесетих проведена идеја “хуманог пресељења” и етничког чишћења.

Кризни штаб Пожеге донио је 28. октобра ‘91. Наредбу по којој је у року од 48 сати требало евакуирати 24 села подно Папука и Псуња којима су касније придодана још два, а у којима је по попису становништва из ‘91. го-

дине живјело укупно 2.120 мјештана, искључиво, или у великој већини, српске националности. Да евакуација није нипошто злонамјерна и поготово не национално обојена, Кризни штаб се у изданој Наредби оградио ријечима да је циљ евакуације заштита живота цивилног становништва споменутих села од све учесталијег борбеног дјеловања четничких терористичких снага и јединица ЈА које све више угрожавају западни дио општине Славонска Пожега, те да се са евакуацијом жели омогућити успјешнија одбрана на том простору. У Наредби Кризног штаба о евакуацији та су имена педантно и редом набројана: Облаковац, Вучјак Чечавачки, Јеминовац, Шњеговић, Чечавац, Копривну, Расну, Пасиковац, Кујник, Орљавац, Црљенац, Слабоштину, Миливојевац, Подсреће, Вранић, Њежић, Пожешки Марковац, Клиц, Оздаковац, Пољанска, Кантовци, Горњи Врховци, Лучинци и Ољаси, те придодани Смољановац и Бушевац. Од наведених села само су Пољанска, Орљавац и Лучинци били мјешовитог националног састава, док су остала села била настањена искључиво са српским становништвом. Иако се територијално додирују са наведеним српским селима, хрватска села Ивандол, Дежевци, Перенци, Торањ и Бишкупци нису била обухваћена евакуацијом, већ су у Наредби означени као рејони прикупљања.

Безброј пута Наредба је прочитана на локалном радију, а припадници пожешке Цивилне заштите, заједно с јединицама полиције задужени за евакуацију, истакнули су на најпрометнијим мјестима велике плакате с пуним текстом Наредбе. У тексту су стајале и додатне упуте, да из кућа ваља изнијети само оно најнужније, прехрамбене артикле, одјећу и обућу, постељину, средства особне хигијене, прибор за јело, најнужнија средства расвјете, златнину и новац, те стоку. Наредба је садржавала још двије информације, испоставит ће се лажна обећања, да ће након окончања евакуације бити забрањено свако кретање цивила на подручју набројених села, а временско трајање Наредбе није било ограничено, него је стајало како ће “зависити од смиривања прилика на наведеном подручју”. Кризни штаб који је донио наредбу био је у саставу: председник, а касније дугогодишњи пожешко-славонски жупан Анто Багарић, шеф полиције Никола Јанковић, заповједник 123. бригаде ХВ Миљенко Црњац, председник општине Томо Јелић, предстојник Уреда за одбрану Драго Матошевић, начелник Цивилне заштите Шимун Милетић, и још девет особа.

У мноштву несрећа, људских патњи и губитака што их је донио рат у Хрватској, јавности су остала углавном непозната страдања из октобра 1991. када је кренула прва избјегличка колона људи на тракторима и запрежним колима према истоку, овог пута у правцу Пожеге. Несретним и збуњеним људима док су на брзину купили оно што им је било под руком и одлазили, чак је добронамјерно савјетовано да добро закључају врата

својих домова, јер кад се буду вратили, све ће наћи на својим мјестима, онако како су и оставили. Организираној и од власти руковођеној евакуацији, цивилна заштита ангажирала је и пет аутобуса за пријевоз људи, те пет специјалних возила којима је пребацивана стока. Већина становника побројаних села, поштујући Наредбу, напустила је своје домове, од којих су неки уточиште пронашли код рођака у оближњим селима, а мањи број у хрватским селима. Дио људи, махом оних старијих, није се одазвао Наредби о евакуацији, вјерујући како немају што изгубити. Остали су у својим домовима, препустивши се судбини.

Но, скоро истовремено, 31. октобра 1991. почео је и “Откос 10”, акција хрватских снага у базену села сусједне источне Билогоре са бројним српским становништвом, у трокуту између Бјеловара, Дарувара и Вировитице. На том простору од 700 квадратних километара, са укупно 54 насеља, прво се на удару нашло Грубишно Поље гдје је српско становништво у атмосфери ‘91. и сјећања на енормна страдања у Другом свјетском рату осјећало страх јер прве колоне влакова 1941. за усташки логор Јадовно, а потом и Јасеновац, кретао је управо из бјеловарског и грубишнопољског краја. 50 година касније ратно црнило и поистовјеђивање нове хрватске државе са НДХ, натјерали су народ у колоне кроз пожешку котлину, Пакрац, Градишку, Бања Луку. У само два дана ријеку Илову прешли су житељи 23 села и један број њих из још 15 села. На подручју сусједне Билогоре од ‘91. до ‘97. убијено је 65 особа, већином српске националности, а њих 17 страдало је током кампање застрашивања, прије акције ‘Откос’.

Колико су рат и егзодус на овом простору оставили катастрофалне демографске посљедице највише говори податак да је до Другог свјетског рата на подручју источне Билогоре живјело 18.000 Срба, док их је попис становништва у травњу 2011. дочекало мање од хиљаду.

Иако је приликом евакуације становништво са пожешког подручја обећано да ће, када се врате, наћи све како су и оставили, догодило се сасвим супротно. Убрзо по евакуацији започиње организирана пљачка свега што је имало вриједност и што се могло понијети, а одмах потом и систематско паљење и минирање српских кућа, с очитим циљем да се становници напуштених села у њих више никада не врате. У том уништавању и паљењу кућа и кућишта, страдао је и дио старијих људи, који није хтио или могао, услјед старости и болести, да напусти своја села. Видјевши шта се десило са њиховим имањима, у страху за сопствене животе, већина Срба из евакуираних села који су избјегли у околину, поново у колонама одлазе што даље од Пожешке котлине и западне Славоније у Босанску Крајину, одакле настављају пут за Србију или Источну Славонију, коју су већ тада контролирали Срби. Мањи број уточиште налази у српским селима Горњи

Врховци, Вучјак Чечевски и Шњегавић, која су одбила Наредбу о евакуацији, и у којима су формиране јединице Територијалне одбране, организирајући сеоске страже и одбрану својих села, док им је локално становништво пружало логику за смјештај и храну.

У зору, 10. децембра 1991., јединице 121. бригаде из Нове Градишке и 123. бригаде из Славонске Пожеге започињу напад на “непокорена” села, која падају без отпора. Становништво те сухе зиме, у магли и сивилу, креће у нови збјег према Босни, заједно са наоружаним припадницима Територијалне одбране. Трактори заглављени на поледици, по јарцима, жене и старци замотани у ћебад, били су призори те децембарске колоне 1991., док су њихова богата села добивала апокалиптични изглед. О посљедицама етничког чишћења подно Папука и Псуња свједоче и документи Цивилне заштите из којих се даду ишчитати догађаји касне јесени и зиме 1991. у Западној Славонији. У Извјештају о ономе што се догађало на подручју 26 села након евакуације и њеној улози у асанацији терена која је започела 5. јануара 1992. каже се да је било уклоњено 1.119 угинулих свиња, 292 говеда, 469 оваца, 68 коза, седам коња, три срне, 27 лисица, 277 паса, 194 мачке, те 1.701 комад угинуле перади. Међутим, на том детаљно направљеном попису, нема убијених људи.

У селима Чечавац, Вучјак Чечавачки, Јеминовац, Рушевица и Шњегавић убијено је 42 мјештана, међу којима и 24 жене. Само у једном дану, 10. децембра, у Шњегавићу и Чечавачком Вучјаку убијено је 36 људи, просјечне старости 60 година. У времену од евакуације до чишћења “непокорених” села, по Веритасовим непотпуним подацима убијена су 52 лица српске националности. Све се то дешавало прије него што је Исланд 19. децембра први међународно признао Хрватску. Резиме једне од првих хрватских војних акција је да већина убијених до данас није пронађена. Из једне заједничке гробнице на рубу Шњегавића у децембру 2000. године ексхумирано је 13 посмртних остатака. За те ратне злочине нитко није одговарао, а предистражни поступци још су увијек, након 29 година, у току. У сјећање на страдале ВСНМ Пожешко-славонске жупаније подигао је 2012. спомен-обилежје које је посјетио и тадашњи предсједник Иво Јосиповић.

Сљедећи егзодус из Западне Славоније креће 13. децембра са сјеверних обронака Папука, односно из подравско-слатинског краја, у којем је током 1991. и почетком 1992. убијено и нестало око 120 Срба. Претпоставља се да је у том егзодусу, који се одвијао на махове и укупно трајао два мјесеца, своје куће напустило око 50.000 Срба са подручја данашње четири жупаније, Бјеловарско-билогорске, Пожешко-славонске, Вировитичко-подравске и Бродско-посавске.

У вријеме када је оружју дата предност пред разговором, када су са гранатама пристизале нове колоне српских избјеглица из папучког краја, међунационална мржња, допуњена осветом и страхом прерасла је у злочин када су поједине групе наоружаних Срба у повлачењу починиле стравичан ратни злочин 12. и 13. децембра, убивши 42 Хрвата у Воћину.

Након децембарског напада хрватских снага и егзодуса становништва, прилике подно Папука и Псуња, смиривале су се релативно брзо. Већ крајем децембра '91. године 123. бригада Хрватске војске успоставила је пуну контролу на том простору и самим тиме у потпуности су престале и околности због којих је Наредба о евакуацији издана и проведена. Но, повратка је било само за неке. Док се у своје домове, у Пољанску, Орљавац и Лучинце враћало хрватско становништво, Срби се у своја испражњена села нису вратили до данас. И да су могли, нису више имали гдје. Њихове куће, господарски објекти, цркве, споменици, гробља, задружни домови, чак и трафостанице, били су суставно и без грешке спаљени или посве уништени.

Подручје очишћено од живота и људи

Да би се јавности и међународној заједници "објаснило" зашто су опљачкана и спаљена српска села, пуштена је прича, и за касније злочине добро провјерена теза, да су то урадили сами Срби приликом повлачења како њихова имовина, куће и штале, не би пале у хрватске руке. Међу разлозима масовног иселавања Срба са вјековних огњишта само са врећицом у руци, хрватска страна пронашла је чак и у разрачунавању српских политичких струја, а нису заборављене ни теорије завјере.

Међутим, већ, у фебруару '92. године у тексту "Чишћење Папука и Псуња" објављеном у Хрватском војнику описивано је спаљивање Горњих Врховаца и других села.

"Каг је 123. бригада ХВ кренула према Горњим Врховцима, јаком нејријашељском ујоришћу из којеј су мјесецима шойнишћвом рушена села у сјеверозајадном дијелу ойћине и тађани йоложаји Хрвајске војске, у нејријашељским редовима насћала је йомушња. Сйрах их је наћнао у безглав бијеј прије којеј су сйалили цијело село. Каг су војници 123. бригаде дошли до села, још је све торјело."

Неколико година касније, у фељтону "Пожешки ратни дани" објављеном у Пожешком листу '95. године случај је описан нешто другачије, "без безглавог бјежања, прије којег је спаљено цијело село":

"Пожешка 123. бригада кренула је поштом и даље, а четници, уилашени да ће бити окружени и да ће им одсјечена одстиуница према Бучју, почели су се повлачити и из својих других ујоришћа. Без већих борби наши борци су 16. просинца ушли у злоласне Горње Врховце, те дан касније на Звечево. О бжежанији невријашеља најбоље су свједочиле велике количине остављеног оружја, стрељива, хране, докуменације и др."

У том истом чланку, председник Кризног штаба Пожеге Анто Багарић открио је и прави смисао евакуације.

"Таква одлука била је нужна, јер се примијетило да дио становника тих села српске националности, невријашељу јружа снажну логистичку јодрушку (јружа им ујочишће, даје информације, храну и сл.), па је нашим снагама било немогуће осигураћи пошину контролу кришичној јодручија".

Док је сам образац страдања српског становништва подно Папука и Псуња, много пута примјењиван током несретних деведесетих година, децембарска катастрофа '91. у Пожешкој котлини, скоро цијелу деценију била је обавијена велом шутње. Први гласи о страдањима и злочинима у јавност долазе тек марта 2000. када је поднијета и прва казнена пријава за убојство људи из села Шњегавић. Почетком 2000-тих за ратни злочин над Хрватима на подручју Пожешко-славонске жупаније било је осуђено петнаестак Срба, док с друге стране против никог од припадника хрватске стране није била покренута истрага за злочине над Србима. Без обзира на проведену ексхумацију, писану документацију, и спаљена села, тадашњој новој политичкој гарнитурџ на челу са СДП-ом, није се журило с истражним радњама. Јер како је тада за *Feral Tribune* објаснио тадашњи жупанијски државни одвјетник Рудолф Мачек, ако је и било ратних злочина, не треба се журити, јер они не застаријевају, не желећи при том уступити попис јединица и одговорних особа, образлагајући то војном тајном.

Чим су у јавности процуриле прве информације у казненој пријави за убиства и пљачку у Шњегавићу на жупанијској скупштини огласио се тадашњи жупан и председник ратног Кризног штаба Анте Багарић који је устврдио да међу двадесет двоје страдалих у Шњегавићу није било цивила него да су махом били мјештани тог и околних села који се нису одазвали позиву Кризног штаба на евакуацију од 29. октобра и који су активно учествовали у ратној акцији 11. и 12. децембра као припадници Бањалучког корпуса. Но, Багарић није објаснио како су припадници Бањалучког корпуса имали и више од 80 година, и још били војно способни. Иако су зло-

чини у Пожешкој котлини јасни, ни 29 године после, нема ни једног одговора зашто је у “заштити живота” убијено седамдесетак цивила, систематски и педантно опљачкано и спаљено 26 српских села? Прича о првој писаној наредби о једнонационалној евакуацији и првим избјегличким колонама, брзо је пала у заборав.

Повратак у папучки крај почео је 1997. и можда је више него игде другде био попраћен страхом, пријетњама, тајним листама за ратне злочине, полицијским испитивањима и опструирањем обнове. Српска повратничка популација већ више од двије деценије живи под теретом злочина у Воћину, за што јој се намеће колективна кривња, што је увелико утјецало на процес повратка и међунационалног помирења. У исто вријеме, за убојства Срба и масовно паљење њихових кућа нитко није одговарао (осим у случају убојства Николе Косића и паљења 30 кућа у Пушини), нити је процесуиран. Умјесто повратка домицијалног, српског становништва Хрватска је потицала досељавање Хрвата из Јањева и Босне.

Једна од првих новинарских екипа који су крочили на спаљено тло, тек јануара 2001., били су Фералови репортери. Драго Хедл у свом чланку Евакуација у 26 слика износи дојмове.

”Све је спаљено врло педантно, без грешке или пројустиа. Горњи Врховци, једно од већих села с појиса Бајарићева Кризној шибоба, доимље се поспе ајокалијичично и ни по чему се не заостјаје за хирошимским изледом вуковарске Мишнице након јада Вуковара у сјугеноме 1991. И данас, толико година касније, у Горњим Врховцима, али и већини друћих села с појиса о евакуацији, видљиви су трајови љачке и љевине. У остјацима кућа још се јасно разабире да су прије спаљивања шемељити љачкане – извлачени су чак и елекћрични водови из зидова, скидане љочице из кујаонице, кваке с враша... Пошом, кад је однесено што је вриједило, све је појаљено.”

Данас, након 29 година од ратних дејстава и егзодуса становништва, погдје су обновљени зидови, али не и живот. Одрживог повратка овдје никада није ни било. Понекад, с времена на вријеме, тек да се не заборави посљедња ратна епопеја овог простора, појаве се мистериозни покушаји гашења преосталих српских огњишта. Серија паљења кућа и штала власника српске националности, без утврђеног мотива и починитеља, посљедњих шест година не дозвољава мир у Дузлуку, скромном, мијешаном, хрватско-српском селу, у самој близини православног манастира Ораховице.

“Ни рат, ни мир”

У жеку хрватских операција у Западној Славонији, 11. децембра 1991. представљен је Vanceov мировни план којег је усвојило Вијеће сигурности UN у Резолуцији 724. Vanceovim планом одређено је да на подручја у којима Срби чине већинско становништво или значајну мањину и гдје је дошло до сукоба током '91., буду распоређене мировне снаге UN. У складу с мировним планом у средишњој Славонији формиран је сектор UNPA “Запад” који је у цијелости обухватио само територије опћина Грубишног Поља, Дарувара, Пакраца, те западни дио опћина Нове Градишке и источни дио опћине Новска, али тзв. ружичаста зона UN-а није обухваћала заштиту српског становништва Славонске Пожеге, Подравске Слатине, те дијелова опћина Ораховица и Вировитица. Vanceov план прописивао је потпуну непристраност снага UN-а на терену, раздвајање сукобљених страна, демилитаризацију подручја, размјештај снага UN-а ради заштите особа које у њему живе од оружаног напада, али и истодобно повлачење и распуштање свих војних јединица из заштићених подручја, као и повлачење ЈНА из цијеле Хрватске и стављање тешког наоружања побуњених Срба под надзор снага UN. За одржавање јавног реда у подручјима под заштитом UN-а требале су бити одговорне снаге локалне полиције, наоружане само кратким оружјем, састављене од становника појединих подручја под заштитом UN-а у омјеру који би одражавао националну структуру становништва каква је била прије избијања сукоба.

Vanceov мировни план није зауставио Хрватску војску у успостављању контроле над што већим простором Западне Славоније. Није зауставио ни убијање цивила и паљење села која су се догодила у другој половини децембра, од Машићке Шаговине, Горњих Граховљана, Драговића, Дерезе, Кусоња... Циљ је био војним путем на терену заузети што боље позиције за преговарачким столом. Након хрватских операција “Батињани”, “Оркан '91”., “Откос 10”., “Стријела”, “Папук”, “Орада”, “Алфа”, “Велебит”, “Пецалка”, током јесени и зиме '91., териториј UN-овог сектора “Запад” обухваћао је три тадашње опћине: источни дио Пакраца, западни дио Нове Градишке и источни дио опћине Новска.

Тек потписивањем Сарајевског договора 2. јануара '92. о прекиду ратних дејстава стабилизира се ратна линија Западне Славоније, која је опстала до Бљеска. Сарајевским договором обустављене су све ратне операције на подручју Хрватске и омогућен долазак мировних снага UN, али и проведена Vanceovog плана. Ступањем на снагу Сарајевског договора којег је у име ЈНА потписао генерал Андрија Рашета и са хрватске стране министар одбране Гојко Шушак, обустављене су све ратне операције и окончана је прва, свеобухватна фаза рата у Хрватској.

Кад је наступило стање ни рата, ни мира, стање привидног примирја, неометано, иза преговарачких леђа настављено је систематско уништавање “непријатељске имовине” и затирање сваког његовог трага. Фебруара '92., Хрватска војска је добила наредбу по заповиједи генерала Ивана Кораче да спали културно добро Владичанског двора у Пакрацу. Међутим, заповјед да спали “српске књиге” одбио је послушати војник ХВ Иван Хити, и већ разбацане и дјеломично уништене књиге и иконе у дворишту Владичанског двора спремне за одстрел, спасио је уз помоћ стручњака из Националне и свеучилишне књижнице. За добро дјело у ратном времену, Хити је платио високу цијену. Обиљежен као спасилац “српске ћирилице”, све до пензије, у свом Вараждину, није могао наћи посао.

Послије хрватских акција прве етапе рата деведесетих, простор Западне Славоније нашао се у најтежој ситуацији од свих крајишких крајева. Без струје, воде, телефонске комуникације, школских објеката, болница, лијечника... политичко руководство западнославонских Срба које је и прије показивало знакове мирније политике од Книна, залагало се за наставак и конкретизацију мировних преговора са хрватским властима.

18. фебруара '93. Обласно вијеће Западне Славоније са представницима хрватске власти потписало је Даруварски споразум којим је било предвиђено пуштање у рад и обнова сустава за опскрбу струјом и водом народа Западне Славоније под Републиком Српском Крајином. Споразум којем је посредовао шеф Цивилних послова ОУН у Сектору Запад Џерард Фишер обухваћао је сљедеће ставке: повратак избјеглица и отварање транспортних праваца укључујући аутоцесту Загреб – Београд, поправак жељезничке пруге на релацији Новска – Нова Градишка, поправак телекомуникационог сустава, оснивање заједничке комисије за нормализацију живота, успостављању социјалних дјелатности попут здравства, школства...

Даруварски споразум као један корак ка нормализацији односа брзо је наишао на осуду са обје стране. Крајишко руководство Даруварски споразум је означило као издајнички, а критике за Споразум којим се могао ријешити међунационални сукоб на подручју Западне Славоније, добио је од међународне мировне сцене и сам Џерард Фишер, који је убрзо напустио област.

У низу неуспјелих покушаја како би се изнашло мирно рјешење, најпознатији је онај од краја јануара '95. када је Хрватска начелно пристала на Нацрт споразума о Крајини, јужној Барањи и западном Сријему, популарнијем као 34 за који ће се испоставити да је био посљедњи покушај и прилика да се спријечи катастрофа која је слиједила. Мировни план који је давао широку аутономију српској заједници у саставу Хрватске, одбило је крајишко руководство.

12. марта '95., након појачане хрватске дипломације и компромисног договора између америчког потпредсједника Ал Гореа и хрватског предсједника Фрање Туђмана у Copenhagenу, окончан је мандат UNPROFOR-а, те донесена одлука о новом мандату и преименовању UN снага у UNCRO (United Nations Confidence Restoration Operation in Croatia) или Операција обнове повјерења Уједињених народа у Хрватској. На подручју Западне Славоније у оквиру мировних снага UNPROFOR-а или UNCRO-а били су стационирани јордански, непалски и аргентински батаљон.

Послије свих неуспјешних мировних покушаја у “мировним” годинама по Западну Славонију, три године након најјачих ратних окршаја на западнославонском тлу и потпуне блокаде, 21. децембра '94. у 14. 30, отворена је аутоцеста Загреб – Београд, односно у промет је пуштена дионица између Новске и Нове Градишке која је била под српском контролом. Био је то први конкретан резултат дуготрајних преговора између српске и хрватске стране, под притиском међународне заједнице. Договорено је да ће сигурност у промету гарантирати припадници UNCRO-а током заједничке хрватско-српске патроле. Шест дана након отварања том дионицом користио се и Фрањо Туђман при посјети Славонском Броду. Отворена дионица аутопута била је дугочекана прилика и точка гдје су се након четири ратне године састајале породице са српске и хрватске стране. Међутим, од почетка отварања те прометне комуникације, пролазак том дионицом био је несигуран услјед сталних међунационалних провокација. Успркос присуству мировних снага UNCRO-а, стање се додатно комплицира у другој половици априла кад је одлуком Милана Мартића аутопут затворен 24. априла на 24 сата. Одмах су порасле тензије, а шеф хрватског преговарачког тима Хрвоје Шаринић упозорио је да ће уколико пут не буде отворен 25. априла у 6.00 ујутро, он бити отворен силом. Аутопут је отворен и ситуација се наизглед смирила. Тог истог дана Западну Славонију посјетио је Мартић. Одржао је више састанака и јавних скупова на којима је поручивао да ће се ситуација око аутопута ускоро веома искомплицирати те да ће они бити спремни да бране и одбране Западну Славонију, чак и да врате дио окупираног територија, чиме је створен лажни осјећај сигурности код народа, посебно у сјеверном дијелу Западне Славоније.

Ситуација је генерално била стабилна све до 28. априла када је хрватски грађанин И.Г. око поднева без икаквог повода на очиглед веће групе Срба из Окучана, која је куповала гориво на бензинској пумпи код Мотела “Славен”, на аутопуту код Нове Градишке, физички напао, а затим ножем заклао Србина Тихомира Благојевића из села Смртић код Нове Градишке. У ноћи, 28/29. мања група Срба у знак одмазде, напала је возила која су се кретала на дијелу аутопута који пролази кроз крајишки териториј. Убијено

је троје, теже рањено петеро, а лакше рањено десетеро хрватских грађана, што је и до данас остала црна мрља са српске стране без санкционираних појединаца који су извршили тај злочин. 29. априла аутопут поново бива затворен. Извјештаји UN-а, крај априла карактеризирали су напетим, са појачаном присутношћу и кретањем Хрватске војске и полиције, мобилизацијом људства и наоружања из Загреба и војним вјежбама са тешким наоружањем.

Захтјев UNCRO-а био је да се аутопут отвори истог дана што је крајишка страна прво одбила, али је након упозорења генерала Краба, да је отварање аутопута, велика опасност за Крајину, прихватила отварање 1. маја у 6.00 сати ујутро, што је UNCRO преко свог информативног центра обавијестио јавност. Међутим, до краја дана дошло је до разлаза на српској страни јер се отварању аутопута, чак и после упозорења UNCRO -а, супротстављао Милан Мартић и Генералштаб Српске војске Крајине што су објашњавали чињеницом јаког присуства војних формација Хрватске војске у ширем рејону: Кутина и Новска, Пакрац, Липик и Нова Градишка, те у захвату аутопута Новска – Окучани, Пакрац – Бијела Стијена – Окучани.

Но, без обзира на став Генералштаба, пуковник 18. корпуса Војске Републике Српске Крајине Лазо Бабић инсистирао је да се отварање аутопута ипак деси, покушавајући упозорити Генерал штаб о одговорности за посљедице. Али аутопут је остао затворен.

Вечер прије 1. маја, стигла је депеша у управу ресора Државне безбједности из Центра државне безбједности Окучани по ком су обавијештени да је у селу Драгалић одржан састанак хрватске стране са командом Непалског батаљона гдје је договорено да ће снаге Хрватске војске и полиције насилно отворити ауто-пут. Без обзира на садржај депеше и хитности, надлежни нису реагирани.

Бљесак првомајског уранка

У ноћи 1. маја око 2.30, командант UN-а сектора Запад бригадни генерал Маталон примио је поруку од команданта оперативне зоне Бјеловар Хрватске војске бригадног генерала Луке Џанка, у којој га обавјештава да се у подручју сектора врло брзо очекују ратна дјеловања, па га савјетује да се припадници снага UN склоне на вријеме. Ујутро, у 4.15, командант сектора Запад бригадни генерал Маталон примио је телефонски позив од Оперативног центра који му је наредио повлачење свих припадника UN-а, распоређених дуж аутопута ради напада Хрватске војске у 5.00 сати. Такођер,

наглашено је да је лична сигурност припадника UN-а највећи приоритет. Извлачење људства UN са контролних тачака, на сигурна мјеста, у кампове, проведено је у кратком року, под окриљем ноћи, препуштајући своје штићенике – цивилно српско становништво, на милост и немилост хрватских генерала. Био је то увод у војну операцију Бљесак. Понашање припадника UNCRO-а није било у складу са Vanceovim мировним планом по којем је основна задаћа UNPROFOR-а била заштита цивилног становништва од евентуалних напада хрватских оружаних снага. Управо вјерујући том дијелу Vanceovog плана, српска територијална одбрана оставила је своје тешко наоружање под контролом UNCRO-а и битно ослабила своје могућности да брани село.

Кишног јутра, око 5.30 ујутро, јединице Хрватске војске започеле су напад на српску област Западна Славонија, под заштитом UN-а с изговором деблокаде и пуштања у рад аутопута и жељезничке пруге у Западној Славонији. Одлука крајишких власти да се аутопут не отвори послужила је хрватској страни као непосредан и службени повод и оправдање пред међународном јавности за акцију у којој су почињени многи и 25 година послје, непроцесуирани и некажњени ратни злочини над цивилним становништвом и ратним заробљеницима. Међутим, да је ипак без обзира на проблем прометне повезаности Хрватске и отварања 27 км дугог аутопута Загреб – Београд, акција Хрватске војске била дуго и помно припремљена, поносно је признао тадашњи начелник Генералштаба Хрватске, сад покојни генерал Јанко Бобетко у својој књизи “Све моје битке” гдје је написао: “Бљесак је моја симфонија, јер сам сваки детаљ предвидио и готово се све одвијало како сам мислио”.

Напад Хрватске војске кренуо је из три правца: Новске (Прва гардијска бојна Прве бригаде, Прва бојна Треће гардијске бригаде, 125. домобранска пуковнија и Друга бојна Прве бригаде); Нове Градишке (121. домобранска пуковнија, Четврта бојна Пете гардијске бригаде, 81. гардијска бојна и снаге МУП-а), и из правца Пакраца (52. домобранска пуковнија и 105. бригада потпомогнута снагама МУП-а). Подршку хрватским снагама у току извођења операције Бљесак константно је пружала хрватска артиљерија, ратни авиони типа МИГ–29, те хеликоптери типа МИГ-4.

Већ у 5.45 хрватска артиљерија гранатирала је српске положаје у Јасеновцу, Пакленици, Шеовици, шуми Прашник, Медарима, Старој Градишци, Липику, те подручју око Пакраца и дуж Драговић пута. Због борбених дејстава Хрватске војске, складишта наоружања и војне технике под контролом UN-а су била проваљена од стране Војске РСК, укључујући и складиште у Старој Градишци.

У 6.00 припадници Хрватске војске ушли су у село Медаре, у тадашњој општини Нова Градишка. Сат времена послје, хрватске оружане снаге из правца Новске ушле су у села Кричке, Рајчиће и преко села Милисавци кренули у правцу села Трнаковац и Бенковац у циљу спајања снага са истока и пресијецања путне комуникације Пакрац – Окучани.

Са нападима Хрватске војске, старци, жене и дјеца кретали су у избјегличке колоне. Првог маја, пријеподне, преко локаног радија Окучани локално становништво је упозоравано да сиђе тек у склоништа јер су гранате почеле падати у самом граду и околини. Између 9.00 и 10.00, емитирано је обавјештење да се становништво припрема за евентуалну евакуацију, али да се још увијек не креће нигдје. Чак и око 13.00, када су почеле стизати вијести да Хрвати продиру према Окучанима са свих страна, на радио станици је истицано да се линије одбране још увијек држе. Међутим, један број српских цивила већ је самоиницијативно одлазио према Новој Вароши, односно према Старој Градишци, и даље преко моста спаса на ријеци Сави у Републику Српску и Босанску Градишку.

Сматра се да је тих првомајских дана преко моста на ријеци Сави прешло 10.000 српских избјеглица из три правца Западне Славоније. Двије колоне избјеглица, оне из правца Пакраца и друга из правца Новске, спојене у Окучанима кретале су се преко Дубовца, Гређана, Нове Вароши, Старе Градишке и стизале до Босанске Градишке. Колона с избјеглицама из пакрачког дијела, са становницима Пакраца и околних села Шеовца, Јапага, Скендеровци, Буковчани били су нападнути око поднева, првог маја на простору Бијелих Стијена. Напад је континуирано трајао неколико сати. У почетку су возила повремено успијевала проћи, касније је цеста била потпуно блокирана. Хрватска војска је колону према Окучанима пустила тек другог маја у јутарњим сатима. Један од напада на избјегличку колону догодио се око 19.00 сати на подручју села Бенковац куда су пролазили збегови који су из Скендероваца ишли у правцу Окучана. При уласку у Бенковац, “зољом” од стране припадника ХВ погођен је цивилни камион у којем су се налазиле три особе. Сви су том приликом усмрћени. Трећа колона, која је имала најмањи број жртава јер је становништво било и најближе ријеци Сави, била је она из Јасеновца, у који је ХВ без већег отпора ушао већ око 15.00.

Током првомајског дана усlijед јаке артиљеријске ватре почеле су падати и линије одбране Окучана као и прометне комуникације која повезује Окучане са Старом Градишком. У раним поподневним сатима почиње организирано евакуирање и једног дијела цивилног становништва, најприје дјеце, затим старијих људи и жена из Окучана. Но, убрзо дио команде Српске војске Крајине (СВК), као и центар везе који су требали да буду у

Окучанима напустили су командно мјесто и повукли се у Стару Градишку. Бројна возила са цивилима, припадницима СВК у непрегледној колони напуштали су Окучане и кретали према ријеци Сави. Међутим, у 17.00 са источног правца од Нове Градишке, након пада села Горице и Доњи Богичевци и заузимања шуме Прашник, хрватски војници запосјели су неколико задњих кућа у Новом Варошу и нападали два и по километра дугу колону српских цивила која се кретала из правца Окучана. Управо, тај дио колоне преживио је и највеће губитке. Додатно крвопролиће кроз Нову Варош појачало је око 17.30 заједничко дјеловање хрватске артиљерије, минобацача, авијације и хеликоптера типа МИ 4 који су бјесомучно тукли колону у збјегу. Свјedoци крвавог призора кроз Нову Варош били су припадници мировних снага UN-а који су били смјештени у својој бази на мјесту званом Пустаре, на раскршћу аутопута и пута Окучани – Стара Градишка, гдје је био стационаран непалски батаљон који није ништа подузео да би осигурао пролазак колоне цивилног становништва.

Првог маја, у 18.00 сати читаво подручје опћине Пакрац остало је у окружењу. Линију одбране пакрачких Срба и отпор хрватским снагама остао је пружати командант пакрачке бригаде СВК потпуковник Стево Харамбашић са својим борцима. Након тешког поподнева и ноћи, 2. маја, око 7.00, код Бијелих Стијена пуштена је избјегличка колона из пакрачког правца, али је напад Хрватске војске пребачен на колону кроз Нову Варош. Јединица српске војске која је добила задатак осигурати пролаз колони становништва, успјела је тек накратко одбацити хрватске снаге од шуме Прашник и омогућили извлачење српских цивила и војника према ријеци Сави. Међутим, 2. маја, хрватске снаге у 13.30 улазе у Окучане.

Задњи чин “Бљеска”

У поподневним сатима, 2. маја, путем медија је објављено приопћење Уреда Предсједника Републике др Фрање Туђмана којим је службено закључена хрватска акција Бљесак. “Завршена је акција за отварање аутопута и жељезничке пруге кроз, до данас, окупирана подручја западне Славоније. Наоружани Срби престали су пружати отпори, а у Окучанима је организирана хрватска власт. У 14 сати почели су преговори о предају посљедње веће скупине наоружаних Срба који се налазе на подручју Пакраца. Потпредсједник Владе особно је посетио наведено подручје. У име предсједника Републике и Владе, грађанима српске националности зајамчио је сва грађанска права, а наоружанима аболицију, изузев ратних злочина.”

У ноћи између 2. и 3. маја '95. хрватске снаге минирају мост на ријечи Сави који спаја Западну Славонију са Републиком Српском како би спрјечили сваку евентуалну помоћ припадницима Српске војске Крајине у људству и техници. Рушењем моста на Сави, прекинуто је повлачење српских цивила испред Хрватске војске која је почела са скупљањем преосталог цивилног становништва. Према свједочењима цивила који нису успјели избјећи из Западне Славоније, припадници ХВ одводили су их на сабирно мјесто, негдје на аутопуту између Окучана и Новске, а затим превозили и задржавали по неколико дана у Кутини, Новској Дарувару и Новој Градишци.

Трећег дана мјесеца маја, у ранојутарњим сатима, у 3.30, под контролом хрватских снага нашла се и посљедња станица – Стара Градишка. Тог дана, када је Западна Славонија, практички пала у хрватске руке, у Книну, уз посредство посебног изасланика главног тајника UN-а Yasushija Akashija, склопљен је усмени споразум о прекиду непријатељства према којем су борбе требале престати до 16.00 сати истог дана. Цивилима и војницима који су жељели напустити Западну Славонију требало је то и омогућити, уз надзор припадника UN-а, UNHCR-а и Црвеног крижа, правцем Пакрац – Окучани – Дубовац – Стара Градишка. На крилима договора из Книна, у присуству представника команде UN-а за Сектор Запад, потпуковник СВК Стево Харамбашић са представницима хрватских власти постигао је усмени договор о прекиду ватре, разоружању око 600 припадника СВК и предају лаког наоружања мировним снагама UN. Али договор није испоштован. И већ 4. маја, у 13.55 сати, хрватске снаге артиљеријским оружјем и минобацачима гранатирале су село Гавринуцу гдје се тад налазио највећи дио разбијеног српског корпуса. Жестокој ватри били су изложени и капетан UN-а Тројан, који се заједно са представницима Срба, потпуковником Стевом Харамбашићем и Вељком Цакулом налазио у возилу UN-а. Била је то демонстрација силе јачег и притисак који је резултирао да потпуковник Харамбашић сат времена касније пристане на безусловну предају. Сљедећег дана, 5. маја, у 7.00 сати, јединице српске војске на челу са Стевом Харамбашићем предале су лако наоружање припадницима UN-а и формирали колону са српским цивилима ради одласка у Републику Српску. Међутим, хрватска страна још једном је изиграла договор и у 14.00 сати артиљеријом гранатирала село Шеовицу гдје је било смјештено око 650 српских цивила који се из пакрачке околице нису успјели пробити до Старе Градишке.

Након тога хрватска пјешадија ушла је у село Гавринуца надомак Пакраца и у присуству припадника UN и UNHCR-а похапсила српске војнике и цивиле, постројила их у колоне, одвојивши мушкарце, жене и дјецу.

Ухапшене Србе Хрвати су одвезли аутобусима у затворе у Бјеловару и Вараждину, док је српским цивилима одлазак из Западне Славоније омогућен у организацији UNHCR-а тек после 15. маја. Након Бљеска UN је организирао пријевоз Срба кроз програм “Operation Safe Passage” који је за циљ имао омогућити сигурно пресељење свима који су то жељели прије свега због страха о особној сигурности. Према подацима UNCHR-а, конвојима Западно Славонију тада је напустило нових 7.000 до 8.000 грађана. Срећу да напусте Хрватску није имало 1.450 заробљених припадника српских јединица који су били распоређени по хрватским затворима изложени тортури између живота и смрти, могуће размјене и пресуде. Многи западнославонски заробљеници били су осуђени за ратне злочине на дугогодишње затворске казне, а неколико десетина заробљеника прошло је и специјалну тортуру у злогласној сплитској Лори.

“Бљесак” на папиру

За само 31 сат хрватске војне и редарствене снаге ушле су на простор од око 500 четворних километара на којем је живјело 15.000 Срба. У војном смислу “Бљесак” је био наставак војне операције хрватске војске “Откос 10” из децембра ‘91., али и својеврсна припрема за много опсежнију војну акцију три мјесеца касније – “Олују”. После “Бљеска”, српска и хрватска страна, осим што се у ничему не слажу, ни једна ни друга се нису потрудиле да за двије и по деценије истраже ток акције, а поготово су биле незаинтересирани за њен крајњи најосјетљивији исход – број цивилних жртава.

За Хрвате “Бљесак” је био величанствена војно-редарствена акција, чији је циљ био вратити окупирано подручје у уставно-правни поредак Републике Хрватске, а за Србе то је била агресија на дио територије Републике Српске Крајине и на заштићену зону UN-а.

Хрватска страна истиче да је у акцији учествовало 7.200 војника ХВ и припадника МУП, а српска да је тај број био далеко већи 16.000 припадника хрватских оружаних снага, док је на крајишкој страни било 4.000 војника. Док се зна да је на хрватској страни погинуло 42 војника и 162 рањено, број српских жртава, није истражен, ријетке процјене се разликују, овисно о којој страни долазе.

По српским изворима, а једини је онај од београдског Документационог-информативног центра Веритас, у “Бљеску” је нестало и погинуло 283 Срба, а спаљено је 160 села. Првих дана после “Бљеска”, Хрватска је процјењивала да је на пораженој српској страни број жртава износио од 350 до 450 мртвих, 1.000 до 1.200 рањених, а тај податак и даље постоји на хрват-

ским интернетским порталима. На округлом столу одржаном прије двије године поводом “Бљеска”, представници Министарства бранитеља изнијели су бројку од 160 или 169 страдалих особа српске националности, те мељене на броју ексхумираних посмртних остатака из пет западнославонских гробница произашлих из “Бљеска”.

У организацији Управе за заточене и нестале до сада је ексхумирано 151 особа страдала у “Бљеску”, а највећи број ексхумација извршен је 2010. године. На гробљу Медари-Трнава ексхумирано је 28 посмртних остатака, у Окучанима 34, на гробљу у Врбовљанима 54, у Доњим Рајићима 26 и 2013. у Новској је ексхумирано 11 посмртних остатака. По подацима из Министарства бранитеља још је потребно ексхумирати 10 до 15 посмртних остатака из “Бљеска”. Од 151 ексхумираних посмртних остатака из групних гробница, до сада их је 111 идентифицирано. Међутим, иако су те (не) велике бројке жртава српске националности службени подаци хрватске Владе, оне никада нису споменуте на свечаним обиљежавањима годишњица “Бљеска”.

Не заборављајући потврдити војни карактер српских жртава, Министарство бранитеља истиче, да на основу изјава чланова обитељи приликом идентификација и организирања погребне скрби, имају податке да су 45 посто идентифицираних особа били цивили, док су 55 посто били припадници оружаних формација, односно 83 посто мушкарци, 17 посто жене, три посто млађих од 18 година, 77 посто особа у распону од 18 до 60 година, док је 20 посто особа било старије животне доби. По јединој евиденцији, оној из Веритаса, од 283 погинулих и несталих Срба, 56 их је жена и 75 особа преко 60 година старости. У акцији “Бљесак” убијено је и осмеро дјете старости до 14 година. Са бројком из Веритаса, слаже се и Центар за суочавање с прошлошћу Documenta из Загреба која је у свом истраживању на подручју Западне Славоније дошла до бројке од укупно 392 жртве, али наводе да су бројке релативне и непоуздане. По Веритасовим подацима, када се и идентифицирају сви ексхумирани, остају непозната гробна мјеста за 90 посмртних остатака, док се по подацима Министарства бранитеља трага за још 44 особе из “Бљеска”.

Комесаријат за избјеглице Републике Србије у периоду 1991 – 2001. регистрирао је 26.020 Срба из Западне Славоније који су у Комесаријату добили избјеглички статус. Према евиденцијама међународних организација, на подручју Западне Славоније у октобру 1995. било је око 800 Срба. Према непотпуној документацији са простора Западне Славоније протјерано је 52.320 Срба.

За вријеме акције “Бљеска”, 2. и 3. маја, као знак одмазде за хрватски напад на српско становништво у заштићеној зони UN-а, по директном на-

ређењу Милана Мартића два пута је ракетан Загреб. У нападу је убијено седам, а рањено готово 200 грађана Загреба. Пројектили из ракетног састава Оркан пали су 2. маја на раскршће Влашке и Драшковићеве улице, а дан послије на Дјечју болницу у Кљајићевој, на Зрињевац, покрај Хрватског народног казалишта, аеродром Плесо...

Из оквира и правила ратовања искакало је много тога о чему свједоче регистрирани случајеви убојстава и нестанка цивила, те облици кршења људских права цивила и заробљеника који су противни међународним стандардима које је РХ признала потписивањем разних конвенција и уговора.

Крваво дјечје буђење у Медарима

Први удар “Бљеска” био је на Медаре, село са српским становништвом које је егзистирало на линија раздвајања од 6. октобра '91. па све до кобне хрватске операције. Иако је свака ратна прича, свако страдање, са било чије стране, из рата деведесетих тешко, једна од сасвим сигурно најтежих прича рата деведесетих, јесте оно из Медара. Као заштићено село UN-а, између двије војске: непалског батаљона UNPROFOR-а које је било удаљено само 100 метара, и српске војске у Смртићима, села удаљеног два километра, мјештани Медара који нису жељели напустити свој кућни праг, нису смјели имати оружје и слијепо су вјеровали да ће у случају напада Хрватске војске, UNPROFOR заштитити бар њихову дјецу.

Првог маја, у селу је било 24 цивила. У 6.00 сати ујутро, припадници Хрватске војске ушли су у Медаре, починили масакр над 22 цивила, од чега је најмлађа жртва имала свега седам година. Преживјело је само двоје. Убијени су сахрањени испред гробља у сусједном селу Трнава као Н. Н. особе под бројевима 27, 28, 144, 142, 121, 120, 131, 123... са годиштима 1907, 1914, 1919, 1986...

Међу убијенима биле су читаве двије породице Вуковића, међу њима и троје дјеце. Убијени су Ранко (1955.), његова супруга Анђелија (1959.), једанаестогодишњи син Горан, осмогодишња кћер Гордана, те Ранков рођењни брат Милутин (1945), његова супруга Цвјета (1950) и седмогодишња кћерка Драгана. У Медарима убијени су и немоћни старци: Стево Чанак од 84 године и сестра му Драга од 87, 60-годишњи инвалид Милан Буројевић са 80-годишњом мајком Љепосавом, па Ката Влаисављевић и Драга Ђумић, обје од 70 година, Анка Голуб и Зора Томић од 75, Ружа Дићко од 55, Јоцо Грмуша од 68, Јела Мркоњић од 60 година.....

Први у Медарима убијен је Жељко Дићко, чија је кућа била само 20 метара удаљена од UNPROFOR-ове базе. Како је чија кућа долазила на ред, тако су следила смакнућа, и људи, и животиња. Преживјели су једна старица при крају села и двије кћерке Жељка Дићка, иако су им отац и бака убијени. Многима је њихово преживљавање сумњиво: по причању неких свједока, нетко од хрватских војника их је препознао, што је доказ да је ипак, нетко од војника у акцији знао ситуацију. По неким свједочењима, њих је препознао и заштитио један од хрватских војника јер је знао да им је мајка Хрватица.

Довољно увјерљивих свједочења из Медара за потребе правосуђа, нема. Ријетки преживјели из околине Медара, давно су умрли, па се све своди на причу сељана која се проширила колоном и недопуњавала касније. Тако остаје тајна што се све тог јутра точно дешавало у Медарима. Једна од прича каже да, кад је прошао први удар Хрватске војске до средине села, код православне цркве, акција је пресјечена и нетко је наредио прекид крвопролића. Престало је убијање и почело даље заробљавање. Ту се задесио и Раде Бујинац, који је као заробљеник видио стравичне призоре док су га кроз Медаре комбијем возили према Новој Градишци. Говорио је да су капије биле срушене тенковима, да се комби споро провлачио јер је на цести било срушених бандера, мртвих животиња, људи. У двориштима Вуковића видио је само мртва тијела. Ранкова кћерка, мала Гордана била је заклана, супрузи Анђелији била је одсјечена једна нога, а из врата јој је цурила крв. Обје су лежале једна поред друге, у јарку поред пута, испред куће, док је Ранко са сином Гораном лежао мртав у дворишту. У сусједном дворишту, код Милутина Вуковића, Милутин је био мртав на самој капији, а у дворишту су били мртви његова супруга Цвјета и кћерка Драгана. Бујинац је био једини свједок расположен свједочити пред судским органима, али никада није био позван. Неколико година послје, умро је у Источној Славонији.

Од породице Вуковића, преживјели су једино они који тог кобног јутра нису били у Западној Славонији: Милутинове кћерке Радмила и Мирјана, средњошколке које су због школе становале код стрица Радојице и заједно са његовим сином Мирославом чувају успомену на трагедију која им је обиљежила животе.

"У једно јутро убијена су два брата и њихове породице. Од Ранкове породице нитко није остао жив. Зашто су нам дјецу побили, коме су она сметала? Било је рано јутро, дјеца су спавала. Све ово вријеме пред очима ми је једна, те иста слика: јесу ли уплакана и устрашена дјеца гледала како им убијају родитеље, или су родитељи беспомоћно гледали како им убијају дјецу? Не могу да избришем слику у којој дјеца трче мами да их загрли и

заштити. Који је то монструм урадио?”, питања су са којима свих ових година живи Мирослав Вуковић који је и дан-данас, четврт вијека послје “Бљеска” остао један од усамљених бораца за истину о страдању српских цивила у овој хрватској операцији.

”Остале су живе само Радмила и Мирјана, кћерке стрица Милутина, само зато што су биле у Босни. Могле су и оне бити у Медарима: вечер прије испратили смо њихову мајку и сестру које су биле код нас у посјети. Нисмо знали да их посљедњи пут видимо. Навечер смо сједили с њима у Медарима, ујутро су побијени. Дуго смо били испред куће, причали смо о су-трашњем најављеном отварању аутопута. Ништа није слутило на несрећу. Све је било уобичајено, сви смо били мирни, само су UNPROFOR-ови камиони цијелу вечер излазили из базе, на што тада нисмо обраћали пажњу. Чини ми се да су били под ратним свјетлима. Стричеви су говорили да развозе вечере до Смртића, Ратковца, али мени и оцу су била мало чудна та редуцирана свјетла. Мирно смо се поздравили и разишли, док се стотину метара од нас UNPROFOR повлачио и припремао базу за хрватске војнике”, говори Мирослав о сликама које не жели заборавити. Већ следећег дана је са оцем на мосту чекао колону из Западне Славоније. Вуковићи су изгубили и осмог члана породице, Зорана Вуковића (1970), сина од четвртог брата Славка, који је као припадник крајишке полиције убијен истог јутра.

– Сачекивали смо колону. Очекивали смо бар неког од стрицева, стрине, дјецу, али није било никог. Један комшија из колоне, довикнуо нам је да су наши побијени. Нисмо могли вјеровати, тај дан био нам је најдужи у животној. Сушрадан, 2. маја, све је већ било тошово и све се знало: тко је био жив, тај је изишао, прича Вуковић који је сам истражујући догађаје тог дана у Медарима, дошао до података о актерима тог злочина, те се пита, како до тих података не може доћи државно овјешаништво..

– Иако се не бавим послом којим се требају бавити удруге и институције, дошао сам до доста информација о ужасу страдања, са комплетним списком тко је судјеловао у акцији у Медарима, проследио сам те информације полицији, али никада нисам добио повратну информацију. Ако ја могу доћи до тих информација, како не може доћи држава. Све су поклали и побили: ње, мачке, животиње... За све постојећи фото-документација. Дјеца су масакрирана, нису убијена из пушке, ниши из даљине. О таквом ратном тнусном злочину над дјецом, прикривање кривње и злочина, шушња и мук, владају већ више од 20 година. А 20 година је пуно..., каже Мирослав Вуковић о борби за истину о својој побијеној фамилији од које не одустаје.

– Чиме су моји сиричеви молили се бранишћу у заштићеној зони, гдје нису смјели имати оружје? Гдје је био UNPROFOR у то вријеме? Дјеца су ту била, зашто их нису заштитили? То им је био задатак. Напад је дошао управо из њихове базе... Хрватска војска слави тај дан као дан своје побједе, а што кога су побједили, дјецу, жене, сирце... Пишам се да ли се људи који су убили недужне окупе 1. маја на државној церемонији у Окучанима и да ли се бар на шренућак сјетне посљедњих погледа, ријечи и суза наше дјеце, рећи ће Мирослав.

Иако се за гробницу у Медарима знало још од '96. године, ексхумирана је тек 2010., јер како је тада објаснио тадашњи шеф Комисије за заточене и нестале пуковник Иван Грујић, није била на листи приоритета. Ексхумацији која је проведена у организацији Управе за заточене и нестале при Министарству обитељи, бранитеља и међугенерациске солидарности у својству посматрача присуствовали су представници Међународне комисије за нестала лица (ICMP), Међународног комитета Црвеног крста (ICRC), те Комисије за нестала лица Републике Србије и Института за нестала лица БиХ. Поступку ексхумације у којој је ексхумирано 28 особа, присуствовали су и представници српске заједнице у Хрватској. Током ексхумације Грујић није желио потврдити, ради ли се о посмртним остацима грађана српске националности из Медара јер "не зна њихов идентитет, а постоји Закон о заштити особних података", суздржан је био тад Грујић, иако су се у том тренутку на гробљу налазили и чланови породице Вуковић.

Пробоји живота – Пакленица и остала села

Поред Медара, у "Бљеску" највише је страдало село Пакленица у Новској, село у којем је 1. маја убијено 20 српских цивила. И Пакленица је баш исто као и Медари, била претежито насељена српским становништвом, и ратних година деведесетих налазила се на црти разграничења Републике Српске Крајине и Хрватске. Јордански батаљон мировних снага прије напада напустио је своје осматрачке пунктове и повукао се на хрватску територију. Хрватске оружане снаге потпуно несметано су могле ући у село са цивилним становништвом које се налазило испред линије одбране коју су држали припадници српске територијалне одбране. Хрватске снаге су прије артиљеријског напада, зашли иза леђа припадницима територијалне одбране, и пресјекли комуникацију Пакленица – Рајићи.

У селу, у окружењу, остало је око 100-њак људи, међу њима и мале дјеце, жена и стараца. Гранатирање села почело је већ са првим минутама “Бљеска”. Већ око 7.00 сати, село је било у рукама Хрватске војске. И како су хрватске снаге почеле улазити у село, тако је цивилно становништво, међу којима су биле и жене са бебама, напуштало своје куће, повлачећи се према линији одбране. Српска територијална одбрана села Пакленица није пружала значајнији отпор већ је настојала евакуирати из села што више цивила. Премда у окружењу хрватских снага, успјели су да извуку из села већину цивила и заштите их склањајући их у шуме.

Око 50 цивила, махом старијих и болесних остало је у селу, сакривени по подрумима и изложени терору Хрватске војске. У подруму једне куће били су смјештени рањени српски војници и болесни цивили међу којима је било и неколико жена. Хрватски војници прво су запалили кућу изнад подрума, а потом су га гађали зољама и тромблонима, након уласка Хрватске војске у подрум, сви су побијени. У извјештају UN Команде сектор Запад, цивилни послови од 12. маја, наводи се “да се у кући у селу Пакленица, власништво Шолаја, догодио масакр над рањеницима и медицинским сестрама. Само је један свједок, рањен у главу, побјегао кроз прозор и потом прешао ријеку Саву”. Већину Срба које су Хрвати затекли у селу, убили су, а тијела убијених превезена су у Новску, и сахрањена у необиљежене гробнице.

Цивилно становништво које је успјело избјећи одлучило се на пробој, тражећи спас у правцу Рајићи – Окучани и данима лутајући по околним шумама. У пробој је кренуло укупно 50 цивила, претежно жена, дјеце и старијих особа са још 100 припадника територијалне одбране. У пробој су кренули око 11.00 сати. крећући се кроз шуме и избјегавајући цесте и насељена мјеста.

О страдању у “Бљеску” навест ћемо само нека свједочења код истражног суца Основног суда у Градишци забиљежена мајских дана '95. О свом шестодневном извлачењу до ријеке Саве, тумарању по шумама Западне Славоније, свједочио је Рауш Миленко из Пакленице.

– Падала је киша и то нам је омогућило да се кроз шуму пробацимо до Рајића. Кад смо дошли пред Рајић чули смо славље Хрвата у селу. Остали смо ту цијелу ноћ. Ујутро, 2. маја, цијела трупа је кренула даље према Окучанима. Кренули смо ојет шумом. Једна жена је имала транзистор и чули смо да се јавља “Посијаја Окучани”, па смо закључили да су Хрвати ишли и у Окучане... Ојет смо враћили се према сјеверу. Срели смо још једну трупу наших. Тумарали смо неколико дана по шуми. Дошли смо пред село Цате. Нашлазимо на хрватску иајролу. Ту се 12 људи од нас

одваја, а прича се да су сви изинули. Враћили смо се изнад Лађевица – Бодеграја. Нисмо имали ништа за јести. Пили смо само воду. Ојет се једна трупа цивила одваја од нас. Са цивилима је било и војно способних. Мислим да је био 4. мај. У Бодеграју је била база цивилне полиције. Нас 42 крећемо ојет према Рајићу. Сачекали смо ноћ да пређемо урућу и аушоућу у правцу Саве. 4. маја навече стижемо у Мокро Поље и идемо даље према Сирућу и Сави. На аушоућу видјели смо хрватске тенкове. Претрчавали смо по њет. У цик зоре смо усјели претрчајти аушоућу. Ту у Мокром Пољу ухваћили смо једно прасе, заклали га и наложили вајру, исјекли мало што прасећеј меса, јели смо га полуживо. Послије што долазимо до Сирућа. И ту остајемо дан-два. Били смо се изубили. Једна наша трупа одлази у извићање. Били смо гладни. Скућали смо коријење и јели млади листи. На Ђурђевдан крећемо даље, узводно према Градишци. Још смо једну ноћ преноћали на Сирућу. Јели смо јужеве, ја сам јео којриве, неки су јекли јужеве на уљаачима. 7. маја око 10-11 сати по дану долазимо до Саве. Пет-шест момака преливава ријеку. Пливали су уз помоћ канистара. Врло брзо су нам дошли у помоћ са чамцима. Прелазили смо по њеторица у чами. Прелазак ријеке завршили смо 7. маја око 15 сати.

Тек када је прешао на десну обалу Саве Миленко Рауш сазнао је да су у Пакленици убијени његова мајка Алексија (1951.) и дјевојка Весна (1977.).

“Мајка је била у подруму гдје је био санитет. Хрвати су запалили ту кућу. У том подруму било је седам – осам жена и тројица – четворица рањеника. Весна, моја дјевојка је рекла мајки да је загушљиво. Мајка је прва излазила из куће. Одмах је погођена, вјеројатно зољом, тако да је изгорјела, остала јој само рука. Весна је била иза моје мајке, па је Весна добила гелере по ногама. Онако рањену увукли су је натраг у подрум. Имала је јако крварење и живјела је још само око два сата и ту је у том подруму и умрла. Остали из тог подрума су по ноћи претрчали у други подрум преко пута. Падала је киша и по траговима на асфалту Хрвати су их пронашли и одвезли их у неки логор”.

Страдало се и гинуло и у селима Рајићи, Лађевици, Богићевцима, Бенковцу, Смртићима, Бодеграју, у Окучанима, Пакрацу...

Из Рајића у повлачење према Сави кренуо је и Врачар Перо. Током тог пробијања, 2. маја, у близини села Бенковац, видио је групу хрватских војника, који су блокирали цесту. Сакрили су се иза траве у мочвари и свједочили стравичним призорима.

“На удаљености од око 120 метара од нас, примијетили смо групу од пет хрватских војника, па смо се сакрили у шипражје покрај ријеке Слобо-

штине. Са тог мјеста видјели смо да су ови хрватски војници зауставили коњску запрегу у којој се налазило двоје стараца, који су се кретали у правцу Пакраца. Чуо сам гласове ‘Кољите, шта чекате’. Један од војника попео се на кола, ухватио старицу, старац је бичевао престрашене коње, не би ли побјегли, старица је запомагала, вриштала, молила... војник ју је ножем заклао, а затим повалио у кола. Други војник је исто то урадио са човјеком, који је сједио на колима. Окренули су коње и кола у правцу Окучана, и ошинули коње који су у галопу одјурили. Цио овај приказ десио се 2. маја 1995., око 6.30 ујутро. Нисмо смјели да реагирамо јер је пар стотина метара иза ових хрватских војника била већа јединица Хрватске војске која је такођер проматрала овај приказ и одобравала понашање војника који су клали ове цивиле, вриштећи и пуцајући у зрак.”

Миле Бошњаковић (1951.) заједно са својом мајком остао је у селу Ратковцу. 2. маја, у њихово двориште дошли су припадници ХВ-а. Ухватили су Милу и вукли га према крају села. Милина мајка их је молила да јој не одведу сина, но један од припадника ХВ ударио ју је кундаком по глави, сина су јој одвели до једне куће у селу и ту га убили. Најприје је ударен кундаком по глави, а затим је у њега испаљено више метака. Мајка је била очевидац читавог догађаја. Пао је у канал гдје је остао три дана јер га мајка није могла сама сахранити. Чувала га је три дана, но кад је четврти дан отишла до куће нетко је однио леш њеног сина. И Никола Љубота (1911.) такођер је остао у Ратковцу. Био је непокретан, те није могао кренути са осталим мјештанима из села. Пронађен је заклан у својој кући.

У Горњим Чаглићима убијен је брачни пар Драган (1937.) и Љубица Тодоровић (1938.) који су кренули у избјегличку колону заједно са осталим мјештанима, али након што су чули да су им коњи одведени, изашли су из колоне и кренули према кући. Кад су дошли близу куће, крај њиховог воћњака, пресрели су их припадници ХВ, и обоје их усмртили. У Горњој Шуметлици, убијени су Мирко Сужњевић (1932.) и Јела Орозовић (1928.) који су остали са још 13 цивила. Кад је почео напад, скрили су се у оближњу шуму заједно с осталима. Како су детонације тукле и цијелу ноћ, остали су у шуми до које су дошли хрватски војници и отворили на њих рафалну палбу. Када је нетко од цивила викнуо да су они цивили и да не пуцају, хрватски војници су им одговорили “излазите четници” и почели поновно пуцати.

О дешавањима у Врбовљанима свједочила је А. И.

– 1. маја транаише су њадале њо селу, већи дио људи већ је њобјетио, а ја сам се склањала њо њодрумима. Тако је њрошао њрви дан, а 2. маја у село је дошла ХВ. Преко њоља њриближавала сам се својој кући и видјела како су је

хрватски војници зајалили, и полако су одлазили. Тада је наишла група трупа војника, а када су ме уледали, један је испалио мешак којим ме ранио у плежањ. Остала сам у дворишту ледајући како моја кућа тори. Након неког времена наишли су војници који су скуљали преостале цивиле. Мене и двоје мојих сусједа одвели су на сабирно мјесто на аутоушћу. Тамо је већ била група цивила... Одвели су нас у Кућину гдје смо били 12 дана, а онда у Иванић Град гдје смо били још 2 дана... кад сам се вратила кући почела сам полако срећивати остатке куће. Једног дана ми је крмача побјегла на ћућ и ушла у двориште комшије Стевана Стојчића. Кућа је била заљена и полусрушена, а из куће се ширио врло неугодан мирис. Ушла сам у кућу и нашла пошћуно изворене Стеванове остатке...

За страдање цивила знале су и мировне снаге. Вођа групе Цивилне полиције UN-а у Окупацима Ханс Андерс Јарвестам у свом извјештају наводи да су његови припадници 2. маја били присиљени да прате у правцу Новске колону избјеглица који су пјешачили. Јарвестам је при том записао да су на путу за Новску видјели многе ужасне сцене, најмање 50 лешева српских војника и цивила дуж пута, а да су многе куће биле уништене од гранатирања. У извјештају Цивилних послова UN-а Команде сектора Запад о почињеним злочинима против цивилног становништва од 12. маја '95. истиче се да су у селу Бенковац, убијени 73-годишња жена по имену Гроздана и ретардирана особа по имену Остоја Вујиновић. Наводи се да су на цести између села Трнаковац и раскрснице у селу Рогољи, цивили упали у засједу између поднева 1. маја и јутра 2. маја, након чега су нападнути пљбом из аутомата и снајпериста, том приликом је убијено око 50 лица. У Извјештају Цивилне полиције UN-а Сектор Запад од 22. маја 1995. стоји да су припадници јорданског батаљона UN-а 7. маја '95 посјетили села Пакленицу и Рајић, те да у истима, Срби нису виђени. О цивилном становништву у селу Рајићи, питали су хрватску полицију од којих су добили одговор да су ради истраге одвели 40 српских цивила.

Пакао Нове Вароши

Најпакленије је ипак било у Новој Вароши кроз коју су хрлили избезумљени људи са тракторима, коњским запрегама, бициклима, пјешке... у три колоне према мосту спаса на Сави и у Босанској Градишци.

У поподневним сатима 1. маја, Хрватска војска је ушла у шуму Прашник одакле су бјесомучно напали колону дугу два и по километра. Колико је точно побијено српских цивила у тој избјегличкој колони, на цести

кроз Нову Варош, није познато. Зна се само на основу стравичних свједочења преживјелих како су их сустизале авионске бомбе, маљутке, топовске гранате и снајперски меци из оближњих шума Прашник и Љесковача. Према изјавама свједока све је почело када су два тенка Српске војске Крајине прошли Нову Варош. Из тих тенкова није нападана Хрватска војска, нити су наведени тенкови били мета хрватског напада, већ су, како су изјављивали свједоци са цесте, тенкови пропуштени. Тек када су тенкови несметано прешли преко моста у Републику Српску, отворена је паљба по колони избјеглица, као и по санитарском возилу које је превозило старије цивиле, а налазило се на самом зачељу колоне са видљивим ознакама Црвеног крижа. Поред ватре из пјешадијског наоружања, отворана је ватра и из артиљеријског наоружања, цијелом дужином цесте, а нарочито из минобацача. Преживјели цивили из колоне бјежали су како је тко могао. Дугу километарску колону српских избјеглица око 17. 30 сати тукла је хрватска артиљерија, минобацачи, авијација и хеликоптер типа МИ 4. У највећој навали граната и артиљерије, прелазило се и преко мртвих.

О преживљеном ужасу на цести кроз Нову Варош свједочио је окучански парох Саво Почуча (1947.) који је у вечерњим сатима 1. маја породицу и комшије одвезао у Бања Луку. Сутрадан се вратио за Окучане, у супротном смјеру од кретања избјегличке колоне, наишао је на Нову Варош...

– 2. маја, око 7. 30 кренуо сам према Окучанима. У Градишци сам примио Милку Кесић из Окучана која је сјела на предње сједишће. Прешао сам преко Саве и улазећи у Нову Варош, са једних од првих једносипарних зграда, изненада је на мој аутомобил испала митраљески рафал, а одмах заштим и пушчана ватра. Милка Кесић одмах је смртно пођена и мртва наслонила се на моју страну. Ја сам био пођен са девет пројектила, али сам наставио да возим ауто све док ауто није стао. Под непрекидним дејством куришума, услио сам да изађем из аута и шрчао сам према центру села око 200 метара, где сам пао. Непосредно испред себе видео сам ужасне сцене. Мноштво возила на пути било је испрешурано, велики број цивила поред њих лежао је убијен. Избезумљени људи шумарали су између кола, изложени ватри из пјешадијског оружја из околних кућа и Прашника, као и експлозијама траншта којима је пут био засиан. Многа возила су торјела.

Са санитарским возилом усред пакла Нове Вароши нашао се Гојко Малешевић (1955) који је из Окучана према Градишци превозио старије особе.

– Саниџетско возило било је обиљежено видним знацима црвеној крсти, а на крову је имало ротационо свјетло и сирену. Ознаке су биле видљиве и са велике удаљености. При поласку сам укључио ротационо свјетло. Када сам пролазио кроз Нову Варош видио сам мноштво испретураних возила и велики број убијених цивила. Према возилу из шуме Прашник отворена је жестиока паљба. Нисам смио да се заустављам па сам покушао возити даље, обилазећи бројне лешеве и преврнута возила. Осјетио сам бројне кушуме који су тањали по колима и у једном тренутку примијетио сам да је Душко Љиљак који је сједио до мене, на предњем сједалу, смртно потођен. Примијетио сам да сам и ја потођен у предјелу леђа. Крв је почела да ми цури из уста. Истовремено је и Радимировић на задњем сједалу потођен. Убрзо је возило стајало јер је мотор био уништен. Зауставили смо се на самом излазу из села Нови Варош према Градишци. По пути су падале бројне транше. Радимировић и ја нисмо смјели изаћи из возила па смо полегли поред сједишта. Возило је потогрла једна транша и оно је почело да торџи. Радимировић и ја успјели смо се извући. Прије него што је транша потогрла возило испод њега сакрила су се два мушкарца који су дошли својим аутомобилима и били потођени, па су испод саниџетској возила покушали наћи заклон. Када смо изашли из возила, видио сам да су та тријела већ увелико торјела. Заједно са Радимировићем, узети сам, поред пута успио некако да дођем до једној малој мостућања где је смо се сакрили све док наша војска није дошла, пошто је преходно пошиснула Хрвати дубље у шуму.

Гојко Добричић, са супругом и сином, међу последњима је напустио Окучане. Каже да га није окрзнуо ниједан метак, иако је приколица на трактору била сва изрешетана.

– Рањени у Новом Варошу су јаукали, а ми нисмо молили да им помоћемо. Све се догодило неочекивано, наша команда је отишла, а народ остао. Макар да су народ на вријеме обавијестили као што су Хрвати обавијестили UNPROFOR, закључио је Добричић када је прешао на десну обалу Саве.

Један од последњих који је прешао Нову Варош 2. маја, био је и Недељко Маријановић.

– Видио сам како се на дну села подиже хрватски хеликоптер и митраљира колону. Код тосионице 'Сложна браћа' видио сам оштећен трактор и више путничких возила. Из појединих аутомобила вирила су

људска шруила, јавк се није чуо. Поред шракшора видио сам пар мршвих људи, а на самом шракшору на возачком мјесту видио сам шијело човјека који се као наслонио, али није давао знакове живота. Под отвореном вајром из шјешадијској наоружања наиусио сам аушо и бацио се на асфалт. Видио сам да је Илија Шућур који се возио са мнош, рањен, касније сам чуо како је молио једној хрвајској војника да му шошшеди живош, након шога је био пуцањ, и више нисам чуо Шућурев глас. Схвашио сам да сам ошшао сам. Око себе видио сам најмање 20 разбацаних лешева срјских цивила. Задржао сам се шу једно вријеме кријући се. То скривање је могло шрајати 5 до 6 сати, ако ја уошће моу оцијениши вријеме, а онда сам се усио извући према шуми, а заштим шробити и до Сшаре Градишке, шдје сам сшиао кад је скоро шао сам мрак, нешдје око 18.00. Послије мене нишоко више из ше колоне није усио жив доши у Сшару Градишку.

Свједоци који су у пробоју живота, у касним поподневним и ноћним сатима 2. и 3. маја, кретали се око смртне локације Нове Вароши, причали су о хрватском “чишћењу” колоне, о скупљању и паљењу лешева, о ровокопачима, закопавању тијела, шмрковима ватрогасних цистерни који су прали цесту и улице у Новој Вароши.

Те ноћи, Зоран Марковић, проматрао је “чишћење” у Новој Вароши, сакривен у грмљу, 400 м даље од пута Окучани – Стара Градишка.

– Чули смо рад мошора баџера на пуцу кроз Нову Варош. Истшовремено чули смо крике и шојединачну и усамљену пуцањаву, ша шрешиосшављам да су Хрваши убијали зашечене рањенике, односно цивиле који су шокушавали још увијек да се шробију. Чули смо шерешна возила у шравцу Окучана али и Сшаре Градишке. Око цесше било је јако обезбјеђење хрвајских оружаних снага са шјешадијом и шенковима. Видјели смо и једно возило нешлској башашона UNPROFOR-а коме нису дозвољавали шрсшуй самој цесши. Око 23.00 из шравца некадашње кафане ‘Сложна браћа’ која се налази у средини села, осјешио сам веома јак мирис који је био сшецифичној, сладуњавој окуса, шрешиосшављам да се радило о зашављеним људским шијелима. Убрзо шошом шојавио се шламен и шусиј дим, заштим и снажна екшлозија на шом мјесту. Извјесно вријеме, након ове екшлозије, дошли су ровокошачи и обављали неке радове. До јушра се све смирило. Када сам шрешао на десну обалу Саве, чуо сам за сшрадање ушраво на шом дијелу цесше, ше на основу шога шрешиосшављам да су Хрваши ше ноћи баџерима скушљали лешеве, шалили их и шомоћу ровокошача закошали. Такође, чуо сам да су Хрваши ше ноћи шрали цесше и улице у Новој Вароши, а ја сам из јарка видио и цисшерне шоред пуша.

Неколико дана послије проласка избјегличке колоне кроз Нову Варош, та дионица пута била је затворена и за припаднике UN-а. Њихови извјештаји ипак потврђују изјаве преживјелих свједока из Нове Вароши о “чишћењу” цесте.

Команда Непалског батаљона UN-а у Извјештају о ситуацији у сектору Запад за 8. мај од 14.00 до 18.00 наводи да су упутили двије патроле у правцу Доњег и Горње Вароша, али им хрватске снаге нису дозволиле приступ. У Извјештају наводе да су видјели одјећу и разбацане личне ствари које леже на цести и ватрогасне јединице како перу цесту.

Тек 10. маја високи официр UN генерал Реј Краб успио је крочити на цесту кроз Нову Варош. Са њим у друштву био је и дописник ВВС-а Малколм Брабант.

“Мјесто на коме су, по свему судећи, ти људи убијени зове се Нова Варош. Налази се око пет километара сјеверно од моста на Сави који спаја Хрватску и Босну и којим је већина српских избјеглица побјегла. Изгледа као минијатурна верзија пута за Басру послије савезничког напада на ирачку армију. Мноштво олупина налази се дуж пута. То је врло тужно мјесто. Видни су трагови паничног покушаја људи да побјегну. Нема, међутим, поузданих доказа о броју убијених”, изјавио је 10. маја високи официр UN генерал Реј Краб.

Дописник ВВС-а Малколм Брабант у свом чланку наводи да су на мети хрватских снага били и непалски војници у саставу UN-а.

– Они кажу да су видјели лешеве дуж пута. Хрвати су вјеројатно лешеве уклонили и сада се међународне организације труде да утврде колико их је било. Хрвати покушавају да чиставу ствар представе као бишку који је прошио војника у повлачењу међу које су се умјешали цивили. Један непалски војник из главне базе UN-а сјеверно од Нове Вароша, каже да је видио “минибусеве pune људи на које је из шуме Прашник ошварана мишраљеска ватра.

Мира није било ни преко Саве

Без икаквог повода и ничим изазване хрватске снаге су 1. маја око 6.00 почеле гранатирање Босанске Градишке. Артиљеријском нападу на сусједну територију у Републици Српској придружила су се и два авиона ХВ-а. Гранатирање града са лијеве стране Саве трајало је у интервалима. Гранате су падале у непосредној близини кућа и стамбених зграда. Посљедња граната пала је на Градишку другог дана маја, око 18.00 сати. Резултат цјелоднев-

ног напада били су и убијена дјеца: Дајана и Немања Гојић, чији су родитељи тешко рањени, трогодишња дјевојчица Уна Тадић, 14-годишњи Бојан Иличић и тинејџерица Николина Рачић (1978.).

Првог маја, у 19.45, Тадић Петар с унуком Уном у наручју кренуо је у склониште. Кренули су и његова супруга Марија и снаха Биљана која су носиле торбе са стварима. Док су ишли према склоништу, зачуо се звук гратате која је погодила оближњи киоск и експлодирала.

– Легао сам на штрпоар, штишећи својим шижелом унуку која је и даље била у мом наручју. Убрзо после експлозије устао сам са плочица и позвао Уну. Видио сам да она жмирка очима, а затим сам погледао иза, на удаљености од око 20 метара, на цести видио сам своју сугруу како лежи, као и снајку поред ње која се придизала. Дошао сам да њих са унуком у наручју и видио сугруу Марију како лежи неомично, не дајући знаке живота. Покушавао сам вјештачким дисањем и благим шамарањем по лицу да је повратим, али она није реаговала. Видио сам да су јој обје руке пребијене. Сугруу, снаху и унуку пребацили су у болницу у Градишку гдје су констатовали да су сугруа и унука преминуле, задобиле су смртоносне повреде од телера, док је снаха тешко рањена.

О последицама гранатирања другог дана свједочио је Ненад Гламочанин.

– Око 5. 30. сати, са лијеве обале Саве, почело је транаширање, а убрзо потом, после знака узбуне у граду, почела су надлећања два авиона хрватских оружаних снага, бомбардирани су град. Ово транаширање, колико се сјећам, трајало је до 12. 30 сати, а након тога у граду је настало зашмије. На сусједним кућама, стамбеним и другим објектима видио сам мноштво трагова телера, полућана стакла на зградама, а над градом се дизала велика прашина и дим. Око 15.00 сати, на удаљености од око 100 метара од моје куће видио сам рушевине неких зграда и групу окућљених људи. Док сам разговарао са присутнима, међу циљима срушене зграде, примјетио сам гвечју ноћу како вири из цијала и прашине. У први мах сам помислио да је гвечја лутка, пришао сам, иићно ноћу и примјетио да се ради о гвечицу. Разгинули смо циље и видио сам да се међу њима налази леш женског гвечица старој око 5 година, чије је шижело било без главе. Нејосредно поред леша овог гвечица налазило се једно ћебе које смо догинули да покријемо овај леш, а када смо догинули ћебе испод њега смо видјели још један леш – мушког гвечица, старој око 12 година, чија је глава била иићно разнијета односно били су остаци задње дијела главе и нешто мало косе. Дјеца су била само у доњем вешу. Вјеројатно

су била зашечена на спавању. Убијена гјевојчица зове се Гојић Дајана а гјечак Гојић Немања, рођени браћ и сестра. Њихови рогитијељи били су тешико рањени и пребачени у болницу.

И у околним селима Босанске Градишке било је убијених. У селу Брестовчина, гдје није било никаквих војних објеката, од граната 2. маја страдали су Кутић Млађен (1912.) и Кутић Даринка (1918.) у чијем дворишту куће је експлодирала граната, а Млађен и Даринка су сједили поред прага куће.

– Млађен и Даринка су сједели поред прага своје куће и то тако што је Даринкина глава била нагнута и наслонена уз кућу, а Млађанова глава била је наслонена на њено раме. Даринкина десна рука била је скроз здробљена и висила на кожи, а лијева нога испод кољена била је пребјена и са више озледа на бутинама. На трудима је имала такође неколико рана. Млађану је била развијена шрбушна гуља, свједочила је Тубић Невенка из Брестовчине.

Пред кућним прагом погинуо је и Данијел Ратковић из Брезика (1977.) о чему је свједочио његов брат од стрица Сретко Ратковић.

– Гранатирање је унијело велико узнемирење међу мјештанима. Склонили смо се у подрум куће моје сестрица. Кад је настало заштитије Данијел и ја дошли смо до моје куће. Стајали смо у дворишту када су Хрвати отишли почели гранатирање села. Клекно сам и рекао Данијелу да леће. Зачуо сам експлозију гранате на крову моје куће. По нама су падали комади циље, цријепа, стакла и прашина. Када се прашина мало развила окренуо сам се према Данијелу. Лежао непокретан. Видио сам да је био постођен телером у главу с лијеве стране и да му је излазна рана с десне стране главе. Није давао знакове живота. Мој брат је отишао око 12.30 сати, а гранатирање села трајало је све до 16.00 сати.

Александра Рачић, из Бок Јанковца, ученица тада VII разреда свједочила је о смрти своје сестре седамнаестогодишње Николине.

– За првомајске празнике, требала сам да идем у школу на крос, браћ на излети... Кренуло је бомбардовање са лијеве стране Саве. Цио дан смо провели у кући и нијде нисмо излазили. Колико сам могла да примјетим, гранате су прелетале наше село и падале на Градишку и друга околна мјеста. Иначе, моје село је смјештено између Саве и Босанске Градишке. Ујутро, 2. маја 1995., око 5.00 сати ујутро, зачули су се авиони, надле-

шли су село у ниском лешу. Сви смо се пробудили. Сишли смо у подрум где смо јасно чули експлозије транаџа које су падале на Градишку. Око 14.30 сати моја сестра Николина (1978.) и ја изашле смо из подрума и ушле у сџан јер је прије тога настало зашмије. Наша кућа налази се на око 800 метара удаљена од десне обале Саве, а између ријеке Саве и наше куће је чисти простор без преграда. Кад смо ушле у кућу, сестра и ја смо ручале. Послије ручка, сестра је сјела у дневни боравак, у фошељу и узела нешто чисти, а ја сам склањала тањире и осташке јела. Док сам ја у ниши склањала тањире од ручка и сагнула се, чула сам одједном експлозију, од које сам тренушно заглавјела, а прашина и дим испуниле су цијелу унутрашњост куће. Позвала сам неколико људи сестру, али се она није одазивала. Пронашао ме комшија и извео ме напоље. Прећашена нисам могла сџајати на ноћима. Цијела унутрашњост сџана била је прашина и диму, сестру су пронашли како лежи поред фошеље. Видјела сам како јој цури крв из уста и крв у предјелу стомака. Моја сестра преминула је на путу до болнице. Била је поћена транаџом која је испљена са лијеве сџране Саве и која је прошла кроз три зида куће и поћодила је директно док је сједила на фошељи. Овај доћај ошћавио је на мене тешке посљедице.

Одвоћења, логори, пљачке, паљевине...

Иако је Влада РХ упутила позив свим цивилима и војницима српске националности да без страха одбаце оружје и да ће држава Хрватска онима који то учине гарантирати сигурност: цивилима сва грађанска права, а војницима примјену Закона о опросту, Хрватска је још једном обманула свјетску јавност, међународну заједницу, а своје грађане српске националности не само преварила, него им угрозила животе, и по току зна који пут отворено дискриминирала законским актима и дјелима својих државних институција. Лијепе жеље, узорно понашање и добра дјела државне власти, постојали су само на папиру, у разним извјештајима хрватских институција. Стварност је показивала сасвим другачију слику. Кршења људских права, убојства, крађе и пријетње без санкција, приказивани су у извјештајима међународних комисија као у Извјештају State Departmenta о стању људских права у Хрватској. Критике упућене хрватским институцијама и Влади биле су саставни дио свих годишњих извјештаја Amnesty International дуги низ година. У реалном животу, међународне опаске остајале су само мртво слово на папиру. Без адекватне санкције међународне заједнице, њихове критике хрватског државног врха, нису утјецале на бољи и подношљивији остатак и опстатак преосталог српског живља.

Данима и мјесецима послије службеног завршетка “Бљеска”, старачко становништво које није могло или хтјело у збјег доживљавало је малтретирање и страдавање. Привођења, полицијска испитивања, провокације, одвођења у логоре, трајали су данима, а то вријеме би било искориштено како би се несметано провела пљачка имовине преосталог српског живља. Када би коначно пустили задржане старце кућама, дочекивала их је у најбољу руку само опљачкана и девастирана кућа, ако не и запаљена. Како су у пљачкашком походу девастирана и паљена српска имања, тако су опљачкани, опустошени и уништени историјски и културни споменици, највише црквени објекти Српске православне цркве, у првом реду Владичански двор у Пакрацу.

“Питали су нас да ли знадемо тко је убијао и гдје су четници. Кад су нас све испитали онда су нас потрпали у неки камион и довели у полицију, у Кутину. Опет су нас поновно испитивали. Кад су видјели да смо сви болесни старци и да не знамо тко је што радио, поновно су нас потрпали у камион. Били смо и у Иванић Граду. Тек након седам дана вратили су нас кући. Кад смо дошли, наша кућа је била запаљена до темеља, а куће које су остале цијеле, биле су скроз опљачкане. Лешеве су скупљали багером и стављали их у гробнице на мјесном гробљу у Човцу.”, свједочила је ХХО-у Ц.Б.

Ц. Д. из Човца, ХХО-у је свједочио: “Дана, 2. 5. сједио сам са својом женом у кући када је дошла ХВ и истјерала нас из куће. Одвезли су нас у једну кућу, у селу, гдје су нас скупљали, да би нас након тога тракторима и камионом одвезли у Новску, код надвожњака, гдје смо били до дуго у ноћ. Након тога одвезли су нас у Кутину, у полицију, на испитивање. Послије испитивања с нама су у неки хотел у којем смо били седам дана. Послије смо били још у Иванић Граду два дана. Када су нас вратили кући – нашли смо све опљачкано и дјеломично спаљено. ХВ је почела пљачкати и палити по селу још док су нас одводили.”

Заробљавањем или предајом, ухапшени мушкарци, постали су ратни заробљеници према којима се хрватска власт на темељу међународно прихваћених правила, имала тако и понашати. Свједочења о поступањима појединих особа које су вршиле истрагу над ухапшеним особама откривају како су међународна правила о поступању са ратним заробљеницима у више наврата грубо кршена, што у својим извјештајима закључује и међународна организација “Human Rights Watch/Helsinki” наводећи,

да иако је хрватска власт дозволила српским војницима предају оружја и напуштање, под заштитом UN-а, подручја западне Славоније, тај договор је прекршен јер је хрватска влада ухапсила око 1.500 Срба у главном мушкараца у доби која подлијеже војној обвези, одвојила их од жена, дје-

це и старијих особа, и аутобусима одвезла у хрватске испражне зашворе.

– ...сви који смо били зашечени по кућама, ХВ је одвезла до Вараждина, тамо су нас раздвајали у двије групе. Неке су испишали и пустили кући, а неке су задржали у зашвору. Звали су нас у једну проспорију, једној по једној. Кад је дошао ред мене, ишали су, кога си ти убијао, а ја сам рекао да нисам никој убијо. Они су ујорно говорили, мораш признати кога си убијо, а ја сам сшално говорио, како не моћу признати кад нисам никој убијо. Тада су ме почели још јаче шући док нисам љао у кому. Даље се не сјећам шта се догађало. Сви који су ме шукли били су у војним униформама. Међу нама био је један из Рођаља који је подлеђао башинама... говорио је ХХО-у А. О. из Јапаге.

Ц.Е., заробљеник мађарске националности, ухапшен је у Крагују. “Када је ХВ ушла у Крагуј 4. маја, одвели су нас, све мушкарце у Крагујски пут, и тамо су одвојили мене и још 15-так млађих мушкараца. Свезали су нас и одвезли у неку шуму. Током вожње гасили су ми цигарете на длановима. Тако су нас држали затворене у комбију читаву ноћ, да би нас ујутро одвезли до неке куће и убацили у подрум. Ту су нас дочекали батинама, тукли нас док смо пролазили, да би нас на крају додатно везали жицом. Видио сам ланце за “шурење” свиња, те крв на поду и по зидовима. Све су нас заједно повезали сајлом и свезали за цијеви од централног гријања. Још увијек није било никаквог испитивања, него су нас само тукли. Други дан су ме одвезли на испитивање. Питали су ме за скривено оружје и муницију. Два дана су нас испитивали без хране, а тек трећи дан су нам дали нешто јести. Упозорили су нас да не покушавамо бјежати јер смо ионако предвиђени за одстрел. Тек четврти дан су нас превезли у Бјеловар, у пратњи војне полиције.”

О тортурама по хрватским затворима свједочио је Д. М., размијењен 4. августа 1997. на мосту између Старе Градишке и Босанске Градишке. “У Бјеловару су ми дали рјешење о провођењу истраге, а теретили су ме за ратни злочин. Послије су ми и тај документ одузели и више ме нитко није позивао на суд, нити сам добијао било какве судске одлуке. У свим затворима у којима смо боравили било је малтретирања, од Вараждина, Бјеловара, Книна, Лоре, Загреба. За вријеме боравка у затвору у Вараждину једном мом суборцу Милојку из Пакраца, инспектори су сломили руку док су га испитивали ударивши га писаћом машином по руци. Многима од нас, била су сломљена ребра и то највише од удараца обувеним ногама. Ја сам лично имао 3-4 сломљена ребра са десне и најмање једно са лијеве стране. Никада точно нисам утврдио колико ми је ребара сломљено јер ме нитко

није ни водио на рендгенско снимање. Неке моје саборце одводили су на саслушавање, послије се нису враћали. Што је било са њима, не знам. Највише су нас тукли припадници њихове специјалне јединице МУП-а. У Лори су нас такођер физички малтретирани: ударали ногама, рукама и разним другим предметима, али и психички, пјевање усташких пјесама, шишање до гола, лизање клозета, тјерање да се једу разни инсекти. Ја сам их појео враг зна колико. Затим пјевање у “животињском хору” при чему сватко од нас имитира по једну животињу. Првих 10 дана тукли су нас сви, и војници и цивили. Купали су нас хладном водом са ватрогасним шмркочима до крајњих граница издржљивости, ударали нас металном шипком по свим дијеловима тијела, тјерали нас да се међусобно тучемо, а тко би забушавао, онда би чувари преузимали ствари у своје руке, што је било још горе. Првих неколико мјесеци боравка у Лори нисмо ништа радили јер нисмо могли с обзиром на доживљена малтретирања. Послије су нас тјерали да радимо. Углавном смо чистили стадионе Хајдука и Сплита. У Книну смо изводили грађевинске радове, а пред зиму смо припремали дрва за огријев. Док смо боравили у Реметинцу, водили су нас на подручје Дугог Села гдје смо копали неке канале на полигону за обучавање паса”.

Без жртава, без починилаца, без јавних осуда и сјећања

Ратни злочини над Србима у току “Бљеска”, поготово убојства дјецe: Гордане, Горана, Драгане, Дијане, Немање, Уне, Николине и Бојана Иличића којему је граната 1. маја разнијела десни кук и који је на путу до бањалучке болнице преминуо, нису интересантна ни националним судовима, нити су била занимљива Хашком трибуналу коме су све чињенице страдања српског становништва у војној акцији “Бљесак” биле познате. Ратни злочини над српским цивилима у Медарима, Пакленици, Новој Вароши, Бенковцу, никада нису процесуирани, као што нису процесуирана нити мучења заробљеника и цивила након “Бљеска”.

Тек је Хрватски хелсиншки одбор, давне 2003., Жупанијском државном одвјетништву у Славонском Броду доставио извјештај о страдањима, након чега је од полиције затражено да проведе криминалистичку обраду, али досад није поднесена ниједна казнена пријава. Штовише, у јуну 2006. одбачена је једина поднесена казнена пријава за ратне злочине почињене током те војно-редарствене акције – она против генерала ХВ-а Младена Круљца, своједобно команданта Треће гардијске бригаде и Копнене војске, те војника Томислава Абрамовића, који је по Круљчеву наређењу снајпером усмртио цивил Мирослава Вучковића.

МУП Републике Српске у току 2008. године поднио је казнену пријаву Тужилаштву БиХ – Одељењу за ратне злочине против највиших представника Хрватске војске и полиције за ратне злочине почињене над Србима на подручју западне Славоније и Републике Српске за вријеме акције "Бљесак", но и ту је поступак још увијек у истражној фази.

Казнену пријаву за ратни злочин почињен над заробљеним припадницима крајинске војске поднијела је 2012. Иницијатива младих за људска права из Загреба, али надлежно одвјетништво још прикупља информације о жртвама и починиоцима. Тужитељство за ратне злочине Србије отворило је у марту 2011. предкривични поступак за кривично дјело ратног злочина против цивилног становништва почињеног у Медарима. Предмет је у јуну 2012. прослијеђен ДОРХ-у, но поступка још нема...

Очекивало се, што је био и логичан слијед, да након ексхумација гробнице у Медарима, а потом у Окучанима, Врбовљанима, Новској, на којима су били присутни представници и државног одвјетништва и полиције, ствари крену: да се обаве истражене радње, подигну оптужнице, али ништа се није десило.

У Државном одвјетништву Републике Хрватске имају уобичајени одговор како:

Пошто је основане сумње на почињење казnenих дјела али жуђанијско државно одвјетништво у Осиеку у сурадњи с друђим надлежним тијелима интензивно проводи све законом предвиђене извидне радње ради утврђивања узрока смрти цивилних особа...Имајући у виду велики број вођних и полицијских тијелова обију зарађених страна које су судјеловале тијелом ратних дјеловања значајно је ошјежано утврђивање свих релеванних чињеница.

Због незаинтересираности домаће јавности и правосуђа, али и због апсолутног одсуства притиска међународне заједнице на Хрватску за отварањем ратне књиге Западне Славоније у вријеме приступања Хрватске Европској унији, хрватски генерали Петар Стипетић, Имре Аготић, Лука Џанко, Маријан Марковић, Младен Круљац и бригадир Стјепан Гаљешевић, који су по налогу Туђмана, Шушка и Бобетка, испланирали и извели "Бљесак", уживају вјечну славу као хрватски национални хероји, без иједне ратне мрље.

Предмет "Бљесак" само једном се нашао на оптуженичкој клупи, и то већ 25.7.1995, када је Хашко тужитељство оптужило Милана Мартића због ракетирања Загреба јер се није придржавао закона и обичаја који регулирају вођење рата. Због ракетирања главног града Хрватске, Мартић је

осуђен на 35 година затвора. Поставља се питање, зашто се разликују цивилне жртве у Загребу и оне рецимо у Медарима, и по којем критеријуму међународни и национални судови процјењују тко и када крши законе и обичаје који регулирају вођење рата.

Једини судски случајеви из “Бљеска” који постоје у хрватском правосуђу су они у грађанским поступцима по тужби породица жртава за накнаду штете због убојства њихових најмилијих чланова по Закону о одговорности РХ за штету узроковану од припадника хрватских оружаних и редарствених снага током Домовинског рата. Међутим, као у случају преживјелих сестара Вуковић које су преко одвјетника Бранка Шерића, прво поднијеле захтјев за мирно рјешење спора у поступку накнаде штете који није успио, затим су покренуле тужбу против државе. Но, за Грађанско-управни одјел Опћинског државног одвјетништва у Загребу убиство седмогодишње дјевојчице и њених родитеља, није ратни злочин, него само ратна штета за коју држава не одговара. Судски спор сестре Вуковић су изгубиле, чак су држави дужне платити енормне судске трошкове који у њиховом случају износи 3.200 еура. Како немају тај новац, суд је кућу у којој су убијени њихови родитељи и сестра – ставио на јавну дражбу.

Како су правосудни органи ниједи за страдање Срба Западне Славоније, тако су ниједи и хрватски званичници, без обзира са које стране хрватског политичког центра долазили. Сваке године, на државној прослави годишњице “Бљеска” у Окучанима, уз понављање броја ослобођених километара територије и броја жртава на хрватској страни, свих ових година нитко није споменуо жртве на српској страни, нити колико је људи српске националности напустило подручје Западне Славоније у два мајска дана и колико их се вратило на своја огњишта.

Превладавајући став и понашање у хрватској службеној политици, као и осталим друштвено-политичким сферама: полицији, правосуђу, комеморативним и слављеничким праксама, у друштвеној атмосфери, да за “Бљесак” нема питања, нема непознаница, није било грешака, неправди, никаквих злочина, задржао се пуних четврт вијека.

Умјесто да државни и војни врх отворено проговори о почињеним ратним злочинима, да санкционира починитеље индивидуалним приступом сваком злочину и сваком појединцу и покаже спремност да се сви ратни злочинци казне за почињена дјела, десило се управо супротно – глорифицирање, прикривање злочина и заштита појединаца који су ратне злочине починили.

На 19. годишњици “Бљеска”, тадашњи предсједник Хрватског сабора Јосип Леко истакао је да “Бљесак и даље свијетли истим сјајем и да је на најбољи начин показано да се Хрватска војска и хрватска држава не бори

из разлога мржње, него из разлога успоставе слободе, самосталности своје државе и слободе свим грађанима Хрватске. Мислим да је то до данас остало као вриједност”, самоувјерено је те године поручио предсједник Хрватског сабора, док је тадашњи премијер, а садашњи предсједник Републике Зоран Милановић нагласио како је војно-редарствена акција “Бљесак”, “била велики дан за Хрватску, на коју су поносни”. Сличне говоре како је “Бљесак” била изврсно припремљена и проведена војно-редарствена операција којом су створени услови ослобађања свих до тада окупираних подручја, говорио је и Иво Јосиповић у својству предсједник Републике, баш као и Колинда Грабар Китаровић којој је “Бљесак” круна свих операција која је најавила “Олују”, а актуелном премијеру Владе, Андреју Пленковићу, то је важна прекретница у Домовинском рату, без спомена службене бројке Министарства бранитеља о досадашњих 151 ексхумираних посмртних остатака из западнославонских и 111 идентифицираних жртава српске националности. Без обзира на службене бројке на прослави “Бљеска”, хрватски генерал Анте Готовина оцијенио је као појединачне изгреде за које Хрватска не сноси никакву одговорност. Ни ријечи о цести пакла кроз Нову Варош, о тек прекинутим дјечјима животима Драгане, Гордане и Горана Вуковића, Немање и Дајане Гојић, Николине Рачић, Бојана Иличића, маленој Уни Тадић... Али то је за све досадашње владајуће структуре, без обзира на политичко опредјељење, тек случајна и успутна штета, а не ратни злочин који се не смије заборавити.

Западна Славонија постхумно

Некада историјски јединствен простор Мале Влашке или Западне Славоније, још 1992. године подијељен је и разбијен на чак пет хрватских жупанија: Бјеловарско-билогорску, Вировитичко-подравску, Пожешко-славонску, Бродско-посавску и Сисачко-мославачку жупанију. Исто тако, српска заједница тог простора ослабљена је и исцрпљена, на граници самог нестајања. Демографски, економски, политички, морално немоћна, сведена на статус националне мањине са неразвијеном структуром конзумирања и понуђених права културне аутономије, српска заједница Западне Славоније данас је миљама далеко од положаја и утјецаја из времена Влашког закона, од прије скоро четири вијека.

Двије и по деценије послје “Бљеска”, у Западној Славонији, све приче, опет почињу и завршавају с “Бљеском”. Живот послје рата на плодним славонским равницама и у некада богатим селима свео се на голо преживљавање. Иако је након операције “Бљесак”, егзодуса српског станов-

ништва, минирања и паљења српске имовине, државна политика са Хрватима избјеглима из Босне и Херцеговине интензивно вршила насељавање пустог славонског простора како би се измијенила етничка структура Западне Славоније, она је ипак, остала сабласно пуста.

Непосредно након операција “Бљеска” и “Олује”, Влада је донијела познати Радићев Закон о привременом преузимању и управљању одређеном имовином, као и Закон о давању у најам станова на ослобођеном територију на основу којих су локалне власти издавале рјешења о привременом кориштењу напуштене српске имовине. Привремено рјешење често је у пракси, у складу са опћим државним ставом, претварано у “трајно” чиме су нови корисници туђе имовине постајали њезини узурпатори. Према попису UNHCR-а, у периоду од маја до краја септембра '95., на подручју бившег UN сектора Запад усељено је више од 700 кућа које су напустили Срби. Многе куће са “привременим рјешењем” у посједу власника хрватске националности биле су и више од деценију, а врло мали број тих кућа је у првој декади послје “Бљеска” уопће био враћен законским власницима. Многи од Срба, не само да нису могли добити своју кућу у посјед, многи нису смјели ни ући у своје двориште.

Да не би српску имовину само фиктивно колонизирали, априла '99. основана је Агенција за промет некретнина која је постала “овлаштена куповати одређене некретнине у своје име, а за рачун Хрватске те некретнине је била дужна додјелјивати грађанима РХ”. Оснивањем ове агенције, велики број особа српске националности, који су одлучили своју имовину продати и напустити Хрватску, знатно су оштећени услјед бројних малверзација, дискриминација и кршења људских права, уз индиректан притисак да се српска имовина прода што јефтиније и што брже, како би се што мање Срба вратило у завичај. У правилу, Агенција је откупљивала вриједне стамбене објекте и имања далеко испод стварне цијене, а даровала у власништво заинтересираним Хрватима, у првом реду хрватским бранитељима, због чега су с временом ту агенцију прозвали, агенцијом за етничко чишћење.

Хрватска је политички манипулирала са већином нових досељеника који су јој послужили као средство за вршење притиска и истјеривање српског становништва. Без обзира што је новим досељеницима хрватска држава осигурала смјештај, она је својом политиком и неулагањем у Западну Славонију угасила некада развијену пољопривредну производњу и затворила фабричка постројења која су постојала прије рата деведесетих. Све то резултирало је новим избјегличким валом из Западне Славоније, али овог пута, из економских разлога, и хрватског становништва.

Државна политика је ипак успјела, ако не попунити простор Западне Славоније послје егзодуса Срба, оно бар успјешно промијенити етнички састав тог простора. Само примјера ради, по Попису становништва на простору садашње опћине Окучани живјело је 95% Срба, а по Попису из 2011. на том простору Срби чине само 22,7 посто. Довољно да би по Уставном закону о националним мањинама успјели остварити право на замјеника начелника из својих редова који је уједно и једини запосленик у јавној управи. Бар за сада, до сљедећег Пописа становништва 2021.

Осим проблема са повратком имовине, Срби Западне Славоније застрашивани су сталним хапшењима, информативним разговорима и тајним листама за ратне злочине. Због двоструких стандарда и критерија српски повратници имали су проблем и са стјецањем хрватског држављанства због дискриминаторних законских одлука што је резултирало да многи повратници и након двије деценије нису остварили хрватско држављанство као предувјет за стјецање других статусних и материјалних права. У зачараном кругу без перспективе стајао је и проблем обнове кућа са ригорозним критеријима који су само ријетки испуњавали без обзира што им је имовина девестирана, уништена и спаљена у “Бљеску”. Негативна рјешења из Државног уреда за обнову и стамбено збрињавање, била је најчешћа поштанска пошиљка ријетким српским повратничким домаћинствима.

Претпоставке за миран повратнички живот, рушиле су и даље присутне међунационалне подјеле и нетрпељивости. С времена на вријеме мирисало је и на барут. Један од забиљежених случајева који је потресао не само малобројну повратничку популацију, него и народ у расејању, јесте догађај из јесени 2005. када су хрватске власти због почетка преговора око уласка у ЕУ обитељ, почеле одобравати повратак. Међутим, у селу Јагма крај Липика, од подметнуте ручне бомбе под хрпом дрва припремљених за огрјев прво је погинуо повратник Милан Пауновић, што је полиција окарактеризирала као самоубиство, али мјесец дана касније, на исти начин погинуо је Богдан Станковић. Полиција је по сваку цијену жељела избјећи закључак да је бомба намјерно подметнута. Починитеље ових убојстава, полиција није пронашла, а цијели случај је заборављен у Државном одвјетништву.

Без држављанства, крова над главом и остварене обнове, могућности за послења, економски и национално обезврјеђени, честа мета провала, крађа, отуђивања имовине, без социјалне помоћи, заборављени и незаштићени са тешким успоменама и дискриминацијом, српска заједница Западне Славоније тешко корача кроз славонски простор бесперспективности.

У вријеме када сви одлазе из земље која више не обећава, њихови проблеми и самоћа, нису више никаква новост, нити ичија брига. Од протока времена и свих проживљених недаћа, од рата, губитка најмилијих, губитка

дома, трагања по избјегличким беспућима, губитка свих права, Срби у Западној Славонији су равнодушни на све проблеме и кризе. Јер ријеч “губити” овдје је јако добро позната. Дешавале су се смјене влада, падала су обећања да ће заживјети пољопривреда, ништа се није обистинило. Док је већински народ од државе добио куће, послове у државној служби, разне повластице, ријетки повратници, углавном старије животне доби, добили су само дискриминацију, али кажу, никога не криве и ничему се не надају. Са својим комшијама Хрватима, кажу да се добро слажу, живе једни поред других. Тешке теме деведесетих у разговорима избјегавају. Причају, кажу, о временској прогнози. Знају само да је Први мај за њих најтужнији и најцрњи дан. Радо би они заборавили све што се десило, али не могу. Сретни су, само да их нитко не дира. Од повратка им је остало једно велико разочарење, вријеме које им је отишло у ништа, успјели су само преживјети, док су завичаји њихове дјецe и унучади постале неке друге средине.

Јово Цвјетковић

In memoriam
Илија Петковић
(1945 – 2020)

Илија Петковић је рођен у Книну, 22. септембра 1945. године у патријархалној и угледној породици. Име је добио по деди Илији који је био познати кнински велетрговац. Одрастао је са три сестре: Горданом, Божаном и Бранком. Мајка му је била необично побожна жена и васпитавала је своју децу у духу хришћанских вредности, да као одрасли буду часни, поштени и добри људи. Била је необично радознала. Говорила је француски и италијански језик. Отац је важио као вредан, радан, строг родитељ, али брижан према породици и правдољубив.

Илија је фудбалску каријеру започео као ученик Книнске гимназије, да би већ у шеснаестој години постао незамењиви првотимац у тадашњем далматинском зонашу НК Динари. Поред редовних фудбалских тренинга, благодарећи чувеном каратисти, зубном лекару, а данас свештенику СПЦ, Војиславу Билбији и легендарном книнском наставнику физичког васпитања Тоди Чеку, Илија је често одлазио у физкултурну дворану локалног спортског друштва “Партизан” и тамо изводио најсложеније телесне вежбе. Био је фасциниран спортом, а фудбалом изнад свега. Од малих ногу био је навијач Црвене звезде. Од самог почетка се наметнуо блиставим играма у дресу книнске Динаре, тако да је запао за око многих фудбалских зналаца али и великих клубова попут сплитског Хајдука. Врло брзо је постао један од најперспективнијих младих фудбалских нада далматинске зоне шездесетих година прошлога века. Као седамнаестогодишњак позван је на пробу у славни сплитски клуб. Тадашњи тренер омладинског погона

Хајдука био је Анте Биће Младинић који ће тек касније доживети велику тренерску славу. Поред Илије Петковића на пробу је пристигло још неколицина даровитих фудбалера из неких других локалних клубова. Заједно са Петковићем, на чувени стадион испод Плинару такође је на пробу дошао и његов старији клупски друг, расни голман Динаре Радомир Вукчевић. Младинић је од фудбалера који су дошли на пробу тражио да демонстрирају неке тактичко-техничке елементе фудбалског знања који нису били заступљени на клупским

тренинзима као што је било његово инсистирање на провери вештине “шута пуном ногом”, затим “спољњег или унутрашњег фелша”, шута главом из различитих позиција итд. Пред свим тим Младинићевим захтевима млади Петковић је био збуњен јер тако нешто није учио током тренинга у матичној Динари. На изненађење многих из управе Хајдука, Младинић је брзоплето донео одлуку и пресудио да Петковић по својим квалитетима није за Хајдук. Чак је на приговоре неких чланова управе како је погрешно у процени Петковићевог фудбалског талента – одговорио да ће “исцјепати тренерску диплому” ако Петковић израсте у великог играча. Идентичан случај се неколико деценија поновио када је Мирослав Ђиро Блажевић исту ствар поновио у случају Роберта Просинечког. Наредне године, благодарећи посредовању недавно преминулог др Небојше Пуповца, зубног лекара пореклом из Далмације, Илија Петковић одлази у ОФК Београд. Његовом одласку у нови клуб претходила је опроштајна утакмица у дресу книнске Динаре. Од публике се опростио на утакмици са Задром коју је Динара добила са 6:0. Петковић је био маестралан, постигао је четири гола. Био је то можда и најбољи састав Динаре у њеној историји. Ђорђе Ђук, Богдан Драча, Славен Клепо, Милан Тица, Љубо Марић, Славко Баршић, Миро Станић, Јован Урукало, Веселин Бјеговић, Илија Петковић и Ђорђе Бјеговић.

Након завршене гимназије, као деветнаестогодишњак, Илија Петковић одлази у Београд са намером да упише студије на Правном факултету. Под теретом велике дилеме да ли да гради академску или фудбалску каријеру, доноси одлуку да се посвети овој најпопуларнијој игри. Разуме се, у годинама које следе није занемарио своје образовање. Дипломирао је на Вишој економској школи као и на Вишој школи за фудбалске тренере.

Нашао се у друштву популарних београдских романтичара када је ОФК Београд имао сјајне играче. Посебно је доминирала славна “атомска” навала у саставу: Самарџић – Гуглета – Сантрач – Бановић – Скоблар. Након раног и неочекиваног одласка Јосипа Скоблара у иностранство, тачније у Француску, Петковић је добио шансу коју ће на најбољи начин искористити. Нешто касније, измењена нападачка формација београдских “романтичара” изгледала је такође готово надреално: Турудија – Милутиновић – Сантрач – Шекуларац – Петковић. Њихове фудбалске мајсторије пуниле су стадионе широм бивше Југославије. Илија Петковић је већ увелико стандардни првотимац и врло брзо ће постати најбољи фудбалер ОФК Београда, готово пола његовог тима. Увек физички припремљен и издржљив, необично брз и продоран, велемајстор дриблинга у слалому, готово метеорском брзином се изборио за место стандардног репрезентативца тадашње Југославије и временом постаје један од најбољих крилних нападача на свету. Илија Петковић је рекордер по много чему. Одиграо је пуних шеснаест сезона у дресу ОФК Београда, истина са једним малим прекидом јер је три године играо у француском прволигашу Троа. Одиграо је импозантних 417 утакмица за ОФК Београд и постигао 68 голова. У сезони 1965/6, у финалу купа Југославије, побеђен је загребачки Динамо са убедљивим резултатом 6:2. Била је то прва доживљена велика фудбалска радост Илије Петковића.

Има једна необично занимљива епизода из Петковићеве фудбалске каријере. Наиме, на позив славног уругвајског фудбалског клуба Пењарол, Петковић је добио позив да као гостујући играч одигра пет ревијалних утакмица, између осталог и са чувеним Националом за латиноамерички куп. Својом фуриозном игром је одушевио Латиноамериканце. Похвале су пљуштале на све стране. Штампана је била препуна чланака о Илији Петковићу. Нажалост, на утакмици са Националом, противнички играч Хуан Мартин Мухика, приликом једног грубог старта, сломио је Петковићу ногу. Била је то страшна потврда која је одмогла нашем великом асу да заигра и у мадридском Реалу јер је преговор био потписан.

На чувеној опроштајној утакмици славног Пелеа која је ушла у фудбалску историју, играла су оба Книњанина: на голу Радомир Вукчевић, а на десном крилу Илија Петковић. Тих је дана Петковић незванично био про-

глашен за најбоље десно крило на свету. Низали су се успеси и признања, а фудбалски драгуљ из Книна је остао не опијен славом чврсто на земљи. Таквог је био карактера и кућног васпитања.

Међутим, најсветлије тренутке у каријери, Петковић ће имати у наступима за фудбалску репрезентацију Југославије. Дебитовао је у двадесет трећој години 1968, на стадиону Црвене звезде против репрезентације Француске. Био је изненађен позивом тадашњег селектора, фудбалске легенде Рајка Митића. Није ни помишљао да ће од почетка бити у првој постави. Када је у свлачионици Митић издиктирао једанаесторицу играча који започињу утакмицу, на десном крилу се нашло име Илије Петковића. Тог тренутка је брзоноги Книњанин пришао тадашњем селектору и рекао: "Бата Рајко, ја ћу да дам два гола". То се и обистинило. Већ у трећем минуту утакмице, на набачену лопту Драгана Џајића са леве стране натрчао је као тане Илија Петковић и постигао први гол. Тридесет минута доцније, у муњевитом слалому од половине игралишта, предриблао је све препреке, заобишао голмана Обура и постогао други гол. Крајњи резултат је био убедљиви пораз Француза 5:1. Као дебитант, био је најбољи играч на терену, незапамћена радост на стадиону и овације најбољем играчу утакмице. И његов родни Книн је био на ногама. У самом центру града сутрадан је освануо велики транспарент "Илија Петковић – понос нашега града". У локалним гостионама се славило данима. Био је то стварни почетак једне велике фудбалске каријере.

У завршном делу Купа нација, а касније првенства Европе у Италији 1968. године када је репрезентација Југославије у другој утакмици са Италијом изгубила са 2:0, освојена је сребрна медаља. Можда исход овог сусрета и не би био такав да се Петковић није повредио у првом мечу са Италијом. Пуних шест година, од 1968. до 1974. био је стандардни репрезентативац. Одиграо је 43 утакмице и постигао шест голова. Било је још незаборавних утакмица у националном тиму. Свакако један од најзначајнијих је био меч између Југославије и Грчке, тзв. "мајсторица" која је одиграна у Атини 1973. године. Тада смо победили Грчку 4:2 и обезбедили "мајсторицу" против Шпаније када смо голом Јосипа Каталинског победили са 1:0 и обезбедили учешће на европском првенству у Немачкој 1974. Илија Петковић је био један од најбољих играча на терену. Поменута година је била и опроштај "Тајфуна са Карабурме" од плавог дреса.

Као фудбалски стручњак Петковић је своју каријеру започео на месту спортског директора ОФК Београда. На том месту је остао три године. Од 1990 – 1993, обављао је дужност првог тренера у матичном клубу. Пре тога, Петковић је био један од тренера омладинске репрезентације Југославије на светском првенству у Чилеу 1987. када смо постигли велики успех.

Интернационалну каријеру као фудбалски тренер је започео у женевском Сервету 1993. године и донео истоименом тиму шампионску титулу, испред тада неприкосновеног Грасхопера. У периоду 1997 – 1998. био је у стручном штабу репрезентације Србије и Црне Горе коју је предводио његов клупски друг и легендарни голгетер Слободан Сантрач.

На позив управе јапанског прволигаша Ависпе из града Фукуоке прихватио је улогу тренера истоименог тима. Као фудбалски педагог, оставио је изузетан утисак у јапанском клупском фудбалу па су врло брзо стигли позиви и из НР Кине. Са успехом је водио два кинеска прволигаша: Шенху и Чендау. У два наврата је био селектор репрезентације Србије. У квалификационим мечевима за светско првенство у Немачкој постигнуто је шест победа и четири нерешена резултата. Нажалост, из још увек чудних околности наш тим је на самом првенству 2006. у Немачкој доживљавао серију пораза. После свега што се догодило, Петковић се повлачи са места селектора али и даље остаје у српском фудбалу као поштован стручњак. Обавља врло одговорне функције унутар Фудбалског савеза Србије да би до краја свога живота обављао функцију председника Фудбалског савеза Београда.

И сада када нас је физички напустио, препуштамо се сећању на једног од најбољих фудбалера свих времена са ових наших простора. До самог краја живота је био поштован не само као тренер и ауторитативан фудбалски прегалац, него и као човек који је пленио својом непосредношћу и добротом. Жеља да другом буде од помоћи, био је његов животни *credo*. Управо је због таквих особина ретко ко био толико омиљен у фудбалским круговима попут легендарног и вечног Илије Петковића.

Славко Живанов

*In memoriam**

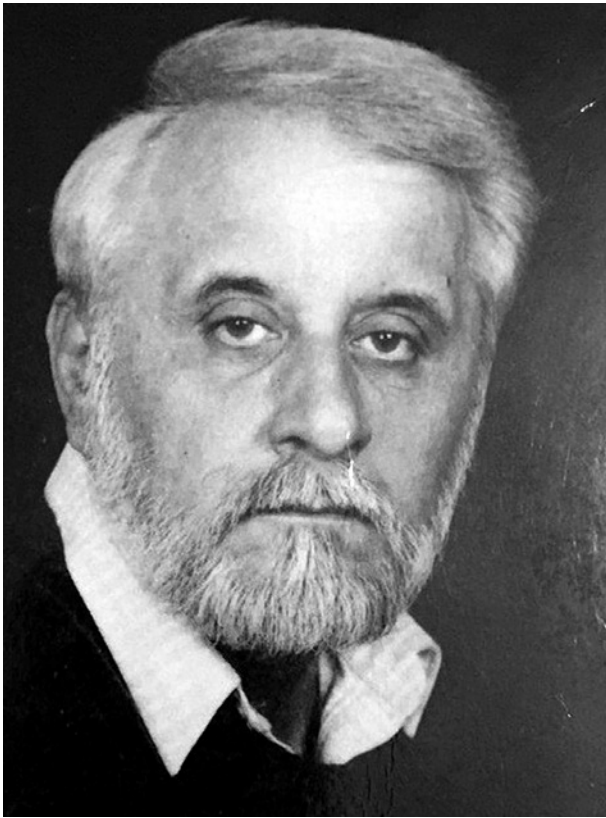
Вјеко, једна добра душа

У наopakим, суморним временима која успостављају своја тешка, тамничка правила и попут несавладиве гравитације заробљавају нас дубље и више, заокупљени сопственим проблемима, личним интересом и егоистичком бригом, све мање места у себи остављамо за друге, а све се више наливамо сујетом, таштином и нарцизмом. Ређе свесно, а умногоме подсвесно, притиснути грижом савести због тога, често пребирамо погледом по некој недотичућој даљини неке светле примере друкчијег, бољег и хуманијег жића, признајући му примат, али одржавајући непрегледну дистанцу лишавајући га примењивости у практичном, гурајући га у, безмало, утопијски образац.

И то може бити разлог што велике људе око себе не примећујемо. Или смо се за то самодресирали. То може бити разлог што чекамо да већина пресуди, да сачекамо дах светине па да се том суду приклонимо, не ризиковавши много, или нимало. Конформистички и шићарцијски присвајајући став, очекујући награду. А онде где већина суди тешко да има правде. И части. Јер, рекосмо, времена су таква.

Срећом, овим светом, док га буде, ходаће и људи који не плове само низ речну струју, или не користе економично снагу ветра, већ кормиларе у складу са људским компасом који носе у срцу. Такав компас увек показује правац ка хуманости, слободи, части и витештву. А кормиларити у складу с њим значи борити се против струје, окренути лице ветру, прелазити препреке и трпети неправду. Тај је пут трновит, исцрпљујућ. То је увек тежи пут и цена којом се њиме ходи је огромна. Тим путем хода само слободарски дух.

* Вјекослав Радовић, српски новинар, преминуо је у Београду, 21. фебруара 2020. године у 82-ој години живота.

Један од таквих људи, Вјекослав Радовић, више није са нама, али нам је оставио довољно путоказа да, у том слеђењу, оплемењујемо сопствене животе.

Рођен између два светска рата, Вјекослав је већ након формирања Титове власти емигрирао, као младић, у Америку. Бунтован и правдољубив, какав је одувек био, основао је радио-станицу и отпочео новинарски посао противећи се нарастајућим национализмима и шовинизмима који су пре свега карактерисали усташку емиграцију. Крајем седамдесетих година прошлог века, усташки терориста Миро Баришић извршио је атентат на Вјекослава, сасуо му неколико куршума и побегао са лица места. Вјекослав је преживео, дуго се опорављао у Америци, а затим наставио да живи у Београду. Наставио је исте битке јер је неумољиво и неуморно радио и чинодејствовао у служби истине.

Један усташки метак лекари никада нису успели да изваде из Вјековог рамена. Са тим метком наставио је да ради у Београду као новинар и уредник “Танјуга”, “Ројтерса”, “Демократије”, “Гласа јавности” и других штампа-

них медија. Извештавао је из Букурешта крајем 1989. године, у време драматичне румунске револуције, а затим и са многих ратишта некадашње СФРЈ, трагајући за истином и објављујући је свима који су хтели да је чују или прочитају. Често је био усамљен на том путу, а осим усташа било је десетина и стотина оних који су хтели да га ућуткају и да му не дозволе да саопштава истину. Али, на то се није обазирао. Није се колебао. Знао је и осећао да је на праведничком путу и да ради исправну ствар. А радио је то неустрашиво. Када га усташки куршуми нису зауставили није то могла ни псеудомондијалистичка пета колона у Србији, сплеткарењем и фабриковањем лажи о његовом раду, особито у време док је био дописник агенције Ројтерс, или док је помагао родољубивим демократским властима у Србији почетком овога века.

Као новинар и ратни извештач, као професионалац, никада није изгубио из вида основни постулат професије – истинито извештавање. Није било лако пливати уз матицу и против струје натоовских медија, није се тек

тако успротивио свим центрима моћи неразумејући потпуни смисао потребе и нужности да се изговара и пише истина. Радио је то са пуном свешћу о потреби бескомпромиса око темељних људских вредности и врлина. Откривао је, без калкулација и задршке, тешку и јасну истину, истим оним силецијама у инат, који су били спремни, не само да удаве истину, него и оне који је саопштавају.

Устао је против злочина НАТО. Дигао је глас против англосаксонске идеје и акције разбијања Југославије и против наметања искључиве и априорне кривице Србима и Србији. Успротивио се политици Слободана Милошевића када је овај увео санкције прекодринским Србима и гушио слободу у Србији. Био је противник досовског волунтаризма, криминала и корупције, и сваки пут је своју доследност плаћао заједно са својом породицом која га је увек подржавала.

Радовић, не само што је као људско биће живео часно и достојанствено, него је и нас, многе људе око себе оплеменио и учинио бољим. Стајао је непоколебљиво и принципијелно, устрајан да са истином, правдом, и човечношћу нема релативизације.

Никада у то није посумњао, и никада није довео у питање сврху. Примењивао је тај образац у свакој прилици, као да је све време свога живота био на новинарском задатку, без предаха и без одмора. Могао је то да чини јер је добар новинар и да само солидно примењује професионалну етику, чисто занатски. Али, Вјеко је то чинио само због тога што је био добар човек. Тај елемент његовог карактера потпуно се поклопио са пожељном карактеристиком сваке бранше, јер бити човек у свакој професији јесте изазов али и олакшање. Изазов је, као што већ рекосмо, јер носи велику цену, а олакшање је јер се прави пут лако види, добро се њиме иде, и лако га зе искушења.

Где год су нејаки и угрожени били потлачени, могли су да рачунају на Вјекову солидарност. На жалост, то је обично значило да су прибројали себи још једног човека више, а није могло да значи да су се из несреће искобелали. И такође, значило је да је Вјеко унапред знао куда све то води утврђујући правило да је у избору стране одлучивао рационално препознавајући оне који баштине истинитост. И то је достојно сваковрсног поштовања. Јер, иако већина кибицује страну и процењује материјалне бенефите, неки од нас опредељују се само за моралне и исправне ствари, без обзира што такав избор доноси сијасет што споредних, што егзистенцијалних проблема. По томе се разликују велики и мали.

Било би тешко ићи путем којим је ишао Вјеко. Али, као и у сваком другом случају, ако је реч о ваљаним људима, та стаза није имала алтернативну трасу. Праведници имају само један пут, трновит и тежак, али они друк-

чије не умеју и друкчије им се не да. Храбро и достојанствено носе свој крст кроз живот помажући свима да се придигну ако су застали, да се окрепе ако су исцрпени, да их огрну ако су угрожени. И то је Вјеко чинио према сваком Божјем створу, двоножном и четвороножном. Дивно је било на Ади Међици, острву на Сави прекопута Новог Београда, где је Вјеко деценијама свакодневно проводио време, кад настане граја и бука јер јато дивљих гусака препозна његов глас и крене радовање због сусрета. Па кад за њим потрче и патке и мачке које је пазио и свакодневно хранио. Својој љубимици, једној домаћој патки која је на Међицу залутала, купио је на пијаци момка, веселог мужјака, патка, а онда су тог мужјака неки пси убили. Намучио се док је поново нашао другог патка, 30 километара од Београда, купио га и донео да патка има друштво, јер како је говорио “не може она сама...” Свим животињама давао је имена и све су имале третман као да су људи, најбољи људи. И то је та брига, морао је да брине о слабијима и угроженима јер се није мирио ни са чијом патњом. А колико данас на свету имамо савременика који се не мире с патњом других – мало, вероватно премало.

Вјекослав Радовић, један обични велики човек је свој опширни том, богато илустроване књиге живота, затворио. Његова је књига исписана небројаним шлајфнама, бурно и драматично осликана деценијама искуства. Тај том је затворен, али су многи други томови књига отворени. Његова Љиља, његова Дуња, унуци, рођаци, пријатељи носе своје томове књига које су обележене и његовим постојањем. У срцу свакога од нас једно место остаће само његово, као што ће у његово новинарско дело увид имати поколења која долазе, да о њему суде и уче се. Није много наших колега сачувало образ, наша је професија на великим мукама и искушењима и била, и јесте, и биће, а Вјекослав Радовић и нама, а особито онима што долазе, може бити светао пример.

Стара је изрека да се вредност неке ствари спозна тек пошто се та ствар изгуби. То није сасвим тачно јер смо у неким случајевима свесни те вредности све време, само нас свакодневица и растрзаност спречавају да се њоме достојно бавимо. Некако нас је убедила у своју сталност, свеприсутност, неподељеност и расположивост, и онда без опроштаја оде, угаси се као пламен свеће на изненадном ветру, остављајући нас неспремне, затечене и сломљене. Ништа на свету толико неодвојиво не прати људски живот као што то чини смрт. Ништа није присутније у човековом окружењу од самог постанка, а истовремено нема веће несвикнутости на њу. Вјеков одлазак најболнији је за његову породицу, болан је и за пријатеље, али такође велика је и љубав коју је он побудио и коју нам је даровао, као што је велика и љубав коју смо ми даровали. Они који су се с њим дружили знају колика је

привилегија била друговање с њим. Он је оплемењивао људе и једноставно зрачио људском добротоу. Био је некакав мелем за душу, другачији, дечачки неискварен. Данас на свету нема много добрих људи и срећа је што нам је живот укрстио путеве. Свему дође крај, па и нашем овоземаљском дружењу и живљењу, али вредности и начела због којих се имао рашта и родити опет ће нас негде окупити. Добри људи живе довијека.